

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Секція суспільних і гуманітарних наук

**НАЦІОНАЛЬНА
СПІЇКІСТЬ УКРАЇНИ**

**стратегія відповіді на виклики
та випередження гібридних загроз**

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

КИЇВ
2022

УДК 323.21.005.21 (477)

Н 35

Редакційна колегія

- С. І. Пирожков**, доктор економічних наук, професор, академік НАН України, *керівник авторського колективу, голова редколегії*
- О. М. Майборода**, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, *заступник голови*
- Н. В. Хамітов**, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, *заступник голови*
- Є. І. Головаха**, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України
- С. С. Дембіцький**, доктор соціологічних наук
- В. А. Смолій**, доктор історичних наук, професор, академік НАН України
- О. В. Скрипнюк**, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України
- С. В. Стоєцький**, кандидат політичних наук

Рецензенти

- В. П. Горбулін**, доктор технічних наук, професор, академік НАН України
- В. Г. Кремень**, доктор філософських наук, професор, академік НАН України
- О. С. Власюк**, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України
- Л. О. Шашкова**, доктор філософських наук, професор

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Протокол № 7 від 23 грудня 2021 р.)

Н 35 Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с.

ISBN 978-966-02-9908-5

Національна доповідь, підготовлена колективом фахівців Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, є спробою в сучасних геополітичних умовах обґрунтувати концепцію національної стійкості (резильєнтності) як стійкості цивілізаційної суб'єктності країни. Визначити її стратегію забезпечення збалансованості розвитку та успішної протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам, у тому числі гібридним. Досліджено питання взаємодії національної резильєнтності й національної безпеки держави, поставлено проблему інституційного забезпечення стратегії національної резильєнтності.

УДК 323.21.005.21 (477)

ISBN 978-966-02-9908-5

DOI: 10.53317/978-966-02-9908-5

© НАН України, 2022

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Section of Social Sciences and Humanities

NATIONAL RESILIENCE OF UKRAINE:
hybrid threats challenge response and prevention strategy

NATIONAL REPORT

Kyiv
2022

UDC 323.21.005.21 (477)

N 35

Editorial board

S. I. Pyrozhkov, Doctor of Economics, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Authors Team, Chairman of the Editorial Board

O. M. Mayboroda, Doctor of Political Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Chairman

N. V. Khamitov, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Chairman

E. I. Golovakha, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine

S. S. Dembitsky, Doctor of Sociological Sciences

V. A. Smoliy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine

O. V. Skrypnyuk, Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine

S. V. Stoetsky, Candidate of Political Sciences

Reviewers

Gorbulin V. P., Doctor of Technical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kremen V. G., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine

Vlasyuk O. S., Doctor of Economics, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Shashkova L. O., Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Recommended for printing

Academic Council of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Minutes № 7 of December 23d 2021)

N 35 National resilience of Ukraine: hybrid threats challenge response and prevention strategy: national report / ed. count. S. I. Pyrozhkov, O. M. Mayboroda, N. V. Khamitov, E. I. Golovakha, S. S. Dembitsky, V. A. Smoliy, O. V. Skrypnyuk, S. V. Stoetsky / Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2022. 552 p.

ISBN 978-966-02-9908-5

The national report, prepared by the staff of the Section of Social Sciences and Humanities of the National Academy of Sciences of Ukraine. The report seeks to justify the concept of national resilience as resilience of the civilizational subject of a country in modern geopolitical conditions. The report also aims to define country's strategy for ensuring the balance of development on the one hand and successful counteraction to external and internal threats, including hybrid ones on the other. The question of interaction of national resilience and national security of a state is investigated, the problem of institutional maintenance of strategy of national resilience is set.

UDC 323.21.005.21 (477)

ISBN 978-966-02-9908-5

© NAS of Ukraine, 2022

DOI: 10.53317/978-966-02-9908-5

ЗМІСТ

ВСТУП (акад. С. І. Пирожков)	11
 Розділ 1. НАЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ ЯК СТРАТЕГІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТКУ КРАЇНИ	
1.1. Поняття національної стійкості: структура і зміст (акад. С. І. Пирожков, чл.-кор. Н. В. Хамітов)	18
1.2. Зовнішній і внутрішній виміри стратегії національної стійкості (чл.-кор. Н. В. Хамітов, д.філос.н. Я. В. Любивий)	33
1.3. Стратегія національної стійкості: проблема ідентичності та консолідація суспільства (чл.-кор. Н. В. Хамітов, к.філос.н. В. Д. Жулай)	47
1.4. Етапи та пріоритети реалізації стратегії національної стійкості (акад. С. І. Пирожков, чл.-кор. Н. В. Хамітов)	61
1.5. Політико-інституційні детермінанти національної стійкості (чл.-кор. Г. І. Зеленько)	77
 Розділ 2. СТРАТЕГІЇ ТА ПРАКТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ І СУЧАСНІ ПЕРСПЕКТИВИ	
2.1. Стійкість і адаптивність національного проекту у світлі уявлень української суспільно-політичної та історичної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (чл.-кор. О. В. Ясь)	105
2.2. Проблема стійкості національно-державних проєктів доби Української революції 1917–1921 рр. (д-р іст. наук В. Ф. Верстюк)	122
2.3. Стратегії руйнації стійкості українського соціуму у політичному арсеналі радянського тоталітаризму міжвоєнної доби (1921–1939) (чл.-кор. Л. Д. Якубова)	142
2.4. Адаптивні практики та життєві стратегії українців під час Другої світової війни (1939–1945) як чинник збереження національної стійкості (д-р іст. наук О. Є. Лисенко)	167
2.5. Трансформація української стійкості у новітній період: від радянської через пострадянську до національної (канд. іст. наук В. В. Головка)	198

2.6. Національна стійкість на полі комеморації: травматична спадщина і стратегії її подолання (чл.-кор. НАПНУ О. А. Удод)	216
---	-----

Розділ 3. НАЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ УКРАЇНИ З ТОЧКИ ЗОРУ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ТА СТАНУ СУПІЛЬСТВА

3.1. Національна стійкість й адаптивні ресурси населення України (чл.-кор. Є. І. Головаха).....	248
3.2. Соціально-економічні показники національної стійкості в оцінках громадської думки (д.соц.н. Т. О. Петрушина).....	261
3.3. Громадянська ідентичність та територіальна згуртованість як соціальні показники національної стійкості (д.соц.н. О. С. Резнік).....	278
3.4. Екологічний вимір національної стійкості: суспільні настрої та потреби (д. соц.н. О. Г. Стегній)	289
3.5. Геополітичний стан та національна стійкість в оцінках українського суспільства (д.соц.н. С. С. Дембіцький)	306

Розділ 4. СТРАТЕГІЯ ВИПЕРЕДЖЕННЯ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ: ВЗАЄМОДІЯ ІНСТИТУЦІЙ

4.1. Основні види гібридних загроз та правові основи забезпечення конструктивної взаємодії інститутів держави і суспільства (д.ю.н. О. В.Кресін).....	326
4.2. Загрози територіальній цілісності та проблеми забезпечення етнонаціональної стійкості України (акад. НАПрНУ О. В.Скрипнюк, д.політ.н. В. А.Явір).....	345
4.3. Загрози в інформаційній сфері та стратегія України в протидії дезінформаційним впливам (к.політ.н. В. М.Тарасюк)	360
4.4. Загрози у науковій та освітній сферах та основні напрями забезпечення інтелектуальної безпеки держави (чл.-кор. НАПрНУ І. О. Кресіна)	374
4.5. Міжнародно-правові засоби протидії гібридним загрозам в умовах російської агресії проти України (акад. Ю. С.Шемшученко, к.ю.н. К. О.Савчук)	389

Розділ 5. НАЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

5.1. Демократична ідея як умова національної стійкості й національної безпеки (<i>д.філос.н.З. Ф. Самчук</i>).....	410
5.2. Національна стійкість і національна безпека: воєнно-політичний ресурс і потенціал України (<i>к.політ.н. М. Т. Кияк</i>)	422
5.3. Зовнішній фактор національної стійкості та національної безпеки (<i>к.політ.н. Л. Л. Кияниця, к.політ.н. М. Т. Кияк</i>)	433
5.4. Досвід національної стійкості в умовах гібридних загроз: українська й світова практика (<i>к.філос.н. О. О. Шморгун</i>).....	446
ВИСНОВКИ (<i>акад. С. І. Пирожков</i>)	467

ДОДАТОК 1

Національна стійкість в умовах російсько-української війни: політичні й правові аспекти (<i>к.ю.н. Г. Мамедов</i>).....	490
---	-----

ДОДАТОК 2

Новітні виклики і загрози у війні Росії проти України: правові оцінки й рекомендації (за матеріалами Міжнародного експертного круглого столу «Деокупація. Юридичний фронт»).....	509
--	-----

CONTENTS

INTRODUCTION (*Academician S. I. Pyrozhkov*) 11

Section 1. NATIONAL RESILIENCE AS A STRATEGY FOR SURVIVAL AND DEVELOPMENT OF A COUNTRY

1.1. The concept of national resilience: structure and content
(*Academician S. I. Pyrozhkov, Corresponding Member N. V. Khamitov*) 18

1.2. External and internal dimensions of the national resilience strategy
(*Corresponding Member N. V. Khamitov, Doctor of Philosophical Sciences Y. V. Lyubiviy*). 33

1.3. National resilience strategy: the problem of identity
and consolidation of society (*Corresponding Member N. V. Khamitov, Doctor of Philosophy V. D. Zhulai.*) 47

1.4. Stages and priorities for the national resilience
strategy implementation (*Academician S.I. Pyrozhkov, Corresponding Member N. V. Khamitov*). 61

1.5. Political and institutional determinants of national stability resilience
(*Corresponding Member G. I. Zelenko*) 77

Section 2. STRATEGIES AND PRACTICES OF NATIONAL RESILIENCE: RETROSPECTIVE ANALYSIS AND CURRENT PERSPECTIVES

2.1. Resilience and adaptability of the national project in the light of ideas
of Ukrainian socio-political and historical thought of the second half
of the XIX - early XX centuries (*Corresponding Member O. V. Yas*). 105

2.2. The problem with resilience of national-state projects
of the Ukrainian revolution of 1917–1921
(*Docotor of Historical Sciences V. F. Verstyuk*). 122

2.3. Strategies for the destruction of the resilience of the Ukrainian society
in the political arsenal of Soviet totalitarianism of the interwar
period (1921–1939) (*Corresponding Member L. D. Yakubova*). 142

2.4. Adaptive practices and life strategies of Ukrainians during
the Second World War (1939–1945) as a factor of preserving
of national resilience (*Doctor of Historical Sciences O. E. Lysenko*) 167

2.5. Transformation of Ukrainian resilience in the modern period:
from Soviet through post-Soviet to national one
(*Candidate of Historical Sciences V. V. Golovko*) 198

2.6. National resilience in the field of commemoration: traumatic heritage and strategies for its overcoming (<i>Corresponding Member of NAESU O. A. Udod</i>)	216
---	-----

Section 3. NATIONAL RESILIENCE OF UKRAINE FROM THE VIEWPOINT OF PUBLIC OPINION AND THE STATE OF SOCIETY

3.1. National resilience and adaptive resources of the population of Ukraine (<i>Corresponding Member E. I. Golovakha</i>).	248
3.2. Socio-economic indicators of national resilience in the assessment of public opinion (<i>Doctor of Sciences in Sociology T. O. Petrushina</i>)	261
3.3. Civic identity and territorial cohesion as social indicators of national resilience (<i>Doctor of Sciences in Sociology O. S. Reznik</i>)	278
3.4. Ecological dimension of national resilience: social attitudes and needs (<i>Doctor of Sciences Sociology O. G. Stegnyy</i>)	289
3.5. Geopolitical state and national stability in the assessments of Ukrainian society (<i>Doctor of Sciences in Sociology S. S. Dembitsky</i>)	306

Section 4. STRATEGY FOR PREVENTION OF HYBRID THREATS: INTERACTION OF INSTITUTIONS

4.1. The main types of hybrid threats and the legal basis for ensuring constructive interaction between the institutions of the state and society (<i>Doctor of Law O. V. Kresin</i>).	326
4.2. Threats to territorial integrity and problems of ensuring the ethno-national resilience of Ukraine (<i>Academician of NALS O.V. Skrypnyuk, Doctor of Political Sciences V. A. Yavir</i>).....	345
4.3. Threats in the information sphere and strategy of Ukraine for counteracting disinformation influences (<i>Ph.D. V. M. Tarasyuk</i>).	360
4.4. Threats in the scientific and educational spheres and the main directions of ensuring the intellectual security of the state (<i>Corresponding Member of NALS I. O. Kresina</i>).	374
4.5. International legal means of counteracting hybrid threats in the conditions of Russian aggression against Ukraine (<i>Academician Yu. S. Shemshuchenko, Candidate of Law K. O. Savchuk</i>)	389

Section 5. NATIONAL RESILIENCE OF UKRAINE AND NATIONAL SECURITY

5.1. Democratic idea as a condition of national stability and national security (<i>Doctor of Philosophical Sciences Z. F. Samchuk</i>).	410
--	-----

5.2. National resilience and national security: military-political resource and potential of Ukraine (<i>Candidate of Political Sciences M. T. Kiyak</i>).	422
5.3. External factor of national resilience and national security (<i>Candidate of Political Science L. L. Kiyanitsa, Candidate of Political Sciences M. T. Kiyak</i>).	433
5.4. Experience of national resilience in the conditions of hybrid threats: Ukrainian and world practice (<i>Ph.D O. O. Shmorgun</i>)	446
CONCLUSIONS (<i>Acadtmician S. I. PyrozHKov</i>).....	467
ANNEX 1. National resilience amid Russia-Ukraine war: political and legal aspects (<i>PhD G. Mamedov</i>)	490
ANNEX 2. Recent challenges and threats in Russia-Ukraine war: legal assessments andrecommendations (based on the proceedings of the International expert round Table " Deoccupation. Legal Front").....	509

*Нація може існувати лише коли вона
безконечно шукає саму себе, лише
коли вона постійно еволюціонує... і
прагне відповідати найкращому, що в
ній приховано...*

Фернан Бродель

ВСТУП

Після Революції Гідності 2013-2014 рр. Україна постала перед низкою принципово нових викликів і загроз, головним джерелом яких стала *російська агресія проти України*. Якщо перша фаза цієї агресії (з лютого 2014 по лютий 2022 року) завершилася окремими територіальними втратами – анексією Автономної Республіки Крим і частковою окупацією районів Донецької та Луганської областей, то друга фаза (з 24 лютого 2022 р.) – почалася відкритим застосуванням збройної сили проти суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності нашої держави під виглядом проведення так званої „спеціальної військової операції”. Визнаючи, що військові дії Російської Федерації на суверенній території України мають небачений протягом десятиліть масштаб у Європі, а тому, попри заперечення з боку РФ, бомбардування цивільних об’єктів й жертви серед мирного населення сприймаються усім світом як *незаперечний факт*.

Це обумовлює потребу у науковому пошуку нових шляхів, нових відповідей на виклики та випередження *гібридних загроз* в умовах зовнішньої агресії та внутрішньої нестабільності, зокрема шляхом звернення до осмислення поняття **національної стійкості**.

Трансформація концептуальних підходів до забезпечення національної безпеки під впливом нових асиметричних загроз як гібридного світового порядку, так і окремих країн-агресорів, актуалізувала феномен національної стійкості (*резильєнтності* – від. англ. resilience – життестійкість, спроможність відновлюватись), під яким узагальнено розуміють здатність держави у взаємодії з суспільством зберігати стійкість до зовнішніх та внутрішніх агресивних впливів, оперативно реагувати на асиметричні загрози шляхом впровадження змін та адаптації без шкоди для основних цінностей та інституцій суспільства, безперервно функціонувати під час криз, а також відновлюватися після руйнівних наслідків явищ/дій будь-якої природи (самовідновлення)¹.

¹ Покровська А. Національна стійкість як основа забезпечення національної безпеки держави. *Стратегічне позиціонування України в сучасному міжнародному просторі: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції*. Київ, 2018. С. 37.

Іноді національну стійкість визначають як стратегію забезпечення збалансованості розвитку та успішного протистояння зовнішнім і внутрішнім загрозам, і більше того, як передбачення викликів та пошук відповідей на них².

На відміну від національної безпеки, яка більше концентрується на військовій складовій, національна стійкість є ширшим поняттям і охоплює протидію загрозам у всіх сферах – політичній, економічній, військово-політичній, інформаційній, етнокультурній, соціальній, екологічній. Також її головний акцент не стільки на реагуванні на гібридні виклики та деструктивні впливи, скільки на *застосуванні стратегій випередження їх появи, формування у державі та суспільстві стійкого імунітету до них за допомогою створення несприятливого середовища для реалізації гібридних загроз і викликів.*

Держава з гори не може самотужки забезпечити формування національної стійкості, її невід’ємною складовою у демократичних країнах є громадянське поліетнічне суспільство. Прогностичність, гнучкість, варіативність, швидке реагування на випередження, адаптативність, поєднання системної та ситуативної взаємодії інституцій – ось ознаки формування національної стійкості сучасної суб’єктної країни, які мають бути концептуалізовані та реалізовані в Україні.

Серед правових і політичних документів, які визначають в Україні поняття національної стійкості, насамперед слід взяти за основу Стратегію національної безпеки України, яка ґрунтується на таких основних засадах: *стримування* – розвиток оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення збройної агресії проти України; *стійкість* – здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей; *взаємодія* – розвиток стратегічних відносин із ключовими іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом і НАТО та їх державами-членами, Сполученими Штатами Америки, прагматичне співробітництво з іншими державами й міжнародними організаціями на основі національних інтересів України.

Тобто стійкість визначається однією з головних підвалин забезпечення національної безпеки України – здатністю передбачати, запобігати та ефективно протидіяти сучасним гібридним загрозам. Згідно із Законом України «Про національну безпеку України», національна безпека є захищеністю державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного

² Пирожков С., Божок Є., Хамітов Н. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 8. С. 75.

конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз³. Одним з факторів забезпечення такої захищеності і є *національна стійкість*. Тоді як протидія загрозам територіальній цілісності є одним із пріоритетів національних інтересів України.

Пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки Стратегія національної безпеки України визначає: відстоювання незалежності і державного суверенітету; відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України; суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; європейську і євроатлантичну інтеграцію⁴.

Реалізація цих пріоритетів відбувається за такими напрямками як, зокрема, відновлення миру, територіальної цілісності та державного суверенітету на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях України на основі міжнародного права; здійснення міжнародно-правових, політико-дипломатичних, безпекових, гуманітарних та економічних заходів, спрямованих на припинення Російською Федерацією незаконної окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь; продовження реалізації заходів з оборони та стримування, активного використання переговорних форматів та консолідації міжнародного тиску на Російську Федерацію як гарантії недопущення ескалації конфлікту з боку Росії, зменшення напруги та припинення Російською Федерацією збройної агресії; використання всіх наявних механізмів ООН, Ради Європи, ОБСЄ, інших міжнародних організацій для консолідації міжнародної підтримки України у протидії російській агресії, відновленні територіальної цілісності та державного суверенітету України; розвиток особливого партнерства з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття повноправного членства України в НАТО⁵.

Аналіз основних безпекових нормативно-правових документів України свідчить проте, що національна стійкість стає однією з важливих передумов забезпечення та відновлення територіальної цілісності України, протидії потенційним та наявним загрозам територіальній цілісності, однак потребує додаткового наукового обґрунтування.

³ Про національну безпеку України: Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. Ст.241.

⁴ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

⁵ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

Ще одним документом, що закріплює і поглиблює розуміння національної стійкості в українському законодавстві, є Річна національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО на 2021 р., яка містить опис реформ за відповідними напрямками, визначає їх стратегічну мету, цілі, пріоритетні завдання, необхідні для забезпечення ефективної планомірної реалізації закріпленого Конституцією України стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Організації Північноатлантичного договору. Розділ I. «Політичні та економічні питання» визначає стратегічну мету, згідно з якою забезпечення національної стійкості здійснюється на постійній основі шляхом досягнення наступної цілі – створення національної системи стійкості. Цим системним документом визначено формування нормативно-правових та організаційних засад функціонування національної системи стійкості як очікувані результати до кінця 2025 року.

Йдеться, зокрема, про законодавче унормування питання функціонування національної системи стійкості; формування єдиної нормативно-правової бази у сфері планування та реагування на кризові ситуації та загрози з метою забезпечення координації дій державних органів у таких ситуаціях; законодавче закріплення регулярного проведення багаторівневої національної оцінки ризиків і загроз у сфері національної безпеки та визначення органу державної влади, який забезпечуватиме ведення Національного реєстру загроз⁶. Конкретизація стратегічної мети в цих цілях і завданнях спростовує закиди щодо того, що намагання застосовувати принципи національної стійкості під час формування державної політики часто залишаються на рівні декларацій.

З цього можна зробити висновок, що актуалізація гібридних загроз продемонструвала недосконалість та невідповідність протидії в сучасних реаліях системи національної безпеки. Це зумовлює ґрунтовний міждисциплінарний аналіз такого явища, як *«національна стійкість»*. І хоча в наукових колах поширеною є думка про відсутність необхідності у розробці й запровадженні окремої системи забезпечення національної стійкості, яка буде функціонувати паралельно із системою забезпечення національної безпеки, беручи до уваги обмеженість ресурсів і спільні характеристики обох систем, такий підхід має суттєві недоліки.

Система національної стійкості наразі поступово відокремлюється від системи національної безпеки, сформувавшись у її надрах, про що свідчить аналіз безпекових документів. Іноді ці поняття застосовуюся як взаємодоповнюючі системні механізми протидії новим гібридним загрозам.

⁶ Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна - НАТО на 2021 рік: Указ Президента України. від 11.05.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/189/2021#Text>

Так, згідно зі Стратегією національної безпеки України, держава запровадить національну систему стійкості для забезпечення високого рівня готовності суспільства і держави до реагування на широкий спектр загроз, що передбачатиме: оцінку ризиків, своєчасну ідентифікацію загроз і визначення вразливостей; ефективне стратегічне планування і кризовий менеджмент, зокрема впровадження універсальних протоколів реагування на кризові ситуації та відновлення з урахуванням рекомендацій НАТО; дієву координацію та чітку взаємодію органів сектору безпеки і оборони, інших державних органів, територіальних громад, бізнесу, громадянського суспільства і населення у запобіганні й реагуванні на загрози та подоланні наслідків надзвичайних ситуацій; поширення необхідних знань і навичок у цій сфері; налагодження та підтримання надійних каналів комунікації державних органів із населенням на всій території України. Держава створює ефективну систему безпеки та стійкості критичної інфраструктури, засновану на чіткому розподілі відповідальності її суб'єктів та державно-приватному партнерстві⁷.

З цього випливає, що під впливом нових реалій існування сучасної України, нових гібридних викликів система національної безпеки доповнюється новим виміром, який забезпечує більш гнучке, адекватне, швидке та ефективне реагування на ці виклики – *національною системою стійкості*. З часом окремих розрізнених механізмів національної стійкості в системі національної безпеки виявляється недостатньо, зважаючи на специфіку реагування на загрози нового гібридного типу, які потребують як взаємодії суб'єктів забезпечення, так і таргетного реагування шляхом швидкого прийняття рішень.

* * *

Основою первинної національної стійкості є *ідентичність*; стійкість, яка розгортається в актуальний стан за наявності загроз та викликів, стає *відстоюванням* і потребує солідаризації, що породжує незалежність; відстоювання ж повинне розвинути у *творення*, яке на рівні країни потребує консолідації й породжує творчу свободу як суб'єктність – процес реалізації цивілізаційного проєкту.

Саме національна стійкість як творення, що супроводжується консолідацією навколо спільних світоглядних цінностей, які зумовлюють ідентичність, здатна реально випереджати й нейтралізувати гібридні загрози в глобалізованому світі; це своєрідний «цивілізаційний імунітет» проти них.

⁷ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

Формуючи і зовнішній, і внутрішній виміри стратегії національної стійкості, важливо усвідомлювати не тільки інтереси, а й цінності, що в конкретний момент сповідує влада, яка приймає стратегічні рішення, і, особливо, лідер країни. Врахування цих *світоглядних* і *психологічних* факторів є необхідним при вибудовуванні ефективної *стратегії національної стійкості*, яку ми усвідомлюємо як стратегію відповіді на виклики та випередження загроз цивілізаційній суб'єктності країни у сучасному кризовому світі.

На кожному етапі реалізації стратегії національної стійкості слід аналізувати співвідношення глобальних і локальних викликів і загроз, в тому числі гібридних, в яких глобальне й локальне змішуються, а на деструктивне надягається маска конструктиву. Продуктивний результат такого аналізу можливий лише за умов створення *глобалізаційної стратегії розвитку країни*, яка постає кульмінацією стратегії національної стійкості, а її успішне втілення є кульмінацією цивілізаційної суб'єктності в сучасному світі. При цьому важливо усвідомлювати, що глобалізаційна стратегія країни *потенційно* присутня у стратегії її національної стійкості, проте в актуалізованому вигляді вона є *наступним кроком* розвитку країни на шляху набуття суб'єктності.

* * *

Поняття «національна стійкість» і «національна безпека» та реалії, які вони віддзеркалюють, є достатньо близькими, на перший погляд, навіть тотожними. Проте більш глибоке осмислення прояснює відмінності: національна безпека є стан захищеності ідентичності країни та самого її існування, реалізації її національних інтересів, тоді як національна стійкість постає доволі *ефективною стратегією забезпечення такого стану*, є фундаментальною запорукою національної безпеки. При цьому надзвичайно важливо зрозуміти, що і національна безпека як стан, і національна стійкість як стратегія його забезпечення є *лише засобами* досягнення й розвитку сильної та гуманістичної цивілізаційної суб'єктності країни. Адже саме така суб'єктність відкриває для громадян можливість розвитку, гідної самореалізації та щасливого життя.

Якщо ми припустимо, що національна безпека держави є необхідним мінімумом цивілізаційної суб'єктності, який потрібен для її інноваційного розвитку, то національна стійкість сьогодні постає одним з найкращих каталізаторів забезпечення і національної безпеки, і цивілізаційної суб'єктності.

* * *

Жоден геополітичний гравець – країна чи союз країн не вирішить за Українську державу та громадянське суспільство нашої країни проблему

національної стійкості. Настав час інтенсивно розробляти цю стратегію власними силами, щоб в умовах окупації РФ частини території України, що реалізується засобами як гібридної війни, так і *гібридних впливів*, не втратити власний суверенітет, незалежність і можливість справжньої суб'єктної реалізації у світі.

Для сучасної Української Держави саме національна стійкість є стратегією, яка дозволяє інтелектуально й ефективно захистити нашу незалежність і розгорнути потенціал цивілізаційної суб'єктності країни. Тому політична й інтелектуальна еліти України повинні зробити усе можливе для утвердження і розвитку цієї стратегії.

РОЗДІЛ 1.

НАЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ ЯК СТРАТЕГІЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТКУ КРАЇНИ

1.1. Поняття національної стійкості: структура і зміст

Національна стійкість як стратегія досягнення цивілізаційної суб'єктності країни

Стійкість – це здатність залишатися собою під тиском будь-яких обставин. Стійкість потрібна і людині, і країні, адже саме вона дозволяє і утвердити, і зберегти, і розвинути власну суб'єктність. Наша країна зустріла 30-річчя проголошення Незалежності своєї держави в геополітичній атмосфері, в якій гранично посилюються загрози та виклики – це і пандемія коронавірусу, і гібридні війни і глобальні кліматичні зміни.

Очевидно припустити, що країна буде мати незалежність лише за умови *національної стійкості*, яку демонструють як держава, так і громадянське суспільство [1]. Але в чому полягає така стійкість в сучасному світі? Заради чого вона існує, що захищає?

У сучасних геополітичних умовах найвища цінність тієї чи іншої країни закладена у *цивілізаційній суб'єктності*, яка робить її дійсно незалежною. Без суб'єктності незалежність стає лише формальністю, маскою, що прикриває залежність країни від сильних геополітичних гравців. Саме тому надзвичайно важливою є *стійкість (резильєнтність)* (від. англ. resilience – життєстійкість, спроможність відновлюватись) *цивілізаційної суб'єктності країни* [2]. Цивілізаційну суб'єктність недостатньо досягти, її треба зберегти й розвинути в умовах різноманітних викликів та загроз.

В Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни», яка була прийнята Указом Президента України від 14 вересня 2020 року, у першому розділі «Пріоритети національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, цілі та основні напрями державної політики у сфері національної безпеки» стійкість визначається як «здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей» [3].

В цьому визначенні є важливий акцент на *швидкості адаптації* до «змін безпекового середовища» та на мінімізації як зовнішніх, так і внутрішніх проблем (уразливостей). Проте що є критерієм *продуктивності* адаптації до змін безпекового середовища? І що розуміти під *мінімізацією* уразливостей?

Адаптація може означати *витривалість* в потоці *неминучих* потрясінь, втрат і криз економіки, політики, духовно-культурної сфери, а може бути свідомою здатністю *запобігати* потрясінням, втратам і кризам.

Відповісти на вказані вище питання можна лише таким критерієм продуктивності адаптації як *сила і гуманістичність цивілізаційної суб'єктності* [2], який дає можливість усвідомити і необхідну міру мінімізації уразливостей – таку, що дозволяє країні, як суспільству і державі, не лише *зберігати*, а й *розвивати* свою суб'єктність.

Отже, ми повинні говорити не про абстрактну стійкість громадянського суспільства і держави, а про конкретну *стійкість цивілізаційної суб'єктності*. Це, по-перше. А, по-друге, нам слід говорити не про стійкість як важливу, але стихійну здатність, а про **стійкість як стратегію**, причому стратегію як держави, так і громадянського суспільства – стратегію країни. Така стратегія стійкості цивілізаційної суб'єктності є стратегією *національної стійкості* країни, яка існує заради її незалежності та розвитку.

Національна стійкість країни як стратегія означає гідну відповідь на виклики і *випередження* загроз, їх нейтралізацію. По суті, **справжня національна стійкість в сучасному світі є стратегією недопущення переростання викликів у загрози, а загроз – у кризи**. Проте це є певним ідеалом; рано чи пізно кризові явища можуть виникнути у будь-якій країні та її державі. Тому національна стійкість повинна означати і **здатність ефективно відновлюватися після криз**.

В результаті можливе більш розгорнуте визначення.

Національна стійкість країни – це така стратегія її існування, коли вона здатна зберігати збалансованість розвитку та успішно відповідати на зовнішні і внутрішні виклики, протистояти загрозам і кризам, більше того, зусиллями політичної та інтелектуальної еліти *вчасно передбачати й ефективно реагувати* на них заради гідної самореалізації та гуманістичного розвитку людини, які забезпечує держава в балансі з громадянським суспільством.

Таке розуміння національної стійкості робить її *реальним потенціалом* національної безпеки країни.

Для нас важливо усвідомити співвідношення понять «стратегія національної стійкості» та «національна система стійкості» і тих реальностей, які вони виражають. Будь-яка країна в кризовий період потребує національної системи стійкості. В «Концепції забезпечення національної системи

стійкості», яка була затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 року, зазначається, що така система стійкості направлена на забезпечення «здатності держави і суспільства своєчасно ідентифікувати загрози, виявляти вразливості та оцінювати ризики національній безпеці, запобігати або мінімізувати їх негативні впливи, ефективно реагувати та швидко і повномасштабно відновлюватися після виникнення загроз або настання надзвичайних та кризових ситуацій усіх видів, включаючи загрози гібридного типу, але не обмежуючись ними» [4].

Цілком можна погодитися, що національна система стійкості потребує інституційного забезпечення, більше того, інституційної синергії. Тому вона постає як «комплекс цілеспрямованих дій, методів та механізмів взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, інститутів громадянського суспільства, які гарантують збереження безпеки і безперервності функціонування основних сфер життєдіяльності суспільства і держави до, під час і після настання кризової ситуації» [4].

Стратегія національної стійкості країни – це важливий елемент національної системи стійкості, який обумовлює її інноваційний, інтелектуальний та прогностичний характер, а тому робить більш ефективною.

* * *

У сучасному мінливому світі глобальних перетворень національна стійкість країни – не застиглий стан, а динаміка, розвиток, а головним критерієм продуктивності цієї динаміки для демократичної країни є посилення й гуманізація цивілізаційної суб'єктності.

Сказане породжує нові питання. Як задля посилення й гуманізації цивілізаційної суб'єктності забезпечити динаміку національної стійкості? Які основні виміри національної стійкості країни в сучасному світі? Яким чином стратегія національної стійкості пов'язана з ідентичністю та консолідацією суспільства? Які етапи реалізації стратегії національної стійкості та її пріоритетні напрями? Як національна стійкість пов'язана з національною безпекою? В даному розділі ми будемо послідовно відповідати на ці питання. Але пам'ятаючи, що критерієм продуктивності динаміки стратегії національної стійкості за умов демократії є посилення й гуманізація цивілізаційної суб'єктності, спочатку зупинимося на *методології осягнення як цивілізаційної суб'єктності, так і національної стійкості*.

Передусім нагадаємо, що цивілізаційну суб'єктність можна визначити як «здатність реалізовувати власні національні інтереси та заради цього

мати можливість впливати на інших, а не бути лише об'єктом впливу. Разом з тим, суб'єктність – це здатність до незалежності та свободи, спроможність бути собою, розвиватися, розгортати приховані потенції» [2, с. 23]. Саме друга здатність характерна для України, народ якої завжди прагнув не лише до сильної, а й до гуманістичної цивілізаційної суб'єктності – не за рахунок підкорення інших народів, країн та держав чи маніпуляції ними, а шляхом розвитку власних можливостей; в будь-якому разі імперська психологія для українців є чужою.

При цьому будемо спиратися на методологію метаантропологічного потенціалізму, що дозволяє вибудовувати стратегії *розвитку цивілізаційної суб'єктності країни*, які відповідають її потенціям і при цьому сприяють гуманістичному *розвитку людини* [2, с. 19-56; 5; 6; 7]. Цю методологію доречно також застосувати для осмислення такої якості цивілізаційної суб'єктності України як національна стійкість і стратегії її досягнення та розвитку.

Передусім зазначимо, що у філософській, психологічній й політологічній літературі ми частіше зустрічаємо осмислення стійкості здебільшого не як усвідомленої стратегії, а як *даності*, в найкращому випадку – *здатності, потенції*. І у вітчизняних, і у зарубіжних публікаціях стійкість часто позначається терміном *«резильєнтність»*. Резильєнтність – медичний термін, який останнім часом міцно закріпився в міжнародній політиці. У первинному значенні резильєнтність – це сукупність притаманних суб'єкту рис, які роблять його здатним долати стреси та важкі періоди конструктивним шляхом [10].

З точки зору сучасної міжнародної практики, резильєнтність – це здатність суб'єкта міжнародних відносин протидіяти гібридним загрозам. Рис, що обумовлюють таку здатність, не завжди є притаманними, у багатьох випадках їх необхідно набувати.

У сучасному світі резильєнтність починається з розуміння гібридних загроз. Дані загрози постійно «мігрують» і змінюються. Відтак, для країни як цивілізаційного суб'єкта потрібна динамічна ідентифікація потенційних гібридних ризиків та загроз за результатами всебічного вивчення зовнішнього та внутрішнього середовища.

Не менш важливим для резильєнтності є усвідомлення здатності до неї, тобто наявності притаманних для цього рис та визначення тих якостей, яких необхідно набути. З цією метою нами і запропоновано концепт «цивілізаційна суб'єктність», відповідна концепція і методологія [2; 11], що дозволяє визначити критерій стійкості країни та її держави, а також кінцеву мету.

Для досягнення країною належного рівня національної стійкості, який означає певну *зрілість цивілізаційної суб'єктності*, необхідним є коло

кваліфікованих експертів, що мають теоретичні знання, наукові винаходи та практичний досвід. Для ефективності й результативності вони повинні бути *об'єднані інституційно*, але перед тим, як окреслити можливості такого об'єднання слід глибше усвідомити природу резильєнтності цивілізаційної суб'єктності країни в сучасному світі, в якому гранично посилюються тенденції *гібридної війни й гібридного «миру»*, що є новим викликом гуманістичним цінностям і людській природі загалом [7, с. 349-366].

Національна стійкість як стратегія випередження викликів і загроз цивілізаційній суб'єктності

Якщо ми припускаємо, що стійкість цивілізаційної суб'єктності, по суті, постає синонімом національної стійкості, то ми можемо трактувати її фундаментальною запорукою і національної безпеки, і розвитку країни. Терміни «стійкість» та «національна стійкість» вже прозвучали в сучасному гуманітарному дискурсі, але ми надаємо їм нові смисли. Перед тим, як розкрити їх, звернемося до існуючих в сучасній науковій літературі підходів.

Українські дослідники М. Белинська та О. Корольчук так пропонують трактувати поняття національної стійкості: «здатність соціальної системи будувати нормальне, повноцінне життя в складних умовах, здатність суспільства протистояти викликам і кризам в різних сферах суспільного життя шляхом внесення змін і адаптації без шкоди для основних цінностей суспільства і інститутів» [12, с. 26-27].

В координатах їх підходу національну стійкість «можна розглядати в двох різних напрямках: 1) як індикатор здатності суспільства протистояти викликам зі своїми неушкодженими цінностями..., 2) як прогрес, рух вперед через подолання кризових явищ до нового етапу розвитку суспільства на основі поведінкової адаптації» [12, с. 27].

На нашу думку, даний підхід є продуктивним в тому плані, що стійкість інтерпретується як здатність давати відповідь на виклики і протидіяти загрозам, зберігаючи *автентичність* (цінності) і набуваючи *адекватність* (поведінкову адаптацію). Проте кінцева мета і смисл резильєнтності постають дещо абстрактними. Тому ми й пропонуємо назвати кінцевою метою і смислом національної резильєнтності саме цивілізаційну суб'єктність, яка, у свою чергу, існує заради успішного й гуманістичного розвитку людини. З іншого боку, **ми осмислюємо національну стійкість не просто як здатність, а як стратегію**. Тобто ми не лише констатуємо, що одні спільноти мають стійкість, здійснюючи «рух вперед через подолання кризових явищ», а інші – ні, а пропонуємо розробляти *спосіб набуття і розвитку* резильєнтності та його *інституційного забезпечення*.

У низці зарубіжних публікацій актуалізовано передусім терміни "community resilience" – стійкість (резильєнтність) спільноти, "disaster resilience" – стійкість (резильєнтність) до катастроф, а також «community resilience to disasters» – стійкість (резильєнтність) спільноти до катастроф [13; 14; 15; 16]. Також зустрічається розуміння стійкості саме як *стратегії* готовності до катастроф, які розуміються передусім як стихійні лиха [17].

Ми виходимо з того, що ефективна національна стійкість як успішна відповідь зовнішнім та внутрішнім викликам, а також протистояння загрозам означає їх *випередження*. При цьому дуже важливо усвідомлювати, що стійкість – випередження потенційних *викликів* та *загроз*, а не *катастроф*. Адже катастрофа – це вже результат дії тих викликів і загроз, що не були випереджені і розвинулися у щось настільки могутнє й деструктивне, що йому важко протистояти, не кажучи вже про упередження та нейтралізацію. Від катастрофи можна лише спасатися. Наявність катастрофи означає руйнацію національної стійкості як стратегії.

Отже, **гідна відповідь на виклики та випередження загроз є найбільш успішною стратегією досягнення стійкості цивілізаційної суб'єктності – національної стійкості**. Така стратегія дозволяє вчасно усвідомити та підготуватися з метою *мінімізувати політичні й матеріальні витрати, які можуть бути катастрофічними для національних інтересів країни, її цивілізаційної суб'єктності та взагалі для її існування у сучасному кризовому світі* [1].

Як забезпечити стратегію такого випередження? Хто здатен здійснити її? Які можуть бути етапи реалізації національної резильєнтності як стратегії випередження загроз та викликів? Ці питання додаються до поставлених вище, які доцільно конкретизувати.

Перш, ніж відповісти на них, з'ясуємо сутнісні риси сучасного кризового світу, який сформувався в контексті епохи гібридних воєн і пандемії коронавірусу COVID-19. Це допоможе нам усвідомити не лише формальні, а й змістовні риси резильєнтності цивілізаційної суб'єктності та можливість її інституціалізації в нашій державі.

1. Це світ, в якому *глобальна економічна взаємодія* поступається місцем *політичній та безпековій*, що викликає кризу самої суті глобалізації, яка була спричинена економічною експансією наддержав і транснаціональних корпорацій.

2. Це світ, в якому *інтереси держав* однозначно домінують над цінностями. Іншими словами, це світ *егоцентризму країн* та їх ситуативних союзів.

3. Це світ, в якому відбувається *руйнація усталених систем міжнародного порядку та колективної суб'єктності*. Здобуття й збереження

суб'єктності країн все більше стає індивідуальною справою, навіть якщо ті чи інші геополітичні гравці декларують інше.

Вказані риси і роблять принципово актуальним розробку національної стійкості як стратегії відповіді на виклики та випередження загроз цивілізаційній суб'єктності країни, що є важливою умовою як збереження, так і розвитку її реального суверенітету й незалежності.

* * *

Як ми побачили вище, національна стійкість може бути стихійною, а також усвідомленою і цілеспрямованою. Саме в другому випадку ми маємо стратегію, що й дозволяє випереджати виклики й загрози. Показовими є слова Президента Франції Е. Макрона, який, констатуєчи американо-китайську біполярність в сучасному світі, зазначає: «Ми повинні задуматися про нашу власну стратегію, тому що дві країни, у яких сьогодні є справжні карти на руках – це США і Китай. Нам належить зробити вибір щодо цієї великої зміни, великого перелому: чи будемо ми молодшими союзниками тієї чи іншої сторони? Або трохи одного і трохи іншого? Або ж ми будемо намагатися вести свою власну гру і впливати?» [18].

Це міркування є визнанням доволі глибокої проблеми стратегії досягнення національної стійкості – проблеми *міри індивідуальної суб'єктності* країни у сучасному глобалізованому світі. Наскільки та чи інша країна здатна стійко «вести свою власну гру і впливати»? Можна припустити, що це цілком залежить від сили цивілізаційної суб'єктності. Однак сила цивілізаційної суб'єктності не є незмінною – і не лише для Франції, а й для такої наддержави як США, яка зараз стикається з цивілізаційним викликом Китаю. Тому стійкість ведення цілком самостійної гри і впливу може бути не лише нераціональною, а й згубною. І тоді дві попередні стратегії, окреслені Е. Макроном, можуть ставати актуальними, а може й рятівними. Тому доцільно припустити, що в сучасному надскладному світі не може бути однозначної стратегії стійкості на всі часи. Для того, щоб національна стійкість зберігалася, її стратегії повинні змінюватися. Або, точніше, *компоненти стратегії*. Адже сьогодні сама стратегія стійкості повинна бути й стратегією *гнучкості* – заради збереження цивілізаційної суб'єктності країни.

У питаннях побудови сучасної стратегії України ми повинні враховувати не лише США та Китай у їх цивілізаційному протистоянні, яке зумовлює глобальний порядок денний сучасного світу, а, передусім, таких геополітичних гравців як ЄС та Росія. Наше фронтірне становище між ними – велика загроза нашій суб'єктності і, зрештою, основам суверенітету й державності. Проте ця загроза є одночасно і викликом, який може

актуалізувати нашу суб'єктність – якщо стане каталізатором нашого економічного, політичного й духовно-культурного зростання. Зокрема мова йде про таке підвищення рівня і якості життя в Україні, забезпечення прав і свобод людини, що *може виступити привабливим для громадян сусідніх авторитарних країн* та їх внутрішнього тиску на владу, який змінить наше геополітичне становище на краще.

* * *

Важливо усвідомити, що ми говоримо передусім про стратегію *стійкості*, а не стратегію *сталості*. При першому наближенні очевидно припустити, що стійкість – це *характеристика суб'єктів* (як особистостей, так і спільнот), тоді як сталість – *характеристика об'єктів*.

Більш глибоке осмислення дозволяє зробити висновок, що сталість може бути осягнена і як характеристика *процесів, які спричинені суб'єктами*, а також *відносин між суб'єктами*. Тому сталість може впливати на стійкість і навпаки. Якщо ми говоримо про сталий розвиток країни, то це процес, який зумовлений взаємодією суб'єктів (особистостей, груп, партій, спільнот тощо) як всередині неї, так і зовні, коли країна є суб'єктом, що вступає у відносини з іншими країнами та міжнародними об'єднаннями. При цьому сталість означає доволі спокійний і передбачуваний характер розвитку, в процесі якого особистості чи країни відповідають лише на виклики; тоді як стійкість характеризує стан і розвиток країни в умовах *не лише викликів*, а й *загроз і криз*. Саме в таких умовах зараз знаходиться Україна.

Надзвичайно важливо усвідомити, що країна за умов сталого розвитку може зберігати й розвивати справжню національну стійкість, а може й *втрачати її* – коли сталий розвиток інспірований ззовні і суперечить цивілізаційній суб'єктності країни.

Слід розуміти, що цивілізаційна суб'єктність сьогодні не тотожна замкненості; сталий розвиток у глобалізованому світі потребує інтенсивності відносин з міжнародними партнерами. При цьому національна стійкість, яка спричинює сталий й конкурентний цивілізаційний розвиток, не означає незалежності як самотності, відстороненості й герметичності. Подібна стійкість веде до занепаду країн, згадаймо Північну Корею. Вона має слабку цивілізаційну суб'єктність, яку влада пробує «підсилити» граничною авторитарністю й войовничістю, але це веде до протилежного результату. Суб'єктність втрачається, а стратегія національної стійкості набуває гротескних проявів, стаючи безкінечним протистоянням зовнішнім загрозам – часто-густо ілюзорним, потрібним лише для збереження влади політичною елітою; при цьому реальні цивілізаційні виклики часто ігноруються.

Загалом поняття «стійкість» визначає змістовні і якісні характеристики буття людини чи країни, а «сталість» – формальні, темпоральні й кількісні. Популярне нині поняття «сталий розвиток» передусім означає його безперервність і стабільність, при цьому розвиватися може будь-що та будь-яким чином. Тоді як поняття «стійкість» стосовно розвитку засвідчує, що цей розвиток є результатом діяльності суб'єкта, який в процесі змін оберігає свою архетипову основу – ідентичність, а в своїх актуалізованих формах усвідомлює її як *вільно обрану ідентичність – самоідентичність*.

При цьому констатуємо, що стійкість взагалі й національна стійкість зокрема може бути *як конструктивною, так і деструктивною*. Деструктивна національна стійкість є замкненістю й упертістю, що призводить до послаблення суб'єктності, конструктивна стійкість означає гнучкість і відкритість.

Є ще один аспект конструктивності й деструктивності національної стійкості. Національна стійкість може бути розпорошеною, коли в окремих регіонах маємо доволі сильні прояви стійкості, але вони мають «містечковий» характер, не поєднуються у цілісність. На рівні країни така стійкість буде не лише неефективною, а й руйнівною. Натомість можлива *консолідована національна стійкість, яка є не формально, а реально національною*. Консолідованість – одна з найважливіших рис конструктивної національної стійкості, яка надає їй справжньої сили. Проте вона повинна бути доповнена *інтелектуальністю*, яка розвиває її відповідно до конкретних вимог часу, задаючи параметри гнучкості й відкритості, а також має прогностичні можливості.

Отже, **конструктивна національна стійкість – це стійкість, яка є консолідованою, інноваційною, гнучкою й відкритою, що з необхідністю підсилює й гуманізує цивілізаційну суб'єктність країни**. Надалі, використовуючи поняття «національна стійкість», ми будемо мати на увазі саме конструктивну національну стійкість. Якщо ж ми будемо окремо додавати атрибут «конструктивна» та/або більш його конкретні риси – «консолідована», «інноваційна» тощо, то це означатиме, що ми робимо на них акцент, протиставляючи конструктивну національну стійкість деструктивній або вичленовуючи окремі її риси.

Ми знову переконуємося, що національна стійкість корелює з поняттям суб'єктності. Отже, національна стійкість є якісною характеристикою суб'єктності країни, яка показує, що ця суб'єктність 1) не є тимчасовою і 2) вийшла на рівень цілісної суб'єктності держави й громадянського суспільства або прямує до цього рівня.

Важливо усвідомити, що суб'єктність країни є не лише *критерієм справжності національної стійкості країни, а й її кінцевим смислом*.

Особливо якщо ми маємо на увазі не суб'єктність в її *локальних проявах*, а цілісну, *цивілізаційну* суб'єктність [2]. Якщо національна стійкість веде до цивілізаційної суб'єктності, то це означає, що вона не є спотвореною ні ззовні, ні зсередини країни. Цей критерій є вкрай важливим за умов гібридного світового порядку [19], сутнісною характеристикою якого є потужні інформаційні маніпуляції, ініціатори яких мають на меті послаблення суб'єктності країн. Національна стійкість є протидією таким впливам.

Отже, **конструктивна національна стійкість є не лише відповіддю на виклики, і нейтралізацією загроз, а й протидією маніпулятивним впливам**. Подібні маніпулятивні впливи зазвичай можна розділити на економічні, військово-політичні й інформаційно-культурні. Такі впливи зазвичай є гібридними – вони виступають у комплексі і мають прихований характер [20].

Виклики, загрози й кризи в умовах гібридного світового порядку

Тепер нам надзвичайно важливо усвідомити специфіку понять «виклик», «загроза», «криза», «гібридна загроза» і феноменів особистісного й соціального буття людини, які вони виражають.

В суспільні й гуманітарні науки поняття «виклик» увів Арнольд Тойнбі. За А. Тойнбі та чи інша країна стає собою, набуває неповторний характер, цивілізаційне обличчя, суб'єктність, лише *відповідаючи на виклики* [21]. Саме здатність відповідати на виклики робить країну *цивілізаційним суб'єктом*. Виклик – це зовнішній чи внутрішній імпульс, який може сприяти як розвитку країни, так і її руйнації – коли він є несвоєчасним або постає результатом маніпуляцій, є способом впливу внутрішньополітичних чи геополітичних гравців. Отже, національна стійкість означає відповідь не на всі виклики, а лише на ті, які посилюють цивілізаційну суб'єктність. В протилежному випадку виклик – це провокації і спокуси, які можуть стати загрозами й призвести до криз. Таким чином, потрібна глибока прогностична аналітична робота, яка дозволяє постійно розрізняти виклики на конструктивні й деструктивні.

Загроза – це деструктивний виклик, на який ми можемо або не відповідати, ігнорувати його, або є необхідність нейтралізувати його.

Всі загрози ми можемо поділити на потенційні й актуальні. Зрозуміло, що актуальні загрози ми повинні усвідомити в плані руйнівної сили й нейтралізувати. Потенційні загрози потребують чіткого усвідомлення й прогнозування. Вони можуть бути штучними, наприклад, створеними інтелектуалами – з політикуму та/або з центрів спецслужб. Проте такі загрози можуть виступати віртуальними, не розгортати свій потенціал до того часу, поки ми не починаємо взаємодіяти з суб'єктами віртуальної

загрози за їх сценарієм. Звісно, штучно створені загрози можуть бути і цілком актуальними, працювати проти країни і без попередньої відповіді, бути не провокаціями, а впливами. Такі штучні загрози (у сучасному світі вони все більше стають інформаційними) слід послідовно аналізувати й долати.

Загрози можуть бути й об'єктивними, більшість з них є актуальними. Це, наприклад, екологічні загрози – результат техногенного впливу на довкілля. Та об'єктивні загрози можуть мати й *геополітичну природу* – скажімо, сильна імперська авторитарна держава поруч з меншою та демократичною завжди буде для неї загрозою самим фактом свого існування. Цікаво, що для меншої країни, якщо вона є авторитарною, імперський авторитарний сусід сприймається не як загроза, а як виклик. Проте саме тут загроза є максимально сильною – менша авторитарна країна рано чи пізно буде поглинатися більшою авторитарною країною-сусідом – якщо не політично, то економічно чи культурно. Типовий приклад – відносини Білорусії та Росії.

При цьому мудра *стратегія й політика національної стійкості* меншої демократичної країни поруч з авторитарним гігантом *може нейтралізувати* цю об'єктивну загрозу *до рівня виклику*, відповідь на який буде означати економічний, політичний, духовно-культурний розвиток і таке посилення цивілізаційної суб'єктності, яке вплине на суспільство цього авторитарного гіганта. В ідеалі – це такий розвиток, наприклад, України, який наочно покаже населенню нашого «північного сусіда» більш високий рівень життя, захищеність прав людини й прискорені темпи цивілізаційного поступу українського суспільства. У даному разі це найбільш ефективний напрям втілення стратегії національної стійкості – креативні й несиметричні відповіді на гібридні загрози, які генерує наш північний сусід. У цьому плані нам потрібно брати приклад, можливо, з Фінляндії.

Криза – це загроза, яка настільки актуалізувалася, що може зруйнувати основи держави й громадянського суспільства тієї чи іншої країни. Як ми побачили вище, завдання стратегії національної стійкості України – не допускати перехід викликів у загрози, а останніх у кризи при готовності до криз та їх наслідків. При цьому важливо усвідомлювати й таке поняття як «кризова ситуація», яке відображає і потенційні, і здійснені вияви кризовості. В «Концепції забезпечення національної системи стійкості», затвердженій Указом Президента України від 27 вересня 2021 року, маємо визначення, що окреслює сутнісні риси кризової ситуації і критерії виходу з неї: «Кризова ситуація – стан, що характеризується крайнім загостренням протиріч, значною дестабілізацією становища в будь-якій сфері діяльності,

регіоні, державі, у тому числі значним порушенням умов функціонування основних сфер життєдіяльності суспільства і держави, та потребує вжиття комплексу заходів для стабілізації ситуації та відновлення якості життя населення, умов функціонування суспільства і держави на рівні, не нижчому за до кризовий» [4].

Гібридна загроза означає поєднання викликів, загроз і криз в єдине ціле. На перший погляд здається, що таке поєднання є переважно стихійним, спричинюється об'єктивними факторами, але при більш уважному аналізі можна побачити, що часто густо воно створюється штучно. Більше того, в умовах інформаційних воєн, які є сутнісною ознакою сучасних гібридних воєн і гібридного світового порядку [19] маємо діяльність спецслужб і агентів впливу, які прагнуть заплутати суспільну свідомість, називаючи виклик загрозою, загрозу – кризою або навіть оцінюючи кризу як виклик та навпаки. Все це призводить до дезорієнтації громадян тих чи інших країн, що у свою чергу веде до деформації інституцій держави і громадянського суспільства. В результаті таких впливів слабшає національна стійкість і цивілізаційна суб'єктність країни.

Поєднуючи виклики, загрози і кризи, гібридна загроза множитьс^я і набуває різноманітних виявів, тому коректніше говорити про гібридні загрози у множині.

Отже, гібридні загрози країні – це посилення викликів, загроз і криз шляхом поєднання їх в єдине ціле, що зумовлено як об'єктивно, так є і наслідком дій певних суб'єктів, метою яких є свідоме послаблення національної стійкості і стагнація цивілізаційної суб'єктності, а в деяких випадках і знищення її.

Не можна не погодитися, що «загрози гібридного типу – різновид загроз національній безпеці, реалізація яких спричиняє синергетичний ефект від одночасного застосування комбінованих методів впливу, які часто мають прихований характер або маскуються під інші процеси у рамках правового поля» [4].

Свідоме продукування гібридних загроз, створення їх образу у масовій свідомості є однією з інформаційних стратегій і тактик ведення гібридної війни – «яка поєднує одночасне застосування... мілітарних сил з використанням іррегулярних утворень, веденням дій у кіберпросторі, а також інформаційних операцій та засобів економічного і дипломатичного тиску на противника» [22, с. 41]. Застосування мілітарних сил з використанням іррегулярних утворень, які поєднані із засобами економічного і дипломатичного тиску, і, навіть, інформаційні операції – це традиційні способи ведення будь-якої війни; їх поєднання теж може бути оцінене як

гібридні загрози. Проте до таких загроз країни та їх держави вже звикли і мають звичні способи реакції, відповіді й нейтралізації. Тоді як ведення дій у кіберпросторі є новою загрозою і коли вона доєднується до інших, гібридні загрози суттєво змінюються, стаючи незвичними, а тому потребують нових відповідей й нейтралізації. До цього слід додати, що *інформаційні операції* сьогодні відбуваються у соціальних мережах Інтернету, що зумовлює їх специфіку і породжує нову якість гібридних загроз.

Пригадаємо, що гібридна війна відрізняється специфічними рисами:

«1. *Інформаційна війна* не лише в засобах масової інформації, а й у просторі соціальних мереж Інтернету, що призводить до зміни свідомості, підсвідомості та поведінки численних мас населення, більше того, до світоглядно-ціннісних змін. 2. *Системні кібератаки* на соціально-політично значущі ресурси противника в мережі Інтернет. 3. Ведення *економічної війни* шляхом спричинення розширення та поглиблення проблем в економіці противника. 4. *Переважаючо опосередкована* участь у локальних конфліктах з метою створення лояльного керованого уряду – ведення війни в «гарячих точках» здебільшого чужими руками з наданням економічних, політичних, військових та інформаційно-мережевих ресурсів» операцій та засобів економічного і дипломатичного тиску на противника» [2, с. 94].

Отже, специфіка гібридних загроз, які сьогодні продукують ініціатори гібридної війни, полягає передусім у кібернетичній та інформаційно-мережевій площині. В результаті «гібридна війна – це, по суті, «холодна війна» епохи екранної культури та інформаційно-мережевої цивілізації» [2, с. 94].

Важко не погодитися з тим, що сучасна гібридна війна і, відповідно, гібридні загрози мають такі два модули як «фізична дійсність і дискурсивний конструкт» [22, с. 41]. При цьому дискурсивний конструкт, який означає породження наративів про війну та її загрози та їх обговорення стає все більш значущим. Він виходить за межі політики, ідеології, наукової й освітньої сфер у широкий простір щоденних масових обговорень в соціальних мережах, які підживлюють своїми повідомленнями лідери думок; але це роблять і найняті модератори, які спрямовують армію «ботів» на маніпуляцію суспільною свідомістю й підсвідомістю.

В умовах сучасної України виклики, загрози і кризові ситуації, які поєднуються у гібридні загрози, з однаковою вірогідністю можуть бути як зовнішніми, так і внутрішніми. Це актуалізує осмислення зовнішнього і внутрішнього вимірів стратегії національної стійкості. Але перед цим слід розглянути проблему *специфіки* національної стійкості України, яка відображає її визначальні ментальні риси і одночасно відкриває нашу країну цивілізованому світові.

Українська ідентичність як основа національної стійкості країни

Вище ми визначили, що поняття «стійкість», на відміну від концепту «сталість», визначає змістовні і якісні характеристики буття країни як суб'єкта – *спільноти, що складається з суб'єктів-громадян*, які мають національну ідентичність. Чим же може бути змістовно наповнена, *визначена й спричинена* конструктивна національна стійкість України? Якщо ми говоримо про національну ідентичність, що може бути ознакою всієї української політичної нації, то потрібно виділити її світоглядний стрижень, який є компліментарним з навколишнім світом, а також архетипові ознаки культури, котрі зумовлюють своєрідність цієї ідентичності.

Враховуючи, що Україна належить до християнського цивілізаційного світу, для якого особистість, її свобода й гуманістична самореалізація є вищою цінністю, то таким світоглядним стрижнем може бути *християнський гуманізм* [23. с. 45; 24].

У попередніх публікаціях нами зазначалося, що «християнський гуманізм є духовно-культурним мостом між Україною і євроатлантичною та євразійською цивілізаційними спільнотами, що запобігає конфліктності, інтегрує в ці спільноти, при цьому посилюючи, а не ослаблюючи нашу суб'єктність» [23 с. 45].

Раніше ми доволі чітко усвідомили і це підтверджується реаліями сьогодення, що втілення ідей та цінностей християнського гуманізму в життя «потребує сутнісної модернізації всієї духовно-гуманітарної сфери, або, точніше, *атмосфери* нашої країни – в її наукових, художніх та релігійних вимірах» [23, с. 45]. Не можна не погодитися і сьогодні, що «ця модернізація не зводиться до вивчення християнського гуманізму Заходу, його інтерпретацій і *спроб впровадження*, а передусім означає вивчення історії становлення і розвитку християнського гуманізму в Україні» [23, с. 45].

Вивчення християнського гуманізму в Україні не є достатнім, слід створювати нові його форми та вияви, які відповідають на виклики, загрози і кризи сьогодення. Так, це завдання «науковців у галузях релігієзнавства, філософії, історії, права. Однак це й завдання філософських письменників, публіцистів, блогерів, режисерів, акторів, художників і священників – всіх тих, хто має більший вплив на суспільну свідомість і позасвідоме. При цьому слід говорити про органічний і продуктивний діалог всіх цих представників інтелігенції і підтримку цього діалогу державою, а не лише громадянським суспільством» [23, с. 45].

Тепер ми можемо поставити питання про важливість, але недостатність християнського гуманізму. Проблема в тому, що будь-який гуманізм, навіть такий доволі відкритий до всіх груп та спільнот як християнський,

обмежений наявним буттям людини. Він висуває низку вимог до взаємодії з Іншим, але не з самим собою.

Використовуючи підхід метаантропології й метаантропологічного потенціалізму, ми повинні зробити наголос на *розвитку людини*, русі від індивідуальності, яка здатна лише відстоювати свою ідентичність, солідаризуючись з іншими індивідуальностями, до особистості, яка в процесі власного формування має змінюватися, трансцендувати, виходити за власні межі [25]. Вченням, яке робить наголос на розвитку людини як особистості, є персоналізм, тенденції якого є доволі органічними для вітчизняної філософської думки [25]. Суть персоналізму полягає у вимозі розвивати свої потенції, передусім духовні, приймаючи при цьому цінність іншої особистості та унікальність шляху її розвитку [26]. Такий підхід був означений ще Григорієм Сковородою, який вперше доволі чітко висловив кредо українського персоналізму, як «сродна праця». У цьому контексті персоналізм постає як *діяльний гуманізм, який розвиває як себе, так й Іншого*, виводить з наявного буття, де всі потенції приховані, до їх розкриття, що й означає справжню суб'єктність.

В результаті можливий такий попередній висновок: *для набуття конструктивної національної стійкості України українська ідентичність повинна світоглядно проявлятися як християнський гуманізм та персоналізм при відкритості всім світоглядним позиціям, що вбачають у вільній та гідній самореалізації особистості у співтворчості з Іншим вищу цінність.*

Враховуючи схильність українців до такого культурного архетипу як індивідуалізм, який став вже *архетипом світогляду й поведінки*, персоналізм набуває доволі великої значущості – як світоглядний принцип, що дозволяє піднятися над індивідуалізмом й «сродно» *єднатися без авторитаризму, образу вождя та ідеології вождізму*. Адже ідеологія вождізму з необхідністю включає в себе ксенофобію, агресію, репресивність й саморепресивність, що є чужим для української ментальності. Українці глибинно спрямовані не до обцинних форм єднання, в яких особистості нівелюються під пресом «вічно правильних» норм та «єдино можливих» ідеологічних наративів і метанаративів, а до вільного обговорення з врахуванням позиції Іншого і повагою до нього.

Персоналізм як універсальний принцип унікально виражає архетипова українська *світоглядна толерантність* – здатність до обережного, стриманого ставлення до світоглядної позиції Іншого, його принципів та цінностей. Інша справа, що така здатність українця повинна виходити від толерантності як обережності до толерантності як співтворчої взаємодії – тої

самої сродності, яка складає серцевину будь-якої ідентичності й консолідованості. Саме на основі такої активної співтворчої толерантності і можлива продуктивна стратегія національної стійкості України. Важливо, що світоглядна толерантність поєднується з таким архетипом української культури як *кордоцентризм*, що робить її екзистенціально-проникливою, наповнює душевною теплотою й духовним піднесенням.

1.2. Зовнішній і внутрішній виміри стратегії національної стійкості

Національна стійкість країни як суспільної системи

Перед тим, як визначити зовнішній і внутрішній виміри стратегії національної стійкості, слід усвідомити, що стійкість країни як суспільної системи та інформаційної матриці, що регулює, підтримує та підсилює цю стійкість, визначається загальними закономірностями систем, що самоорганізуються. Оскільки всі системи у видимому Всесвіті самоорганізуються, частина з них ускладнює власну структуру та підвищує міру власного порядку за рахунок надходження енергії із зовнішнього середовища та зростання у ньому хаосу. Певна міра порядку й вектор та коефіцієнт нарощування цього порядку визначається набором фізичних, фізико-хімічних та деяких інших констант, що спостерігаються після Великого вибуху 13,8 мільярдів років тому.

Системи, що еволюціонують, мають своєрідний детектор, що розрізняє внутрішнє та зовнішнє середовище свого існування та реагують на зовнішні впливи зміною своєї внутрішньої структури. Випереджають у розвитку й становлять передній край еволюції ті системи, котрі змінюють власну структуру у бік ускладнення у відповідь на впливи зовнішнього середовища і, внаслідок цього, реагують більш адекватно на зазначені зовнішні впливи – з більшою надійністю та з меншою витратою енергії.

У людському бутті найбільш конкурентоспроможними є ті соціальні системи, в яких наявний більш високий рівень самоорганізації завдяки створенню найоптимальніших у даній цивілізації суспільних відносин.

У доісторичну добу та у період становлення цивілізацій для прискореного розвитку неабияке значення мало природно-географічне середовище. Завдяки технологічним досягненням та все більш досконалій соціальній самоорганізації суспільства можуть існувати у багатьох природних зонах планети, пристосовуючись до найрізноманітніших типів середовища. У більш сприятливому зовнішньому природному середовищі суспільства мають більш сприятливі умови для розвитку. Разом з тим, у добу

виникнення цивілізації, суспільства, що мали більш досконалі суспільні відносини та технології, як правило, займали і найбільш сприятливі для господарства природні зони. Інакше кажучи, суспільства, що створювали внутрішнє середовище у вигляді більш досконалих суспільних відносин, могли успішніше адаптуватися у зовнішньому і природному, і соціальному середовищі.

Найбільш прискорено, на думку Дж. Даймонда, розвивалися соціуми, що знаходилися у полосі помірного клімату Євразії, котрі простягнулися на тисячі кілометрів, оскільки їх члени вирощували високоврожайні зернові культури та могли продуктивно обмінюватися відповідним досвідом [27]. Тому на цьому континенті сформувалися перші цивілізації, що зробили життя людини більш стабільним та передбачуваним.

У «вісьовий час» (VIII-II ст.ст. до н.е.) [28, с. 32-50] тогочасні держави досягли такого рівня технологічного й культурного розвитку, що еліта суспільства почала цілеспрямовано виробляти та застосовувати засоби вдосконалення суспільних відносин, що робило ці соціуми більш стабільними й конкурентоспроможними. Це у деяких тогочасних державах сприяло, крім іншого, розвитку демократії.

Демократія стала передумовою наступного цивілізаційного прориву – Індустріальної революції, що створила засновані на наукових дослідженнях нові технології, котрі сприяли зростанню добробуту людини, лібералізації й гуманізації суспільних відносин [29]. Проте, прискорений розвиток індустріалізму й споживання всередині суспільства призвів до зростання зовнішніх глобальних екологічних загроз.

Наразі відбувається чергова цивілізаційна трансформація, – пост-індустріальна, – пов'язана з новітніми технологіями (відновлювальна енергетика [30], штучний інтелект [31]) та необхідністю впровадження нових людино- та еколого-орієнтованих суспільних відносин. Успішне проходження зазначеної трансформації суспільства в умовах існуючих викликів та загроз можливо при умові поєднання заснованої на власних внутрішніх традиціях стійкості суспільства як такого та креативного створення інноваційних ресурсів для посилення цієї ж стійкості.

Еволюція та низка трансформацій цивілізації свідчать, що незважаючи на вплив зовнішніх природних та соціальних умов еволюції соціуму, вирішальне значення у його конкурентоспроможності серед інших соціумів має консолідація носіїв його інтелектуальних, моральних та інших ресурсів, що сприяють його успішній самоорганізації. Від такої консолідації залежить ефективний розвиток нових технологій, соціального капіталу та високо-ефективних соціальних інститутів, що відкривають можливості для творчої

самореалізації людини. Лише суспільство, що має достатню критичну масу самореалізованих та морально відповідальних особистостей, може шляхом конструювання більш досконалих суспільних відносин здолати екологічні та соціально-організаційні виклики, що постали перед людством XXI століття. Для цього суспільство разом із державою мають цілеспрямовано виробляти стратегію стійкості як у внутрішньому, так і в зовнішньому вимірах. Керуючись такою стратегією суспільство та держава протидіють зовнішнім впливам, що спрямовані на руйнування ідентичності й внутрішніх механізмів самоорганізації як державних інститутів, так і мереж комунікації та взаємодії громадян.

У тому випадку, коли на країну здійснюється цілеспрямований зовнішній вплив у вигляді гібридної війни, що поєднує на основі того чи іншого моніторингу політичні, військові, економічні та ідеологічні чинники, держава та громадянське суспільство мають не лише давати відсіч зазначеним впливам, а й продовжувати, незважаючи на спроби зловмисного зовнішнього впливу, реалізувати стратегію розвитку відповідно до загальнолюдських цивілізаційних цінностей. Акумуляція досвіду успішного противу руйнівним впливам ззовні та наполеглива внутрішня робота над вдосконаленням суспільних відносин підвищує структурну стійкість соціуму цим впливам. Для цього у сучасних умовах «суспільства знання» необхідне наукове обґрунтування соціальних програм, що забезпечують ефективність виважених комплексних соціальних дій.

Особливою ситуацією стосовно зовнішніх умов для розвитку країни є її знаходження на фронті цивілізацій. Так, Україна, розвиваючись у контексті європейських гуманістичних традицій, зазнавала й продовжує зазнавати сильного тиску з боку авторитарних моделей суспільного устрою зі Сходу, в яких різні форми насилля над людиною були й залишаються досі домінуючим механізмом формування соціальної структури.

Збереження гуманістичного ядра ідентичності потребувало вироблення українською нацією структурної стійкості стосовно руйнівних антигуманних зовнішніх впливів. До набуття Україною державної незалежності в українському суспільстві сформувалися міцні горизонтальні зв'язки серед патріотично налаштованого населення, згуртованого ідеєю незалежності. Після набуття незалежності, традиційна стійкість суспільства компенсувала незрілість соціальних інститутів держави. Революція Гідності (2013-2014 рр.) стала важливою відправною точкою наступного етапу процесу набуття державними інститутами *національної стійкості у політичному, воєнному економічному, культурному, гуманітарному та інших аспектах*, потенціал якої притаманний українському соціуму.

Держави можуть мати різну міру стійкості та стабільності, що залежить від характеру їх внутрішньої самоорганізації та взаємодії з громадянським суспільством. Так, Д. Норт розрізняє природні держави та держави «із відкритим доступом» [32]. Серед природних держав він розрізняє: нетривкі природні держави, базові природні держави та зрілі природні держави. У нетривких природних державах нестабільність правлячої коаліції перешкоджає створенню стійких форм публічного права [32, с. 64]. Базові природні держави здатні підтримувати тривалу, стабільну організаційну структуру держави [32, с. 66]. Зрілим природним державам «... притаманні тривалі в часі інституційні структури держави та здатність підтримувати елітні організації поза безпосередньою зоною контролю держави» [32, с. 69].

Згідно з логікою міркувань Д. Нортона, більш міцною і стійкою порівняно з «крихкою» та «базовою» державами, є «держава із відкритим доступом», що репрезентує інтереси більш широких верств населення. Держава з відкритим доступом досягає вищого рівня внутрішнього миру та рівності у розподілі досягнень ринкової економіки, ніж «природна» держава [32, с. 139-140]. «Відкритий доступ» (або «порядок відкритого доступу») за Д. Нортом характеризується: «... 1) загальновизнаною системою уявлень про залучення та рівність для всіх громадян; 2) відсутністю обмежень на ведення економічної, політичної, релігійної та освітньої діяльності; 3) підтримкою у всіх сферах діяльності організаційних форм, які відкриті для всіх (наприклад гарантування дотримання контрактів); 4) верховенством закону, якому беззастережно підлягають всі громадяни; 5) безособовим обміном» [32, с. 141]. Дані риси, в тому числі остання, яка означає рівність всіх в процесі обміну, унеможливають корупцію. Українське суспільство наразі, з одного боку, прагне перейти до суспільних відносин, що характеризують державу з відкритим доступом, а з іншого маємо супротив цьому з боку олігархічної системи. Реалізуючи стратегію конструктивної національної стійкості, слід враховувати дану суперечність.

Механізми формування стійкості соціальної системи

Згідно із логікою розвитку країни протягом десятиліть і, навіть, століть трансформуються від крихкого стану до стану базової й зрілої держави у взаємодії з громадянським суспільством, і нарешті до держави, що входить у *гармонійне поєднання з громадянським суспільством і забезпечує вказаний «відкритий доступ»*, спираючись на все більш широку соціальну базу [38]. Чим ширші кола людей отримують рівні можливості від держави, тим міцніша й більш стійка країна, сильнішою й гуманістичнішою є її суб'єктність.

Таким чином, чим повніше реалізується соціальна й правова рівність членів суспільства та відсутні обмеження громадян на активну політичну та економічну діяльність, тим стабільніша й стійкіша країна стосовно зовнішніх впливів, котрі можуть порушити її функціонування. Якщо більш розвинуті й збалансовані підтримувані державою суспільні відносини, то більш стійкою є соціальна система до різноманітних зовнішніх негативних впливів. Сьогодні цивілізовані країни в своїх державах досягають порядку відкритого доступу, що створює середовище для прискореного технологічного розвитку на власній основі й високого добробуту населення.

Дещо інша ситуація виникає у країнах, що знаходяться в епіцентрі зовнішніх геополітичних напруг, котрі можуть час від часу руйнувати їхню державність, котра може, незважаючи на це, у певні історичні епохи відновлюватися у вигляді крихких держав, як наприклад, Україна у XVII та початку XX століттях, проте остаточно відновлюється наприкінці XX століття внаслідок кардинальних соціальних змін постіндустріальної доби. Це відновлення державності стає можливим внаслідок того, що суспільство у таких країн виявляється «антикрихким».

Поняття антикрихкості запровадив Н. Таліб у своїй праці «Антикрихкість. Про (не)вразливе у реальному житті», пропонуючи шкалу «крихке – міцне – антикрихке» для оцінки різних соціальних систем, способів діяльності, професій, інститутів, соціальних нормативних регуляторів тощо. Н. Таліб вважає, що «... якщо антикрихкість – це властивість усіх природних (і складних) систем, яким вдалося вижити... Система, яка розвивається методом прилаштування, спроб і помилок, матиме антикрихкі властивості» [33, с. 10-22]. До цього можна додати, що антикрихка система – це така система, що здатна зберігати шляхом самоорганізації власне існування під дією цілеспрямованих зловмисних зовнішніх впливів, мета яких зруйнувати цілісність цієї системи. Основними способами такого самозбереження системи є організація спротиву зловмисним зовнішнім впливам, накопичення досвіду такого спротиву і концентрація матеріальних, інтелектуальних та духовних ресурсів власного конкурентоспроможного саморозвитку. Так, українське суспільство, крім іншого, має такий важливий ресурс як тисячолітній досвід державотворення ще з часів Русі-України, визвольних змагань XVII ст. та початку XX ст.

Незважаючи на те, що у різні історичні періоди українське суспільство входило у склад інших держав, воно протягом багатьох століть зберігало своє звичаєве право та демократичний характер, що було основою постійних спроб здобуття власної державності. В умовах пізнього феодального та індустріального суспільств демократичні інтенції українського

соціуму були не на часі й не могли у достатній мірі реалізуватися у державотворенні. Тому з погляду держав, до яких у відповідні історичні періоди входило українське суспільство, українські політико-правові традиції сприймалися як анархічні. Проте у постіндустріальному суспільстві, в якому на перше місце виходять демократія та права людини, демократичні державотворчі традиції та інтенції українців врешті-решт реалізувалися, оскільки тип державності, до якого прагнули українці, став співзвучним базовим тенденціям сучасної постіндустріальної епохи.

Одним із важливих механізмів формування стійкості соціальної системи у світі, що трансформується, є вироблення стратегії забезпечення цієї стійкості, яка охоплює політичний, військовий, економічний, культурний та інші аспекти. І справа не лише у тому, що в умовах екологічних, військово-політичних, епідеміологічних та інших загроз гідні позиції посідають ті країни, котрі досягають успіху в науковому, технологічному та культурному розвитку, а й у тому, що на основі знань та набутого соціального досвіду еліта цілеспрямовано розробляє стратегію стійкого конкурентоспроможного розвитку власної країни.

Механізми і способи стійкості соціуму еволюціонують в залежності від стадії історичного розвитку цивілізації. У добу постіндустріального інформаційного суспільства зростає роль соціальної самоорганізації вільних креативних громадян, котрі володіють навичками мережевої взаємодії й досягають завдяки цьому більшої виробничої продуктивності. У такому суспільстві відбувається певний перерозподіл влади й відповідальності від ієрархічних структур до соціальних мереж громадянського суспільства [34]. Тому більш стійким й конкурентоздатним є те суспільство, у якому реалізуються права й творчі запити його громадян. Відповідно до цього й держава має легітимізувати соціальні інститути, що сприяють вільній конкуренції громадян, котрі солідаризуються на виконанні соціально-економічних, технологічних й екологічних програм. Узгодженість дій держави й суспільства посилює їх стійкість у висококонкурентному глобальному середовищі.

Якщо у доіндустріальну й індустріальну добу централізовані авторитарні держави мали перевагу завдяки відмобілізованим ієрархічним соціумам, що могли поширювати владу на інші території й отримувати з них ренту, то у постіндустріальному інформаційному суспільстві вирішальне значення мають деліберативні мережеві соціуми з умовами, що є сприятливими для створення високих технологій. Саме у такому ліберально-демократичному середовищі у результаті реалізації історичної закономірності стало можливим відновлення самостійної української державності, її

звільнення від російської імперської залежності і, взагалі, від будь-якої залежності. Це стало можливим ще й тому, що у пізньому індустріальному та постіндустріальному суспільстві відбувається руйнування імперій, оскільки у зазначений час під впливом соціальних й технологічних інновацій посилюється крихкість цих державних утворень. Поєднання цих двох чинників – деліберативних тенденцій в світовому політико-економічному розвитку та розпад імперій – створили об'єктивні передумови для відновлення української державності. Суб'єктивними передумовами стали: демократичні традиції українського соціуму, історичний досвід боротьби за відновлення української державності та якості антикрихкості українського суспільства напрацьовані у цій боротьбі.

Форми мобілізації та структуризації суспільства при маніфестації зовнішніх загроз залежать від цивілізаційного рівня його розвитку. В Україні у родоплемінному соціумі – це стихійна народна демократія та авторитет вождя; у ранніх державних утвореннях – це народне віче та поряд із княжою дружиною народне ополчення, а пізніше також народне військо Запорозької Січі; у періоди бездержавності – це народні повстання та різноманітні культурно-літературні об'єднання, в яких гартувалися якості антикрихкості соціуму; у модерному та постмодерному суспільстві – це волонтерські організації та компетентне громадянське суспільство.

У добу розвинутого індустріалізму зростає роль і значення активного громадянського самоуправління, а також і цілеспрямованого соціального управління, заснованого на відповідних дослідженнях, що, як правило, замовляються державними органами. Кожен член соціуму стає все більш освіченим, обізнаним та відповідальним стосовно наслідків власних дій у безпековому, соціальному та екологічному аспектах як у найближчій, так і у більш віддаленій перспективах. Проте прогалини у суспільствознавчих знаннях та життєвому досвіді деяких соціальних прошарків дають можливість недоброчесним особам та групам маніпулювати свідомістю частини громадян, а в окремих випадках навіть вести інформаційні війни. На протидію цьому еліта на основі сучасних базових глобальних трендів та загальнолюдських цінностей має виробляти стратегію розвитку конкурентоспроможного суспільства.

Рівень та якість суспільної мобілізації може бути різним в залежності від ступеня еволюційного розвитку самого суспільства. Якщо у доіндустріальну добу у разі безпекової загрози та/або конфлікту суспільство самоорганізовувалося як правило «стихійно», спираючись на досвід та традиції, то в індустріальну та постіндустріальну добу суспільство в особі наукових організацій, університетів та громадянського суспільства планує наперед

стратегію власних дій, реалізуючи її у низці конкретних соціальних проєктів. Природна громада у нових умовах переростає у громадянське суспільство, але не зникає можливість миттєвої стихійної самоорганізації громади у разі зовнішньої загрози, або внутрішньої загрози насильницьким шляхом змінити вектор розвитку країни з цивілізаторського на архаїчний та ізоляційний.

Стратегія національної стійкості країни не буде життєздатною, якщо вона не передбачатиме не лише прискорений екологічно орієнтований технологічний розвиток країни, а й зміцнення її стійкості від зловмисних впливів.

Остаточне формулювання стратегії національної стійкості здійснюється елітою, проте виробляється вона у процесі співтворчої комунікації еліти як із активістами громадянського суспільства, так і з усіма прошарками суспільства як цілісності. Така стратегія має враховувати історичний досвід нації, а також основні тренди глобального цивілізаційного розвитку, враховуючи сучасні карколомні зміни у технологіях та соціальному менеджменті.

Реалізація стратегії національної стійкості України, яка у XXI столітті з необхідністю стає *стратегією цивілізаційного розвитку*, можлива не лише тоді, коли її візьме в якості базового орієнтиру дій креативний клас, але й при тій умові, якщо вона у достатній мірі оволодіє свідомістю більшості громадян. Мережевий дискурс як всередині еліти, так і між різними верствами соціуму, має значний вплив на вироблення такої стратегії як дороговказу для суспільства. Не менше значення щодо утвердження стратегії національної стійкості має роз'яснення інтелектуальною елітою як через ЗМІ, так і через мережеву комунікацію її положень для всіх верств соціуму, враховуючи їх особливі інтереси. Ця стратегія стає орієнтиром для соціуму в цілому лише тоді, коли її положення виражають справжні життєві інтереси і цінності продуктивної самореалізації кожного громадянина.

Інтелектуальна еліта України має розкрити хибність популістичних закликів політиків якомога швидше отримати максимум споживацьких благ «тут і тепер» за рахунок нехтування стратегічних інтересів. Більше конкурентних переваг мають ті соціуми, у яких їх члени мають розвинену культуру, моральну волю й приділяють достатню увагу стратегічним інтересам, підтримуючи оптимальний баланс між сьогоденними потребами й більш віддаленими у часі базовими інтересами ефективного розвитку. Одного лише просвітництва тут недостатньо. Людина може знати й розуміти значення глобальних загальнолюдських цінностей виживання та розвитку, але у неї під тиском несприятливих повсякденних обставин може не вистачати вольової мотивації та стійкості для розв'язання проблеми забезпечення власного й колективного майбутнього. У цьому випадку завдання

інтелектуальної еліти України полягає у тому, щоб сприяти моральному самовихованню громадян на власному життєвому досвіді, що в свою чергу сприятиме конструктивній стійкості кожного з них і країни в цілому.

Моніторинг зовнішніх та внутрішніх викликів і загроз

На основі сказаного закономірно припустити, що реалізація ефективної стратегії національної стійкості України потребує аналітичного (теоретичного) і практичного етапів. Очевидно, що на аналітичному етапі потрібен постійний моніторинг та осмислення **1) зовнішніх і 2) внутрішніх викликів і загроз**. Враховуючи стан війни з РФ, а також складну геополітичну ситуацію, в якій опинилася Україна, передусім слід зосередитися на перших.

Для моніторингу зовнішніх викликів та загроз передусім слід виділити країни (союзи країн), національні інтереси яких перетинаються з національними інтересами України – реалізуються в одному напрямі чи суперечать їм. Міру цього можна оцінювати, наприклад, по трьохбальній шкалі: *слабо; сильно; дуже сильно*.

Слід виділити принаймні таких геополітичних гравців як *США, Росія, Євросоюз, Китай*. Наші національні інтереси найбільшою мірою перетинаються з інтересами цих країн і союзів країн.

Потрібен постійний аналіз змін власних інтересів цих геополітичних гравців. Також слід постійно аналізувати динаміку сили та якості їх цивілізаційної суб'єктності. Це дозволить усвідомлювати, коли випереджувати загрози та виклики й *на кого і як* повинно бути спрямоване таке випередження. В результаті будуть значно скорочені можливі втрати при взаємодії з міжнародними партнерами та опонентами. В цьому плані показові слова Вінстона Черчилля: «Я не можу передбачити вам дії Росії. Це загадка, загорнута в таємницю і поміщена всередину головоломки; але, можливо, є ключ. Цей ключ – російський національний інтерес» [35]. І хоча за словами того ж У. Черчилля «росіян завжди недооцінювали, а між тим вони вміють зберігати секрети не тільки від ворогів, а й від друзів» [35], саме аналіз національних інтересів дозволяє нам прогнозувати дії такого непередбачуваного супротивника.

Сьогодні національні інтереси Росії перетинаються з національними інтересами України надзвичайно сильно. Політикум Росії знову і знову продукує ідеологію єдиного імперського цивілізаційного простору, в який повинні увійти колишні республіки СРСР і, передусім, Україна. І це в черговий раз підтвердила публікація В. Путіна на сайті Кремля 12.07.2021, яка, по суті, є ідеологічною директивою для виконання органами виконавчої влади РФ [36].

З його точки зору, сучасна Україна – результат діяльності політичних еліт СРСР, які з самого початку «обділили» Росію, яка сьогодні має право

ставити перед своїми сусідами – нащадками республік СРСР, тепер вже незалежними державами питання про справедливість кордонів та ідентичності в цих кордонах. Так В. Путін зазначає, що «у 20 – 30-ті роки минулого століття більшовики активно просували політику «коренізації», яка в Українській РСР проводилася як українізація» і додає: «Коренізація», безумовно, зіграла велику роль у розвитку і зміцненні української культури, мови, ідентичності. Разом з тим під виглядом боротьби з так званим російським великодержавним шовінізмом українізація часто нав'язувалася тим, хто себе українцем не вважав» [36].

В. Путін робить прикметний для нас висновок, що існують не три «братніх народи», як колись постулювала радянська ідеологія, а один «триєдиний народ» – «велика російська нація», яка просто має регіональні відмінності. Він пише: «Саме радянська національна політика – замість великої російської нації, триєдиного народу, що складається з великоросів, малоросів і білоросів – закріпила на державному рівні положення про три окремих слов'янських народи: російський, український і білоруський» [36]. Нинішня позиція В. Путіна – це повернення до нарративу царських часів, реанімація ідеології XIX ст. у наш час.

Показово, що з одного боку В. Путін демонструє образу на керівництво СРСР, яке своєю політикою ображало Росію, а з іншого боку, він ототожнює Росію на певному етапі розвитку і СРСР, по суті, говорячи про еволюцію імперії й імперськості. Адже через всю його статтю проходить думка про те, що Росія найбільшою мірою постраждала *і від створення, і від руйнації СРСР*. Він пише: «До тексту Декларації про створення Союзу РСР, а згодом до Конституції СРСР 1924 року внесли право вільного виходу республік із Союзу. Таким чином, у підвалини нашої державності було закладено найнебезпечнішу «міну уповільненої дії». Вона й вибухнула, як тільки зник страхувальний, запобіжний механізм у вигляді керівної ролі КПРС, яка в підсумку сама розвалилася зсередини» [36].

Для В. Путіна сам факт незалежного цивілізаційного розвитку нашої країни вже означає агресивні дії щодо Росії, більше того, в імперському ракурсі такий розвиток описується метафорою «зброя масового ураження». Президент Росії зазначає: «В Україні сьогодні... йдеться про примусову зміну ідентичності. І найогидніше, що росіян в Україні змушують не лише відректися від свого коріння, від поколінь предків, а й повірити в те, що Росія – їхній ворог. Не буде перебільшенням сказати, що курс на насильницьку асиміляцію, на формування етнічно чистої української держави, агресивно налаштованої щодо Росії, за своїми наслідками можна порівняти із застосуванням проти нас зброї масового ураження» [36].

Відповіді В. Путіну можна наступним чином: в сучасному світі кожна країна має право на цивілізаційну суб'єктність. І Україна не може бути виключенням. Більше того, всією своєю історією вона довела, що її народ має *стійку волю до суб'єктності*. Україна не прагне бути анти-Росією, але вона не буде й про-Росією чи прото-Росією, вона буде собою, виявляючи для цього всю національну стійкість.

При цьому надзвичайно важливо усвідомлювати, що українські громадяни по цей бік лінії розмежування, які можуть схвально реагувати на тезу про єдність росіян та українців і вважають мову Гоголя та Пушкіна рідною, в *переважній більшості* мають **не московсько-російську, а киево-руську ідентичність** і є не лише симпатиками, а й прихильниками цивілізаційної суб'єктності України.

Киево-руська ідентичність, з одного боку, може сприйматися анахронізмом; проте насправді вона є *не до кінця реалізованою потенцією*, яка є нерозвинутою, не сповна усвідомленою тими громадянами України, що сприймають російську мову як рідну. Проте саме постулювання подібної ідентичності може реально консолідувати мільйони екзистенціально, світоглядно та геополітично розгублених людей в Центрі, на Сході й на Півдні України, не дати їм стати носіями *імперської ідентичності*.

Якщо Росія справді хоче партнерських, а не авторитарних відносин, дійсно «відкрита для діалогу з Україною та готова обговорювати найскладніші питання» [36], її політичній й інтелектуальній еліті слід чітко усвідомити, що Україна ідентифікує себе з цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності і все більше стає ним [2; 6; 20; 37; 38]. Саме тому Україна як партнер «відстоює свої національні інтереси, а не обслуговує чужі» [36].

Інша справа, що мрія про цивілізаційну суб'єктність і навіть воля до неї недостатні для *набуття* цивілізаційної суб'єктності. Необхідна не лише щоденна робота по відстоюванню національних інтересів та протидії загрозам й недружнім впливам, а й інноваційне втілення українського цивілізаційного проєкту у його економічних, політичних й духовно-культурних вимірах. Це потребує акценту не тільки на викликах, що провокують (і яких треба уникати) або загрожують (і які треба нейтралізувати), а й на тих конструктивних викликах, відповіді на які розвивають країну до рівня справжнього цивілізаційного суб'єкта. І останні є передусім *внутрішні виклики*.

Підпанки і автори у становленні цивілізаційної суб'єктності країни та її національної стійкості

Отже, потрібен рух усвідомлення й послідовної творчої та консолідованої реалізації органічного для України цивілізаційного проєкту, особливо важливою тут є *синергія держави й громадянського суспільства* [38]. Без

цього стратегія національної стійкості і в зовнішньому, і у внутрішньому вимірах стає пустою й абсурдною.

Однак на цьому шляху є один внутрішній виклик, який постійно переростає в загрозу і є доволі деструктивним. Це комплекс меншовартості частини української політичної і навіть інтелектуальної еліти. Його можна ще назвати «*комплекс підпанка*». Ця когнітивна метафора породжується прислів'ям, яке вийшло із глибин української історії: «*Не так страшні пани, як страшні підпанки*».

Підпанок – це виходець з народу, який служить не народу, а зовнішній владній силі – пану, який може бути громадянином країни, але має інтереси принципово відмінні від її національних інтересів. Підпанки, які в минулому виступали з цинічною відкритістю і насолоджувалися своєю владою над громадами й цілими країнами, в сучасному демократичному світі свідомо чи позасвідомо маскуються, з пафосом декларуючи *відстоювання* інтересів та цінностей народу.

Панами по відношенню до підпанків в нинішніх умовах виступають вітчизняні, зарубіжні або транснаціональні *олігархи*. Зазвичай вони мають глибинні економічні інтереси у тій чи іншій країні, які суперечать її національним інтересам. Підпанки-політики допомагають панам-олігархам реалізовувати їх інтереси за допомогою демократичних процедур. Так само чинять підпанки-інтелектуали, які створюють ідеологічні, політтехнологічні та юридичні конструкції для підпанків-політиків. Як не парадоксально, не зважаючи на напружену когнітивну й креативну діяльність, більшість підпанків-інтелектуалів не усвідомлюють до кінця свій зв'язок з олігархічними особами й структурами. Чому? По-перше, між ними і олігархічними особами та структурами знаходяться підпанки-політики, а, по-друге, підпанки-інтелектуали здатні *навіювати собі* служіння цінностям своєї країни. У підпанка-інтелектуала це *маска, яка приростає до обличчя*; часто-густо під такою маскою живуть й підпанки-політики, які уявляють себе інтелектуалами.

Підпанки-політики та підпанки-інтелектуали – це той суспільний прошарок, який реально загрожує цивілізаційній суб'єктності країн, причому тим більше, чим активніше його представники імітують діяльність по забезпеченню національної стійкості. Проблема України в тому, що прошарок підпанків – як політиків, так і інтелектуалів – є доволі значним. Проте це не просто соціальне явище, а й екзистенціально-психологічне, повторюємо, ми говоримо про особливий комплекс підпанка – комплекс меншовартості, який дивним чином сприймається його носіями як *комплекс надвартості*.

Якщо окреслити типологію підпанків відповідно суб'єктів, які впливають на них, то вимальовується тип тих, хто слугує вітчизняним олігархам і

тип, який обслуговує зовнішніх гравців – умовно назвемо їх 1) внутрішньо-політичний та 2) геополітичний типи. *Перший тип* є зрозумілим – його представники слугують інтересам конкретних осіб (передусім економічним), при цьому для всіх очевидно, що до цих інтересів доволі *штучно притягнуті* світоглядні й цивілізаційні цінності.

Другий тип, який робить принциповий акцент на цінностях, наприклад, євроатлантичних, євразійських чи далекосхідних (китайських), є менш очевидним. Проте ми повинні розуміти, що незалежно від віри у дані цінності їх носіїв в Україні, за ними стоять національні інтереси інших держав. Адже будь-які світоглядні чи цивілізаційні цінності доволі чітко уособлюють держави і, особливо, наддержави. Тому, оцінюючи діяльність людей, які проголошують ті чи інші цінності, в контексті забезпечення національної стійкості України, ми повинні чітко співвідносити їх з національними інтересам нашої країни, і з її архетиповими ціннісними структурами, які витримали випробування історією.

Постаті підпанка протистоїть постать *автора* – і в політиці, і в інтелектуальній діяльності, яка може бути як науковою, так і художньою. Саме автори зумовлюють реалізацію цивілізаційної суб'єктності країн. Їх інноваційна діяльність за умови консолідованості робить національну стійкість дієвою й конструктивною. Щирий автор не може виступати агентом впливу, адже орієнтований не на маніпуляцію чи трансляцію чужої маніпуляції, а на інноваційну діяльність, яка розв'язує реальні економічні, політичні й духовно-культурні проблеми своєї Батьківщини.

Якщо в світогляді підпанка маємо домінанту інтересів над цінностями (при всіх варіантах носіння масок перед іншими і навіть перед дзеркалом наодинці з собою), то автори мають *рівновагу інтересів та цінностей*, а в умовах загроз і криз *цінностей можуть ставати вагомішими*. При цьому особисті інтереси та цінності справжнього автора резонують з глибинними інтересами і цінностями його країни – як проявленими, так і такими, що знаходяться у потенції. Це не означає заперечення свободи творчості, це означає, що автори активно впливають на розвиток національних інтересів й цінностей. Класичний приклад цьому – життя й творча діяльність таких геніальних авторів як Й.В. Гете в Німеччині, С. Кьєркегор у Данії та Т. Шевченко в Україні.

Саме автори, як вільні інноваційні діячі, які забезпечують щирі й ефективні відповіді на виклики й загрози, не дають їм стати кризами, а тому є справжніми патріотами своєї країни і саме вони є тими суб'єктами, що здатні нейтралізувати загрозу підпанків як агентів впливу, що свідомо чи позасвідомо руйнують і національну стійкість, і суб'єктність країн.

* * *

Отже, формуючи зовнішній напрям стратегії національної стійкості, важливо усвідомлювати не тільки інтереси, а й **цінності**, що в конкретний момент сповідує влада, яка приймає стратегічні рішення, і, особливо, лідер країни. Врахування цих *світоглядних* і *психологічних* факторів є необхідним при вибудовуванні ефективної стратегії національної стійкості.

Для кожної країни слід виділити свої «червоні лінії», при наближенні до яких ми будемо розробляти нову стратегію національної стійкості, або модернізувати вже сформовану. Для цього поруч з наявним станом відносин України з тією чи іншою державою у нас повинен бути *образ бажаних (ідеальних) відносин* з нею. Коли відхилення від бажаних відносин буде наближатися до червоної лінії («задовільно»), за якою починається «незадовільно», ми повинні перейти до реалізації практичного етапу стратегії національної стійкості. Його результати будуть проаналізовані і відкориговані на постаналітичному етапі.

Сказане означає, що для кожного ключового геополітичного гравця слід створити *прогностичну модель*. Проте дана модель не повинна відображати занадто далеке майбутнє. Ефективними є часовий проміжок від року до п'яти – в залежності від динаміки розвитку країни й інтенсивності подій в ній та навколо неї.

* * *

Аналіз як зовнішніх, так і внутрішніх викликів і загроз цивілізаційній суб'єктності країни потребує осмислення загроз та викликів на економічному, соціально-політичному, правовому, військово-політичному, духовно-культурному, освітньо-науковому та мережево-інформаційному напрямках. *Мережево-інформаційний* рівень слід виділити особливо – розвиток соціальних мереж в Інтернеті та спілкування в них у XXI столітті став фактором змін і в економічній, і в політичній, і, навіть, духовно-культурній сферах. Саме через маніпуляції у соціальних мережах одні геополітичні гравці впливають на інших – безпосередньо чи при використанні третіх країн. Так само політичні гравці всередині країни за допомогою маніпулятивних стратегій в соціальних мережах впливають на опонентів та електорат.

Для успішної протидії цьому країнам потрібно обмінюватися інформацією, протистояти пропаганді та дезінформації, які мають як відверто агресивний характер, так і приховано-маніпулятивний, нейтралізувати гібридні загрози в цілому, координуючи зусилля для вирішення спільних викликів у сферах міжнародної, економічної, енергетичної та військової безпеки.

1.3. Стратегія національної стійкості: проблема ідентичності та консолідація суспільства

Динаміка стійкості, відстоювання й творення в контексті ідентичності, солідаризації та консолідації

Вище ми зазначили, що національна стійкість країни – не застиглий стан, а динаміка, а головним критерієм продуктивності цієї динаміки є посилення й гуманізація цивілізаційної суб'єктності країни. Це дійсно так, якщо ми осмислюємо стійкість в широкому сенсі. Проте с позицій мета-антропологічного потенціалізму слід констатувати, що стійкість в строгому сенсі слова є лише потенція, це *певна можливість*, точніше, *здатність*, тоді як *відстоювання* є переходом потенції в актуальний стан. В результаті відстоювання індивідуальний чи колективний суб'єкт отримує незалежність – набір можливостей для розвитку, коли він сам визначає свою мету і свій шлях.

На перший погляд, умовою стійкості як здатності індивідуального чи колективного суб'єкта є *ідентичність*, тоді як умовою повноцінного відстоювання є *консолідація*. Однак більш глибоке усвідомлення показує, що відстоюванню в соціальному плані відповідає *солідаризація* – процес об'єднання проти спільного ворога, який не дає можливості незалежної самореалізації. Консолідація відповідає більш глибокій актуалізації стійкості – інноваційності, творчості й співтворчості, які породжують свободу як суб'єктність. Отже, маємо три пари понять:

Первинна стійкість – первинна ідентичність.

Відстоювання – солідаризація.

Творення – консолідація.

Ці три пари понять відображають етапи розвитку будь-якої стійкості в широкому сенсі й, зокрема, національної стійкості.

Ідентичність є умовою первинної національної стійкості, яка існує на рівні особистості чи сім'ї, але під зовнішнім тиском ховається в потаємне, приховане буття особистості чи сім'ї.

Солідаризація означає нову якість стійкості, коли вона виходить у більш широкий суспільний контекст і дозволяє відстоювати перед обличчям викликів й загроз своєрідність буття не лише особистості та сім'ї, а й народу й країни. Солідаризація означає відкрите проголошення ідентичності й боротьбу за неї, результатом чого стає *незалежність* народу чи країни, яка реалізується у появі й розбудові держави.

Консолідація – новий якісний етап, який означає перехід відстоювання у творення, інноваційний процес, який робить країну *цивілізаційним*

суб'єктом [37]. Бути цивілізаційним суб'єктом означає створювати й втілювати цивілізаційний проєкт, що можливе лише за наявності консолідованої національної еліти – як політичної, так і духовної, та її консолідації з усім суспільством. Вищій рівень консолідації – це співтворчість, коли особистості об'єднуються навколо інноваційного вирішення завдань.

Отже, **основою первинної національної стійкості є ідентичність; стійкість, яка розгортається в актуальний стан за наявності загроз та викликів, стає відстоюванням і потребує солідаризації, що породжує незалежність; відстоювання ж повинне розвинути у творення, яке на рівні країни потребує консолідації й породжує творчу свободу як суб'єктність – процес реалізації цивілізаційного проєкту.**

Саме національна стійкість як творення, що супроводжується консолідацією, здатна реально випереджати й нейтралізувати гібридні загрози в глобалізованому світі; це своєрідний «цивілізаційний імунітет» проти них.

Національна і цивілізаційна ідентичність як основа консолідації

Спробуємо чіткіше прояснити концепт *національної ідентичності*, який є базовим для осмислення консолідації, яка зумовлює ефективну й конструктивну національну стійкість.

Ми можемо припустити, що національна ідентичність також може бути конструктивною й деструктивною – як для особистості, так і для суспільства в цілому. Так, наприклад, тоталітарна ідентичність є безумовно деструктивною в цих обох планах. Деструктивність такої ідентичності є абсолютною для особистості; що ж стосується суспільства, то деструктивні наслідки ідентичності є лише відтермінованими – після пасіонарного піднесення з необхідністю наступає війна або стагнація.

Що зумовлює конструктивну ідентичність, яка забезпечує демократичні соціальні практики країни, верховенство права, гуманістичне ставлення влади до власних громадян та продуктивну взаємодію на міжнародному рівні – і з дружніми країнами, і з опонентами? Ту ідентичність, яка здатна сприяти і консолідації, і, відповідно, національній стійкості?

Якщо ідентичність – результат взаємодії особистостей, то конструктивна ідентичність потребує *ауθενтичності цих особистостей*. Розгортаючи це положення передусім визначимо, що *ауθενтичність – це узгодженість з собою, а ідентичність – з Іншим та іншими*. Під Іншим та іншими можна розуміти етнічну чи професійну спільноту, політичну націю тощо.

На певному рівні зрілості суб'єктності країни національна ідентичність виростає у *цивілізаційну ідентичність* – цілісну ідентичність, яка охоплює економічні, політичні й духовно-культурні досягнення нації, що

виходять на світовий рівень. До таких країн (чи союзів країн) сьогодні можемо віднести, наприклад, США, Євросоюз, Китай. Якщо суб'єктність країни є лише потенційною або чомусь не резонує зі світом, її національна ідентичність може *лише поєднуватися* з цивілізаційною ідентичністю більш розвинутої й суб'єктної країни чи союзу країн.

Чим демократичнішим є суспільство, тим більше воно дозволяє громадянам обирати цивілізаційну ідентичність. В будь-якому разі, на відміну від національної ідентичності, яка переважно приймається з «молоком матері», позасвідомо, цивілізаційна ідентичність доволі свідомо обирається особистістю, спільнотою, політичною нацією, окреслюючи способи консолідації і вектор розвитку.

Цивілізаційну ідентичність в сучасному демократичному світі зумовлює постановка й відповіді на ключові світоглядні питання, які єднають особистість та країну (союз країн). Дані питання ставить перед собою і особистість, і спільнота, але чим демократичнішою є країна, тим більше акцент робиться на вільний світоглядний вибір особистості, а не на готових відповідях, які нав'язуються суспільству політичними ідеологами. Американський соціолог і філософ Макс Лернер у фундаментальній праці «Розвиток цивілізації в Америці. Образ життя й думок у Сполучених Штатах сьогодні» виділяє такі питання, сама постановка яких та відповіді на них зумовлюють цивілізаційну ідентичність громадян тієї чи іншої країни: «Які ваші традиції, звідки ви родом, де ви живете? Як... правите країною, вирішуєте питання влади та свободи? Як поділяєтеся на етнічні групи та соціальні класи? Якими віхами відзначене ваше життя від народження до смерті? Як ви закохуетесь, одружуетесь, народжуєте дітей? Як ви вирішуєте глибокі, вічні проблеми? Як ви працюєте, проводите дозвілля, втілюєте свій творчий дух у мистецтві й літературі? Які ті... організуючі принципи, що втримують вашу цивілізацію від розпаду? Яким богам поклоняєтесь, у що вірите? Які переконання рухають вами, які культурні рамки спрямовують ваше життя? Які у вас мрії, що вас надихає? Яке почуття спільності усіх вас об'єднує?» [39].

Міркуючи про цивілізаційну ідентичність США, М. Лернер пов'язує її з *досвідом нації*: «Все, про що я раніше писав, думав і переживав, якимось саме собою зводилося до єдиної грандіозної теми – природи й сенсу американського досвіду» [39].

Що таке «американський досвід» про який говорить М. Лернер? Це не просто окремих політичний, економічний або духовно-культурний досвід. Це їх цілісність, яку ми в контексті нашого підходу могли б назвати *цивілізаційним досвідом нації*. «Щоразу, коли я намагався відсікти шматок

від цієї глибини чи то розмірковуючи про американський уряд, лібералізм, міжнародну політику та мораль, виявлялося, що всі ці фрагменти втрачали істотну частку власного змісту у відриві від єдиного цілого...» [39].

Без усвідомлення цивілізаційного досвіду нації як цілісності всі його елементи втрачають сенс, розпорошуються у просторі та зникають у часі. М. Лернер справедливо зазначає: «Я завжди нагадую собі, що будь-які політичні баталії й економічні програми рано чи пізно зживають себе і втрачають сенс, а новини, що заповняють сторінки сучасних газет, назавтра ледь будуть згадуватися, що вожді завжди закінчують свою політичну кар'єру пожевклими гравюрама у старих історичних трактатах» [39].

Цивілізаційний досвід нації – це архетиповий вектор її існування й розвитку. Саме цивілізаційний досвід нації породжує реальну, а не удавану цивілізаційну ідентичність, а вже вона за умови конструктивної національної стійкості – цивілізаційну суб'єктність країни.

Цивілізаційний досвід української нації є доволі драматичним і навіть трагічним – протягом своєї історії Україна мала лише сплески цивілізаційної суб'єктності й боротьбу за неї на *базі різних ідентичностей*. Подібний досвід породжує сьогодні плюральність ідентичностей в Україні, які не можуть бути об'єднані *лише* державними інституціями та спільною мовою. Потрібна *спільність місії*, яка в сучасних умовах може виражатися в інноваційному розвитку гуманітарної сфери, що, зокрема, передбачає креативне оновлення світоглядної толерантності як архетипової, потенційно спільної для всіх наявних ідентичностей риси української культури й ментальності.

Таке оновлення могло б допомогти Україні консолідувати суспільство на основі не лише визнання та прийняття спільних цінностей, а й їх *спільного розвитку* у діалозі інтелектуальних еліт різних ідентичностей з народом. Мова йде про стратегію спільного розвитку цінностей, коли кожна з них приймається як унікальна, що не заперечує універсальне як на рівні нації, так і на рівні людства [9]. При цьому універсальні цінності не спускаються згори, а поступово актуалізуються в комунікації і всередині країни, і між країнами.

Вказана гуманітарна стратегія може бути осмислена як важливий елемент стратегії конструктивної національної стійкості і означає *прийняття у співтворчому діалозі цінностей і особистостей, а також спільнот*. Ця стратегія могла б бути дуже корисною для людства доби сучасної глобалізації, в якій маємо пандемію ультраправих й фундаменталістських настроїв не лише у мусульманському, а й в християнському цивілізаційних світах.

Консолідація українського суспільства має не лише внутрішні, а й зовнішні виміри. Будь-яка країна, особливо в кризові моменти історії, а у випадку сучасної України – у ситуації *гібридних загроз*, повинна об'єднуватись з міжнародними партнерами, які резонують з її національними інтересами і поділяють цінності. При цьому утопічно сподіватися посилити консолідацію із Заходом, просто апелюючи до факту нашої стійкості щодо євроатлантичного вектору у протистоянні з Росією чи Китаєм. Країни вступають у справжню консолідацію з іншими країнами не завдяки пафосним деклараціям, а завдяки реальному інноваційному розвитку в усіх сферах життя [37; 38].

У випадку консолідації з євроатлантичною цивілізаційною спільнотою інноваційний розвиток означає ще й його *гуманістичну якість* – становлення правової держави, яка не просто стоїть на захисті самої себе, а забезпечує права людини, передусім право на гідну самореалізацію [40], що веде до розгортання громадянського суспільства.

Не можна не погодитися з О. Дундою, який, описуючи геополітичну стійкість сучасної України в міжнародному аспекті, зазначає: «Ми маємо говорити про безпеку Європи прямо і публічно. Це не скасовує необхідності реформування нашого суспільного життя, але не для наших союзників, а для себе» [41]. При цьому «ми зобов'язані інтенсифікувати нашу розмову з західним світом. Не тільки з політичною елітою, а й, і це навіть важливіше, – з суспільством Європи» [41].

Проте наша розмова «з суспільством Європи» повинна бути підкріплена не просто вдалими політичними й дипломатичними аргументами, і навіть не просто успішними військовими акціями, а діями, що направлені на цивілізаційний розвиток України, зокрема, законодавчою підтримкою середнього класу й фундаментальної й прикладної науки та технологій, а також культури, яка задає гуманістичний вектор науковому пошуку.

Світоглядні цінності та відстоювання свободи і гідності

Аналізуючи стратегію національної стійкості України, ми повинні визначити реальний мінімум і потенційні можливості зазначеної стійкості:

1. *Мінімум*: що людина буде відстоювати в своїх світоглядних цінностях за *будь-яких обставин*, в тому числі і в екстремальних умовах існування (війна, економічна криза і т.п.)? Це питання визначає базову національну стійкість, яка дозволяє громадянам мобілізуватися разом з владою в умовах актуальних загроз, в тому числі й гібридних.

2. *Можливості*: що громадяни потенційно здатні відстоювати в щоденних практиках життя – без зовнішніх екстремальних стимулів, а лише за *вимогою внутрішнього покликання* – *свободи й гідності*?

Цілком конкретну відповідь на перше запитання Україна отримала за тридцять років своєї незалежності, з кульмінацією у історичному 2014 році. Мобілізаційна стійкість українців усім очевидна – українці здатні виживати і стверджувати свою окремішність від інших народів за найбільш складних обставин. Той факт, що за весь період бездержавного існування українська спільнота не «розчинилася» в інших культурах також свідчить про стійку, неусувну ніякими тисками потребу її членів бути присутніми в світі *саме як українці*. Але цим, згідно відомого культурологічного розрізнення, визначається свобода *від* (чогось), а не свобода *для* (чогось). Іншими словами, цим визначається наявність негативної форми свободи – як *незалежності*, але ще не наявність позитивної форми свободи – як *змістовної свободи заради певної мети*.

Стійко виборюючи свою незалежність, українці так і не навчилися, на наш погляд, відшукувати цілком *автентичні для них форми відстоювання свободи*. Підкреслимо – свобода, якщо це не абстрактний філософський принцип – *завжди змістовна* і тільки в цій якості здатна зрушувати людей і спільноти до поставлених ними цілей. Це стосується й такої мети як створення і втілення ефективної стратегії національної стійкості.

Можливості позитивної свободи української спільноти закладалися в неї ще за часів Київської Русі і яскраво виявилися за часів формування козацької держави.

Звичайно, історики можуть назвати багато причин, які вплинули на формування зазначених вище державних утворень на території сучасної України. Але ключовою *світоглядною метою* цих двох «спалахів» державного життя, попри величезну історичну дистанцію між ними, було єднання людей навколо *вимоги і відстоювання* вищої правди життя, яка розумілася як правда християнського шляху. Цей шлях у версії київського православ'я приймав цінність особистісного звернення до Бога (як і західне християнство), але на відміну від останнього не сприймав теологічних спроб міряти споконвічне начало людським розумом. Людина повинна була «доростати» до вищих вимог стосовно земного життя складним шляхом *довіри до духовних авторитетів* і поступового освоєння цілісного (*софійного*) мислення – і логічного, і етичного, і естетичного – через інтуїції душі. І для того, щоб мислення не ставало замкненим, «хапаючись» за достеменності фізичного життя, людина мала постійно долати своє окремішне у розумінні світу і у спілкуванні з іншими (у їх *прийнятті*, а не тільки *визнанні* – про це далі) засвоювати *соборну мудрість* буття, яку можна назвати оригінальною формою киево-руського універсалізму.

Через багато століть після Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха гетьмани козацької держави не сприймали вже

розвинутої на той час культури західного індивідуалізму (навіть в його більш «м'якій», католицькій версії), ніби оберігаючи в православній вірі дві, так і не реалізовані до кінця духовні інтуїції або архетипи культури: *соборність і софійність*.

Для нас це важливо усвідомити, щоб зрозуміти, в чому полягають складнощі нинішніх зусиль українців створити правову державу *західного зразку*. Послідовний розвиток протягом століть докорінно змінив спосіб ціннісної організації спільнот Заходу: усі зазначені вище якості (*переконання, дієві форми віри і соціальний досвід довіри*) трансформувалися певним чином заради збереження ефективності ключового західного принципу суспільної консолідації – *«морального універсалізму»*.

Загалом, з моральним універсалізмом пов'язують можливість побудови етичної системи, яка ефективно регулює поведінку членів будь-якої спільноти, незалежно від культури, раси, статі, релігії, національності, сексуальної орієнтації, або будь-яких інших відмінностей. За яких же умов така універсальна мораль можлива на практиці?

Для прояснення цього питання ми виділяємо два протилежні вектори людських прагнень: *інтереси* та *цінності*. Інтереси – це головний фокус людської волі, яка прагне до володарювання, цінності – фокус діючого розуму («вищої» волі до добра), який далеко не завжди в людині є дієвим. Оскільки самообмеження заради інших часто поступається бажанню реалізувати власні інтереси, людина підтримує себе *вірою* в те, що служіння вищим цінностям, а не захопленість власними інтересами, надає сенс її життю. Окрім релігійної, це може бути також віра у нерелігійні ідеали: в прогрес, в комунізм, чи, скажімо, характерна для Нового часу віра в силу людського розуму. В будь-якому разі по-справжньому дієва *для організації життя усієї спільноти* віра – це *служіння загальним суспільним ідеалам*. В іншому випадку «дієва віра» може ставати і терористичною діяльністю, і результатом психічного розладу.

Для того, щоб бути ефективним, служіння ідеалам має виконувати дві майже протилежні задачі: оберігати віру від занепаду, але при цьому не бути в своїй рішучості сліпим. З одного боку, воно повинно рахуватися з інтересами та амбіціями людини, а не подавляти їх, а з іншого – поступово «окультурювати» їх, прояснюючи дотичність усього кращого, що є в інтересах людини, до її вищих цінностей, які вона вже визнала або силою свого розуму, або осмисленням певного одкровення.

Отже, *суспільні ідеали* мають допомагати людині соціалізуватися таким чином, щоб суспільство ставало для неї не «війною всіх проти всіх», а вільно прийнятим середовищем для реалізації власних інтересів і свого

покликання. Таке суспільство – суспільство з розвинутим рівнем соціальної довіри – людина буде відстоювати самим способом свого життя, як невід’ємну частину власної ідентичності.

Таким чином, між двома фокусами людських зусиль – інтересами і цінностями – якраз і знаходимо *джерело сили* для консолідації українського суспільства: власний, характерний для певної спільноти спосіб залучення віри у справи розуму, який конкретизується у *служінні суспільним ідеалам*. Цим забезпечується, в нашому розумінні, *практичне здійснення* морального універсалізму.

Яким же чином у розвинутих спільнотах західного світу зберігається така віра? Чи доступна вона українцям саме в такій формі? Адже коли говорять, що правова свідомість (як вища цінність Заходу) тримається на *повазі* до закону, це ще не прояснює причини *стійкості такої поваги* у одних спільнот і нечутливості до неї у інших. Інколи нечутливість до правової свідомості, зокрема в українців, намагаються пояснити недостатньою залученістю останніх у європейську культуру, у європейській спосіб життя і негативним впливом ідей російського комунізму. Але, скажімо, православні греки не тільки є автентичними європейцями, але й були, як відомо, «колискою» західної культури і ніколи не «розбещувались» ідеями комунізму. При цьому їх правова свідомість помітно відрізняється від свідомості, скажімо, німців.

Але при цьому є те, що об’єднує усіх людей західного світу: *індивідуалізм*. Спробуємо показати еволюцію його розвитку, адже однією з архетипових ознак українства є саме індивідуалізм [7, с. 254-256; 42, с. 177].

Сучасний український індивідуалізм у своїх вищих проявах тяжіє до християнського гуманізму [24] і персоналізму, що ціннісно наповнює національну стійкість нашого сучасника. Він має свої конструктивні і деструктивні виміри, які пройшли складну еволюцію під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Враховуючи євроатлантичний вектор розвитку України [23], для нас важливо побачити як ця еволюція співвідноситься з еволюцією індивідуалізму західного світу.

* * *

Повертаючись до питання *стійкості поваги до закону*, на чому тримається сучасний цивілізований світ, зазначимо, що індивідуалізм *сам по собі* також не забезпечує такої поваги – він цілком може стати звичайним егоцентризмом, за якого лише *визнають* право, як *правило гри*.

Можна припустити: якщо у правових спільнотах перестають *вірити* в дієвість законів, їх можуть все ще цінувати як загалом правильні, але

відстоювати вже не будуть. Більше того, закони тільки тоді дієві, коли їх дієвість щодня відстоюють самим способом існування спільноти.

Яким же чином індивідуалізм може бути ефективним цементуючим і об'єднавчим принципом для загалом ментально відмінних спільнот Заходу протягом вже декількох епох? Говорячи коротко – саме послідовний індивідуалізм, в нашому розумінні, зміг «витримати» *вимоги морального універсалізму* і ефективно впроваджувати їх в життя. При цьому індивідуалізм від епохи до епохи *якісно змінювався* і навіть впливав на *якісну визначеність* цінностей західного морального універсалізму.

Відомо, що індивідуалізм як спосіб буття і концепція доволі чітко оформився в епоху Відродження і Реформації, а філософське обґрунтування отримав в Новий час. При цьому ми можемо умовно виділити три стадії його розвитку:

1. Протоіндивідуалізм.

Певні риси західного індивідуалізму можна бачити вже у до-модерновий період, коли ціннісним об'єднавчим принципом для більшості європейських спільнот залишався (після епохи Середньовіччя) *християнський універсалізм*. До Реформації універсалізм впроваджували в західному світі католики, стримуючи і окультурюючи схильність західних європейців до самодостатнього індивідуалізму. Мартін Лютер побачив сильну сторону індивідуалізму: *особистісне осмислення* вищих вимог християнського життя як *достатнє* вивільняло людський ентузіазм (отже і здатність до служіння ідеалам) і робило *віру залученою*. Звичайно, для самого Лютера, як для глибоко віруючої людини, така *особистісна автономія* була націлена виключно на служіння принципу Любові і допомозі іншим. Але і у цієї медалі виявилась зворотна сторона: мимовільна «освяченість» спочатку людського розуму, а далі – індивідуальних людських інтересів.

2. Класичний (модерний) індивідуалізм.

Дотично до нашої теми, найбільш знаковим витвором Нового часу є кантівська автономна мораль на основі лише принципів розуму. Якщо свобода – це сам моральний закон (слідування належному), то релігія стає лише змістовним додатком до чисто формального принципу свободи. Ця ідея не усуває віру, але як би «перерозподіляє» її на користь власного *раціонального Я людини*: воно стає абсолютно відповідальним за свою свободу, але, оберігаючи власне почуття гідності, самé вирішує, *як саме* йому за неї відповідати. Це змінює сам спосіб ідентичності людини: змістовний християнський універсалізм стає (спочатку теоретично) *формально-правовим*, а змістовність свободи ніби «відтісняється» у довільні уявлення особистості. Слідом за теорією почала змінюватися практика:

проголошення культу Розуму під час та після Французької буржуазної революції було ще одним примітним знаком епохи.

Сучасний канадський дослідник Ч. Тейлор говорить про докорінну зміну типу ідентичності у зв'язку з радикальною зміною відношення людини до самої себе наприкінці XVIII століття. В першу чергу зазначена зміна, на його думку, відбулася через те, що елітарне поняття честі (*honor*), через яку міг засвідчувати себе далеко не кожний член спільноти, поступово витіснилось поняттям гідності (*dignity*), яка «притаманна кожному» [43, с.31]. До того ж, в цей час виникає розуміння «індивідуалізованої ідентичності... яка є виключно моєю, і яку я відкриваю в собі» [43, с. 31].

Класичний індивідуалізм характеризується *вірою людини в себе*, яка безмежно посилена просвітницькою вірою в об'єктивність людського пізнання. Оскільки формальні вимоги теоретичного розуму до моралі (моральний імператив) видаються чимось більш достовірним, ніж «незбагненна» християнська любов до ворогів, це дає індивідуалізму силу «освячувати» *саме правове відношення до іншої індивідуальності* як непорушну складову західної ідентичності.

3. Сучасний ліберальний (егалітарний) індивідуалізм.

На цьому етапі розвитку західного індивідуалізму моральний універсалізм остаточно звільнився від будь-яких «об'єктивних» зазіхань на свободу індивідуального Я і став *всезагальним формальним правом* людини на власні ціннісні критерії і вимоги, в тому числі і до стійкості до викликів і загроз.

Найбільш повною мірою сучасна форма індивідуалізму була реалізована в ідеях сучасного американського лібералізму. В ньому маємо «пріоритет індивідуальних прав над колективними цілями» (Ч. Тейлор), а також домінанту «процедурних зобов'язань», які вимагають поводитися «чесно і рівно» один з одним, незалежно від того, як хто розуміє «сутнісні зобов'язання», які засновані на особистих уявленнях про життя (Р. Дворкін).

На нашу думку, ліберальні «процедурні зобов'язання» – це лише стратегічні маркери поведінки людини в суспільстві. До них якнайкраще підходить термін, яким широко користується у своїх міркуваннях про суспільство Ч. Тейлор: *визнання Іншого*. Але навіть якщо таке визнання взаємне, на відміну від *прийняття Іншого*, воно може і відсторонювати – в силу своєї формальності й раціональності.

Тому реальний досвід соціалізації в сучасному західному світі – це досвід випробування власних «сутнісних зобов'язань» людини у активному спілкуванні з іншими на підставі *спільної причетності* до новітньої «релігії індивідуалізму» і традицій власного етносу. В цьому досвіді людина «універсалізується» цілком автентичним для себе чином, здобуваючи

реальне прийняття в межах своєї локальної спільноти. Таким чином, гранично широке, хоча й абстрактне правове визнання доповнюється локалізованим до меж своєї культурної спільноти прийняттям.

Отже, в результаті послідовного розвитку західного індивідуалізму, «освяченість» ранньо-протестантського індивідуального звернення до Бога стала *«святим» індивідуальним правом бути собою* – як хто відчуває зсередини, говорячи словами Ч. Тейлора, згідно свого «ідеалу автентичності» [43, с. 31].

* * *

Розглянувши етапи становлення західного індивідуалізму, який стає основою стійкості як людини, так і суспільства, ми можемо поставити ключові питання стосовно українського індивідуалізму, на підставі якого українці найчастіше ідентифікують себе як європейці. Чи є індивідуалізм вихідним принципом духовного життя для наших співвітчизників? Чи може він стати таким?

Історично закладені ціннісні основи життя українців (соборність і софійність), про які говорилося вище, залишаються нереалізованим покликанням українців. Без цього поклику з глибини історії можна раціонально обрати будь-який шлях, але тоді не варто розраховувати на дієву віру і натхнення в служінні вищим ідеалам. Вигадана віра, як показує російський досвід комуністичного будівництва, коштує надто дорого.

Українці прагнуть до самостійності (само-стояння), але при цьому не приймають внутрішньої самодостатності. Охоче її *визнають* як право інших, але внутрішньо не *приймають*. Самодостатність виявляється прийнятною у побуті, але не у справах віри.

Внутрішня *сором'язливість* і *підозрілість* українців, які укорінені у своєрідності їх індивідуалізму, мають, на нашу думку, *світоглядний*, а не лише соціально-психологічний характер. В силу ментальної традиції, яка складалася ще з часів Київської Русі, ці якості стали результатом підсвідомої нерішучості українців повірити у *самодостатність* індивідуального розуміння свободи.

Український індивідуалізм є своєрідним «відступом» у свій внутрішній та родинний світ з боку людей, які ще не знайшли способу ефективно включатися у суспільне життя, спираючись на можливості своєї віри. Такий індивідуалізм є *стихийно-соціальним* і не може бути надійною основою для суспільної довіри.

Українці ментально продовжують жити в модерновому пострадянському суспільстві, відчуваючи, швидше, звичайну цікавість до сучасного

ліберального світогляду і почасти приховану заздрість до умов життя в суспільствах, які завдяки світогляду, автентичному до їх віри, досягли злагодженості в економічній і політичній царинах життя.

Українцям не вдається *просто відмовитися* від традиційної світоглядно-релігійної домінанти в житті на користь західної *віри у автономну моральну особистість*.

Сьогодні розповсюджена думка, що головна проблема України у прийнятті ефективних законів. Але варто пам'ятати: спільнота відшукує силу для свого існування у *стійкому служінні ідеалам* через завжди нове осмислення *власного способу віри*. Таке осмислення стає основою національної стійкості як *стратегії*, а не стихійного процесу. Якщо віри немає, у проголошених цінностях вже тільки пам'ятають і визнають те, у що не змогли повірити, а в законах – лише оберігають колишні здобутки віри. Натомість *дієвість* закону полягає в *дієвості віри* у вищі цінності життя. Для українців дані вищі цінності так чи інакше пов'язані з християнством у *його зверненні до людини*, до її свободи та гідності, що втілюється у християнському гуманізмі й персоналізмі, характерними для української культури, починаючи з Київської Русі.

Києво-руська ідентичність як архетиповий стрижень української ідентичності

Вище ми поставили питання про *києво-руську ідентичність*, що принципово відрізняється від *московсько-російської* орієнтованістю не на імперську велич, а на цінності свободи, гідності та персональної самореалізації. Києво-руська ідентичність відображає, зокрема, буття й світогляд російськомовних громадян нашої країни, які, як ми побачили вище, світоглядно й дієво налаштовані на розвиток цивілізаційної суб'єктності України. Якою мірою усвідомленням власних світоглядних цінностей даної ідентичності можна реально консолідувати мільйони людей в Центрі, на Сході й на Півдні України, сформувати у них стійкість проти включення в імперську ідентичність? Які всесвітньо відомі автори можуть вважатися представниками киево-руської ідентичності?

Для відповіді передусім важливо розуміти, що киево-руська ідентичність є не просто ідеологічним конструктом, який повинен згуртувати російськомовних патріотів України, стаючи своєрідною вакциною проти імперських «інформаційних вірусів». Києво-руська ідентичність, як глибинна духовна потенція, складає архетиповий стрижень української ідентичності, в ній найменшою мірою проявлені історичні впливи великодержавних та імперських сусідів (російської і австро-угорської імперій та Речі

Посполитої). Києво-руська ідентичність ніколи не виявляла себе малоросійською в найгіршому, «холопському» й меншовартісному розумінні. При цьому зі своїми кордоцентричними, християнсько-гуманістичними й персоналістичними тенденціями дана ідентичність уособлює світоглядні цінності, які є близькими українцям і Центру, і Сходу, і Заходу України, глибинно резонуючи також з цінностями західного світу [2]. Тому вона може змістовно об'єднати всю політичну українську націю заради розвитку суб'єктності країни й розкриває ще незадіяний потенціал консолідованої національної стійкості.

Представниками киево-руської ідентичності, які задали її неповторні *світоглядні горизонти*, є видатні філософи й філософські письменники, мислителі Григорій Сковорода, Памфіл Юркевич, Микола Гоголь, Тарас Шевченко й Микола Бердяєв. Ці постаті є доволі різними, проте кожен з них репрезентує персоналізм, який є стрижневим для всієї української ідентичності – не лише для вітчизняної філософської думки, а й для буття всього народу.

Пригадаємо концепцію трьох світів Г. Сковороди, які утворюють реальність: «1) Людина, або Мікрокосм; 2) Всесвіт, або Макрокосм; 3) Символічний світ, або Біблія» [25, с. 86]. Для нас тут найважливішою є ідея про людину як *окремий світ* – «Мікрокосм», яка відображає й світоглядно підтверджує споконвічні демократичні цінності українського суспільного буття, які споріднюють його з європейською цивілізацією.

Розвиток ідей Григорія Сковороди маємо у творчості Памфіла Юркевича, який заклав філософські основи того українського архетипу, який ми називаємо «кордоцентризм»; це значною мірою сприяло розвитку демократичних й гуманістичних цінностей українського народу. «Вчення П.Юркевича про Серце – це вчення про неповторність кожної людини. Сердечність є прояв не абстрактної духовної істоти, а «окремої живої дійсної людини»... Кожна людина – мікрокосм, що носить у собі тільки їй властиву безодню душевно-сердечних переживань» [25, с. 87].

Микола Гоголь створив низку героїв з вираженою світоглядною стійкістю, яка заснована на киево-руському, а не на московсько-російському векторах ідентичності. Це й «мандрівний філософ» Хома Брут, який значною мірою є відлунням постаті Григорія Сковороди з його драматичним і трагічним протистоянням світові, і незламний в своїй вірі і військовій стійкості Тарас Бульба.

Персоналістичну, людиноцентричну й кордоцентричну спрямованість, що стає стрижневою для ідентичності народу України, маємо у творчості Тараса Шевченка, «який був не лише видатним поетом і яскравим

художником, а й філософом. Він переживає і творчо виражає ті екзистенціальні стани, які у ХХ–ХХІ ст. стають ключовими для філософії людини» [25, с. 87]. Визнаючи, що «теми самотності, незрозумілості, покинутості – основні у творчості Т. Шевченка», ми повинні зазначити, що «мислителі Західної Європи почали глибинно переживати й осмислювати ці теми і стани лише після Першої світової війни, коли всі проблеми людського існування вкрай загострилися. Т. Шевченко переживав їх значно раніше – через позбавлення суб'єктності Батьківщини, трагізм тогочасного існування українського народу та його культури» [25, с. 87].

Персоналістичне розуміння людини й суспільства маємо й у нашого всесвітньо відомого співвітчизника, киянина Миколи Бердяєва, який став визнаним засновником напряму західної філософської думки ХХ ст., який й отримав назву «персоналізм». М. Бердяєв осмислює свободу як вищу цінність, а тому проголошує необхідність стійкості у її творчому виявленні, передаючи у своїх книгах глибинну спрямованість українського народу та його еліти до незалежного і вільного буття у світі – як ми зараз кажемо: до суб'єктності.

Справжня свобода у філософії М. Бердяєва є наслідком морально перетворюючої творчості. «Для М. Бердяєва глибинне призначення людини, її природа проявляється у творчому акті» [25, с. 87]. Отже, людина прийшла в цей світ для вільної творчої самореалізації, а не до слухняного служіння державній машині, тим більше, імперській. З іншого боку, свобода проявляється у стійкості служіння людству й своєму народу. «У творчому досвіді, – міркує філософ, – розкривається, що «я», суб'єкт, є первинним і вищим, ніж «не-я», об'єкт. І водночас творчість протилежна егоцентризму, це забуття про себе, спрямованість до того, що вище за мене» [44, с. 24].

Для нас сьогодні надзвичайно актуально усвідомити, що в своїй персоналістичній й людиноцентричній спрямованості М. Бердяєв виражає стрижневу киево-руську інтенцію української ідентичності, яка чітко відрізняє її від московсько-російської; це зумовлює специфіку розвитку духовно-культурної сфери нашої країни, зокрема визначає продуктивні стратегії її освітнього простору [45].

Тому ми не повинні віддавати спадок М. Бердяєва, як і низки інших київських мислителів, ідеологічним пропагандистам, що прагнуть називати їх «своїми», ввести в імперський контекст [25, с. 88]. Тим більше, що у М. Бердяєва є блискуча критика імперської комуністичної ментальності Росії з її соціоцентризмом в роботі «Витоки та смисл російського комунізму» [46]. З позицій персоналізму й гуманізму мислитель зазначає: «...Обмеженість і неправда комуністичної філософії пов'язана з нерозумінням

проблеми особистості. Це і перетворює комунізм в силу, яка дегуманізує, є ворожою людині. Реальна людина заперечується, а з суспільства робиться ідол» [46, с. 154].

Отже, киево-руська ідентичність є історичним духовно-світоглядним коренем і, одночасно, потенцією української ідентичності. Даний концепт дозволяє протистояти інформаційно-ідеологічному тиску московсько-російської імперської ідентичності, єднати й спрямовувати українську політичну націю в усьому її різноманітті, створюючи світоглядну основу для *консолідованої національної стійкості* заради розвитку цивілізаційної суб'єктності.

1.4. Етапи та пріоритети реалізації стратегії національної стійкості

Основні принципи моделі національної стійкості

Перед тим як визначити конкретні етапи реалізації стратегії національної стійкості та її пріоритетні напрями нам слід підсумувати сказане у попередніх підрозділах, виділивши основні вимоги до моделі конструктивної національної стійкості України, які одночасно є її *принципами*.

1. Цивілізаційна визначеність і цілісність. Стратегія національної стійкості України існує в ім'я утвердження *сталого розвитку її цивілізаційної суб'єктності*, що зумовлює її смисл, ресурсність та спрямованість. Отже, результат дії стратегії конструктивної національної стійкості – це не просто *стійкість ідентичності*, а розвиток сильної й гуманістичної цивілізаційної суб'єктності нашої країни. Якщо ми визнаємо, що цивілізаційна суб'єктність можлива лише на рівні країни, а не окремих волонтерських, громадських рухів чи будь-яких інституцій держави, то і національна стійкість України – це стійкість *держави в єдності з громадянським суспільством*, а тому слід говорити про стратегію національної стійкості країни в цілому, яка у своїх розвинутих формах стає стратегією *цивілізаційної стійкості*.

Стратегія національної стійкості **країни в цілому** означає й консолідацію всіх регіонів України навколо загальнонаціонального цивілізаційного проєкту, його принципів та цінностей [2], а також визнання цивілізаційної суб'єктності вищим пріоритетом. При цьому ментальна своєрідність локальних ідентичностей України не тільки не заперечується, а й підтримується, так само як підтримується стійкість їх носіїв – і державою, і громадянським суспільством; інша справа, що слід сприяти вільному

поєднанню громадян і громад різних ідентичностей (передусім в особах їх політичних лідерів) заради суб'єктності нашої країни. Жодні ідентичності громадян України не можуть бути сьогодні заперечені – окрім тих, які заперечують суб'єктність України.

2. Випереджувальний характер та інноваційність. Національна стійкість України повинна мати випереджувальний характер щодо викликів, загроз і криз – як зовнішніх, так і внутрішніх. Проте для її конструктивності потрібен не лише динамізм, а й *інноваційність* – адже без такої якості випередження викликів, загроз і криз національна стійкість може *стати репресивністю*, а тому безкінечним пошуком «ворогів народу». Лише інноваційний характер стратегії національної стійкості здатен надати їй конструктивність, виводячи за межі повтору традиційних форм стійкості

3. Людиноцентризм. В демократичному суспільстві національна стійкість, як і цивілізаційна суб'єктність, існує заради гідної самореалізації людини. В цьому відмінність стратегії національної стійкості України від подібних стратегій наших авторитарних сусідів.

Вказані риси і принципи компліментарні архетиповим основам української культури і ментальності, а тому вони відповідають *реальним потенціям української політичної нації*.

Отже, саме ці принципи можуть бути методологічним орієнтирами і ціннісними стрижнями всіх етапів реалізації моделі конструктивної стратегії національної стійкості, а також розвитку її пріоритетних напрямів.

Етапи розвитку національної стійкості

Які стадії розвитку проходить національна стійкість? Від чого вони залежать? В чому специфіка конструктивної національної стійкості України саме в наш час? Для відповіді на ці питання нам слід знову звернутися до зв'язку національної стійкості країни та її цивілізаційної суб'єктності. В координатах окресленого нами в параграфі 1.1. підходу метаантропологічного потенціалізму ми показали, що саме гуманістична та сильна суб'єктність є вищим критерієм і сенсом конструктивної національної стійкості. Тепер можемо зробити закономірний висновок, що **стадії розвитку національної стійкості відповідають стадіям цивілізаційної суб'єктності країни**. Почнемо з останніх.

Очевидно, що цивілізаційна суб'єктність може бути розділена на дві ключові стадії: 1) *потенційна суб'єктність, яка існує до появи незалежної держави – здебільшого в духовно-культурних та економічних вимірах*; 2) *актуальна суб'єктність в умовах незалежної держави, яка має ще й геополітичний вимір, що дає країні можливість витупати й суб'єктом*

міжнародних відносин. Друга стадія поділяється принаймні на два рівні: суб'єктності у виборі вектору геополітичного партнерства та суб'єктності у творенні та втіленні власного цивілізаційного проєкту.

Протягом століть бездержавності Україна мала потенційну суб'єктність, яка виявлялася у її тимчасових та локальних сплесках – і духовно-культурних, і економічних, і політичних.

Україна сьогодні має суб'єктність у виборі вектору геополітичного партнерства, що й зумовлює специфіку національної стійкості. Це *стійкість вибору геополітичного вектору та його реалізації.* Проте суб'єктність і відповідна стійкість на певному рівні стають справжніми, якщо він усвідомлюється лише як *потенційний* для досягнення наступного рівня. Тобто стійкість на рівні вибору геополітичного вектору сучасної України не повинна бути самоцінністю, вона існує тільки в якості можливості набуття стійкості реалізації цивілізаційного проєкту.

Адже «геополітичний вектор – це вектор, спрямований на партнерську взаємодію з іншими суб'єктами на міжнародній арені або вектор руху слабкого геополітичного гравця в орбіті сильного міжнародного гравця на умовах підкорення, а не партнерства» [2, с. 117]. В сучасному світі новітніх глобальних викликів та гібридних загроз Україна може вступити в партнерську взаємодію з близькими й віддаленими країнами тільки реалізуючи *власний* цивілізаційний проєкт. На цьому шляху наша країна стає справжнім цивілізаційним суб'єктом, який має *стійкість, що відображає його національні інтереси.* Так вибудовується стратегія суб'єктного входження України в глобалізований світ – «зв'язок національних інтересів та геополітичного вектору країни як цивілізаційного суб'єкта, по суті, визначає її глобалізаційну стратегію» [2, с. 117].

Таким чином, *вже на рівні вибору вектору геополітичного партнерства ми повинні і створювати, і втілювати цивілізаційний проєкт України,* який кінцевою своєю метою має гідну інноваційну самореалізацію людини і відповідний рівень життя [5]. Саме це й робить нашу суб'єктність *власне цивілізаційною* – цілісною в економічному, політичному й духовно-культурному вимірах і наповнює силою та свободою будь-який вектор геополітичного партнерства. Національна стійкість, яка відповідає такій суб'єктності, є *стійкістю заради інноваційного розвитку,* а не заради самої стійкості чи протистояння. І потребує вона не просто солідаризації, а *консолідації* – єднання не проти спільного ворога, а в ім'я спільної мети, яка досягається у творчості й співтворчості [47].

Звернемося до етапів пізнання і практичної корекції стратегії ефективної й конструктивної національної стійкості України. Вище ми

припустили, що реалізація подібної стратегії потребує принаймні двох етапів: аналітичного (теоретичного) і практичного.

Більш глибоке усвідомлення проблеми дозволяє зробити висновок, що стратегія національної стійкості, яку ми усвідомлюємо як стратегію відповіді на виклики та випередження загроз цивілізаційній суб'єктності країни у сучасному кризовому світі, потребує здійснення як мінімум трьох принципових етапів: **1) аналітичного, 2) практичного та 3) заключного.**

Перший етап включає в себе моніторинг реальних подій та ситуацій у світі з метою передбачення конкретних внутрішніх або зовнішніх викликів і загроз, відділення перших від других, їх класифікацію та зв'язок, а також вироблення плану дій щодо їх випередження, нейтралізації й протидії.

На другому етапі відбувається практичне здійснення нейтралізації деструктивних викликів та загроз й протидії їм.

На третьому етапі маємо аналітику результатів і наслідків практичного етапу, яка стає основою для корекції практичних дій й концептуальних підходів.

Перший і останній етапи в їх теоретичних і методологічних вимірах потребують значного інтелектуального потенціалу, який може забезпечити взаємодія фахових аналітиків та експертів (передусім з НАН України, університетів та інших авторитетних дослідницьких інституцій) з представниками органів виконавчої влади, відповідальними за національну безпеку держави.

Складові стратегії національної стійкості України

Спробуємо виділити декілька важливих складових стратегії національної стійкості України. Як ми вже зазначали раніше, основною метою національної стійкості країн є збереження та розвиток цивілізаційної суб'єктності нашої країни. Це означає, що ми повинні забезпечити декілька напрямів стійкості. При цьому національну стійкість ми можемо трактувати і як процес, *стратегію*, і як певну якість, *результат втілення стратегії*.

Вище ми виділили зовнішній та внутрішній виміри національної стійкості. Також сказане вище дозволяє визнати, що з усіх проявів зовнішньої стійкості найважливішою є така складова як *зовнішньополітична стійкість*, яка потребує постійного поглибленого аналізу міжнародного середовища на предмет наявності в ньому традиційних та гібридних загроз для цивілізаційної суб'єктності нашої країни. При цьому потрібна оцінка здатності нашої держави ефективно протидіяти вказаним загрозам, виробляючи відповідні рекомендації.

Зупинимось тепер на складових стратегії національної стійкості, які, на перший погляд, виражають її *внутрішній вимір*, але насправді, в умовах глобалізованого світу, є одночасно і внутрішніми, і зовнішніми.

Економічна стійкість. Зрозуміло, що успішна економіка є базисом цивілізаційної суб'єктності країни, а тому стає важливим елементом стратегії національної стійкості. Тому потрібен постійний аналіз зовнішньої та внутрішньо-економічного середовища України на предмет наявності викликів і загроз й окреслення найбільш реальних шляхів відповідей на них. Важливим елементом економічної стійкості країни є **енергетична стійкість**, яка потребує проведення моніторингу світового й регіональних енергетичних ринків та ефективної енергетичної політики Української держави в контексті усвідомлення актуальних загроз і викликів, а також можливостей протидіяти ним.

Соціально-політична й правова стійкість передбачає аналіз й нейтралізацію деструктивних викликів і загроз в контексті розвитку внутрішньої політики Української держави, її політикуму, взаємодії держави і громадянського суспільства, а також правової та правоохоронної систем України, їх місця в міжнародно-правовій архітектурі.

Гуманітарна стійкість потребує забезпечення базових потреб і прав людини, аналіз викликів та загроз розвитку людини в Україні та ефективну відповідь на них шляхом ефективного функціонування гуманітарної сфери, її суб'єктів та інститутів. В структуру гуманітарної стійкості, напевно, слід включити **демографічну стійкість** – як актуальний напрям, одним з найважливіших елементів якого є природний рух населення та міграційні проблеми України у глобалізованому світі.

Духовно-культурна стійкість вимагає ґрунтовного дослідження мистецького та релігійного середовища України як таких, що мають найбільший вплив на формування світогляду, оцінку викликів і загроз в цій сфері й вироблення рекомендацій по їх випередженню та нейтралізації.

Морально-психологічна стійкість означає здатність народу країни бути вірним цінностям та принципам суспільної моралі, що дозволяє формувати плідні установки громадян щодо успішної протидії гібридним загрозам, особливо в умовах війни.

Освітня й наукова стійкість передбачає аналіз викликів і загроз в контексті розвитку освіти і науки, зокрема, зовнішніх впливів на ці сфери. Успішні відповіді на виклики і загрози в даній складовій стратегії національної стійкості України потребують збалансованого поєднання зарубіжних інновацій в організації освітньої і наукової сфер з розвитком продуктивних вітчизняних традицій.

Стійкість масових комунікацій (мережево-інформаційна стійкість) потребує оцінки інформаційного середовища України щодо викликів та загроз (передусім в ЗМІ й соціальних мережах Інтернету) та здатності ефективно їм протидіяти спільними діями держави й громадянського суспільства.

Кіберстійкість означає прогнозування та нейтралізацію кібератак, які спрямовані на дестабілізацію в економічній, політичній, технологічній та військовій сферах країни і можуть спричинити послаблення її суб'єктності й різноманітні кризові ситуації.

Військово-політична стійкість може бути виділена як окрема складова, враховуючи стан гібридної війни, в якому знаходиться наша держава. При реалізації даної складової стратегії національної стійкості важливим є дослідження міжнародного військово-політичного середовища та вітчизняного військово-політичного й військово-технічного потенціалу в умовах гібридної війни.

Реалізація стратегії національної стійкості

у взаємодії держави й громадянського суспільства України

Окреслені складові стратегії національної стійкості України стають реальними, а не утопічними при збалансованій взаємодії держави й громадянського суспільства [5]. Це означає їх втілення в умовах справжньої демократії; це, в свою чергу, зумовлюється розвитком середнього класу та його політичних партій, які є основою демократії й громадянського суспільства, а, отже, – запобіжником авторитаризму та всевладдя олігархії. Очевидно, що реальність стратегії національної стійкості України зумовлюється консолідацією суспільства і подоланням конфронтації в ньому – як справжньої, так і штучної; остання може створюватися вітчизняним олігархатом для забезпечення свого сьогодення й майбутнього [47].

При цьому вітчизняний дослідник М. Степіко справедливо наголошує, що «найбільшим викликом для національного будівництва в Україні є конкуренція на її теренах панросійської імперської та проєвропейської української ідентичностей» [48, с. 9]. Вчений називає їх «різними світовідношеннями» і справедливо зазначає, що «проект насадження російської ідентичності на терени України має довгу історію, започатковану ще Переяславськими угодами 1654 року, а не тільки сучасною російсько-українською війною» [48, с. 9]. Цікаво, що разом з поняттями «російська ідентичність» та «панросійська ідентичність» М. Степіко виділяє й «проросійську ідентичність», яка, на його думку, має в Україні глибокі корені через «спільний багатовіковий спосіб буття, спільні життєві практики у побуті, освіті, охороні здоров'я, кар'єрному зростанні, віруваннях тощо» [48, с. 9].

Чи існує в сучасній Україні «проросійська ідентичність»? Так. Але, як ми побачили вище, в нашій країні актуалізована і *києво-руська ідентичність*, яка принципово відмінна від *імперської московсько-російської* й об'єднує громадян України, які вважають рідною як мову Гоголя й Бердяєва, так і Шевченка й Франка і при цьому є активно задіяні в відстоюванні й розвитку суб'єктності України. Їх цивілізаційна ідентичність – у творенні українського цивілізаційного проекту; тут вони можуть проявляти доволі

велику стійкість. І завдання Української держави й громадянського суспільства – підтримати цих людей, не дати їм втягнутися в орбіту московського цивілізаційного проєкту чи мігрувати з України на Захід.

Стійкість в збереженні і розвитку киево-руської ідентичності в Україні, її визнання й прийняття державою й громадянським суспільством є запорукою того, що вона не стане імперською проросійською і буде важливим фактором утвердження стійкої загальнонаціональної ідентичності України. При цьому носії цієї ідентичності та їх ідеологи повинні не лише вимагати повагу до неї, себе та власної стійкості, а й поважати інші локальні ідентичності України (наприклад, галицько-волинську, слобожанську, кримсько-татарську тощо) та стійкість їх носіїв.

В результаті Україна здатна комплексно реалізувати складові стратегії національної стійкості у реалізації суб'єктності вектору геополітичного партнерства та у розбудові свого цивілізаційного проєкту лише за умови світоглядного діалогу громадян, які представляють локальні ментальності суспільства, а також їх лідерів. На цьому шляху наша країна «має всі перспективи уникнути... пасток «плавильного казана» [48, с. 9].

Така стратегія національної стійкості спрямовує Україну в майбутнє, в якому єднання з євроатлантичною спільнотою відбувається без саморепресивності й втрати своєрідності. Можна погодитися з М. Степіко, що це означає «побудову громадянської, політичної нації, де етнічна, особистісна та групова самоідентифікація громадян буде надійно захищена недоторканністю прав і свобод людини та громадянина, достойно забезпеченого творця свого життя» [48, с. 9].

Національна стійкість та національна безпека

Зупинимося тепер на проблемі взаємодії національної стійкості і національної безпеки. Поняття «національна стійкість» і «національна безпека» та реалії, які вони віддзеркалюють, є достатньо близькими, на перший погляд, навіть тотожними.

Проте більш глибоке осмислення прояснює відмінності: національна безпека є стан захищеності ідентичності країни та самого її існування, реалізації її національних інтересів, тоді як національна стійкість постає доволі *ефективною стратегією забезпечення такого стану*, як вже було зазначено вище, є фундаментальною запорукою національної безпеки. При цьому надзвичайно важливо зрозуміти, що і національна безпека як стан, і національна стійкість як стратегія його забезпечення є *лише засобами* досягнення й розвитку сильної та гуманістичної цивілізаційної суб'єктності країни. Адже саме така суб'єктність відкриває для громадян можливість розвитку, гідної самореалізації та щасливого життя.

В свій час ми зазначали, що «суб'єктність країни є смислом і метою її безпеки, а не навпаки. Іншими словами, безпека є лише засобом досягнення країною суб'єктності. Країни, які занадто зациклені на своїй безпеці та на інноваційності в ній, можуть втрачати більш широкі інноваційні перспективи і, відповідно, – можливість цивілізаційного лідерства (типовий приклад – Північна Корея)» [2, с. 17]. Дійсно, «в динаміці «національна безпека – національна суб'єктність» безпека є більш статичним, консервативним елементом з керованою «згори», а тому обмеженою інноваційністю, тоді як суб'єктність постає більш динамічним елементом, в якому постійно відбувається *вільна інноваційна активність*. Саме тому в процесах розвитку суб'єктності в значно меншій мірі може бути корупційна складова» [2, с. 17]. Слід додати, що все сказане щодо взаємодії національної безпеки і цивілізаційної суб'єктності цілком стосується і національної стійкості.

Чому стратегія національної стійкості стала актуальною для забезпечення національної безпеки сучасних держав? Справа в тому, що сучасний світ розвивається в просторі постійної геополітичної турбулентності та порушення усталених норм міжнародного порядку, причому це відбувається доволі динамічно, тому «пропущені удари» загроз та викликів можуть призводити до справжніх економічних, екологічних, гуманітарних криз та катастроф, коли країна безнадійно відстає від більш ефективних і потужних геополітичних гравців, втрачає суб'єктність, а її народ – рівень життя та можливості самореалізації.

Тому випередження й нейтралізація викликів та загроз на ранніх етапах стає своєрідною профілактикою серйозних хвороб держави, які по суті, є деформаціями її цивілізаційної суб'єктності. Така профілактика є значно менш затратною та ефективною, ніж подальше лікування. Іншими словами, якщо ми припустимо, що національна безпека держави є необхідним мінімумом цивілізаційної суб'єктності, який потрібен для її інноваційного розвитку, то національна стійкість сьогодні постає одним з найкращих каталізаторів забезпечення і національної безпеки, і цивілізаційної суб'єктності.

Гранична актуальність розробки стратегії національної стійкості та її втілення обумовлені також й тим, що в «сучасному глобалізованому світі епохи пандемічних загроз і пов'язаних з ними економічних криз, маємо *суперечливе поєднання ірраціоналізму й прагматизму* у свідомості політичних еліт країн та їх населення. В міжнародній політиці мусимо констатувати *зміщення акцентів з цінностей на інтереси*, наростання... егоцентризму держав та блоків» [6, с. 67].

Отже, можемо впевнено констатувати: жоден геополітичний гравець – країна чи союз країн не вирішить за Українську державу та громадянське

суспільство нашої країни проблему національної стійкості. Настав час інтенсивно розробляти цю стратегію власними силами, щоб в умовах *гібридного цивілізаційного контролю* та окупації РФ частини території України, який реалізується засобами як гібридної війни, так і *гібридних впливів*, не втратити власний суверенітет, незалежність і можливість справжньої суб'єктної реалізації у світі.

Для реалізації інтегральної стратегії національної стійкості як важливого фактора забезпечення національної безпеки та актуалізації цивілізаційної суб'єктності України доцільно створити *Центр стратегії національної стійкості (резильєнтності) України*, науково-методологічне забезпечення якого спільно з органами виконавчої влади могла б здійснювати Національна академія наук України і який би взаємодіяв з державною установою «Центр передового досвіду у сфері забезпечення національної стійкості», створеного «для інформаційно-аналітичного забезпечення функціонування національної системи стійкості».

Отже, для сучасної Української Держави саме національна стійкість є стратегією, яка дозволяє інтелектуально й ефективно захистити нашу незалежність і розгорнути потенціал цивілізаційної суб'єктності країни. Тому політична й інтелектуальна еліти України повинні зробити усе можливе для утвердження і розвитку цієї стратегії.

Відмінності реалізації стратегії національної стійкості у різних суспільствах

На всіх етапах реалізації стратегії національної стійкості в Україні дуже важливо усвідомлювати *відмінність природи національної стійкості* (та, відповідно, ідентичності та консолідації) у тоталітарному, авторитарному й демократичному суспільствах. Це актуально для нашої країни з огляду на потужний олігархат та авторитарних сусідів, дії яких призводять до деформацій демократії.

В авторитарній й тоталітарній соціальних системах маємо вимогу до *однозначного мобілізованого прийняття* національної й цивілізаційної ідентичності громадян, які поєднані так, як диктує ідеологія. Тому національна стійкість постає як щось одномірне, предписане згори, те, що тиражується пропагандою; така стійкість має бути заснована на образі ворога нації, більше того, цивілізації, ворога, створеного тою самою пропагандою.

В результаті замість консолідації маємо *лише* солідаризацію, яка реплікує агресивні кліше мислення й поведінки, руйнуючи саму можливість інноваційності. Тому національна стійкість країни за умов авторитаризму і, особливо, тоталітаризму кінець-кінцем веде до сплесків агресії, а потім до стагнації і згасання суб'єктності.

Натомість, у справжньому демократичному суспільстві маємо вільний вибір кожним громадянином проекту національної стійкості. Тут консолідована національна стійкість означає не її *предписану однаковість* у громадян, а *синергію інноваційних й гуманістичних проявів стійкості на основі спільних цінностей*, яка й означає справжню консолідацію, а тому сильну й гуманістичну суб'єктність.

Рух України до конструктивної національної стійкості в сучасних умовах передбачає необхідність постійного діалогу влади з інтелектуалами й суспільством загалом, адже лише в цьому разі вона буде мати інноваційний характер – означатиме реальне випередження викликів і загроз, а не безкінечні спроби вижити в умовах криз, в які переростають і виклики, і загрози.

Діалогічність за умов демократії є критерієм справжньої толерантності й соціального партнерства в країні [49], саме вона зумовлює вільний і гуманістичний характер стійкості.

Проблема полягає лише в тому, що будь-яка національна стійкість, що виходить з потенціального стану на рівень *відстоювання* і дозволяє державі й громадянському суспільству відповідати на виклики й нейтралізувати загрози, потребує *домінування практик мобілізаційності* – дані практики дозволяють вийти в з буденного в граничне буття. Як ми побачили раніше, таке домінування характерне для авторитарних і тоталітарних систем [2, с. 118-120]. Демократична країна, яка актуалізує свою стійкість у відстоюванні ідентичності, інтересів та цінностей в умовах гібридних загроз наражається на небезпеку авторитаризму. Це відбувається тому, що авторитаризм забезпечує високу швидкість й інтенсивність включення ресурсів при відповіді на загрози та виклики. Однак зворотній бік цього – втрата інноваційності і гнучкості національної стійкості як стратегії.

В умовах сучасного динамічного світу при домінуванні авторитарності й мобілізаційності при відстоюванні ідентичності й національних інтересів втрачається здатність до *реального випередження загроз і викликів* – реалізація стратегії національної стійкості стає занадто централізованою, а тому інерційною й крихкою, що зводить нанівець вказану вище швидкість й інтенсивність включення ресурсів.

Проте у розвитку національної стійкості не можна перескочити етап відстоювання, а також мобілізацію та солідаризацію, які його супроводжують. Формуючи національну стійкість як стратегію, не можна відразу вийти на етап творення – продукування інноваційних способів відповіді на виклики і передбачення загроз у супроводі консолідації. Однак вже на етапі

відстоювання необхідно *задавати межі мобілізаційності*, не допускаючи придушення демократії авторитаризмом й актуалізуючи інноваційні практики, які й дозволять рухатися далі. З іншого боку, на етапі творення не слід повністю позбуватися мобілізаційності, особливо в умовах сучасної України, зануреної в багаторічну гібридну війну. «Мобілізаційність може залишитися, проте в певних, доволі невеликих межах, контрольованих як державою, так і громадянським суспільством» [2, с. 120].

При цьому дуже важливо пам'ятати, що мобілізаційність – це спосіб існування євразійської цивілізаційної спільноти, тоді як інноваційність – євроатлантичної [2, с. 118-119]. Можна без перебільшення сказати, що саме інноваційність є цивілізаційною ідентичністю нашої країни. Україна, яка реалізує сьогодні євроатлантичний вектор розвитку, тяжіє до інноваційності, яка споріднює її з західним світом і здатна зробити національну стійкість стратегією випередження й процвітання, а не безкінечного стримування й виживання під ударами геополітичних опонентів. Отже, *на будь-якому етапі реалізації конструктивної стратегії національної стійкості України маємо домінуючу інноваційність, яка може лише доповнюватися мобілізаційністю, а не замінюватися нею* під приводом «тяжких часів», перманентних криз тощо. Дійсно, «сьогодні Україна має рішуче обрати інноваційний тип розвитку, який цілком природно потребує захисту прав людини, розширення можливостей її самореалізації, потребує гармонії держави та громадянського суспільства, налаштованості на світоглядний діалог із політичними і навіть цивілізаційними опонентами, а не на антагоністичну боротьбу з ними» [2, с. 120].

Отже, національна стійкість сучасної України повинна бути інноваційною, в жодному разі не заперечуючи демократичні основи суспільства. Сьогодні стає очевидним, що для того, «щоб завершити гібридну війну перемогою та стійким миром, Україні необхідно переходити до інноваційного типу розвитку. Більше того, лише такий тип розвитку дасть змогу набути цивілізаційну силу й суб'єктність, і тільки в такій якості Україна може відповісти на виклики історії» [2, с. 120]. Зосередженість національної стійкості на мобілізаційності в наш час послаблює національну стійкість, робить її показовою. При цьому «свого часу, у 2014 р. мобілізаційність, і передусім *громадянська мобілізаційність*, виявилася рятівною для України. Тепер цю мобілізаційність, що пройшла шлях від свободи волі волонтерів до авторитарності чиновників, треба доповнювати й замінювати інноваційністю» [2, с. 120].

Саме це буде давати нам можливість адекватно відповідати на виклики, зберігаючи цілісність країни, а з іншого боку – актуалізувати демократичний устрій суспільного життя українців, що є основою сильної й гуманістичної цивілізаційної суб'єктності нашої країни.

В спільній роботі «Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини» автори цього параграфу показали, що слід виділяти «авторитарну або гуманістичну якість цивілізаційної суб'єктності країни, а також сильний чи слабкий рівень її проявленості» [2, с. 24]. Це дозволило виділити типологію суб'єктності країн з чотирма типами: 1) слабкі країни з авторитарною суб'єктністю; 2) сильні країни з авторитарною суб'єктністю; 3) слабкі країни з гуманістичною суб'єктністю; 4) сильні країни з гуманістичною суб'єктністю [2, с. 24]. Ми також показали, що «якісні та кількісні характеристики суб'єктності взаємопов'язані. Так, *авторитарна суб'єктність країни, посилюючись, стає імперською суб'єктністю*, яка в найгірших випадках набуває ще й тоталітарних рис, тоді як *посилення гуманістичної суб'єктності робить її інноваційною і посправжньому демократичною*, а не декларативною, виводячи з потенційного в актуальний стан» [2, с. 24]. Важливо констатувати, що цивілізаційна суб'єктність України ніколи не була імперською; при цьому слід констатувати, що протягом століть вона була слабкою, але ніколи не втрачала гуманістичності. І тепер посилення цивілізаційної суб'єктності, як і національної стійкості, повинно відбуватися без втрати її гуманістичної якості, без набуття авторитарних тенденцій.

Отже, якщо ми вбачаємо в суб'єктності критерій конструктивності національної стійкості, а в умовах сучасної України визначаємо бажану й реально досяжну суб'єктність як сильну й гуманістичну, то й конструктивна національна стійкість повинна бути не тільки сильною, а й гуманістичною.

Важливо усвідомлювати, що і розвиток сильної авторитарної суб'єктності як імперської, і сильної гуманістичної суб'єктності як інноваційної і демократичної, а також відповідних їм проявів національної стійкості «можуть зробити країну *світовим суб'єктом*» [2, с. 24]. Але це відбувається зовсім по-різному – імперська суб'єктність з її стійкістю «є виходом на світовий рівень передусім у *військово-політичній та ідеологічній площинах*, тоді як інноваційна демократична суб'єктність та її стійкість «означають вихід на цей рівень у більш широкому спектрі цивілізаційного розвитку – *від економічних до духовно-культурних здобутків*» [2, с. 24].

Варто визнати, що сильна авторитарна суб'єктність, і сильна гуманістична суб'єктність зі своїми проявами стійкості «мають *свою специфічну інноваційність*» [2, с. 24]. При цьому «гуманістична суб'єктність країни несе в собі *органічну інноваційність*, яка впливає з самої суті такої суб'єктності, налаштованої на цінність свободи, а відтак – на вільну самореалізацію людини, тоді як авторитарна суб'єктність *вимагає інноваційності* задля

посилення влади над громадянами і країнами-сусідами» [2, с. 25]. Політичній і інтелектуальній еліті України слід пам'ятати, що авторитарна національна стійкість імперій, квазіімперій та їх сателітів кінець кінцем має менш результативну інноваційність і хоча на деяких етапах своєї історії є доволі *ефективною*, не може бути *конструктивною* в усій історичній перспективі. За певною історичною межею авторитарна стійкість породжує застій. Вона придушує *вільну* креативність та ініціативність громадян, а тому гальмування імперського цивілізаційного поступу стає неминучим і невідворотним. Так само неминучим і невідворотним стає послаблення стійкості. Яскравий приклад цього – фінальний етап розвитку такої імперської системи як СРСР.

Якщо ми визнаємо, що країна з імперською суб'єктністю і стійкістю, «для якої влада є вищою цінністю, *розчиняє інноваційність у мобілізаційності* – стані *репресивної вимоги* до ентузіазму і творчої дії, а тому втрачає темпи і якість інноваційності і програє у цивілізаційних змаганнях країнам гуманістичної й демократичної орієнтації суб'єктності» [2, с. 25], то закономірно буде припустити, що конструктивна стратегія національної стійкості України за жодних умов не повинна здійснюватись авторитарними методами.

Громадянське суспільство нашої країни і особливо інтелектуали повинні усвідомлювати межу мобілізаційності в реалізації стратегії національної стійкості, за якою ми маємо тиск на свободу думки, слова й інноваційні ініціативи громадян.

Сучасні глобальні виклики та загрози у гібридному світі та відповіді на них

Інноваційність стратегії національної стійкості значною мірою полягає у випередженні викликів і загроз, у недопущенні їх переходу у кризи. Проте це випередження може бути зовсім різним.

Що таке *випередження виклику*? Як можна випередити *відповідь* на виклик? Вище ми зазначили, що здатність відповідати на виклики робить країну цивілізаційним *суб'єктом*, а виклик визначили як зовнішній чи внутрішній імпульс, який може сприяти як розвитку країни, так і її руйнації – коли виклик є несвоєчасним або є результатом маніпуляцій, є способом впливу внутрішньополітичних чи геополітичних гравців. Закономірним є висновок, що конструктивна національна стійкість означає відповідь не на всі виклики, а лише на ті, які посилюють цивілізаційну суб'єктність.

В одній з попередніх публікацій ми зазначали, що «цивілізаційний проект України має стати відповіддю на нові *глобальні виклики*, які постають

вже *викликами людській природі* і породжують принципово нові стратегії самореалізації людини. Лише тоді цей цивілізаційний проект буде підтриманий світом» [25, с. 289]. Сказане цілком стосується й стратегії національної стійкості нашої країни – якщо не відповідати на глобальні виклики, в сучасному стрімкому світі, враховуючи інтенсивність комунікацій, вони доволі швидко породжують фундаментальні кризи, майже непомітно проходячи стадію *загроз*.

У сучасному світі, окрім звичного екологічного й кліматичного викликів людству, маємо декілька глобальних викликів, на які ми вже звертали увагу: *виклик неототалітаризму, виклик гендерних інновацій і виклик трансгуманізму* [25, с. 289-293]. Сьогодні до них доєднався ще й *виклик пандемії коронавірусу*. Ці виклики є цілком об'єктивними і *дійсно* *всесвітніми* – вони торкаються і християнського, і мусульманського, і східно-буддійського цивілізаційних світів. Відповіді на них і зберігають, і підсилюють нашу цивілізаційну суб'єктність – дані відповіді *стимулюють нас інноваційно розвиватися*, що робить стратегію національної стійкості України більш адекватною сучасності.

Виклик неототалітаризму «спричинюється передусім новітнім міжнародним тероризмом... Важливо усвідомити, що даний виклик породжується терористичними загрозами і, одночасно, породжує їх» [25, с. 289]. Саме тому «на початку XXI століття маємо виражену проблему відновлення тоталітарних тенденцій у суспільному житті, які приховані за зовнішніми ознаками демократії. Це зумовлено як екологічними небезпеками, так і небезпеками світового тероризму, який є результатом зіткнення культур і цивілізацій в умовах економічної й політичної глобалізації» [25, с. 289-290]. Неототалітаризм здатний задіяти ресурси інформаційно-мережевого суспільства, екранної культури – телебачення та Інтернету; особливо інтенсивно використовуються соціальні мережі – для масових маніпуляцій. В цих умовах, враховуючи фронтірне геополітичне положення України, особливого значення набуває *кіберстійкість*.

Глобальний виклик гендерних інновацій породжується все більшою свободою вибору гендерної й сексуальної ідентичності. «Різноманітні статеві переверзії, які століттями вважалися аморальними, починають сприйматися лише як девіації, що є результатом *особистого вибору* і не мають відношення до суспільної моралі» [25, с. 290]. Це впливає на поширення демографічної кризи у високорозвинутих європейських країнах, що загрожує їх ідентичності. Це доцільно враховувати при формуванні конструктивної стратегії національної стійкості; можливо, мова повинна йти про специфічну *гендерну стійкість*, або, точніше, *гендерну і родинну*

стійкість, яка не заперечує *гендерної рівності* як досягнення цінності Заходу, але зберігає й розвиває найкраще у вітчизняних традиціях *гендерного партнерства* між статями у сім'ї та суспільстві.

Так само глобальним є виклик трансгуманізму, який «пов'язаний з бажанням сучасної людини набути владу над соціальними та особистісними процесами за допомогою інформаційних технологій, а також трансформувати свою тілесність біо- та нано-технологіями» [25, с. 291]. Даний виклик донедавна вважався доволі футуристичним, але розвиток медицини, спричинений пандемією коронавірусу, зокрема поява вакцин нового покоління, робить його доволі актуальним. Прикметно, що в сучасному світі виклик трансгуманізму і виклик пандемії коронавірусу переплітаються й поєднуються.

Конструктивна стратегія національної стійкості передбачає вчасну прогностичну роботу, яка здатна формувати адекватні відповіді на вказані глобальні виклики, які не дадуть їм перерости в загрози та кризи.

Усвідомлюючи дані глобальні виклики, ми підходимо до питання *діалектики глобального й локального* в стратегії національної стійкості. На кожному етапі реалізації стратегії національної стійкості слід аналізувати співвідношення глобальних і локальних викликів і загроз, в тому числі *гібридних*, в яких глобальне й локальне змішуються, а на *деструктивне* надягається маска конструктиву. Продуктивний результат такого аналізу можливий лише за умов створення *глобалізаційної стратегії країни*, яка постає кульмінацією стратегії національної стійкості, а її успішне втілення є кульмінацією цивілізаційної суб'єктності в сучасному світі. При цьому важливо усвідомлювати, що глобалізаційна стратегія країни *потенційно* присутня у стратегії її національної стійкості, проте в актуалізованому вигляді вона є *наступним кроком* розвитку країни на шляху набуття суб'єктності.

* * *

Таким чином, ми не лише поділяємо виклики і загрози на зовнішні та внутрішні, а також виділяємо поміж них конструктивні й деструктивні, а й ставимо *питання глобального й локального вимірів стратегії національної стійкості*.

Тому випередження викликів – і *зовнішніх*, які можуть бути як глобальними, так і локальними; і *внутрішніх*, які є локальними і лише *потенційно* можуть ставати глобальними – потребує аналітики, яка дозволяє визначати в них конструктивні й деструктивні тенденції. Випередження конструктивного виклику означає аналітичну роботу щодо варіантів відповідей і практичну роботу щодо втілення в життя найбільш ефективного варіанту.

Якщо ми констатуємо деструктивний виклик (загрозу), то випередження тут означає *або нейтралізацію, або ігнорування*. Нейтралізації потребують, наприклад, осмислені вище об'єктивні глобальні виклики в їх деструктивних вимірах.

При цьому слід ігнорувати деструктивні виклики як *геополітичні провокації*, які створюють авторитарні геополітичні гравці, їх політикуми або спецслужби. Проте штучно створена загроза-провокація може бути проігнорована лише у випадку, коли має потенційний характер; тоді вона залишається віртуальною. Коли ж вона в силу низки причин входить у реальність суспільного життя країни, виникає необхідність нейтралізувати її; випередження тут означає аналіз варіантів нейтралізації, вибір найкращого, його втілення і аналіз результатів втілення.

Подібна тактика нейтралізації викликів і загроз насамперед стосується не штучно створених, а об'єктивних – економічних, політичних, технологічних, військово-політичних, екологічних, антропологічних тощо. В умовах глобалізованого світу ці виклики і загрози з віддалених несподівано можуть ставати близькими. Яскравий приклад – глобальна економічна криза 2008 року, яка почалася в США і миттєво поширилася на інші країни на всіх континентах, ставши *економічною пандемією*. В таких ситуаціях *глобальне перетворюється на локальне*, стаючи хворобливо актуальним. Подібні виклики і загрози не лише блискавично поширюються, а й здатні швидко переходити з потенційного в актуальний стан – аж до кризового, небезпечну межу тут слід прогнозувати, вчасно констатувати і реагувати.

Визначення кризи як загрози, яка настільки актуалізувалася, що здатна зруйнувати економічні, політичні й духовно-культурні основи держави й громадянського суспільства тієї чи іншої країни, дозволяє нам усвідомлювати, що локальні кризи можна передбачити й уникнути їх, тоді як уникнення *глобальних криз навряд чи можливе*. Ми можемо лише *долати* кризи та їх наслідки. Конструктивна стратегія національної стійкості повинна включати в себе як здатність до недопущення криз, так і здатність до їх подолання. Недопущення криз може здійснюватися шляхом недопущення переходу викликів у загрози, а останніх – у кризи, що означає велику аналітичну і практичну роботу, яка може здійснюватися лише за умови цілісної взаємодії вчених, політиків, державних діячів, активістів громадянського суспільства, а також їх інституцій.

Це означає наявність відповідної *концепції національної стійкості* зі зрозумілими для всього суспільства принципами та цінностями, до формування якої можуть (і повинні *за покликанням*) долучитися патріотично й гуманістично налаштовані інтелектуали *за покликом* влади, проте

функціонування такої концепції повинне бути вільним, толерантним і діалогічним, що відповідає основам української ментальності й культури [50]. Також вільним, толерантним і діалогічним повинен бути й її *розвиток* – адже без такого розвитку концепція національної стійкості буде втрачати ефективність й конструктивність. Для дієвої стратегії національної стійкості потрібні дієві практики консолідації й по-справжньому інтелектуального консенсусу [37; 51]. І тут, на нашу думку, величезне значення має сучасна філософська освіта і наука [52; 53], адже саме інтелектуали проєктують майбутнє своєї країни [54].

* * *

Якщо ми констатуємо, що в сучасному світі активізуються *саме гібридні загрози*, в яких виклики, загрози і кризи змішуються, поєднуються й гранично посилюються, то випередження таких загроз стає пріоритетом стратегії національної стійкості будь-якої країни. Це потребує *особливої сили суб'єктності і консолідації українського суспільства* [2; 6; 11; 55]. Адже, як ми побачили вище, специфіка гібридних загроз полягає в тому, що вони можуть бути зумовлені як об'єктивно, так і породжуватися діями зовнішніх і внутрішніх суб'єктів, метою яких є свідоме послаблення національної стійкості і стагнація цивілізаційної суб'єктності, а в деяких випадках і знищення її.

Україна сьогодні знаходиться в епіцентрі гібридних загроз. Стратегія її національної стійкості означає таке випередження й нейтралізацію цих загроз, в ході якого права людини, її свобода, гідність і суб'єктність будуть не послаблюватись, а зростати, що, у свою чергу, наповнить інноваційною силою й гуманістичністю суб'єктність нашої країни, виводячи її у «новий і дивний» глобалізований світ рівноправним та гідним партнером. Адже свобода і стійкість політичної нації можлива лише на основі свободи і стійкості її громадян.

1.5. Політико-інституційні детермінанти національної стійкості

Роль політичних інститутів у забезпеченні національної стійкості

Якщо досягнути історію розвитку України періоду незалежності, то без перебільшення можна сказати, що наша країна живе в умовах перманентних політичних конфліктів та соціально-економічних криз. В останні вісім років ця проблема посилилася ще й геополітичними обставинами,

пов'язаними зі збройною агресією Росії та підписанням угоди про Євроасоціацію, що істотно змінили звичний склад життя і вимагають більш швидкої реакції чи то на те, щоб стримувати Кремль, чи на те, щоб виконувати вимоги Угоди про Євроасоціацію. Причому йдеться про злагоджену роботу чи не усіх вищих органів державної влади, пасіонарної частини громадян загалом. За таких умов на перший план виходять питання зниження вразливості суспільно-політичних та соціально-економічних систем, їх здатність протистояти загрозам з мінімальними втратами, мобілізуючи захисні ресурси і відновлюватися в прийнятні терміни. Через це актуалізується забезпечення такого феномену, як стійкість (резильєнтність) не лише на рівні окремих індивідів, а й соціальних систем [56].

В контексті нашої проблематики ми говоримо саме про національну стійкість. «Національна стійкість країни – це така стратегія її існування, коли вона здатна зберігати збалансованість розвитку та успішно відповідати на зовнішні і внутрішні виклики, протистояти загрозам і кризам, більше того, зусиллями політичної та інтелектуальної еліти вчасно передбачати й ефективно реагувати на них заради гідної самореалізації та гуманістичного розвитку людини, які забезпечує держава у взаємодії з громадянським суспільством» [57, с. 6]. Тобто справжня національна стійкість в сучасному світі є стратегією недопущення переростання викликів у загрози, а загроз – у кризи. Проте це є певним ідеалом; рано чи пізно кризові явища можуть виникнути у будь-якій країні та її державі. Тому національна стійкість повинна означати і здатність ефективно відновлюватися після криз. Тож у випадку України йдеться про забезпечення усвідомленої і цілеспрямованої національної стійкості [58].

В *політичній* сфері стійкість (резильєнтність) передбачає можливість політичних організацій виявляти зони вразливості і відповідним чином координувати свої адаптивні зусилля і зусилля керівництва політичних організацій з метою адекватно реагувати на зміни і виклики шляхом ухвалення відповідних політичних рішень, зміни правил гри тощо. Тобто стосовно держави поняття «резильєнтність» означає не стільки спроможність держави не допустити істотні труднощі, скільки здатність переживати труднощі з найменшими втратами і порушеннями системності та балансів. При цьому багато ризиків і невизначеності в державному управлінні є фатальними і вкрай складно прогнозованими [59].

При цьому наголосимо, що поняття стійкість (резильєнтність) доволі близьке до поняття «політична стабільність». Однак політична стабільність може бути динамічною і стагнаційною. Щодо динамічної, то тут зрозуміло, що за такого типу стабільності країна розвивається без істотних потрясінь.

Натомість як стагнаційна стабільність є стабільністю з іншими наслідками. В таких випадках в країнах формуються найрізноманітніші «інституційні пастки» – стійкі норми, правила гри та інститути, які є неефективними, однак стійкими, постійно відтворюються і тим самим перешкоджають розвитку країни [60], її окремих систем і інститутів, спричиняють посилення популізму та дилетантизму, з одного боку, та радикалізму і політичного відчуження, – з іншого. Тобто йдеться про неефективну збалансованість, яка породжується встановленими писаними і неписаними нормами – формальними та неформальними інститутами.

Отже, у випадку України, коли йдеться про політико-інституційні детермінанти національної стійкості, то першочерговою умовою є створення системи формальних політичних інститутів, які б забезпечували динамічну стабільність – з одного боку, були б стабільними, з іншого – забезпечували не просто політичні зміни, а політичний розвиток. В ситуації України це завдання є завданням першочергової ваги, оскільки країна все ще перебуває на етапі переходу від авторитаризму до демократії – демократичні політичні інститути створювалися, без перебільшення, з нуля. І від їх змісту залежала швидкість цього переходу, успіх (або неуспіх) і відповідно, характер створюваного політичного режиму. Тому для транзитної країни, якою є Україна, де система неформальних політичних інститутів була фактично вихолощена тривалим існуванням тоталітарного та авторитарного політичних режимів, істотно підвищується значення формальних політичних інститутів (фактично системи організації влади) за своєю суттю демократичних, які фактично є імпортованими, однак відіграють першочергову роль у процесах переходу до демократичного політичного режиму і забезпечують фактично «вручну» ту саму резильєнтність країни у перехідний період.

Зауважимо, що тема значимості політичних інститутів у перехідних суспільствах лише останнім часом стала помітною серед вітчизняних дослідників. Натомість як «способи розв'язання проблеми насильства (маються на увазі політичні конфлікти – Г.З.) втілюються саме в інститутах та організаціях (за Д. Нортон). Аналогічної точки зору притримуються Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон [61], відомий економіст О. Аузан [62], вітчизняна дослідниця О. Стойко [63] та ін.

Отже, політичні інститути (за Д. Нортон) – це «правила гри», тобто моделі взаємодії, які регулюють і обмежують відносини між індивідами. До інститутів належать офіційні правила, писані закони, формальні соціальні традиції, неформальні форми поведінки та спільні уявлення про світ, а також способи впровадження всього цього в життя. Найчастіше інститути асоціюються з обмеженнями на поведінку індивідів... Крім цього інститути

впливають на формування наших уявлень і те, як поводитимуться інші люди. Одні й ті ж інститути можуть давати різні результати залежно від контексту. Наприклад, інститут виборів сам собою не гарантує демократії. Щоб постало суспільство відкритого доступу із демократичними змаганнями за політичну владу, потрібні не тільки інститути й організації, а й відповідні уявлення та норми [64]. При цьому слід розділяти інститути та організації. Інститути – це правила гри в суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище. І як наслідок вони структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного. Інституційна зміна визначає шлях, яким суспільства розвиваються в часі, і тому є ключем до розуміння історичної зміни [65].

Тому, запроваджуючи політичні інститути – правила гри у вигляді конституцій, нормативно правових актів, неписаних правил гри, формується певний суспільний договір, коли тим самим запроваджуються інституційні обмеження. Вони охоплюють як заборону індивідам щось робити, так і умови, за яких іноді їм дозволяється здійснювати певні види діяльності. Тому правлять за основу, на якій відбувається людська взаємодія. Норт їх порівнює з правилами гри спортивних команд. Тобто складаються з офіційних писаних правил, а також, звичайно, з неписаних кодексів поведінки, що лежать в основі офіційних правил та доповнюють їх. І інколи правила та офіційні кодекси порушуються, а на порушників накладаються покарання. Суттєвою частиною функціонування інституцій є плата за процедуру встановлення порушення та суворість покарання [66].

Головна роль інституцій у суспільстві полягає у тому, щоб зменшити невизначеність шляхом постійної (але не обов'язково ефективної) структури людської взаємодії. Тому інститути постійно змінюються. Інституційна зміна – це складний процес, наростання змін може бути наслідком зміни правил, неофіційних обмежень, характеру та ефективності дотримання правил. Зазвичай інститути змінюються поступово, а не раптово. Тоді як офіційні правила можуть змінюватися за одну ніч внаслідок політичних або юридичних рішень, неофіційні обмеження, пов'язані зі звичаями, традиціями та кодексами поведінки, набагато менше піддаються впливу цілеспрямованої поведінки [67].

Людські спільноти можуть існувати тільки тоді, коли погоджують свої дії. Це вірно як для первісного полювання, яке не може бути успішним без погодження дій, так і для сучасного суспільства, яке базується на складній системі угод, в якій фіксується спільна воля, а значить і певні правила. Без перебільшення можна сказати, що інститути виділяють

людське суспільство із тваринного світу. А втрата інститутів повертає людство до звіриних законів. Це особливо усвідомлювати зараз, коли у світовій спільноті розгортаються конфронтаційні тенденції, ігноруються старі правила, а нові ще не створено, в той час як людство має засоби, що дозволяють йому багаторазово знищити себе [68].

Еволюція політичних інститутів в Україні

В Україні демократичні політичні інститути почали формуватися на початку з кінця 1980-х – початку 1990-х років шляхом запровадження політичного плюралізму, політичних виборів на конкурентній основі, поділу системи державної влади на три гілки – законодавчої виконавчої та судової. За Конституцією України законодавчу владу здійснює парламент – Верховна Рада України, виконавчу уряд – Кабінет міністрів України, судове – суди загальної юрисдикції та спеціалізовані суди. Президент є главою держави, верховним головнокомандувачем та гарантом Конституції [69].

Наразі логіка конституційної моделі така: громадяни України здійснюють владу, делегуючи її обраним лідерам, громадяни є джерелом влади і саме вони володіють правом на перше і основоположне політичне рішення, яке безпосередньо легітимізує інститути Президента, парламенту та органів місцевого самоврядування. Після Конституційної реформи 2004 р. і її відновлення у 2014 р. [70] у системі функціональних компетенцій центральних органів влади було запроваджено так звану «парламентсько-президентську республіку» за рахунок скорочення повноважень Президента на користь парламенту. Щодо президентської і урядової компетенції здійснювати владу, то, окрім безповоротної втрати ще у 1999 р. (після закінчення дії перехідних положень Конституції України 1996 р.) можливості в ручному режимі регулювати сферу матеріальних цінностей – економіку, найбільш значною видається така: Президент за Конституцією у редакції 2004 р. не має права скасовувати акти Кабінету Міністрів, а лише може зупиняти їх дію «з мотивів невідповідності цій Конституції» (Ст. 106, Ч. I, п.15 Конституції 2004 р.), звертаючись при цьому до Конституційного Суду України. Крім того, заборонено главі держави вносити змін до Конституції та уточнено право оприлюднювати закони для спікера парламенту в разі не підписання Президентом у 10-денний термін закону, вето на який подолано.

Закон «Про Кабінет Міністрів», ухвалений у 2006 р., розширив повноваження членів уряду, яким було дозволено повертати акти Президента України у 3-денний термін, якщо вони «вважають неможливим скріплення підписами», не вказуючи при цьому жодних підстав такої

відмови. Крім того, в редакції закону «Про Кабінет Міністрів» 2006 р. було чітко визначено, що контрасигнатура (підписання закону поряд з главою парламенту та Президентом профільним міністром) поширюється також і на зміни до раніше ухвалених указів і розпоряджень Президента, їх скасування чи визнання такими, що втратили чинність. Прем'єр-міністр, окрім можливості відмовитися підписати президентський акт, також отримав право визначати міністрів, відповідальних за укази, що вводять в дію рішення РНБО України. Також Кабмін отримав право скасовувати акти будь-якого міністерства, в тому числі і оборони, і закордонних справ [71]. Верховна Рада також отримала розширені установчі (кадрові) повноваження і право формувати склад уряду, право поточного коригування складу уряду шляхом відставки окремих міністрів та інші установчі повноваження щодо центральних органів влади.

Тобто за формальними ознаками система політичних інститутів в Україні виглядає цілком демократичною. Однак чому тоді оцінки стану тридцятирічного розвитку держави здебільшого негативні? Наприклад (за М. Рябчуком), українці за тридцять років зуміли відстояти свободу і демократію супроти численних авторитарних натисків і спокус, завдяки чому їхня країна є однією з найвільніших у Східній Європі, не кажучи вже про безнадійний постсовєтський простір. А водночас – вони так і не створили ефективних нових інституцій, не забезпечили верховенства права, через що й сама демократія залишається «вимушеною», *by default*, похідною від слабкості інституцій, нездатних запровадити авторитарний режим, але й так само нездатних підтримувати стабільну, належно інституціалізовану демократію. Переважання неформальних інституцій над формальними відбулося і на розвитку економіки, тобто на її «недорозвитку», і на масштабах корупції, і на загальній вразливості всієї системи перед внутрішніми й зовнішніми потрясіннями [72]. *Чому тоді політичний режим в Україні класифікується як кланово-олігархічний (гібридний), а після тридцяти років незалежності і у владному, і у науковому середовищі постало питання резильєнтності держави?*

Відповідь на це питання стосується не тільки запровадження певної конфігурації політичних інститутів, а охоплює значно ширші сфери. На переконання автора на етапі інституціоналізації демократії – у 1990-х рр. було ухвалено ряд політичних рішень, які мали фатальні для країни наслідки і призвели саме до формування специфічної владної моделі і структури власності, завдяки чому політичний режим України набув рис гібридного – кланово-олігархічного. Назвемо основні:

По-перше, після запеклої боротьби за владу у середині 1990-х рр. та конституційної кризи 1995-1996 рр. зрештою було ухвалено Конституцію

України, яка, отримала високі оцінки зарубіжних фахівців на предмет її демократичності. Однак, структура влади, відповідно до нової Конституції, яка класифікувалася президентсько-парламентська республіка, а після аналізу функцій цих інституції та власне політичних інститутів, фактично президентська республіка, створювала підстави для узурпації влади президентськими інституціями.

Наголосимо, що від такої моделі транзитних країн ще у 1995 р. застерігали відомі транзитологи Х. Лінц та А. Степан. Проблема в тому, що у країнах, які ледь-ледь стали на шлях інституціоналізації демократії, ще не могли сформуватися повноцінні громадянське суспільство, незалежні ЗМІ, незалежна судова система, тому домінування інституту президентства в системі вищих органів центральної влади неминуче штовхало країну у попередній авторитарний стан.

Власне так і сталося з більшістю пострадянських республік, і з Україною, коли не відбулося ані дисперсії влади, ані дисперсії ресурсів, хоча український випадок дещо відрізняється. Особливої шкоди державі було нанесено під час дії так званих «перехідних положень конституції», коли укази Президента України прирівнювалися до законів, які мала право приймати виключно Верховна Рада. Тоді саме указами Президента (а ці рішення часто приймалися ледь не одноосібно) було проведено розпаювання землі донедавна українських колгоспів, запущено процеси роздержавлення майна і т.д., що мало непоправні наслідки.

По-друге, застосування так званої «ваучерної моделі приватизації» при роздержавленні майна. Відмінність демократичного транзиту посткомуністичних країн від аналогічних процесів у країнах Південної Європи та Латинської Америки (їх свого часу С. Гантінгтон відніс до «третьої хвилі демократизації») у тому, що ці країни переходили до демократії, будучи аграрними економіками. Тоді як посткомуністичні країни були високоіндустріальними країнами, незважаючи на усі приписувані їм вади промислового сектору. Тому застосування ваучерної моделі приватизації, коли у тих підприємств, які підлягали роздержавленню, умовно було виділено частку кожного громадянина України і віддано йому у вигляді ваучера, яким він мав право одноосібно розпоряджатися – вкласти у певне підприємство, продати, подарувати тощо.

На перший погляд, все було зроблено правильно, однак на відміну від країн ЦСЄ, не було чітко запроваджено обмежень на скупку ваучерів в одні руки. Тому досить швидко ваучери було скуплено невеликим прошарком громадян, які у такий спосіб заволоділи цілими підприємствами, а згодом цілими секторами промисловості, що стало можливим ще й за

бездіяльності Фонду державного майна України та Антимонопольного комітету.

Інша схема, яка набула втілення в Україні саме у 1990-і рр. – це доведення підприємств до банкрутства і купівля їх за символічну плату. Тоді ж з'явився попит на так званих «антикризових менеджерів» – осіб, які вміли «професійно» доводити рентабельні і найбільш прибуткові підприємства до банкрутства, щоб потім ті були продані Фондом Держмайна. Досить швидко у країні утворилися величезні монополії в економіці, а країною фактично заволоділи фінансово-промислові групи (далі ФПГ), чий статус було узаконено у 2001 р. відповідним законом.

По-третє, що є наслідком впливу попереднього фактору, запровадження змішаної – мажоритарно-пропорційної виборчої системи. Зауважимо, що не існує поганих чи хороших виборчих систем, однак для кожного типу країн є системи, які, будучи інструментами розбудови демократії, так чи інакше здатні стимулювати процеси демократизації. Для посткомуністичних країн найбільш оптимальною, як довів досвід країн ЦСЄ, а на початку ХХ ст. й країн Північної Європи, де, власне, й був винайдено такий тип виборчої системи, виявилася пропорційна виборча система з багатомандатними виборчими округами (регіональними партійними списками), преференційним голосуванням і обмежувальними бар'єрами – різними для партій та партійних об'єднань. Однак в Україні від такої системи ледь не тридцять років категорично відмовлялися, оскільки така система чи не найменше гарантує відтворення у владі представників ФПГ. І незважаючи на те, що кожен претендент на пост президента у кожному електоральному циклі обіцяв реформу виборчого законодавства саме за такою моделлю, запровадити пропорційну виборчу систему з регіональними списками і преференційним голосуванням вдалося лише у 2019 р.

По-четверте, фатальні наслідки мала недостатня інституціоналізація влади, що мало наслідком несформованість механізму стримувань і противаг. Зауважимо, що демократична за змістом конституція у редакції 1996 р., все ж мала телеологічний, тобто орієнтовний характер. Тому щоб її норми стали реальністю життя, слід було ухвалити ряд процесуальних законів, завдяки яким норми конституції запрацювали.

Натомість в Україні десятиліттями вперто саботували ухвалення законів, які б регулювали діяльність Верховної Ради України, Президента України, включаючи процедуру імпідменту, Кабінету Міністрів України, запровадження імперативного мандата, обмеження депутатської недоторканності, статус парламентської опозиції і багато інших. Це зрештою призвело до того, що кожна з гілок влади, політичних інституцій, за

конституцію нібито маючи можливості впливати одна на одну, на практиці не могла це робити через відсутність відповідних процедур, які б мали бути прописані спеціальними законами.

Зрештою, конституція, будучи законом прямої дії перестала працювати, а демократичні норми – права і свободи громадян, записані в конституції виявилися девальвованими. Наслідком перерахованих фатальних за своїми наслідками політичних рішень стало формування в Україні певних паралельних офіційним структури – ФПГ, які володіють і економічним, і політичним капіталом й фактично виконують функцію джерела влади. Цей феномен у політичній науці називається «захопленням держави» [73].

Характеризуючи логіку функціонування кланово-олігархічного режиму, слід наголосити, що основною суттю гібридної політичної системи є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними політичними практиками, наслідком чого є життя не «за законом», а «за поняттями» – неписаними правилами, які настільки глибоко укорінилися у суспільно-політичне життя, що у найбільш прибуткових сферах економіки витіснили формальні, які, своєю чергою, набули форми фасаду. У науковій літературі вживаються різні терміни для його характеристики, які можна знайти у працях О. Бабкіної [74], В. Гельмана [75], І. Крастева та С.Холмса [76], Ю. Мацієвського [77], В. Полтеровича [78], М. Розова [79], Г.Хейла [80] та ін.

Якщо підсумувати усі думки названих авторів, то їх можна звести до твердження, що система органів державної влади за кланово-олігархічного політичного режиму – це досить специфічний горизонтальний і вертикальний поділ влади за формально визначеним конституцією принципом, характерним для повноцінних демократій, однак за специфічними правилами їх застосування, які за своєю суттю є здебільшого неправовими практиками. В Україні це призвело до надзвичайного дефіциту нормозастосування – конституція і закони попросту не працюють.

Проблемою подібної гібридної системи є не нормотворчість (часто закони бездоганні), а нормозастосування. Характерною особливістю такої політичної системи та політичного режиму є наявність так званих «інституційних пасток» – інститутів та інструментів, які створювалися з метою забезпечення інтересів (політичних, бізнес-інтересів) ФПГ, наслідки застосування яких мають кумулятивний ефект: з часом вони призводять до нагромадження проблем, які починають руйнувати державу через вихолощення її функцій.

Однак спільним і таким, що пронизує майже усю історію незалежної України, починаючи з кінця 1990-х років, є панування «олігархів» у

найбільш прибуткових галузях економіки і політичного життя. «Олігархія – це недемократичний різновид правління, що забезпечує панування вузького кола найбільш багатих осіб, а також владна еліта, яка репрезентує і очолює олігархічне правління. Визначальною характеристикою олігархії є підпорядкування невеликою елітною групою всієї системи влади відповідно до власних інтересів, особливо тих, що стосуються накопичення багатств і привілеїв» [81]. І попри те, що за Конституцією джерелом влади є народ, на практиці народ радше є своєрідним «співджерелом» влади, він швидше виконує функцію офіційної легітимації цих своєрідних «делегатів ФПГ».

За такої системи насамперед зазнав деградації *інститут парламентаризму*. Оскільки за Конституцією України у редакції 1996 р. парламент лише формально давав згоду на формування уряду, а незадовільна оцінка діяльності уряду не завжди означала його відставку. Адже останнє слово в Україні щодо формування і відставки уряду належало Президенту. Позбавлення парламенту права поточного коригування складу уряду і його номінальне право у його формуванні та відставці порушило характерний для повноцінних демократій ланцюг «виборець – партія – парламент – уряд». Фактично між виборцем і державою утворилася прірва, внаслідок чого з'явився феномен політичного відчуження і деформація інституту парламентаризму.

Найбільш виразно це явище проявилось за президентства В. Януковича. Відміна норми про ексклюзивне право фракцій на формування коаліції більшості та відповідна індивідуалізація права на входження до такого об'єднання внаслідок відміни у 2010 р. конституційної реформи 2004 р. відкрила можливість для легального перетікання депутатів Верховної Ради України з одного табору до іншого, найчастіше до пропрезидентського. При цьому був сформований режим найбільшого сприяння для парламентської корупції, коли сформувався так званий «ринок депутатських послуг», на якому могли «монетизуватися» як переходи по фракціях (зневажливо таких депутатів стали називати «тушками»), так і окремі голосування чи участь у просуванні законопроектів.

При цьому основна модерація як власне «капіталовкладень» у депутатську діяльність, так і формування порядку денного роботи Верховної Ради здійснювалася з-поза меж парламенту – із президентської Адміністрації та близьких до неї структур (Кабміну, Партії регіонів, пізніше РНБО). Відміна конституційної реформи стала початком стрімкої авторитаризації України, відкрила шлях не просто до зрощення влади і бізнесу, що для України вже було традицією, а до зростання держави і криміналу. Формальних ознак такої кооперації було небагато, однак головним виявом її

став навіть не матеріалізований чи персоніфікований вимір, а залучення до функціонування державного механізму методів керування (у т. ч. й застосування фізичного насилля) кримінального світу.

В такій моделі Верховна Рада України як парламент, а парламентаризм як інституція представницького правління почали стрімко втрачати свою сутність. Фактично, за правління В. Януковича було досягнуто максимального применшення (часом аж до пониження) значення парламенту, коли політичний режим функціонував у форматі «з парламентом, але (практично) без парламентаризму» [82]. На первинні ролі вийшли такі: легітимізаційна (щодо міжгрупових угод у правлячому класі); легалізаційна (формальне проведення рішень, прийнятих за межами парламенту); церемоніальна. Головною ж неформальною функцією парламенту як владного інституту стало блокування доступу. В цей спосіб правляче угруповання через парламент організувало узурпацію влади і ресурсів.

Варто визнати, що після відновлення дії Конституції України у редакції 2004 р., що відбулося після Євромайдану у 2014 р. парламент повернув собі традиційну функціональну ідентичність. Утім, привнесені чи розвинуті за попереднього режиму функціональні особливості хоч і звузилися, але повністю не зникли. Політичний режим і надалі залишається гібридним, або (у термінах Freedom House) *частково демократичним*. При цьому слід особливо наголосити, що навіть порівняно з авторитарними режимами, країни з гібридними політичними режимами є найменш ефективними і здатними забезпечити розвиток країни, мобілізацію її ресурсів. Саме гібридні режими, що перебувають у зоні ризику і втягування своїх країн у категорію «failed state», тобто країни, яка не відбулася, мають й усі негативні ознаки – бідність, втрату державності, невиконання державою своїх функцій і які неминуче йдуть до втрати суверенітету.

Для кланово-олігархічного політичного режиму характерні й відповідні механізми інкорпорації політичного класу, специфічні соціальні ліфти, специфічна конфігурація виборчої системи. Мета усіх перерахованих інструментів – створення максимальних гарантій для відтворення у владі представників (ставлеників) ФПГ. Оскільки основні статки у такій системі отримуються у вигляді ренти – за рахунок державних замовлень, які, знову ж таки, є наслідком певних корупційних дій – так званих «відкатів», коли отримувач державної ренти зобов'язаний певний відсоток коштів, отриманих унаслідок державного замовлення, повернути чиновнику, який передає частину з них, у свою чергу, своєму керівнику і так далі. То усі особи у цій «зв'язці» мають бути «своїми». Отже, критерієм ефективності чиновника за такої системи стає саме належність до певної ФПГ і особиста відданість очільнику, а також готовність «грати» саме за неформальними правилами.

У тих рідкісних випадках, коли, скажімо, до Верховної Ради України потрапляли люди, які не готові були грати за нав'язаними системою правилами, їх політична кар'єра не була тривалою – система попросту таких відкидала. Парламентських старожилів, не замішаних у корупційних схемах і які не мають бізнесу, можна перерахувати на пальцях. У такий спосіб сформувалася кругова порука і вона стала не тільки звичним правилом, а й основою функціонування і відтворення кланово-олігархічної системи.

* * *

Істотної деформації за кланово-олігархічного режиму зазнав й *інститут виборів*. В Україні політикум вперто тримався змішаної *мажоритарно-пропорційної* системи. В українському застосуванні мажоритарно-пропорційна виборча система уможливила формування системи «превентивних заходів», які дозволяли ще на етапі виборчої кампанії з високою вірогідністю отримати бажаний результат. Це досягалося за рахунок «витискання» потенційних опонентів бажаних кандидатів через формальні причини (неправильно складена декларація, оформлені документи), відсутність адекватної реакції територіальних виборчих комісій на скарги, відхилення судами позовних заяв на порушення прав потенційних опонентів «потрібних кандидатів» або ж затягування розгляду цих справ, ігнорування компетентними органами масових порушень виборчого процесу, формування «правильних» складів виборчих комісій і т. ін.

Ці «переваги» виборчої системи активно експлуатувалися усіма політичними силами (мається на увазі й тих, що прийшли до влади після Революції Гідності), які так само влаштовували політичні торги з тих чи інших питань, мобілізуючи голоси фракцій і окремих депутатів, які відверто заявляли про свою опозиційність.

Запровадження на нетривалий час пропорційної виборчої системи, за якою обирався парламент у 2006 та у 2007 рр., не мало належного ефекту тому що вона, *по-перше*, діяла нетривалий час, *по-друге*, було збережено одномандатний загальнодержавний виборчий округ, не було запроваджено преференційне голосування, не встановлено обмежувальний бар'єр для виборчих коаліцій, не введено заборону на перехід депутатів із фракції у фракцію тощо. Тому це істотно не вплинуло ані на політичне структурування суспільства, ані на політичне структурування парламенту.

Результатом охарактеризованих механізмів інкорпорації еліт стали дистрофія політичних інститутів, які відтворювали нові й нові вкрай неефективні політичні інститути або так звані «підривні інститути» [83], профанація в діяльності політичних партій, імітація артикуляції політичних

інтересів, не працюючі соціальні ліфти, перенесення центру законотворчості з парламенту до Адміністрації Президента, девальвація ролі органів місцевого самоврядування на користь місцевих державних адміністрацій тощо.

Відповідної деформації зазнала й *партійна система*. За роки незалежності в Україні фактично існувало 349 партій [84]. На перший погляд, наявність політичних партій – це свідчення політичного плюралізму і політичної конкуренції. Однак на практиці відбулася дискредитація політичних партій як політичного інституту, який виконує функцію представництва суспільних інтересів і є по суті посередниками між державою та суспільством.

В Україні поступово – починаючи з другої половини 1990-х рр. – політичні партії набули форм квазіінститутів, чие призначення – артикуляція інтересів ФПП. Цю думку підтверджують статистичні дані щодо кількості осередків політичних партій. Парадоксально, але при зростанні кількості політичних партій – кількість партійних осередків не те що не збільшувалася, а часом навіть зменшувалася. Так, на 1 вересня 2017 р. в Україні, за даними Мінюсту нараховувалося 15806 партійних осередків [85]. Елементарні підрахунки показують, що кожна партія мала по 43 партійні осередки, що критично мало. У абсолютних цифрах найбільшу кількість партійних осередків мала партія «Батьківщина» – близько 18 тис., тоді як інші парламентські партії мали по 1200 – 1800 партійних осередків, що свідчить про вкрай неефективну – практично відсутню – організаційну структуру більшості політичних партій. Наразі даних щодо кількості партійних осередків нинішньої партії влади «Слуга народу» у офіційному реєстрі знайти не вдалося, однак логіка підказує, що у сенсі розбудови партійної інфраструктури партія «Слуга народу» не відрізняється від попередників.

Так само сумнівним є рівень фактичного, членства у політичних партіях який виводиться на основі соціологічних опитувань, а не партійної статистики (адже зазвичай вона в рази завищена), є критично низьким. Протягом тридцятилітнього періоду існування Української держави лише 2-3% опитаних підтверджують своє членство у політичних партіях [86]. Кількість політичних партій зовсім не адекватна кількості членів політичних партій. Подібна невідповідність виявляється на виборах. Партії, які нібито заявляють, що членами їхньої партії є сотні тисяч осіб, на парламентських виборах не долають обмежуваний бар'єр. Тобто вибори оголюють проблему фіктивного членства у партіях, що повністю розмиває політичну структуру суспільства.

Так само критично низьким є й рівень довіри до політичних партій. За даними соціологічних досліджень, тільки 2,2% громадян повністю

довіряють політичним партіям і 12,5% радше довіряють, не довіряють же 73,2% [87]. При цьому зростання кількості політичних партій конвертується у зниження довіри до них. Тобто партійна система за своїми функціональними якостями залишається вкрай нерозвиненою, оскільки наявні політичні партії, попри їх велику кількість, не виконують функцій артикуляції та представництва суспільних інтересів, що тим самим створює прірву між суспільством та представницькими органами влади. Це є фактором, який поглиблює політичне відчуження і спричиняє дефіцит легітимності.

Власне, нерозвинена партійна структура і політична структуризація є основою кланово-олігархічного режиму, оскільки функції, які покладаються у сталих демократіях на політичні партії в умовах кланово-олігархічного режиму виконують квазіпартії. Тобто за кланово-олігархічного режиму вони здебільшого перетворюються у субінститут («псевдоінститут»), який, хоча й закріплений юридично, але, як уже було сказано, артикулює інтереси ФПГ.

Наголосимо, що це не виключає наявності повноцінних партій. Звісно, вони є, як і є партійна система. Однак в умовах кланово-олігархічного режиму політична партія, яка намагається вийти на парламентський рівень («у вищу лігу»), незмінно має грати за правилами, які створені ФПГ. Тобто тим самим створюється паралельна офіційному обмежувальному бар'єру (в Україні він на рівні 5%) бар'єри, в основі яких ті чи інші поступки і домовленості грати у потрібні моменти на користь ФПГ.

Таким чином партії «сідають на своєрідну голку», коли з часом цих умов стає настільки багато, що партія відпрацьовує свій електоральний ресурс, втрачає власну ідентичність, стаючи нецікавою виборцю, і, що називається, «списується». Тому середній термін існування парламентських політичних партій в Україні (показник парламентської мінливості) – 2-3 електоральні цикли, та й то у складі виборчих блоків, які зазнали ребрендингу (єдиним виключенням з правил є партія «Батьківщина», однак вона на наше переконання тримається на політичній сцені радше завдяки харизмі і політичному досвіду її лідера Ю. Тимошенко). Обійти правила, нав'язані ФПГ, практично неможливо через специфіку виборчого процесу. У цій конкуренції така партія або змушена грати за правилами, які нав'язуються ФПГ, або ж її шанси перейти у вищу лігу зводяться практично до нуля.

На місцевому рівні такі партії можуть бути досить успішними. Останні місцеві вибори, проведені на основі пропорційної виборчої системи, стимулювали появу нових більш інституційно спроможних партій. Однак для виходу на загальнонаціональний рівень такі партії змушені витратитися на популяризацію своїх ідей, що зазвичай робиться через ЗМІ, рахуватися з адмінресурсом і тим самим домовлятися з людьми, які є негласними

«господарями» регіонів. Якщо діяти виключно в рамках закону, то усі ці витрати цілком посилені для політичних партій. Однак тут партії зіштовхуються із ситуацією, коли, граючи за правилами, в межах закону, вони програють партіям, які виходять за рамки закону, і витрачають на пропагування себе значно більші суми. І хоча це законом заборонено, однак адміністративний ресурс уже на боці цих партій-бізнес-проектів і компетентні органи (територіальні виборчі комісії, прокуратура) попросту не реагують на порушення законодавства.

Прийнятий у 2017 р. Закон «Про державне фінансування політичних партій» хоча й запрацював, однак партії досить швидко навчилися його обходити, про що свідчить надзвичайна кількість зовнішньої реклами, дочасний початок виборчої кампанії, витрати на які, за висновками фахівців, перевищують усі допустимі законом норми. А заходи, спрямовані на підтримку українського бізнесу через пандемію COVID-19, що досить дивно, дозволили партіям не подавати фінансові звіти, що взагалі звело нанівець доречність принципу державного фінансування партій.

Іншою реалією України є існування партій як *бізнес-проектів*, перетворюючись у товар, який ФПГ орендують або купують за відповідну плату під час виборів, щоб ті «гнали» як технічні кандидати на їх користь, або ж у складі виборчих комісій [88]. Яскравим прикладом подібної практики є той факт, що, зокрема, в останніх місцевих виборах (восени 2020 р.) взяли участь 194 політичні партії, більшість з яких є, звісно, регіональними, хоча зареєстровані як загальнонаціональні, оскільки українське законодавство забороняє функціонування регіональних партій. Наслідком охарактеризованих явищ є подальша *деінституціоналізація партійної системи та девальвація ролі політичних партій у суспільній свідомості, деідеологізація політичних партій і подальша фрагментація партійної системи*.

Співвідношення між центральною та регіональною владою в Україні так само, як й інших інститутів, зазнало деформацій у процесі утвердження кланово-олігархічного політичного режиму. Ще на початку 1990-х років владна вертикаль в Україні була утворена як своєрідний гібрид між недосформованою демократичною моделлю з децентралізацією влади та збереженими залишками радянської високоцентралізованої моделі. На практиці це означало дублювання повноважень представницьких органів влади – обласних та районних рад – і місцевих державних адміністрацій, які повністю підпорядковувалися главі держави, а не уряду. Подібний оксюморон сприяв посиленню позицій глави держави у системі органів державної влади на користь зменшення функцій уряду і прем'єр-міністра, який був формальним главою виконавчої влади.

Дуалізм виконавчої влади, закладений у Конституції України, породив *хаос та управлінський безлад*. Ослаблення вертикалі виконавчої влади, відмова від прямого тиску за політичними мотивами на опозицію зменшили вплив адміністративного чинника на виборах. У системі виконавчої влади цей процес позначився формуванням нової інституційної структури – так званих «наглядачів», які вбудовувалися в нову систему правил, що різко відводило Україну у бік держави з псевдо авторитарним політичним режимом. Саме ці процеси стали соціальним фундаментом закріплення в Україні патрон-клієнтських стосунків між суспільством і державою. Таким способом створювалася інституційна структура самовідтворення влади. Це був новий механізм підвищення безпеки та контролю за фінансовими потоками з боку домінуючих ФПГ. Інституційна структура, що вибудовувалася, мала специфічну природу. Вона не була формалізованою де-юре, але мала всі ознаки сталого інституційної структури де-факто.

Як наслідок ще одним фактором, який істотно знижує національну стійкість, є *проблема корупції*. У суспільстві сформувалася своєрідна «корупційна свідомість» (громадяни вкрай негативно ставляться до корупційних дій інших, натомість коли самі стикаються з найменшою проблемою, нічого поганого не бачать в тому, щоб все «вирішити» через невеличкий хабар), яка надзвичайно перешкоджає її подоланню.

Корупція в Україні стала звичним неформальним інститутом, «нормою», яка гарантовано забезпечує відчуття стабільності і передбачуваності і є засобом впливу на інших, стимуляції їхніх дій у потрібному напрямі. В умовах дефіциту довіри до держави корупційні політичні практики є своєрідними гарантіями потрібного результату, підміняючи собою державні гарантії. А політична корупція як основа кланово-олігархічної системи, дозволяє гарантовано через відшліфовані схеми «відкатів» отримувати державні замовлення на виконання робіт, послуг і т.ін. Причому особливість України в тому, що у парламенті можна було «купити» цілий закон чи інший нормативно-правовий документ, який узаконював досить сумнівні з точки зору національних інтересів бізнес-схеми. Це стосувалося приватизаційних документів, ліцензій на видобуток надр, різноманітних торговельних преференцій тощо.

Деінституціоналізація політичних інститутів і розбудова резильєнтно спроможної держави

Зазначимо, що сформована система політичних інститутів є доволі стійкою, стабільною, однак ця стабільність є *стагнаційною*. І соціальні потрясіння в Україні на кшталт Помаранчевої революції та Революції

Гідності, якими пишається країна, є свідченням неефективності системи політичних інститутів і держави, які априорі мали б реагувати на суспільні настрої, вивчаючи громадську думку і не доводити до неконвенційних методів політичної участі. Тим більше, що внаслідок цих народних повстань посилилася конкуренція ФПГ, однак істотних фундаментальних змін соціальних взаємодій не відбулося.

Ці події не забезпечили переходу від персональних обмінів до деперсоналізованих відносин, які б ґрунтувалися на формальних правилах, структурах та процедурах. Зміни нібито відбуваються, але істотного розвитку немає – країна ходить по колу, відтворюючи нові й нові вкрай непродуктивні з точки зору соціального прогресу, політичні практики. Найбільш небезпечним явищем є, на нашу думку, деінституціоналізація, яка супроводжується зломом старих, бодай і неефективних, але правил гри, не унормовуючи нові. Подібне правове свавілля позбавляє сенсу будь-які нормативно-правові акти, оскільки немає гарантії, що їх прийняття означатиме їх виконання.

Це відповідним чином позначається і на суспільстві, коли сформувалося тотальне політичне відчуження – стійкий стан недовіри до держави і ухиляння від будь-якої політичної участі, розмиванням соціального капіталу [89]. Політичне відчуження і недовіра обертаються максимальним ухилянням від будь-яких взаємодій з державою чи бізнесом – ухиляння від сплати податків, страх зберігання грошей в банках тощо. Звісно, що в такому суспільстві вкрай складно розвивати ініціативи, які озвучуються як майбутні реформи.

Найнебезпечніше те, що громадяни не довіряють не тільки органам державної влади, а й механізмам їх формування (інструментам демократії). Поєднання дефіциту довіри в суспільстві підвищує ймовірність застосування неконвенційних форм політичної участі (масові протести, демонстрації, радикальні стихійні виступи). Тому для України важливо ставити питання не стільки забезпечення стабільності, скільки здатності «управління конфліктами», що й лежить в основі резильєнтності або стійкості політичних інститутів. Ця проблема є предметом численних досліджень у ППЕД ім І. Ф. Кураса НАН України [90]. Тому наведемо основні, на наш погляд, які стануть ефективними у цьому процесі.

* * *

Як забезпечити політико-інституційну стійкість? Деякі передумови для виходу з інституційної пастки в Україні були закладені протягом останніх семи років. Мова йде про: 1) посилення процесів політичної

конкуренції завдяки розширенню повноважень парламенту і поверненню до парламентсько-президентської республіки, що сприяє дисперсії влади і ресурсів; 2) запровадження електронного декларування для народних депутатів, депутатів місцевих представницьких органів, державних службовців, чиновників та ін., що є фактором, який істотно знижує політичну корупцію; 3) децентралізація фінансів, що стимулює розвиток регіонів і так само створює підстави для посилення політичної конкуренції завдяки дифузії політичних сил; 4) запровадження пропорційної виборчої системи до Верховної Ради України та місцевих представницьких органів влади стимулює політичну структурування суспільства; 5) запровадження державного фінансування політичних партій знижує їх залежність від олігархічного капіталу; 6) реформа держслужби, в основі якої створення сервісно-орієнтованої держави змінює саму логіку органів державної влади; 7) істотне посилення організацій громадянського суспільства, посилення громадянської і політичної активності, які є найбільш розвиненим в Україні суспільним інститутом; 8) створення антикорупційної інфраструктури, яка гіпотетично здатна зменшити масштаби корупції, хоча говорити про її дієвість на практиці поки що можна тільки умовно. З огляду на те, що такі нововведення мають кумулятивний ефект, це дає підстави для оптимізму щодо поступового виходу з гібридного стану.

Також у випадку України факт підписання Угоди про асоціацію з ЄС і взяття Україною ряду зобов'язань як соціально-економічного, так і політичного характеру створило сприятливу «зовнішню демократичну преференцію», яка тим самим слугує «обмежувачем для агресивних стратегій кожної політичної сили» [91] і є фактором під впливом якого змінюються інституційні умови у різних сферах держави. Зокрема, під тиском ЄС було створено антикорупційні органи, запроваджено електронне декларування для державних службовців та депутатів, прийнято Закон «Про держслужбу» та ін.

Схожим «антидотом» проти ігнорування реформ зараз є й позиція США, МВФ, ЄБРР і Світового банку – структур, від яких так чи інакше залежна Україна. Неможливо заперечувати, що зовнішнє кредитування і вкрай висока фінансова чи політична залежність від країн-партнерів, наслідком чого є обмеження політичного суверенітету – не найкращі умови функціонування держави. Але у випадку України подібна ситуація – це радше плюс, ніж мінус. Адже тут важливо враховувати можливу альтернативу. І у разі відсутності фактору «колективного заходу» – альтернативою могла б стати консервація патримоніального режиму з усіма загрозами і ризиками для регіону в цілому і поступове поглинання України Росією. Саме страх такої альтернативи змушує проводити не дуже-то привабливу

політику зовнішніх запозичень і зовнішнього впливу, яка, на відміну від Росії (адже роль «зовнішньої преференції» ще донедавна грала Росія), є все ж демократичною. Звісно, «зовнішні демократичні преференції» у вигляді колективного Заходу не гарантують руйнування неопатримоніального режиму і тільки від країни залежить у що вони будуть конвертовані, однак ці впливи створюють істотні обставини, під впливом яких неопатримоніальний режим вимушено трансформується.

Однак, чого не вистачає у цьому процесі? Насамперед такою ж актуальною, як і у попередні десятиліття, лишається проблема *інституціоналізації влади* – створення більш чітких правил гри для парламента та центральних органів виконавчої влади, глави держави. Йдеться про подальше впорядкування діяльності парламента – запровадження елементів імперативного мандату, який би унеможливив перехід депутатів із фракції у фракцію, що знижувало б внутрішньопарламентську корупцію (скажімо, у Польщі вихід із фракції автоматично означає втрату депутатського мандата, натомість як у нас це є компетенцією партії, а не Центральної виборчої комісії і застосовується вибірково); впорядкування діяльності і надання публічності у роботі парламентських комітетів, адже центром ринку «депутатських послуг» і внутрішньопарламентської корупції є саме парламентські комітети; впорядкування компетенцій парламентської опозиції, парламентських тимчасових слідчих комісій, оптимізацію процедури формування та розпуску правлячої коаліції через внесення поправок до Закону «Про регламент Верховної Ради України»; запровадження конструктивного вотуму недовіри уряду з метою спрощення процедури реформатування уряду, оскільки періодично через це Україна потрапляє у політичні кризи.

На рівні *виборчої системи* варто було б вже зараз внести зміни до нещодавно прийнятого нового Виборчого кодексу і диференціювати обмежувальний бар'єр, знизивши його для партій, скажімо, до 3 – 4%, але значно підвищивши для партійних коаліцій (на рівні 8 – 10%) з метою стимулювання політичних партій до об'єднання, що сприятиме поступовій стабілізації партійної системи і поверненню партіям притаманних їм функцій і ролі у політичному процесі. Також слід посилити відповідальність територіальних виборчих комісій за ігнорування (відсутність реакції) на порушення виборчого законодавства у ході проведення виборчих кампаній, коли ті свідомо «грають» на користь певного кандидата.

Тобто для забезпечення національної стійкості в Україні важливим є усунення неефективних інститутів, що потребує досить серйозних витрат: це складна робота, оскільки будь-яке правило, яким би поганим воно не було,

породжує не лише витрати для одних, а й вигоди для інших. І зацікавлені групи не завжди готові втрачати вигідні для них, хоча й неефективні для країни інститути. Потрібно знайти оптимальне поєднання формальних інститутів, які ми можемо запроваджувати більш-менш свідомо, з інститутами неформальними, що властиві саме цій країні, пов'язані з цінностями цієї країни. Якщо поєднати одне і інше, то енергетика країни і вона почне рухатися вищою траєкторією [92].

Водночас слід враховувати, що у реальному житті від переписування законів мало що змінюється. Закон, що не працює, взагалі не є інститутом. Має існувати попит на певні інститути. Тобто проблема України – попит на зміни.

В Україні потрібне вдосконалення законодавства в частині повноважень та компетенцій органів, які так чи інакше здійснюють державну владу і ухвалюють політичні рішення на предмет впорядкування їх сфер компетенцій.

І, насамкінець, слід висловити скепсис щодо можливості проведення швидкої деолігархізації в Україні руками держави. Незважаючи на прийнятий Закон про так звану «деолігархізацію», він може стати ще одним непрацюючим законом, що є нормою для України, оскільки ми маємо державу, «приватизовану» тими ж олігархами. І, звісно, приймати реалістичні заходи, спрямовані на зменшення впливу ФПГ ні парламент, ні уряд не буде. Тут вочевидь слід рухатися у напрямі дерегуляції і демонополізації економіки, прозорості при ухваленні рішень, проведенні тендерів, конкурсів, призначень на посади і т. ін.

Україні вкрай необхідна адекватна наявним викликам та світовим трендам і реалістична стратегія розвитку. При цьому слід враховувати менталітет українців, які не потребують великої «кількості» держави. Натомість у нас держава не готова й надалі ділитися своїми компетенціями ані з громадянським суспільством, ані з бізнесом, тоді як свідомо усунулася від виконання своїх безпосередніх функцій – забезпечення правопорядку, ефективного правосуддя, ефективного перерозподілу матеріальних благ, соціального захисту тощо.

Тому вихід з гібридного стану і тим самим забезпечення національної стійкості – це тривалий і болісний процес, який займе десятиліття. Однак у нашій ситуації залишитися у гібридному стані рівноцінно втраті держави, а тому нині країна не має іншого виходу як розбудувати резильєнтну інституційно спроможну державу.

Список використаних джерел

1. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Національна стійкість заради незалежності і розвитку України. *Освіта і суспільство*, 2021, № 7-8 (40-41). С. 6-7.
2. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 255 с.
3. Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» від 14 вересня 2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
4. Концепція забезпечення національної системи стійкості. Затверджено Указом Президента України від 27 вересня 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>
5. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей. *Вісник НАН України*. 2016. № 6. С. 45–52.
6. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол. С.І. Пирожков, В.А. Смолій, Г.В. Боряк, Я.В. Верменич, С.С. Дембіцький, О.М. Майборода, С.В. Стоєцький, Н.В. Хамітов, Л.Д. Якубова, О.В. Ясь / Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020. 356 с.
7. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 3-тє видання, виправлене і доповнене. Київ: КНТ, 2019. 394 с.
8. Khamitov N., Krylova S. Metaantropology as a philosophy of moral education in conditions of multicultural world. Jinju, 2011. P. 30-31.
9. Хамітов Н.В., Жулай В.Д. Духовні смисли та цінності цивілізаційного проекту України. *Втрата і знаходження сенсу в бутті людини: можливості психоаналізу, арт-терапії і філософської публіцистики*, Збірник наукових праць. Київ: Інтерсервіс, 2018. С. 21-37.
10. Пирожков С.І., Божок Є.В., Хамітов Н.В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник НАН України*, 2021, № 8. С. 84-72.
11. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Чи є Україна цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності? *Вісник НАН України*, 2020, № 7. С. 3–15.
12. Белинская М.М., Корольчук О.Л. Роль национальной резильєнтности в формировании эффективного публичного управления. *Годишник на департамент „Администрация и управление”*, т. 3. София, 2018. С. 24-45.
13. Chandra A., Acosta J., Stern S. Building Community Resilience to Disasters: A Way Forward to Enhance National Health Security. Santa Monica(CA): RAND Corporation, 2010.
14. Chandra A., Acosta J., Meredith L.S. Understanding Community Resilience in the Context of National Health Security: A Literature Review. Santa Monica (CA): RAND Corporation, 2010.

15. Chandra A, Williams M, Plough A. et al. Getting actionable about community resilience: the Los Angeles County Community Disaster Resilience Project. *Am. J. Public Health.* 2013;103(7). P. 1181–1189.
16. Sherrieb K, Norris F, Galea S. Measuring capacities for community resilience. *Social Indicators Research.* 2010;99(2). P. 227–247.
17. Norris F., Stevens S., Pfefferbaum B, Wyche K., Pfefferbaum R. Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *Am. J. Community Psychol.* 2008; 41 (1-2). P.127–150.
18. Макрон Е. Ми безумовно є свідками кінця західної гегемонії в світі. Виступ на нараді французьких послів 7 серпня 2020. URL: <http://sg-sofia.com.ua/macron-mi-svidetili-konza-zapadnoj-gigemonii?>
19. Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку. *Дзеркало тижня*, 2016. № 30, 27 серпня.
20. Пирожков С., Хамітов Н. Як Україні бути суб'єктом у світі викликів та загроз? *Світогляд*, 2021, № 4 (40). С. 9-12.
21. Тойнбі А. Дослідження історії. Том 1 / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. 614 с.
22. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
23. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С.І. Пирожков, І.О. Кресіна, А.І. Кудряченко, Ю.С. Шемшученко та ін. / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 328 с.
24. Хамітов Н., Жулай В. Екзистенціальне розкриття нашого сучасника у просторі християнського гуманізму: український контекст. *Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології*: збірник наукових праць / за редакцією Н. Хамітова і С. Крилової. Київ: КНТ, 2020. С. 9–34.
25. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: світовий та вітчизняний контексти. *Вісник НАН України*, 2021, № 5, С. 81-94.
26. Бердяев Н.А. О назначении человека. Москва: Республика, 1993. – 383 с.
27. Даймонд Дж. Зброя, мікроби та сталь. Виникнення нерівностей між народами. Київ: Видавнича група КМ-Букс, 2018. 512 с.
28. Ясперс К. Истоки истории и ее цель. *Ясперс К. Смысл и назначение истории*. Москва: Издательство политической литературы, 1991. 527 с.
29. Пінкер С. Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу. Київ: Наш формат, 2019. 560 с.
30. Rifkin J. The Third Industrial Revolution. How Lateral Power is Transforming Energy, the Economy and the World. Basingstoke, United Kingdom, Palgrave Macmillan, 2015. 304 p.
31. Тегмарк М. Життя 3.0. Доба штучного інтелекту. Київ: Наш формат, 2019. 432 с.

32. Норт Д., Волліс Д., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які впливають на хід історії. Київ: Наш формат, 2017. 352 с.
33. Галєб Н. Антикрихкість. Про (не)вразливе у реальному житті. Київ: Наш формат, 2018. 400 с.
34. Фергюсон Н. Площі та вежі. Соціальні зв'язки від масонів до фейсбуку. Київ: Наш формат, 2018. 552 с.
35. Черчилль У. Цитати. Електронний ресурс. URL: <https://citatu.info/man/uinston-cherchill>
36. Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>
37. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Консолідація України та її суб'єктність у світі. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. Київ, 2017. С.572–579.
38. Хамітов Н.В., Любивий Я.В. Цивілізаційний розвиток України в контексті демократії: взаємодія держави та громадянського суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. № 4 (90), 2018. С. 145-160.
39. Лернер М. Развитие цивилизации в Америке. Образ жизни и мыслей в Соединенных Штатах сегодня. В 2-х т. Том 1. Москва: Радуга, 1992. 671 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/238480/>
40. Khamitov N. Self-reliabilization of personalitty as a goal of a civilizational project of Ukraine. *Особистість, Стаття, Сім'я: виклики та відповіді філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії (підхід філософської антропології як метаантропології*: зб. наук. праць. Київ: Інтерсервіс, 2017. С. 7–27.
41. Дунда О. У сучасній Мюнхенській змові жертвою мала бути Україна. *Дзеркало тижня*, 05.07.2021, URL: <https://zn.ua/ukr/international/u-suchasnij-mjunkhenskij-zmovi-zhertvoju-mala-buti-ukrajina.html>
42. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін./ Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2016. 284 с.
43. Тейлор Ч. Політика визнання. *Ч. Тейлор. Мультикультуралізм і «політика визнання»*. Київ: Альтерпрес. 2004. С. 29-71.
44. Бердяев Н. Самопознание. Москва: Книга, 1991. 446 с.
45. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. Київ: Педагогічна думка. 2009. 520 с.
46. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва: Наука, 1990. 224 с.
47. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації. *Дзеркало тижня*, № 28 (324), 22 липня 2017. С. 4.
48. Степіко М.Т. Українська ідентичність у глобалізованому світі: монографія. Харків: Майдан, 2020. 258 с.

49. Хамітов Н.В, Жулай В.Д., Крилова С.А. Соціокультурні складові цивілізаційного поступу України: толерантність, діалог, партнерство *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. № 4 (90), 2018. С. 240-256.

50. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз: монографія. Київ: Знання України, 2002. 580 с.

51. Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України. Аналітична доповідь / А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), Т.О. Метельова, В.В. Солошенко. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. 82 с.

52. Андрущенко В., Хамітов Н. Філософська освіта і наука як каталізатор цивілізаційного проекту України. *Вища освіта України*, № 2, 2017. С. 5-17.

53. Хамітов Н., Крилова С. Філософська освіта і наука в Україні: відповіді на нові виклики глобалізації ХХІ століття. *Європейські педагогічні студії*. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, № 20, 2015. С. 96-111.

54. Смолій В., Ясь О. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / За ред. В. Смоля; упорядн. бібліограф. імен. і предмет. покажчиків С. Блашук. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 302 с.

55. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь. ред. кол.: С.І. Пирожков, Е.М. Лібанова, О.М. Майборода та ін. / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2017. 332 с.

56. Корезин А.С., Мурашов С. Б. Резильентность социальных систем: сущность концепта и ее применимость на разных уровнях социума. *Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований*. 2021. №1. С. 17-22.

57. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Національна стійкість заради незалежності і розвитку України. *Освіта і суспільство*, 2021, № 6-8 (40-41). С. 6-7.

58. Пирожков С., Божок Є., Хамітов Н. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник НАН України*. 2021. № 8. С. 75.

59. Понкин И. Понятие резильентности системы к негативным факторам *Государственная служба*. 2015. №5 (97). С. 15-16.

60. Корезин А.С., Мурашов С. Б. Резильентность социальных систем: сущность концепта и ее применимость на разных уровнях социума. *Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований*. 2021. №1. С. 18.

61. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають / пер. з англ. О. Дем'янчука. 2-ге вид., випр. Київ : Наш формат, 2017. 440 с.

62. Аузан О. Економіка всього. Київ : Laurus, 2017. С. 7.

63. Стойко О. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. С. 175–176.
64. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. з англ. Тарас Цимбал. Київ : Наш формат, 2017. С. 35.
65. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. С. 11.
66. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. С. 12.
67. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ : Основи, 2000. С. 14-15.
68. Геєць В., Гриценко А. Інституціональна економіка: правила гри проти гри без правил. Аузан О. *Економіка всього*. Київ: Laugus, 2017. С. 8.
69. Конституція України. Київ: Парламентське видавництво. 1996.
70. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21.02.2014 р. № 742-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/742-18>.
71. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» № 514-V від 21 грудня 2006 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=514-16&p=1227636020835019>
72. Рябчук М. Незалежна, але советська? URL: https://novapolshcha.pl/article/nezalezhna-ale-sovyetska/?fbclid=IwAR1trIUMHWYTtAQ6M3BVDycV4JF2EZEbaPQkk_YZ2KKEoPFbD5pkr4P3RDE
73. Гельман В. Politics versus policy: технократические ловушки постсоветских преобразований: Препринт М-55/17. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017. С. 11.
74. Бабкіна О.В. Кланово-олігархічна політична система. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* / за наук. ред. Хоми Н. М. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. С. 177.
75. Гельман В.Я «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России / Препринт М-13/10. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. С. 4.
76. Крастев И., Холмс С. Свет, обманувший надежды: Почему Запад проигрывает борьбу за демократию / пер. с англ. Москва: Альпина Паблишер, 2020. 354 с.
77. Matsiyevsky Y. How can Ukraine break out of the institutional Trap?. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна, серія «Питання політології»*, 2016. Вип. 30. С. 48; Мацієвський Ю.В. У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні: монографія. Чернівці : Книги-XXI. 2016. 552 с.
78. Polterovich V. Institutional Trap. *The New Palgrave Dictionary of Economics Online*. URL: http://www.dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2008_I000262

79. Розов Н. С. Неопатримониальные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации. *Политические исследования*. 2016. № 1. С. 139-140.
80. Hale Н. Paternal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. Cambridge University Press. 2015. 538 p.
81. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 512.
82. Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / за ред. Г.І. Зеленько. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 34-35.
83. Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь / за ред. О.М. Майбороди. – Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 95-96.
84. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 6.
85. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання. Державна служба статистики України. URL. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 25.09.2020).
86. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. С.163–164.
87. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (жовтень–листопад 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r>
88. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88с.
89. Общество без доверия / под. ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2014. С. 34.
90. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Монографія. За заг. ред. В.М. Литвина. Київ: Ніка-Центр, 2008; Політичний режим та народовладдя в сучасній Україні. Монографія. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011; Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / за ред. Г. І. Зеленько. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 164 с.; Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. 284 с.; Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України.

2017. 248 с.; Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 478 с.; Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 432 с.; Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації / за ред. О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 264 с.; Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 704 с.

91. Розов Н. С. Неопатримониальные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации. *Политические исследования*. 2016. № 1. С. 149.

92. Аузан О. Економіка всього. Київ: Laugus, 2017. С. 125.

РОЗДІЛ 2.

СТРАТЕГІЇ ТА ПРАКТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ І СУЧАСНІ ПЕРСПЕКТИВИ

З-поміж багатьох вимірів минувшини базовими вважаються *час і простір*, які здебільшого у наукових конструкціях репрезентуються як процес і структура світу історії. У певному сенсі саме завдяки різноманітному конструюванню часу та простору передається конфігурація тієї чи іншої версії національної історії, що корелюється з відповідним рівнем соціогуманітарних знань.

У такій системі координат *національна стійкість зазвичай пов'язується з різноманітними структурами нашої минувшини, котрі в історії України зазнавали численних флуктуацій, деструктивних метаморфоз, інокультурних й інонаціональних впливів і зрештою хоч-не-хоч мусили адаптуватися до вимог імперських середовищ і радянського/тоталітарного режиму*. Навіть більше, тотальний екстремальний хронотоп в історії України ХХ ст. (Перша та Друга світові катастрофи, Українська революція 1917–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., масовані сталінські репресії, масштабні експерименти з соціальної інженерії навколо створення квазі-спільноти – т.зв. радянського народу, тривалі кампанії та практики російщення) завдав величезних, часто-густо непоправних втрат для буття українства; зазначені екстреми новітньої доби повсякчасно виступали як руйнівні чинники щодо національної стійкості.

Втім, попри тоталітарні, імперські та деструктивні фактори, народна/національна стійкість була представлена у різних формах, практиках і стратегіях українського соціуму, котрий будь-що будь намагався втримати, а за сприятливих умов та обставин – відновити й зміцнити базові національні цінності та ідеали.

2.1. Стійкість і адаптивність національного проєкту у світлі уявлень української суспільно-політичної та історичної думки другої половини XIX – початку XX ст.

На зламі до- та пореформеної епох пласти культурних уявлень про українство були доволі складними й розмаїтими, а в багатьох аспектах – невиразними з огляду на брак суспільних рефлексій і політичних інтенцій. У світлі ідеалістично-романтичного світосприйняття українство здебільшого домислювалося як недиференційована, багатоманітна народна, часто-густо етнографічна маса, котра уподібнювалася антропоморфному тілу.

У широкому сенсі йдеться про романтичну концепцію часу, в межах якої розглядався ідеальний національний/народний організм, який плекав, переховував й обороняв від зовнішніх впливів свої найкращі риси, прикмети та чесноти протягом низки століть. Скажімо, Микола Костомаров пов'язував найважливіші зрушення на ниві народної історії з чергуванням відмінних національних типів, як-от козака, чумака та поселянина, проте сполучав їх в єдиному, неподільному потоці народного життя [1, с. 119, 145–146]. Відтак апологія козацької героїки, слави та звияги у романтичному світогляді перетікала, точніше тією чи іншою мірою переносилася до життя закріпаченого селянства й розміреного буття малоросійського панства.

Таким чином, у річищі романтичної темпоральної цілісності народна/національна стійкість асоціювалася з природними позачасовими якостями й чеснотами українського організму, збереженими, попри руйнівні колізії багатовікового історичного буття. Тому романтики ототожнювали зі стійкістю здатність народу/нації до відпорності руйнівним чужоземним/ворожим впливам, які зазвичай сприймалися у річищі змагань морально-етичних ідеалів.

Зрештою, ідеалістично-романтичні проєкції побутували у культурному просторі дореформеної імперії Романових у поміркованому вигляді. Громадсько-культурні практики та суспільно-політичні тексти кирило-мефодіївських братчиків були практично невідомі широкій громадськості. Тим паче, що тотальні цензурні заборони й обмежувальні приписи спричинилися до суттєвого темпорального запізнення культурних та інтелектуальних новацій, які потрапляли до Російської імперії із Європи.

Приміром, ідея поступу як одне із провідних означень позитивізму циркулювала лише на маргінесах імперського культурного поля. Наприкінці 1850-х рр. цей термін навіть вилучили з офіційних практик, оскільки його вживання породило гостре роздратування імператора Олександра II [2, с. 323].

Давалася взнаки й потужна російська акультурація, насамперед малоросійського дворянства, скерована на його включення до станової

ієрархії, соціальних структур і домінуючих культурних форм. Недаремно у першій половині XIX ст. відмінності між українцями й росіянами досить часто репрезентувалися в культурному просторі у вигляді відомої, часом навіть курйозної полеміки «південців» і «північан» [3, р. 250–251].

Однак суттєві і навіть кардинальні трансформації уявлень про українство розгорнулися у передреформені й пореформені роки. У рецепції освічених очевидців Велика реформа стала тією вікопомною межею, котра розділила XIX ст. на до- та пореформену добу.

Ба більше, реформа 1861 р. згенерувала знаковий вододіл історичного часу, позаяк започаткувала інші обриси його соціального й економічного предметності, насамперед зумовила формування нового горизонту очікувань і сподівань. Із такої перспективи звільнення селянства у величезній імперії Романових посіло місце у світовій історії XIX ст. десь поряд із такими незабутніми, знаковими явищами, як Громадянська війна 1861–1865 рр. у Сполучених Штатах і революція комунарів 1871 р. у Франції. Цей епохальний масштаб соціокультурних трансформацій на теренах Російської імперії нині тлумачать переважно у контексті запізнілої модернізації.

Хвилі модернізації згенерували тектонічні зрушення у культурній свідомості сучасників. Відтак відбулося докорінне переформовування культурного простору, в якому чільне місце посів *новий тип громадського діяча-земця та інтелектуала-різничинця*. Цей тип завдячував своєму становленню громадським, соціальним і культурним практикам, пов'язаним із запізнілою емансипацією селянства та формалізацією пореформених суспільних взаємин, до яких долучалися західні культурні впливи й інтелектуальні новації.

За візією одного з таких діячів – історика Олександра Лазаревського, «звільнення селян зробило велику революцію в економічному побуті народу (курсив наш. – О.Я.)» [4, с. 56]. Навіть більше, він обстоював думку, що Велика реформа спричинилася до визволення народу від кріпосного рабства [5, с. 43–45].

Соціокультурні зрушення пореформеної доби запустили потужний процес емансипації селянства та низки перехідних, проміжних верств населення, котрі суттєво змінили систему культурних, передусім етнонаціональних уявлень. 1861 р. на сторінках журналу «Основа» була публічно проголошена теза-формула М. Костомарова про «дві руські народності» в однойменній статті, яка започаткувала культурну сепарацію українства з координат Руського світу [6]. Михайло Грушевський називав цю працю «євангелієм українського сепаратизму» [7, с. 409], а Дмитро Дорошенко – «євангелієм українського націоналізму» [8, с.100],

Подібний процес диференціації й сепарації уявлень ще раніше розгорнувся на обширах півдавстрійської Галичини. За висловом Івана Лисяка-Рудницького, «необоротним результатом революції 1848 р. стало стійке розмежування поляків і українців на дві відмінні національні спільноти» [9, с. 420].

Саме сепарація й кристалізація уявлень, які поступово змінювали вектор культурних зацікавлень і громадських устремлінь українських діячів пореформених часів, мотивували дошукуватися інших орієнтирів світосприйняття та мірил вартостей. На часі поставали нові етнокультурні проєкції, у розрізі яких проблема національної стійкості поставала у розрізі інших запитів, як-от: пізнавальної програми позитивізму, лібералізації суспільного життя, культурно-просвітницьких і громадських практик, сподівань на конституційні реформи в обох імперіях тощо.

Метаморфози українського руху за часів запізнлої модернізації в імперіях Романових і Габсбургів

Доба реформ ініціювала зміну культурних настанов, інтелектуальних пріоритетів і світоглядних орієнтирів. Епоха «блискучих» столичних салонів і літературних гуртків першої половини XIX ст. добігала свого кінця. Натомість поставала різноманітна пореформена інтелігенція, котра прагнула конструювати нове середовище публічного і громадського буття, хоч і в умовах паліативної та запізнлої модернізації на обширах Російської імперії.

Для українського національного руху межа 1850–1860-х рр. була доволі сприятливим періодом. У цей час повернулися до активного громадсько-культурного життя як колишні кирило-мефодіївці, так і розпочали свої практики молоді провідники й діячі Старої Громади – організації українських інтелектуалів у Києві протягом 1859–1876 рр. На думку Михайла Грушевського, «той самий факт, що якийсь час (в остатніх роках 50-х і в перших 60-х) центром українського руху став Петербург, урядовий центр, на 200 миль положений від етнографічної української границі, дуже характерний – він показує, як слабкий іще був український рух і як тісно залежав він від діяльності одиниць... Та неважаючи на різні свої слабкі сторони, з деяких поглядів сей петербурзький час був, може, найсвітлішим епізодом в історії української ідеї в Росії минушого (XIX ст. – О.Я.) століття» [10, с. 211].

Проект петербурзького журналу «Основа» об'єднав колишніх братчиків та їх симпатиків, які намагалися розгорнути широку громадсько-культурну роботу переважно у старому ідеалістично-романтичному дусі, зокрема віднайти, вказати й зацентувати увагу на кращих, захованих у

далечині віків народних рисах і якостях, спертих на морально-етичних засадах. Якраз із ними асоціювалася непорушна стійкість народу/нації пронесена крізь нестримний плин віків.

Натомість молоде покоління хлопоманів – українських діячів, які походили із спольщених поміщицьких родин і прагнули зблизитися з простолюдом – хлопами, громадівців прагнуло не відшукати, а, навпаки, прищепити, нав'язати, виховати потрібні народні риси просвітницькими, освітніми, громадськими, культурними, науковими заходами й практиками. У широкому розумінні нове покоління українських діячів чимдалі більше орієнтувалося на позитивістські стандарти за версією Огюста Конта, скеровані, так би мовити, на покращення «людської природи». Наприклад, вихованців першої народної школи на Подолі, котрою опікувався гурток Михайла Драгоманова, у середовищі громадівців навіть називали космополітами, що виразно засвідчувало спрямованість культурно-просвітницьких практик [11, с. 17].

Такі світоглядні й інтелектуальні метаморфози означали суттєву, хоч і досить поступову перемену у рецепції народної, етнонаціональної маси, котру українські діячі дедалі частіше розглядали й тлумачили не в річищі ідеалістично-романтичної парадигми, а у світлі натуралістично-позитивістських настанов та орієнтирів. Отож *уявна стійкість, захована у споконвічному дусі народу/нації, хоч-не-хоч позбувалася метафізичних рис і прикмет, які поступово витісняли різноманітні характеристики народних/національних типів, насамперед у розрізі соціокультурних умов і різноманітних середовищ їхнього буття.*

Втім, короткотерміновий сплеск українського руху на початку 1860-х рр. і у першій половині 1870-х рр. був обірваний жорсткими урядовими обмеженнями й репресивними заходами (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський едикт 1876 р.) супроти української культури, мови та літератури. Така імперська політика мала метою будь-що-будь завадити перетворенню традиційної, точніше селянської культури у *модерну українську культуру*, котра була неодмінною складовою проекту національного відродження. Натомість ширилися духовні й культурні метаморфози пореформеної доби, в якій чільне місце посіли настрої суцільного негативізму та скептицизму.

Кризові світовідчуття значною мірою були породжені завищеними надіями й сподіваннями на прискорену трансформацію суспільства після реформи 1861 р., яку пов'язували зі священною особою монарха-визволителя. Суцільне розчарування та культурний скептицизм були настільки сильними, що часто-густо сягали радикалізму й негативізму, тобто тотального заперечення позитивних і конструктивних, хоч і обмежених тенденцій тодішньої суспільної модернізації.

Таким чином, паліативний і суперечливий характер запізної модернізації в Російській імперії спричинився до того, що витіснені архаїчні складові свідомості вірнопідданих дедалі більше заповнювалися не творчими інтенціями та креативними потугами, а нестримним скептицизмом і негативними очікуваннями. Цей вакуум довіри заступали матеріалістичні й атеїстичні експерименти, практики показного аскетизму, чи, навпаки, нав'язливої химерної буфонади, містичних дослідів, які досить швидко перекинули місток до радикальних революційних устремлінь і екстремістських практик. Культурним освяченням цих тенденцій став сумнозвісний російський нігілізм.

Прискорена радикалізація народництва, масоване «ходіння в народ», доволі швидко заступили песимістичні настрої, котрі увінчалися серією терористичних актів російських революціонерів 1870–1880-х рр. Революційний терор на тлі каральних урядових репресій несподівано спричинив співчуття значної частини освіченої громадськості до екстремістських практик народників.

Український рух в імперії Романових опинився у вкрай несприятливій культурній атмосфері та суспільно-політичних передумовах. Із одного боку, у реценції урядових кіл, особливо після Польського повстання 1863 р., українські діячі поставали, щонайменше, як потенційні носії сепаратизму, котрі продукували однозначні загрози для імперії, а відтак їхні аполітичні практики підлягали суворому обмеженню та пильному нагляду.

Наприклад, навіть помірковані спроби М. Костомарова апелювати як до міністра внутрішніх справ П. Валуєва, так і до російської громадської думки стосовно абсурдності урядових заборон української мови та літератури призвели лише до відверто негативної реакції [12, р. 378–380]. Отож протягом другої половини XIX ст. репресивні, обмежувальні заходи, тотальні цензурні практики були скеровані супроти будь-яких громадсько-культурних сфер, пов'язаних із українством.

Із другого боку, російські революційні організації не тільки сприяли радикалізації суспільних настроїв і зворотній, переважно каральній реакції імперських структур, а й причинилися до відпливу багатьох освічених українців до їхніх лав.

«Кілько сили, кілько золотих характерів потрачено, і з яким результатом? Усунули особу Александра II, щоб зробити місце Александрові III. Серце стискається з болю й досади. Адже ж якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були пройняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали

були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам'ять у ряді наших найліпших борців і справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії, і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення, і, може, зовсім іншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!», – із гіркотою відзначав Іван Франко у полемічному дописі 1896 р. [13, с. 810].

* * *

Модернізація в імперії Габсбургів також мала риси запізнилої та вторинної трансформації суспільства, проте продукувала більші можливості й перспективи для українства на обширах півдавстрійської Галичини, коли їх зіставляти із ситуацією в імперії Романових. Тим більше, що австрійська конституція 1867 р. декларувала культурну рівноправність усіх народів.

Однак діапазон політичних можливостей галицьких українців, порівняно з поляками, котрих в урядових кабінетах і віденських салонах репрезентувала стара, впливова й досвідчена аристократія, був істотно звужений. Кінець доби «нової ери», точніше українсько-російського порозуміння на початку 1890-х рр., попри суттєве розширення діапазону українських культурних, наукових, громадських, просвітницьких, а почасти і суспільно-політичних практик, усе ж таки продемонстрував очевидну нерівність у можливостях для різних національних проєктів в імперії Габсбургів.

Ще гірша ситуація для українства складалася в Російській імперії. Запізнила, паліативна й амбівалентна модернізація в імперії Романових, яка сполучилася з репресивно-обмежувальними практиками, нав'язувала пошук прийнятних для більш-менш активної частини українства форм громадського та культурного життя. Не випадково Омелян Пріцак і Джон Решетар наголошували, що у другій половині XIX століття український рух переважно обмежувався майже виключно аполітичним культурним українофільством [14, р. 252]. Саме *формація українофільства здебільшого визначала тогочасні культурні уявлення про народну стійкість, які зазвичай пов'язувалися із рисами, властивими для відповідних національних типів, виплеканих антропологічним, точніше природним розвитком суспільства.*

Національна стійкість у світлі українофільських проєкцій народних типів

Українофільство було своєрідною адаптивною, а в певному розумінні – захисною реакцією тогочасного національного проєкту у Російській імперії на тотальні обмеження й суцільні заборони післяреформеної доби. Первісно українські діячі, особливо громадівці, налаштовані на порівняння реформаторських потуг царату з модернізаційними перетвореннями в європейських країнах, сподівалися на поступове перетворення імперії Романових у

конституційну монархію з відповідним покращенням суспільно-політичної атмосфери і громадсько-культурних передумов.

Приміром, М. Драгоманов окреслював чотири «критичні точки» для зіставлення минувшини Росії та Франції у контексті становлення конституціоналізму, хоч і наголошував на очевидній відсталості імперії Романових: «Виокремлення Франції з Каролінгського конгломерату в 843 р. Виокремлення Владимирсько-Московського князівства зі старо-руської політичної системи – 1243 р. різниця у 400 р. Остаточне утворення États-Généraux (Генеральних Штатів. – *О.Я.*) у Франції – 1302 р. Перший земський собор у Московській державі – 1550 р. різниця у 248 р. Останнє зібрання États-Généraux 1614 р. Останній земський собор 1698 р. різниця у 84 р. Спроби скликання États-Généraux за часів Фронди протягом 1649–1651 рр. Спроба обмеження самодержавства імператриці Анни 1730 р. різниця у 79 р.» [15, с. 45–46].

Навіть більше, М. Драгоманов спираючись на стадіально-еволюційну підоснову порівняльних запитів тримався думки про поступове скорочення часового розриву між провідними подіями в історії конституціоналізму обох країн. Зокрема, він висловлював надію на лібералізацію політичного, громадського та культурного життя в імперії Романових. Загалом для М. Драгоманова як інтелектуала-емігранта було властиве представлення проблем українського руху та Російської імперії у світлі західноєвропейських уявлень, контекстів і масштабів [16, с. 227–228].

Утім, сподівання провідників Старої Громади на більш-менш пришвидшену лібералізацію, ба навіть конституційну еволюцію суттєво підупали після закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві (1876), еміграцію низки наддніпрянських діячів (Ф. Вовк, М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський та ін.) до Західної Європи і, врешті-решт, із масштабною хвилею урядової реакції, котра запанувала після царевбивства 1881 р.

За спостереженням І. Лисяка-Рудницького, «гаслом дня знову стало “аполітичне культурництво”. Але коли в 60-х роках це гасло дійсно відповідало тодішній недозрілості українського руху, тепер, після великого підйому 70-х років, воно виразно знаменувало відступ. *Ціною такого самообмеження українофілам принаймні вдалося врятувати тяглість наукових дослідів у різних дисциплінах українознавства; ці праці мусіли обминати теми, що мали який-небудь посмак громадської актуальності* (курсив наш. – *О.Я.*)» [17, с. 183].

Закритість/прихованість громадських і культурних практик українських діячів у підросійській Україні волею-неволею змушувала зосереджуватися на доступній, але досить обмеженій і унормованій науковій та освітній діяльності у межах імперських структур й інституцій. Така

амбівалентність, ба навіть двоїстість помітно позначалася і на культурних уявленнях щодо українства, котрі циркулювали протягом 1870–1880-х рр. Приміром, поставала своєрідна «двоповерховість» Володимира Антоновича у ставленні до урядового курсу, котра дивним чином сполучала конспіративну роль лідера українофільства та лояльного професора імператорського університету у Києві [18, с. 363].

Недаремно відома візія народних/національних типів В. Антоновича постала не як вислід університетських, а, навпаки, приватних лекцій з антропології, історичної географії та етнографії для вузького кола української молоді впродовж 1880-х – на початку 1890-х рр. [19, с. 754]. Однак його погляди доволі добре відображали загальний вектор, в якому розгорталися культурні уявлення тодішніх українофілів.

На думку В. Антоновича, *«національність не залежить ні від волі, ні від історичної долі, а є типом фізичним та моральним, переробити який не в силах воля людини, – це суперечило б законам природи. Але внаслідок логічної помилки, багато держав захоплювалося цієї мрією»* [20, с. 286].

Таке означення В. Антоновича суттєво змінювало уявлення про національну стійкість, яка пов'язувалася вже не з ідеалістичними чеснотами, котрі були втіленням відповідного народного духу, а з рисами набутими протягом тривалої природної, антропологічної, історичної, культурної та суспільної еволюції. Коли взяти до уваги просвітницькі, культурні-освітні практики громадівців на виховування відповідних прикмет і якостей у широких народних верствах, то стають більш очевидними їхні інструментальні новації та пізнавальні пріоритети.

Типологічна конструкція В. Антоновича спиралася не тільки на окреслення історичного, точніше культурно-історичного буття народів/націй, а й низку інших рушіїв або чинників, які формували певну палітру різних сфер суспільно-політичного, громадського, культурного, мистецького, духовного і навіть господарського життя.

Зрештою, ця типологія була вибудована на основі багатоманітного поєднання факторів. Передусім, В. Антонович обстоював думку, що прикмети народного чи національного типу сформувалися як перехресщення чи комбінація чотирьох чинників/складових: 1) антропологічних; 2) філологічних; 3) психологічних; 4) культурно-історичних [21, с. 240].

Ця конфігурація різноманітних (природничих, антропологічних, соціальних, культурних, етичних та ін.) чинників значною мірою була продуктом позитивістської «теорії факторів», себто факторного аналізу минувшини. Заразом В. Антонович намагався конструювати «тип» не тільки на підставі антропологічного матеріалу, а й аналізуючи «вдачу» самого народу/нації, себто прагнув виявити та окреслити його етнопсихологічні

риси, хоч і з еволюційним акцентом. Якоюсь мірою це була данина романтичній традиції, позаяк В. Антоновича навіть називають істориком «двох вір» – романтичної та позитивістської [22, с.144].

Таким чином, його конструкція народного/національного типу була зіперта як на фізичні ознаки, утворені самою природою, так і на психологічні та моральні риси, нав'язані культурним й історичним плином. Цей дуалізм В. Антоновича у конструюванні народних/національних типів помітно суперечив звичному алгоритму типологічного методу. Адже зазвичай типологія зорієнтована на виявлення провідного рівня чи сутнісної складової об'єкта, предмета, явища, процесу, спільноти, що визначає евристичну цінність створеної моделі.

Типологічна конструкція В. Антоновича обстоювала, точніше висувала й обґрунтовувала, тезу про різні суспільні ідеї чи ідеали східнослов'янських народів/націй: авторитарний, абсолютний – у великорусів; громадської рівноправності, етичної правди – у русинів-українців; аристократичності – у поляків [23, с. 96–97].

Звісно, апеляція В. Антоновича до «народної характерології» в багатьох рисах нагадувала аргументацію та міркування М. Костомарова, зокрема романтичні пасажі останнього. Скажімо, В. Антонович згадував про народну стійкість, передусім селянства у захисті православної віри [24, с. 521–522]. Та, незважаючи на риси очевидної схожості візій В. Антоновича та М. Костомарова з обсягу етнопсихології, типологія першого означала суттєву зміну віх щодо представлення народу/нації в історичному просторі та часі.

Передусім, ініціювалося перетворення знаменитої костомаровської формули «дві руські народності» в тезу В. Антоновича про «три національні типи народні». Водночас типологічний метод, запозичений з обсягу дослідницьких стратегій позитивізму, застосовувався як інструмент для виокремлення архетипічних рис українського народу/нації, представлених у вигляді його ідеї/ідеалу. За своїм походженням такі означення волею-неволею тяжіли до традиційних взірців класичного романтичного історієписання, проте продукували пізньопросвітницький сенс – рівноправність та особисту волю.

Навіть більше, типологія В. Антоновича спиралася на французьке інтелектуальне підґрунтя, зокрема на уявлення пізньопросвітницьких раціоналістів кінця XVIII ст., які значною мірою поділяв історик. За цими візіями, держава поставала лише як тимчасовий продукт суспільного договору/контракту, котрий відображав зацікавлення різних сторін, себто станів, етнонаціональних спільнот, суспільно-політичних таборів тощо.

За висловом В. Антоновича, «про те, що визначає слово “національність”», є дві діаметрально протилежні теорії. Перша теорія найбільш

прищепляється у людей, що живуть у централістичній державі, теорія французько-російська, після якої народність це те, що складає державу. Це *державно-національна* теорія. Друга теорія, якої держаться переважно німецькі, англійські, італійські вчені, – так звана *етнографічна* (курсив редактора видання. – *О.Я.*). Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким робом, по цій теорії національність виробляється самою природою, а не державою» [25, с. 208].

В. Антонович сподівався, що майбутній розвій антропології надасть більш-менш точні підстави для окреслення народних/національних/ етнографічних типів. Ці уявлення українського інтелектуала кінця XIX ст. корелювалися з тодішніми расово-антропологічними теоріями. Останні були вельми популярними на європейському, зокрема французькому, культурному полі [26]. Варто, приміром, згадати відомі візії Ж.А. де Гобіно та Ж.В. де Лапужа.

Загалом типологічна конструкція В. Антоновича суперечила офіційній ідеології імперії Романових, яка нав'язувала т.зв. всеросійську тріаду – росіяни, малороси, білоруси, освячену самодержавством і правлячою династією. З огляду на те, що український національний рух кінця XIX ст. дедалі більше політизувався, конструкція «трьох типів» В. Антоновича видавалася привабливою багатьом громадсько-культурним діячам. Адже ця типологія переходила від культурної сепарації українства, започаткованою формулою М.Костомарова, до політичного окреслення національного проєкту, хоч і на досить строкатій інтелектуальній основі, позаяк сполучала ідеї пізньопросвітницького раціоналізму, старого романтизму та «першого» позитивізму.

Скажімо, правник, історик і дипломат Сергій Шелухин у мемуарних ремінісценціях згадував характеристику «трьох народних типів» саме у цьому сенсі: «Антонович дав характеристику українського, московського і польського типу по прикметах соматичних (тілесних. – *О.Я.*) та інервації. Між іншим на ґрунті інервації проф. Антонович пояснив нам, чому Москалі в історії проявили себе монархістами й централістами, а Українці народ-правцями, республіканцями, децентралістами. Він доводив, що і в будучім вони підуть сим шляхом. У Москалів і республіканство вийде монархічне та централістичне. *Єднання політичне між Москалями та Українцями протиприродне і без насильства над українцями неможливе* (курсив наш. – *О.Я.*)» [27, с. 272].

Втім, українські інтелектуали, котрі орієнтувалися на соціалістичні чи космополітичні мірила вартості, приміром М. Драгоманов [28, с. 494], сприймали типологію В. Антоновича скептично і навіть негативно.

Так чи інакше, попри розмаїту рецепцію, *конструкція трьох національних/народних типів, хоч і не повністю звільнилася від старої*

ідеалістично-романтичної апології, проте все ж таки переводила проблему національної стійкості у річище еволюційно-стадіальної підоснови, зокрема розглядала і тлумачила її у межах факторного аналізу. Навіть більше, визнання природності народних типів створювало підґрунтя для дальшої політизації українства, котре наприкінці XIX – початку XX ст. формулювало свої перші політичні вимоги в імперіях Габсбургів і Романових.

Проблема національної стійкості в українському проєкті наприкінці XIX – початку XX ст.: від органіцизму і цілісності до солідаризму та всеукраїнського універсалізму

На межі XIX–XX ст. лідерські позиції в українському національному русі переходять від старих громадівців й українофілів, так би мовити, від покоління Антоновича-Драгоманова до генерації, котру можна метафорично назвати поколінням Грушевського-Франка.

Тодішні українські діячі дотримувалися ідеалів ліберальних, демократичних, конституційних свобод як особистості зокрема, так і суспільства загалом, передусім щиро вірили у культурно-громадські можливості, котрі пов'язували із поступовим розвоєм або незмінним еволюційним плином. Але вони, хоч і поділяли позитивістську ідею поступу та обстоювали неминучість історичної еволюції, проте зі скепсисом сприймали думку про всеохоплюючий детермінізм, жорстку каузальність, тезу про «всесилля» позитивістської «теорії факторів» і т.п.

Ще більш радикально були налаштовані представники наймолодшої генерації українських діячів, з-поміж яких виділялося ціле гроно яскравих інтелектуалів і мислителів, як-от Д. Дорошенко, С. Єфремов, М. Кордуба, В.Липинський, С. Томашівський та низка ін. Вони ввійшли на політичну та громадсько-культурну авансцену на початку XX ст. Вочевидь, ця генерація не була позбавлена впливів натуралістично-позитивістської парадигми, проте була схильна більш рішуче експериментувати з різними стильовими альтернативами, як-от: віталізм, неоромантизм, психологізм, соціологізація історії та ін.

Врешті на відміну від генерації українофілів середнє і молодше покоління українських діячів на рубежі століть вирізнялися громадською відкритістю й оптимізмом, які тією чи іншою мірою пов'язували з модерними політичними рухами й концепціями, передусім із соціалізмом і лібералізмом. Однак на початку XX ст. вимальовувалися й інші політичні паростки, котрі провіщали народження модерного українського консерватизму та націоналізму.

У метафоричному сенсі варто вести мову про політизацію українського проєкту на зламі XIX–XX ст., який висунув не тільки гасло

національно-культурної автономії, а й концепт самостійної України в однойменній праці Миколи Міхновського (1900). За таких суспільно-політичних передумов проблема національної стійкості висвітлювалася й розглядалася з різних масштабів, перспектив і, найголовніше, у річці відмінних пізнавальних і культурних взірців, політичних настанов і світоглядних орієнтирів.

Приміром, М. Грушевський у своїх полемічних і публіцистичних дописах обстоював думку про колонізаційну, творчу енергію народу/нації, її здатність до життєвої стійкості й адаптивності за дуже несприятливих обставин і передумов. З одного боку, він спирався на аналітичне осмислення еволюційного розвою народу/нації, що вистояв у горнілі руйнівних інокультурних і чужоземних впливів під владою ворожих державних організмів. З іншого боку, автор «Історії України-Руси» досить часто сприймав і потрактував народ/націю як своєрідний етносоціальний організм, якому властиві відповідна енергія, життєва сила та національна стійкість, що вказувало очевидні віталістичні впливи.

Наприклад, М. Грушевський наголошував, що *«уявлення про величезну масу українського племені, її надзвичайну стійкість, етнографічну однорідність і, разом з тим, багатий етнографічний зміст, про велику українську територію та колонізаційну енергію українського племені – давали чи не єдиний провісок у майбутнє. Історичний процес, в уявленнях українського суспільства, закінчився повним програшем українського народу. Українська інтелігенція відзначилася національною нестійкістю, зрадою своїй національності та її історичним завданням, незмінно покидаючи її у найрізноманітніших випадках і переходячи “до табору переможців” – супротивників і гнобителів. Але ж, крім неї, залишався народ, народне море, вічно юне, вічно оновлюване, сповнене безмежно багатого й цінного змісту і, як море, за поняттями давніх фізіографів, наділене дивовижною силою самозбереження – не приймати в себе нічого нечистого, викидати геть усе лихе (курсив наш. – О.Я.)»* [29, с. 131–132].

Певна річ, ідея організму для представлення буття народу/нації сполучалася у концептуалізації М. Грушевського з іншими термінами, зокрема цілісністю. За його візією, «національна цілість» є вислідом тривалої етнічної, соціальної, культурної, громадської та політичної еволюції з низкою стадій, котра формувалася внаслідок взаємодії, перехреснування, змагання, флуктуацій багатоманітних передумов, обставин і чинників історичного буття. Навіть більше, для автора народ/нація – це «дивний соціальний організм, що своїм народженням давав запоруку дальшого неустанного розвою і життя і віщував перемогу над течіями розкладу і смерті серед українського життя» [30, с. 119].

Загалом ідея органіцизму на початку ХХ ст. зазнала суттєвої мутації, порівняно з позитивістським органіцизмом, передусім із соціал-органіцизмом Герберта Спенсера, з яким зазвичай пов'язують концептуалізацію М. Грушевського [31, с.13]. Органіцизм потрапив у «силові поля» неокантіанства та соціологізації історії, які творили з «органічними» концептами різні й цікаві метаморфози, зокрема причинилися до їхнього перетікання в інші предметні області, продукували інструментальні трансформації й концептуальні новації тощо. Приміром, тодішній органіцизм побутував як спосіб досягнення своєрідного зв'язку між ідеальним і реальним [32, с. 238].

Водночас на межі ХІХ–ХХ ст. у соціогуманітаристиці поширилася соціально-психологічна та структурно-функціональна версії органіцизму. У таких візіях органічна цілісність людського суспільства виводилася з ідеї колективної свідомості чи загального розуму як самостійної реальності, що є чимось іншим, аніж звичайна сума чи сполучена свідомість усіх індивідів і т.п. Окрім того, суспільство розглядалося як надорганізм, головною метою якого є підтримання соціальних інститутів та їхніх функцій, себто органіцизм поступово перетворювався у структурно-функціональну парадигму соціогуманітарного пізнання.

Ці інтелектуальні та культурні впливи простежуються у текстах М. Грушевського, зокрема у його публіцистичних писаннях. Наприклад, у розвідці, виданій 1906 р., він зазначає: «очевидна річ, що як *народність* являється не простим механічним конгломератом, а певним організмом, зв'язаним суспільними потребами, змаганнями й цілями незалежно від державних границь, то вона так само несе в цілості повну відповідальність за свою національну діяльність незалежно від державних поділів і границь (курсив наш. – О.Я.)» [33, с. 339].

Навіть більше, у публіцистичних текстах і полемічних дописах М. Грушевського, оприлюднених до Першої світової війни, йдеться не лише про стійкість і міцність національного організму, а і про його неповторну культурну підоснову, котра розглядалася як вислід тривалого еволюційного розвитку. У широкому сенсі історик тлумачив національну стійкість як *здатність народного організму забезпечити й втримати своє існування у різних площинах історичного буття за тяжіння несприятливих, ба навіть ворожих передумов*.

На думку М. Грушевського, «по-перше, *стійкість корінного населення, яке дуже зростає і висилає назовні свої надлишки, які не вкладаються у нинішню економічну структуру, натомість вельми слабо приймає сторонні домішки й дуже асимілює їх, а по-друге, своєрідність і яскраво виражену оригінальність народної культури, її завершеність і стійкість* (курсив

наш. – О.Я.). Ця загальна переконлива картина України підтримується і посилюється, коли ми звертаємося до історичної еволюції, динаміки народного українського життя» [29, с. 136].

Врешті М. Грушевський розглядав національну/народну стійкість із багатьох масштабів, вимірів і перспектив, передусім як здатність опиратися асиміляційними впливам, продукувати самобутню і високу культуру, підтримувати відповідний темп суспільної еволюції, адаптуватися до нових умов й доволі швидко відповідати на модерні виклики та ін.

Однак зростаючий динамізм суспільно-політичного життя, пов'язаний із біжучими подіями, як-от: змагання за український університет у Галичині, поразка імперії Романових у війні з Японією, російська революція 1905 р., перенесення ряду наукових, культурно-громадських заходів із галицьких теренів до підросійської України, виборчі кампанії й урядові заходи, спад суспільно-політичної активності від 1907 р., складні пошуки політичних союзників за часів урядової реакції висували новітні вимоги до національного проекту, згенеровані переосмисленням культурних уявлень щодо народної стійкості. Наразі поставали проблеми осучаснення світоглядних орієнтирів і культурних настанов українського руху, пов'язаних із тогочасними політичними концептуалізаціями, пізнавальними новаціями та масштабними соціо- й етнокультурними трансформаціями.

Одним із новітніх концептів й інструментів, який істотно розширював діапазон вимірів національної стійкості, стала ідея солідарності, котра циркулювала як у наукових, так і публіцистичних текстах українських діячів дореволюційної доби. У певному розумінні ця ідея була реакцією на запити та потреби у синхронізації завдань й інтересів українського руху в імперіях Романових і Габсбургів, сполучення зусиль підавстрійських і підросійських українців.

Ідея солідарності належить до концептів натуралістично-органічного походження, проте продукує напрочуд широкий діапазон смислів, які поширюються на різноманітні сфери буття суспільства, держави, корпорації і навіть окремої родини. Наприкінці XIX – початку XX ст. солідарність досить часто потрактовувалася як своєрідна етична настанова, котра мала гармонізувати, часом навіть скріпити певні суспільні відносини, етнонаціональні цінності чи політичні ідеали.

Новий вектор у переосмисленні й актуалізації цього поняття задали студії засновника Паризької соціологічної школи Еміля Дюркгайма, котрі справили чималий вплив на концептуалізацію М. Грушевського [34]. За візією Е. Дюркгайма, різні типи солідарності (механічної, органічної) репрезентувалися як складові єдиного еволюційного ланцюгу з певною колектив-

ною свідомістю, що приваблювало М. Грушевського та низку його учнів. «Я вірю в велику силу самоозначення колективного чоловіка, людської громади (курсив наш. – О.Я.), і в широку сферу ділання сього самоозначення», – підкреслював М. Грушевський [35, с. 290].

Зрештою, Е. Дюркгайм обстоював думку, що суспільний поступ розгортається як зростання можливостей для індивідуальної свободи людини у межах «органічної солідарності». Проте побутували й інші концепції солідарності, котрі розглядали її формування у стадіальному розрізі [36, с. 213].

Ідея солідарності циркулювала як у науковій, культурно-громадській, так і суспільно-політичній сфері. Показовим є коментар М. Грушевського щодо національного месіанізму на прикладі літературних героїв романів польського письменника Генріка Сенкевича: «Ми знаємо, що нема нації, в якої-б сього (месіанізму. – О.Я.) не було; дужим націям воно шкодить, слабшим помагає в певній мірі і здається воно нам загальним почуттям кожної нації, що вона має в собі життєві сили, сили оновлення. І як спільне се чуття всім народам, так спільна і дорога до життя, до оновлення – ясна і позбавлена всякого містицизму, розумного і економічного розвитку, розвою свободи і громадської солідарности» [37, с. 44].

У цьому сенсі концепт солідарності витісняв стару романтичну ідею месіанізму і водночас окреслював нові виміри народної/національної стійкості, котрі пов'язувалися з соціологічними та політичними смислами. Крім того, солідаризм сполучався з віталістичними концептами, як-от: «життєва сила», «енергія», «сила оновлення» і т.п. Відтак історик досить часто співвідносив або навіть сполучав ці ідеї.

Недаремно у працях М. Грушевського побутує чимало метафоричних означень на кшталт «життєва енергія», «життєві сили», «життєва сила народу», «дивна сила самозбереження», «енергія народного життя», котрі в тому чи іншому вигляді представляли авторські настанови з обсягу народної/національної стійкості.

Таку своєрідну «апологію енергії» й «життєвої сили» сучасні дослідники пов'язують із поширенням «елементів модернізму в здавалось би традиційній, народницько-позитивістській “Історії України-Руси”» [38, с. 97]. Завдяки цьому сполученню відбувалося не тільки суттєве перекроєння горизонту уявлень, пов'язаних із національною/народною стійкістю, а й витіснення архаїчних форм і компонентів, які репрезентували ідеалістично-романтичну традицію та старе країнофілство.

Проте солідаризм побутував не тільки у працях М. Грушевського, а й І. Франка. Скажімо, останній наголошував «на відчуженні інтелігенцією глибокої, кровної солідарности з українським народом і з українським

грунтом...» [39, с. 696]. І. Франко навіть обстоював тезу, що без народної/національної солідарності «нема нації, нема цивілізації, нема справжніх ідеалів» [39, с. 696].

Ідеал єдності та солідарності українства в обох імперіях поділяли й інші українські діячі, котрі вбачали у ньому не тільки підстави для стійкості, але й можливості для адаптивності національного проєкту [40, с. 1]. Напередодні Першої світової війни солідарність як національна, так і міжнаціональна розглядалася як неодмінна передумова у змаганнях за автономію і навіть федерацію [41, с. 78].

Ще одним концептом, який істотно розширив й оновив уявлення про стійкість і адаптивність національного проєкту на початку ХХ ст., була ідея *всеукраїнського універсалізму*, себто теза про єдність змагань підавстрійських і підросійських українців в імперіях Габсбургів і Романових. М. Грушевський тримався думки, що саме *«задержання стичності і органічної зв'язі обох частин України дає опору, власне, такому всеукраїнському універсалізму, одностайності»* (курсив наш. – О.Я.) [30, с.123].

Ідея універсалізму не тільки оновлювала культурні уявлення про українство і його визвольні устремління, а й стала основою для формування політичних завдань національного проєкту на перспективу, зокрема розглядалася як орієнтир для сполучення зацікавлень підавстрійських і підросійських українців. Не випадково М. Грушевський наголошував: *«Всеукраїнство, або український універсалізм – тісне єднання всіх частин української землі і підпорядкування всіх ріжниць, які їх ділять, спільній і єдиній цілі – національному розвоєві»* (курсив наш. – О.Я.), являється кінець кінцем не тільки бажаним само для себе – ідеально, так би сказати, але й для потреб місцевого життя її частин, для їх ближчих цілей і завдань» [30, с. 126].

Звісно, М. Грушевський не був поодиноким діячем, який послуговувався концептами органіцизму, солідаризму, віталізму та універсалізму для окреслення стійкості й адаптивності національного проєкту українства на початку ХХ ст. Ці ідеї щодо представлення народу/нації побутують у працях цілої низки діячів, хоч і мають різну змістовну основу та продукують досить відмінні смисли. Приміром, органічні й віталістичні означення побутували у довоєнних наукових і публіцистичних текстах В. Липинського, котрі вживалися цим істориком і політичним мислителем для висунення й обґрунтування харизматичної моделі «великої людини» та культу «жертвенних героїв» тощо [42, с. LXXIX–LXXXIV].

* * *

Велика війна 1914 р., котра обернулася Першою світовою катастрофою для багатьох народів, зокрема українців, стала потужним, ба навіть

руйнівним потрясінням для передвоєнних культурних уявлень, пов'язаних із національною солідарністю і всеукраїнським універсалізмом. Початок війни практично одразу паралізував культурне та громадське життя у Російській імперії, зокрема сформував нові виклики та загрози для українського проекту, позаяк руйнував засадничі ідеї національної стійкості та всеукраїнської солідарності.

Навіть більше, війна поглибила диференціацію українства на проницьку, проавстрійську, проросійську орієнтації, позаяк українці опинилися у таборах супротивних військово-політичних альянсів. *«Удар, завданий цією жахливою катастрофою нашому народному життю, звичайно, також перевершив усі найпохмуріші сподівання* (курсив наш. – О.Я.). Війна застала нас зненацька, і спустошення, яких вона завдала нашому життю, набули цілком несподіваних розмірів», – підкреслював М. Грушевський [43, с. 416].

Втім, війна призвела й до знакових метаморфоз, які перевернули світ уявлень, зокрема зруйнували звичні демаркаційні лінії та неписані конвенції людського буття. Відтак світова війна окреслювала нові можливості та перспективи для українського проекту в умовах кризового і навіть екстремального хронотопа, котрі затребували довоєнні ідеї національної солідарності та всеукраїнської універсальності, хоч і на соціокультурному підґрунті революційної доби.

Отож перші десятиліття ХХ ст. кинули нові виклики українському проекту, передусім сформували інший виднокрай уявлень, який хоч-не-хоч змушував інтелектуалів засвоювати модерні концепції, візії, інструментальні новації та дослідницькі стратегії. *Народна/національна стійкість чимдалі частіше репрезентувалася й осмислювалася у різноманітних контекстах масових ідеологій, політичних доктрин і практик, зокрема у світлі вимог космополітизму, ліберальної свободи особистості, конституційних прав, міжнаціональних взаємин, самоврядування громад, політичних альянсів різних партій тощо.*

Таким чином, від середини ХІХ ст. до Першої світової війни відбулося кілька знакових метаморфоз уявлень з обсягу народної/національної стійкості: від ідеалістично-романтичної апології з обстоюванням виключності народного/національного духу до етнопсихологічної характерології, з якої розпочалася культурна сепарація українства; від знаменитої тези про «дві руські народності» до поширення візії про народні/національні типи як результат складної культурно-історичної та громадської еволюції, котру намагалися досягнути у межах факторного аналізу і стадіального представлення минувшини та тодішньої сучасності; від репрезентації українства як народного/національного організму у річищі віталізму й соціологізації до

обстоювання ідей національного солідаризму та всеукраїнського універсалізму, котрі тлумачили проблему стійкості у дусі модерних політичних учень і концепцій, передусім соціалізму, лібералізму, консерватизму й націоналізму. У певному розумінні ці уявлення були необхідним і важливими ферментом, який циркулював у культурному просторі українства початку ХХ ст. і повною мірою виявився під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

2.2. Проблема стійкості національно-державних проєктів доби Української революції 1917–1921 рр.

Революція: загальний контекст

Українська революція 1917–1921 рр., поряд зі світовими війнами та Голодомором 1932–1933 рр., є одним з найважливіших маркерів новітньої історії України. Революція потужно прискорила розвиток українського національно-визвольного руху, остаточно перевела його з площини національно-культурних домагань у площину політичну, а ідею української державності з площини теоретичних дискусій – у справу практичної реалізації. В її ході були здійснені перші в ХХ ст. українські державотворчі проєкти, достатньо контroversійні за своєю суттю. Навіть більше, *революція перевела у нове річище проблему національної стійкості, котра відтоді асоціювалася з проблемою стійкості державних проєктів. Революція вивела на авансцену історії нову політичну еліту України, виявила потенційні можливості мобілізації української нації. Вона привернула увагу зовнішнього світу до проблеми неминучості вирішення українського питання, і воно по великому рахунку вже не сходило з порядку денного аж до розпаду СРСР та проголошення сучасної української держави, а разом з тим Українська революція продемонструвала і слабкі сторони. Жоден з покликаних до життя вагомих українських державотворчих проєктів не був реалізований, Україні не вдалося вийти з силового поля сусідніх держав, її землі залишилися фрагментами територій інших держав, а нова еліта стала ядром нової хвилі української еміграції, тепер вже політичної. Останні обставини сформували декілька повчальних уроків, які необхідно добре вивчити і засвоїти.*

Революції штучний товар, кожна з них відбувається за певних конкретних обставин, має свою мету, рушійні сили, тощо. Однак в них є й спільні алгоритми. Перш ніж повести мову про Українську революцію 1917–1921 рр. зробимо кілька загальних зауважень. Революції відбуваються тоді, коли влада й суспільство втрачають здатність до гармонійних форм

співіснування, а суперечності, які виростають на цьому ґрунті, не вирішуються реформуванням. Невдоволене суспільство прагне пошуку нових форм організації, зміни влади. Влада з допомогою державної машини, силових інститутів намагається блокувати ці пошуки. В результаті відбувається соціальний вибух, який призводить не лише до оновлення інститутів влади, але й суттєво змінює суспільство, наповнює його пасіонарною енергією.

Особливістю революцій є те, що в їх ході історія наче починається з нуля, весь старий досвід, бюрократичний державний апарат, законодавство, суспільні ієрархії, політична еліта, навіть культура не просто бувають поставлені під сумнів, а відкинуті геть як такі, що не витримали випробування часом, на зміну їм має прийти нова суспільна організація. Спочатку її форми лише вгадуються, тому початок революції завжди супроводжується завищеним порогом суспільних очікувань, ейфорією сподівань, які гаснуть в міру того як не виправдовуються надії на швидкі зміни, а сталий порядок розмиває хвиля деструктивної людської енергії.

Вважається, що найменш успішними в Українській революції 1917–1921 рр. були роки її завершення, починаючи з кульмінаційних 1919-го та 1920-го. Відсутність чіткої стратегії державотворчого курсу Директорією, а відтак часта зміна урядів, брак зовнішньої підтримки у боротьбі як з білою, так і червоною Росією, недостатність підтримки власним громадянством, суперечки при конструюванні соборної держави між проводом УНР та ЗУНР обумовили поразку українського державотворчого проекту, але це був не стільки ряд ситуативних прорахунків та помилок, скільки закономірний наслідок факторів, які передували і супроводжували революцію.

Формально до революції такої адміністративної одиниці як Україна на відміну від «Царства Польського» чи «Великого князівства Фінляндського» не існувало. І Польща, і Фінляндія мали, нехай і обмежені, але власні органи самоврядування, закони, польську і фінську мови як державні, Україна перебувала в незрівнянно гіршому стані. Їй було відмовлено в національних правах. Це була територія Російської імперії, в 9 губерніях якої в етнічному складі населення переважали автохтони – українці, яких офіційна російська влада визнавала малоросами. Розвиток України до 1917 р. був повністю підпорядкований інтересам Російської імперії, принаймні так вважає канадський історик українського походження Б. Кравченко. Він зазначає, що в дореволюційний період «на шляху розвитку українського національного руху стояли нездоланні перепони», тож 1917 р. він «ще далеко не реалізував усього свого потенціалу: він тільки заявив про себе» [44, с. 323].

Причинами такого становища була насамперед архаїчна соціальна структура населення, міське населення становило незначну частину соціуму, до того ж частка етнічних українців у містах значно поступалася частці росіян та євреїв. Тому *національний рух опирався на селянство, яке робило цей рух масовим, але неповні інтелектуально та ідейно розвиненим і, звісно, обмежувало стійкість українського проєкту з огляду на конфлікти архаїчних і модерних елементів на зорі ХХ ст.*

На початку ХХ ст. українці залишались пригнобленим, структурно неповним народом, який наприкінці ХVІІІ ст. втратив власну станову еліту, отже довгий час знаходився у пониженому соціальному становищі. Напередодні Першої світової війни Україна була переважно селянською. Селяни складали абсолютну більшість її населення і були в своїй масі малотисьменні і недостатньо перейняті національною свідомістю, сприймали національну ідею не через прагнення суверенного державного життя, а як один з шляхів самозабезпечення землею, через радикальний поділ поміщицької власності.

Гострота і своєрідність аграрної проблеми селянське малоземелля та присутність в Україні великого числа російських, польських поміщиків та євреїв-орендаторів поєднували національний рух з соціальним. Тісне переплетіння національного і соціального надало Українській революції певну парадигмальну первинність, яка згодом була в різних формах відтворена в багатьох революціях ХХ ст.

В структурі міського населення напередодні революції українці складали меншість, в містах домінувала російська імперська культура, яка зневажливо ставилася до будь-якого національного питання. Як відомо, довгий час українська мова перебувала під забороною російського уряду. Відомий історик Р. Шпорлюк слушно стверджує, що нормальний розвиток української освіти, науки, культури, зрештою всього соціуму був примусово загальмований російським самодержавством [45, р. 270].

Сподівання, що національну проблему вирішить революційний уряд Росії не виправдалися, тому вже на перших стадіях розвитку революція набрала характер українсько-російського протистояння, яке переросло в ряд російсько-українських воєн, а закінчилася окупацією України російськими більшовиками. Таким чином, Українська революція, будучи самостійним явищем, була тісно прив'язана до Російської революції, яка наклалася на її хід і негативно вплинула на кінцевий результат.

Падіння самодержавства в Росії у лютому 1917 р. поява революційного, демократичного Тимчасового уряду, з ентузіазмом підтриманого суспільством, породило ілюзію швидких і якісних змін в житті Росії. Проте

Тимчасовий уряд з цим завданням не впорався. Провал літнього наступу на фронті відкрив ворота до системної всеохоплюючої національної кризи, яка не лише знищила Тимчасовий уряд, але й кинула країну у вир анархії. Російська революція носила тотальний руйнівний характер. Повалення більшовиками Тимчасового уряду, розклад старої армії, вихід із світової війни шляхом братання з ворогом остаточно підірвали соціальні, політичні та економічні підвалини, на яких трималася країна. Буквально за кілька місяців Росія перетворилася в країну маргіналів, людей позбавлених соціального статусу, безвідповідальних перед законом та мораллю.

Після розгону Установчих зборів був втрачений останній шанс для знаходження політичного консенсусу мирним демократичним способом. Кілька років основною формою суспільного діалогу в країні стала збройна боротьба. «Недоговорена» світова війна обернулася страшнішою – громадянською. Не є секретом те, що для більшовицьких вождів революція в Росії розглядалася лише як перший крок до всесвітньої пролетарської революції. Все, що мислило інакше і стояло на шляху до цієї мети, визнавалося за контрреволюцію і мусило бути знищеним. Насамперед стріли гніву були спрямовані проти України.

Досліджуючи революційні процеси в Росії, Річард Пайпс точно помітив, що, Росія позбувшись царя, повернулася до свого природного укладу «козачої вольниці», яка розумілась як необмежена свобода». Цієї свободи було надто багато, вона зруйнувала не лише архаїчну царську бюрократичну машину, але й соціальну і виробничу структуру суспільства. Вершиною цієї руйнації став Жовтневий переворот у Петрограді. Видатний філософ і соціолог, а разом з тим учасник революційного руху, Ф. Степун в книзі «Бывшее и несбывшееся», розмірковуючи над перебігом російської революції, її переходом з фази «лютий» у фазу «жовтень», висловив цікаву думку, яка, щоправда, не завоювала великої кількості прибічників і залишилась майже непоміченою, між тим не є безпідставною. Ф. Степун не згоджувався з протиставленням Лютого і Жовтня як двох різних періодів революції. На його думку «Жовтень народився не після Лютого, а разом з ним, може бути навіть раніше його; В. Леніну тому тільки і вдалося перемогти Керенського, що в російській революції порив до свободи з самого початку приховував у собі і волю до руйнування» [46]. Уособленням «волі до руйнування» став більшовизм, який послуговувався девізом «весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем...».

У ході Української революції рельєфно виділяються *чотири етапи* українського державотворення. *Перший* – пов'язаний з функціонуванням Центральної Ради і УНР (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Другий* – від

державного перевороту 29 квітня 1918 р. й до падіння гетьманського правління 14 грудня 1918 р. *Третій* – з приходом до влади Директорії УНР у середині грудня 1918 р. й через низку трансформацій державної влади до кінця 1920 р. До цього періоду долучається проголошення Західно-української Народної республіки та її об'єднання з УНР у січні 1919 р. В схему Української революції вмонтована і Українська соціалістична радянська республіка, з якою пов'язане затухання революції, спричинене зміцненням більшовицького окупаційного режиму, поразками армії УНР, ослабленням повстанського опору, викликаного голодом 1921 р. та запровадженням нової економічної політики. Спробуємо поглянути на кожен з них через призму успіхів та невдач.

Стратегічний курс Української Центральної Ради, його сильні та слабкі сторони

На початку революції в Україні домінуючу роль в ній відігравали національно-визвольні процеси. 7.04.1917 у Києві силами місцевої інтелігенції була створена Українська Центральна Рада (УЦР). Виникнення у Києві українського організаційного ядра стало сигналом до мобілізації національних сил. Подібні осередки меншого масштабу майже одночасно з'явилися в Одесі, Полтаві, Харкові, повітових центрах. Вони направляли своїх представників до Києва. Вже Всеукраїнський національний конгрес (квітень 1917 р.) продемонстрував масштабну географію українського руху та залучення до нього широкої палітри політичних партій, за якими стояли народні маси, передусім селянство та інтелігенція. Мобілізація мас відбувалася шляхом проведення численних всеукраїнських, губернських і повітових з'їздів, на порядок денний яких ставились питання підтримки УЦР, ставлення до національно-територіальної автономії, українізації армії, освіти, державних установ. УЦР виступила ініціатором створення губернських і повітових українських рад, які визначали структуру українського руху. Вона широко практикувала апеляцію до мас через різноманітні відозви, заклики, декларації. Саме ця обставина дозволила Українській Центральній Раді досить швидко стати домінуючою громадсько-політичною силою в Україні та повести інтенсивний діалог з Тимчасовим урядом про майбутній державний устрій України. Лідери УЦР описували його формулою національно-територіальної автономії, яку розуміли достатньо широко у федеративному зв'язку з демократичною Росією.

Складний політичний діалог УЦР з Тимчасовим урядом, позначений проголошенням перших Універсалів, можна вважати центральним нервом політичного життя України 1917 р. Він вівся з перемінним успіхом, оскільки

кожна сторона мала власне бачення розвитку подій, яке не поділялося опонентом. Проте УЦР дотримувалася думки, що краще поганий мир, ніж відкрита війна, а тому намагалася не виходити за межі конструктивної співпраці, навіть коли це було їй на шкоду і змушувало до відступу із завойованих позицій. Життя показало, що це був не кращий сценарій. Тимчасовий уряд, неодноразово потрапляв у кризи, міняв свій склад і не зміг утримати Росію від крайнього радикалізму, сповзання у море анархії та беззаконня. Захоплення влади у Петрограді більшовиками на початку листопада 1917 р. засвідчило повну дезінтеграцію країни, колишня імперія, втрапивши міцну руку влади, швидко розділилася на окремі території. Залишалася остання надія на Всеросійські Установчі збори і переконання, що більшовики – це лише короткий проміжний епізод. Саме в цей момент УЦР проголосила *Українську Народну Республіку* та докладала енергійних зусиль для створення центрального уряду Росії.

Становлення нової молоді держави відбувалося у вкрай несприятливих умовах. Більшовики остаточно розвалили стару російську армію, підписали з командуванням Східного фронту Четверного союзу перемир'я та почали переговори про мир, а на початку січня 1918 р. розігнали Установчі збори. На той момент вони оголосили УНР війну і спрямували на її територію кілька тисяч красногвардійців та моряків-балтійців. Більшовикам був необхідний український хліб як і внутрішня війна для розпалювання пожежі всесвітньої революції. Факт оголошення Раднаркомом війни УНР, а потім перехід до відкритих військових дій виявив повну неготовність української еліти до такого повороту подій. Протягом 1917 р. вона конфронтувала з Тимчасовим урядом, а згодом і з більшовиками, але не розглядала ймовірність війни з ними. Модель національно-територіальної автономії, якої довгий час дотримувалася УЦР, жодним чином не була пов'язана із застосуванням збройної сили. Лише більшовицька навала, за словами М. Грушевського, звільнила українців від рабського обов'язку перед Москвою.

Запізнілі спроби створити власну армію були невдалими, що суттєво обмежувало стійкість національно-державного проекту. Український уряд не знайшов опори в українізованих військових частинах. Вони революціонізувалися, втрачали залишки дисципліни та у критичні моменти відмовлялися воювати за українську державу, прикриваючись гаслами нейтралітету. Створити нову масову армію у такий короткий термін було неможливо, справа завершилася формуванням лише окремих частин, чого було недостатньо для відсічі ворогу.

Єдиним способом захисту від більшовицького наступу на той момент стало підписання мирного договору з країнами Четверного союзу. Але цього

можна було досягти лише змінивши зовнішньополітичну парадигму. Відомо, що УЦР була прихильна до Антанти, намагалася зберегти східний фронт, принаймні в межах України. Та ні фронт не вдалося зберегти, ні отримати юридичне визнання союзників. Руїницькі дії більшовиків змусили їхати до Бресту. Діставши військову допомогу від Німеччини та Австро-Угорщини, лідери УЦР втримали владу, дістали міжнародне визнання, але значно втратили суспільну підтримку, адже чотири роки суспільство сприймало німців та австрійців як ворогів. Подальший розвиток подій, пов'язаних з необхідністю виконання умов «хлібного миру», ще більше посилив ізоляцію влади УНР.

Сучасна історіографія так і не дала розгорнутої переконливої відповіді на питання про метаморфози української і виконавчої, і законодавчої влад після їх повернення до Києва у березні 1918 р. В їх поведінці ми бачимо розгубленість і нездатність до активних дій, тоді як події вимагали формулювання стратегічних, доленосних гасел, які б дозволили зміцнити державу, вивести її на шлях постреволуційного незалежного розвитку. Закрадається думка, що ідея самостійної держави, проголошена за певних обставин IV Універсалом, на практиці виявилася невід'ємною для УЦР. Відступ з Києва, перебування у Житомирі, Сарнах та Коростені уряду та ради дуже схематично описані в літературі. Обговоривши питання про воєнну допомогу Німеччини УНР у боротьбі з більшовиками, Мала рада запам'яталася лише законами про запровадження григоріанського календаря та середньоевропейського часу, затвердження гербом УНР тризуба, законами про гривню та громадянство УНР. Напевно ці закони були важливими, але чи першочерговими. Описуючи цей період, дослідники не оминають брошури М. Грушевського «На порозі нової України», в якій йдеться про кінець московської орієнтації, орієнтацію західноєвропейську, нові українські перспективи. Але історики практично не пишуть, на якій хвилі писалася ця праця. Сам Грушевський у передмові до праці порівнює себе з французьким просвітником XVIII ст. Кондорсе, який викладав власне бачення модернізації суспільного життя. Грушевський дав своїй праці промовистий підзаголовок «гадки і мрії». Реальні справи в країні залишилися поза увагою її очільника («свої гадки я звертав у нім не на справи біжучого дня, а поверх них звертався до будочности» [47, с. 4], він поринув у футурологію. Мало чим у цей період заявив про себе і український уряд.

Тут згадуються свідчення Є. Коновальця: «Ми були дуже молоді й дуже недосвідчені. Все воно вкупі: ідеалізм, молодість, недосвід і наївність – почали мститись на нас з перших наших починів на київському ґрунті.

Найбільше попеклися ми на нашій вірі у провідників тодішнього українського революційного руху. Вони користувалися в наших очах недосяжним авторитетом. І хоч як боляче відчували ми їхню *нехіть до нашої ідеї*, самостійної та незалежної Української Держави, а проте ми не зневірювалися в них. Та швидко ми були *примушені* ставитися критичніше до діяльності діячів Центральної Ради, бо бачили наглядно, що їхня політика вводить у краю замість ладу щораз більшу анархію, яка не тільки виключає організацію війська, але веде державу до неминучої руїни» [48, с. 5].

Є. Коновалець вважав, що прихід німців створив сприятливі умови для державного будівництва, для цього УЦР треба було шукати певного порозуміння з ними, тоді як українська влада робила щось протилежне. На прохання начальника штабу німецьких військ у Києві генерала В. Гренера про аудієнцію голова Центральної Ради М. Грушевський відповів відмовою, що викликало лють і сарказм у генерала. Досить швидко німці зневірилися у можливості співпраці з УЦР та урядом, а також переконалися у його ізоляваності, відсутності суспільної підтримки, що відкрило шлях до підготовки державного перевороту.

Ця обставина сприяла переміщенню революційних пріоритетів із національних завдань на соціальні, з чітко організованих процесів на стихійний спонтанний рух.

Спочатку, коли внаслідок падіння самодержавства створилися сприятливі умови для легального активного громадського життя, а державні органи ще зберігали контроль над ситуацією на місцях, соціальний компонент був приглушений і лише посилював український національний рух. Однак по мірі того, як моральний авторитет і сила влади на території Росії та України почали занепадати, політичні настрої та поведінка мас радикалізуватися, і значення національного щодалі більше поступалося перед соціальним. Варто звернути увагу, що й очільники УЦР в ході революції ставали все більш лівими. У березні 1918 р. М. Грушевський у брошурі «На порозі нової України» достатньо прямо висловлювався про те, що Українська держава – не кінцева мета, а лише «форма, яка має бути заповнена соціальним і культурним змістом, відповідно нашим намірам і бажанням, себто бажанням і інтересам трудового українського люду» [49, с. 84.]. Іншими словами, держава це засіб поліпшення матеріального і духовного становища трудящих мас. Про це ж він говорив на урочистому засіданні Малої ради з нагоди першої річниці створення Центральної Ради.

Чому впала Українська (гетьманська) Держава

29 квітня 1918 р. у Києві відбувся державний переворот. Ініціаторами та головними організаторами його було німецьке військове командування.

Ліво-демократичний уряд УНР здався йому недієздатним, тому ще з кінця березня 1918 р. розпочалися пошуки альтернативи. Вони були недовгими. Німці, перебравши кількох кандидатів, зупинили свій вибір на генералі П.Скоропадському, людині військовій, звиклій до дисципліни та глибоко не заангажованій в українську політику. На попередніх зустрічах з представниками німецького штабу від П. Скоропадського головно вимагалось дотримання умов Берестейського мирного договору та активної співпраці з німцями. Отримавши таку згоду, німецькі військові зробили все, щоб переворот відбувся без зайвої афектації.

Поставши як альтернатива парламентській за формою, демократичній за ідейним спрямуванням УНР, гетьманат функціонував як авторитарно-бюрократичний режим з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави і суттєвими обмеженнями демократичних свобод. По відношенню до попереднього національно-демократичного етапу це була антитеза або спроба його заперечення. Гетьман не знайшов спільної мови з українськими політиками, навіть тими, що критично ставилися до політики уряду В.Голубовича та УЦР. У новоствореному гетьманському уряді більшість отримали представники російських партій октябристів та кадетів. Така модель влаштувала німців, але погано вписувалася у революційну дійсність, викликала до життя не лише політичну опозицію, яка об'єднала більшість українських політичних партій, але й збройний опір (Тарашансько-Звенигородське повстання) та страйковий рух. Очевидно, що П. Скоропадський випадково в силу збігу обставин потрапив на роль очільника держави, з усіма наслідками, що випливають з такого стану речей. Викликають сумніви твердження про його українську ідентичність. На пам'ять приходить характеристика дана гетьману Є. Коновальцем: «... П. Скоропадський це людина чесна, але дуже слабовільна, українському народові та його справам дуже й дуже далека; видно було, що Гетьман завзято вчився української мови, бо від часу першої моєї розмови з ним до слідкуючої зробив великі поступки; майже в кожній розмові зі мною підкреслював, що керується він лише добром Україні й нарікав, що українці не хочуть його підтримати, але одночасно оточував себе людьми крайньо ворожими до всього українського і майже сліпо слухав їхніх порад і вказівок» [47, с.10].

У цьому зв'язку згадується ще один епізод з короткої історії гетьманату. Для своєї легітимізації режим використовував українське козацько-гетьманське минуле, наголошуючи на родинних зв'язках Павла Скоропадського з гетьманом Іваном Скоропадським. Але ось 9 липня засідання Ради міністрів почалося з позачергового повідомлення голови уряду про звернення товариства «Батьківщина» з пропозицією встановити 10 липня

національне свято вшанування гетьмана І. Мазепи, зробити цей день вихідним для працівників урядових установ, а також провести в Софіївському соборі панахиду в присутності членів уряду. Товариство звернулося до уряду з проханням провести публічне вшанування гетьмана Івана Мазепи включно з панахидою. Що ж ухвалив гетьманський уряд? Читаємо в протоколі урядового засідання: «Обмінявшись по цьому питанню думкам, Рада Міністрів одногolosно визнала, що день пам'яті Гетьмана Мазепи, національно–патріотична роля котрого в історії України уявляється дуже спірною, національним святом лічити не можна» [49, с. 134]. Прикметно, що другим на порядку денному було питання про святкування 12 липня, в день святих Петра і Павла, дня янгола діючого гетьмана. Ухвалили 12-го в урядових установах не працювати, а уряду в повному складі бути на урочистому молебні у Софіївському соборі [49, с. 135].

Особливо незаперечною виглядає залежність гетьманської влади від німецько-австрійської військової присутності. Гетьман і його уряд змушені були в силу згадуваних вище домовленостей узгоджувати свої рішення з німецьким штабом, головно генералом В. Гренером чи послом А. Муммом фон Шварценштайном. Поразка Четверного союзу виявилася і поразкою спроби збудувати Українську Державу на консервативних ідеях.

Відновлення права приватної власності, що в умовах того часу означало повернення землі поміщикам, як і поновлення дії дореволюційного російського законодавства позбавляло гетьманський режим широкої соціальної підтримки, лояльність до нього демонструвала лише частина верхівки суспільства. «Українська народна громада» – партія, яку заснував гетьман, виявилася малочисельною і неспроможною самостійно створити уряд, довелося обирати міністрів з середовища російських октябристів та кадетів. Очевидець пише: «В момент гетьманського перевороту настрої мас були рішучо ворожі Скоропадському й виключали всяку співпрацю з ним. Ті настрої були так сильні, що підлягали їм і провідники мас, політичні діячі, що їх завданням є критично ставитися до всіх випадків політичного життя» [48, с. 9].

Історія Української гетьманської держави є найбільш дискусійним періодом та темою Української революції, вона розділила істориків фактично на два табори, один з яких робить наголос на розбудові державних інститутів, в яких бачить ключ до становлення державності, а другий – критично зауважує, що без широкої соціальної підтримки будь-яке державне будівництво саме по собі приречене на поразку, за винятком, коли буде спиратися на чужоземну військову силу. Таким чином, саме брак національної консолідації та стійкості стали фатальними для проекту Української Держави П. Скоропадського.

**«Один в полі не воїн»: проблема зовнішньої підтримки
у протистоянні з Росією**

Однією з головних причин поразки українського революційного державотворення історики вважають відсутність зовнішньої підтримки українців з боку країн переможниць у Першій світовій війні. Очевидно, що це справедливе твердження. Але треба розібратися чому так сталося, і чи були і наскільки в цьому винні самі українці. Спробуємо це зробити. Для цього повернемося в 1917 р. на початок революції.

Головним гаслом Української Центральної Ради був заклик до здобуття національно-територіальної автономії України у федеративній демократичній республіці Росії. Це гасло було характерним для української політики з часів М. Костомарова та М. Драгоманова, ним оперував під час революції 1905–1907 рр. М. Грушевський, він активно заговорив про національно-територіальну автономію у березні 1917 року. Ідею рішуче підтримали всі українські політичні партії та схвалив Всеукраїнський національний конгрес. *Сильною стороною федералістсько-автономістської моделі було те, що вона дозволяла в умовах Першої світової війни ставити легітимно «українське питання» перед Тимчасовим урядом і російською політичною елітою, не наражаючись на звинувачення у сепаратизмі, а одночасно проводити мобілізацію та організацію національного руху, зокрема підвищувати його стійкість й організованість.*

Однак у цієї моделі були й слабкі сторони. Зокрема, визначаючи повноваження автономії і федерації, М. Грушевський стверджував, що «право заграничної політики належить тільки до союзної держави, а не держав-частей. Так само провід військовими силами і флотом держави» [50, с. 130].

Центральна Рада довгий час намагалася дотримуватися цього припису. Генеральне секретарство міжнародних справ було створено лише через місяць після проголошення Української Народної Республіки – 22 грудня 1917 р. Безумовно це не могло не призвести до негативних наслідків. Насамперед вони позначилися на тому, що зовнішній світ недотримував інформацію про події в Україні, про діяльність Центральної Ради. Іноді зовнішньополітичну пасивність Центральної Ради важко було пояснити, наприклад, коли до Києва у травні завітав французький міністр військових справ відомий соціаліст Альбер Тома, комітет УЦР вирішив не брати участі у його вітанні [51, с. 84].

А між тим союзники були серйозно занепокоєні станом Росії та її можливостями продовжувати війну. 3 липня довірена особа Альбера Тома Жорж Петі передав до Парижа таку інформацію: «Німецький елемент зацікавлений у тому, щоб підштовхнути Україну до руху, який шваби

сподіваються довести до розпаду Росії. Їх репрезентує Грушевський, президент Ради, якого ще не так давно австріяки призначили професором історії у Львові» [52, с. 49].

Тобто український рух союзниками подавався як шкідливий, сепаратистський. У липні 1917 року до Петрограда прибув новий французький посол Ж. Нуланс. Він був налаштований проти автономії України і під час зустрічі з О. Шульгиним не радив Центральній Раді ускладнювати життя Тимчасовому урядові. Країни Антанти не бачили потреби розділяти Росію – союзника у світовій війні і головну противагу відродженню німецького імперіалізму, а «українське питання» розглядали лише як внутрішню проблему Росії. Однак після падіння Тимчасового уряду в Петрограді та проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки зацікавлення Антанти Україною значно зросло. В розбурханому революцією російському морі Україна виглядала як острів з відносним порядком. Це створювало надії на можливість продовження боротьби на Східному фронті. У листопаді 1917 р. французький посол у Петрограді Ж. Нуланс запропонував українській державі позику на придбання необхідного військового спорядження. Захоплення більшовиками Ставки російської армії в Могильові змусило переїхати до Києва військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії. В кінці листопада 1917 р. генеральне секретарство військових справ намагалося створити Український фронт на базі старих Південно-західного та Румунського фронтів, проте великого успіху в цьому напрямі не досягло. Війська були деморалізовані, солдати тисячами залишали фронт, більшовицька пропаганда мала успіх. У цей період пріоритетом зовнішньої політики України було проголошено боротьбу за загальний мир «без анексій і контрибуцій».

23 грудня 1917 р. у Парижі було проведено англо-французьку конференцію в справі України. З'ясувалося, що ні британський, ані французький уряди недостатньо знають ситуацію в Україні й, отже, не можуть її належно оцінити. Тому конференція вирішила надати допомогу Україні, але ще не визнавати офіційно її уряду, а лише де факто. Однак обіцянки Антанти у справі допомоги Україні практичних наслідків не мали, а ситуація на фронті швидко змінювалася. Більшовики запропонували Німеччині переговори про перемир'я. 13 листопада німці дали на це згоду, а вже 20 листопада переговори почалися у Брест-Литовському. Союз визволення України телеграфно інформував УЦР про те, що коли вона не візьме участь у мирних переговорах, то Четверний союз підпише мирний договір з більшовиками. В грудні більшовики оголосили УНР війну і повели наступ на її територію.

Неспроможність самостійно дати відсіч більшовикам військовою силою підштовхнула УНР до участі у переговорах і підписанні мирного договору з Четверним союзом, на збройну допомогу якого будувався розрахунок. Про подвійну роль Берестейського мирного договору йшлося вище. Якби Першу світову війну виграла країна Четверного союзу, напевно Україна збереглася б як держава, але переможцями стали країни Антанти. Вони дали зрозуміти ще гетьманським дипломатам, що без ентузіазму сприймають Україну як незалежну державу. Позиція Антанти не змінилася і після зміни влади в Україні.

Здолавши гетьманський режим, Директорія 26 грудня 1918 р. оприлюднила свою програмну декларацію, в якій оголосила відновлену УНР нейтральною країною, яка бажала мирного співіснування з народами інших держав. В січні український уряд спорядив велику кількість дипломатичних місій, які розіслав переважно до європейських країн з розрахунком наведення дипломатичних стосунків та офіційного визнання УНР. Між тим країна потрапила в дуже складне і внутрішнє, і міжнародне становище. Політичний провід держави не міг чітко визначитися з ким їм бути: із західною демократією чи з більшовиками в очікуванні світової революції. Погляди розділилися. Уряд УНР намагався одночасно вести переговори і з більшовиками, і з представниками Антанти. Ні одні з цих переговорів не дали бажаних результатів. Більшовицька Росія розгорнула проти УНР нову війну, її війська на початку січня 1919 р. захопили Харків, звідки почали наступ на Лівобережжя. 16 січня Директорія була змушена оголосити про стан війни з РСФРР. Не склалися відносини і з Антантою. В кінці 1918 р. – початку 1919 рр. на півдні України (Одесі, Миколаєві, Херсоні) висадився 15-ти тисячний десант союзників. 13 січня 1919 р. в Одесу прибув штаб французької десантної дивізії на чолі з генералом д'Ансельмом. Генерал поставив українським військам вимогу звільнити район навколо Одеси, що свідчило про негативне ставлення Антанти до УНР, про це ж говорило й те, що в наказах генерала територія, яку контролювали його війська, розглядалась як південь Росії, а про УНР навіть не згадувалося. Антанта зробила ставку на білу Росію, генералів Колчака та Денікіна. США, вступ у війну яких, вирішив її завершення на користь Антанти, теж притримувалися позиції про збереження цілісності Росії. 18 січня 1919 р. в Парижі відкрилася Мирна конференція, завданням якої було підведення підсумків війни та вироблення системи мирних договорів, які б визначили подальший хід історії. Більше ніж на рік до Парижа була прикута увага світу, який сподівався отримати справедливий та довгоочікуваний мир. На конференцію запросили представників 27 держав-переможниць, а також і трьох новоутворених, зокрема

Польщі та Чехословаччини. Україні, чиє майбутнє на пряму залежало від рішень конференції, стати безпосереднім учасником конференції не вдалося. Українська делегація не була офіційно допущена на конференцію, а питання про незалежну українську державу відкладене на майбутнє.

Завершення Першої Світової війни дало ще один потужний імпульс для розвитку Української революції та української державності. Цій мегаподії українці завдячують проголошенням Західноукраїнської Народної республіки та об'єднанням двох українських держав в одну Соборну Україну. Це трапилося 22 січня 1919 р. у Києві ухваленням Акту Злуки. Він мав велике символічне значення, бо увінчав прагнення двох гілок українського народу до спільного життя, а також інтегрував до національної стійкості ідею соборності українства.

Проте в реаліях 1919 р. об'єднання не дало очікуваного результату, внівши додаткове напруження в життя політичної еліти. Керівників УНР і ЗУНР різнили суттєві суперечності у визначенні стратегії державного будівництва, у формуванні внутрішньої і особливо зовнішньої політики. Особливу гостроту мало польське питання. Спроби голови Директорії Симона Петлюри налагодити стосунки з головою II Речі Посполитої Юзефом Пілсудським викликали відверте невдоволення диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича.

1919 р. УНР довелося вести збройну боротьбу на кількох фронтах, проти червоної та білої Росії, а також і нововідновленої Польщі. Ця боротьба була непосильною, вона не лише породжувала військові поразки, але й загострювала внутрішні суперечності в українському революційно-демократичному таборі. 12 листопада диктатор ЗО УНР Євген Петрушевич скликав у Кам'янці–Подільському нараду представників галицьких політичних і громадських організацій, Директорії та уряду УНР, на котрому заявив, що створення самостійної України нереальне і треба йти на домовленості з Денікіним. Через кілька днів він та уряд ЗО УНР залишили Україну, взявши курс на Відень. Призначений командуючим УГА генерал Осип Микитка підписав в Одесі угоду з денікінцями, за якою Українська Галицька армія переходила в повне розпорядження головнокомандуючого Збройними силами півдня Росії.

Такий поворот справ поставив армію УНР у безвихідне становище, вона вимушена була ліквідувати фронтові операції і перейти до партизанських способів дії. В історіографії цей гіркий епізод дістав назву листопадової катастрофи 1919 р.

Найпомітнішою подією наступного 1920 р. для УНР стала спроба союзу з Польщею, яку уособила Варшавська угода чи союз Петлюри з

Піلسудським. Вона була здобута українською стороною шляхом великих і несправедливих територіальних поступок Польщі, до якої мала відійти Галичина і значна частина Волині. Ще на момент підписання Варшавська угода дістала нищівну критику в політичних колах як польських, так і українських. Проте на думку очільника УНР С. Петлюри це була остання єдина можливість продовжити боротьбу за державність і незалежність. До цієї думки сьогодні схиляється і українська історіографія. Спільний похід польської і української армій мав оптимістичний початок, вже на початку травня 1920 р. союзники увійшли до Києва, але розвинути успіх не змогли, банально для цього не вистачало військових сил ні польських, ні українських. Цим скористалися більшовики, які протягом місяця стягнули на західний фронт військові резерви і забезпечили собі кількісну перевагу. В червні-липні союзники були відкинуті червоними до стін Варшави та Львова. 13–25 серпня під Варшавою відбулася битва, названа пізніше «Чудом над Віслою», в якій червоні зазнали поразки. Поряд з польськими військами у битві брали участь і українські. 12 жовтня в Ризі між польською і радянською сторонами було досягнуто домовленість про перемир'я. Поляки вирішили далі війну не продовжувати, для цього у них не вистачало сил, до того ж запропоновані радянською делегацією умови їх цілком влаштували. До того ж на цьому жорстко наполягали дипломати Антанти. Такий поворот справи залишив українську армію один на один з набагато сильнішим ворогом. Це унеможливило подальшу боротьбу. 21 листопада армія УНР після оборонних боїв у районі Чорний Острів – Волочиськ відійшла на правий берег Збруча, де була інтернована польськими військами та розташована у спеціальних таборах.

Отже, можна говорити про те, що в часи революції Україна як держава не змогла стати повноцінним зовнішньополітичним суб'єктом, а швидше виконувала роль об'єкта, в якому сусідні держави бачили не повноправного партнера, а цінний ресурс для забезпечення власних інтересів. Першість тут вела більшовицька Росія.

Народний опір більшовицькій окупації

Сучасна концепція історії Української революції включає в себе й історію Української соціалістичної радянської республіки, яка постала на українській землі в силу російської більшовицької експансії та окупації. Закріпитися в Україні більшовикам вдалося лише з третьої спроби, пішовши на певні компроміси в земельній та національній політиці. Війни з Україною російські більшовики вели методами, які сьогодні дістали назву *гібридної війни*. Ще у грудні 1917 р. вони інспірували появу у Харкові, захопленому

більшовицьким військом радянського уряду УНР, під прикриттям якого розгорнули наступ на Київ.

Проте спроба поширити радянську владу на територію України на початку 1918 р. виявилася невдалою і короткотривалою. Німецькі та австро-угорські війська легко витіснили нечисленні червоні армії за межі України. Зазнавши поразки в Україні, більшовики зобов'язалися перед країнами Четверного союзу визнати УНР як суверенну державу та провести з нею розмежування територій, однак не хотіли змиритися з цією поразкою, з такою геополітичною реальністю, котра ставила під сумнів плани розгортання *світової революції* та позбавляла їх *українського хліба*, без якого Росія не могла існувати. Влітку 1918 р. вони провокували повстання в Україні, але ця спроба теж не увінчалася успіхом. В липні того ж року в Москві відбувався установчий з'їзд КП(б)У. Він проходив під повним патронатом та контролем ЦК РКП(б). КП(б)У створювалася не як самостійна партія, а як обласна організація РКП(б). В листопаді 1918 р. більшовики денонсували Брестський мирний договір та розірвали дипломатичні стосунки з Україною. Рада народних комісарів РСФРР 11 листопада зобов'язала Реввійськграду республіки протягом 10 днів підготувати війська для походу в Україну. Для інтервенції 17 листопада спільним рішенням ЦК РКП(б) й РНК РСФРР було створено керівний орган під назвою «Реввійськграда групи військ Курського напрямку». До неї ввійшли В. Антонов-Овсієнко, Й. Сталін і В. Затонський. Сама ж група військ наприкінці грудня налічувала близько 22 тис. бійців. На території Росії був створений так званий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, під егідою якого почався наступ на територію України. У конфіденційному листі до командувача Червоної армії Й. Вацетіса В. Ленін так пояснював справжню мету формування цього і подібних до нього урядів: «... обставина має ту добру сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію й створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище й населення не зустрічало б їх як визволителів» [53, с.102–103].

У січні 1919 р. Москва призначила головою українського советського уряду болгарина Х. Раковського. Прибувши до Харкова, він підготував документ, який чітко віддзеркалював характер, та завдання цього уряду та його справжню роль. Зацитуємо згаданий документ: «1. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно. 2. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины, не

будучи, по суті, самостійним, не створювало і не збирається створювати свого незалежного командування, назвав Реввоенсовет групи Курського напрямлення «Реввоенсоветом Української совєтської армії» виключно для того, щоб можна було говорити про совєтську армію України, а не про наступлення російських військ, т.е. продовжати ту політику, яка почата була утворенням Временного робітничо-селянського уряду України. Це перейменування відносно не означало і не означає ніякого змінення по суті, тим більше, що особливий склад цього Реввоенсовета визначений не нами, а центральним закладом РСФСР і негласно він є тим же самим Реввоенсоветом групи військ Курського напрямлення, одержавшим тільки іншу вивіску для України» [55, с. 328].

6 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України, який за кілька днів до того переїхав з РСФРР до Харкова, Україну було проголошено незалежною «Українською Соціалістичною Радянською Республікою» (УСРР). Однак цей уряд, цілковито залежний від Москви, навіть не намагався провадити самостійну державну політику. 25 січня в Харкові він декларував необхідність об'єднання УСРР з РСФРР на засадах соціалістичної федерації. Робилося це про людське око, бо в Україні й так послідовно втілювалась у життя політика, що становила в РСФРР цілісну систему, причетною ознакою якої була сувора централізація політичного та економічного життя країни (згодом вона дістала назву «військовий комунізм»).

Хоч Україна офіційно мала статус «радянської республіки», вільне обрання рад на її території надовго відкладалося. Натомість створювалися надзвичайні органи влади – ревкоми й комбіді, формування яких було прерогативою більшовицької партії. Центральна влада сама призначала людей у військово-революційні комітети. Широка трудяща маса не могла контролювати їхню діяльність. В кінці березня 1919 р. було проведено об'єднання товарних фондів УСРР і РСФРР, вони поступали в розпорядження спеціальної комісії ВРНГ РСФРР, встановлювалась спільна економічна політика, а 1 червня 1919 р. було створено військово-політичний союз радянських республік, котрий передбачав об'єднання збройних сил під єдиним командуванням, об'єднання системи управління економікою, спільну фінансову систему. Неважко уявити, що *в таких умовах «українська незалежність» була чисто декларативною.*

В основі політики «військового комунізму», яку запровадили більшовики, лежало тотальне одержавлення та усуспільнення. Заводи і фабрики, навіть невеликі кустарні виробництва націоналізувалися. Земля, на яку сподівалося селянство, дісталась радгоспам та комунам, а хліб, вирощений

селянством, мав бути примусово зданим державі за продрозкладкою. Селянське незадоволення весною 1919 р. швидко переросло в антикомуністичний повстанський рух [55, с. 54].

Для боротьби з ним в квітні 1919 р. було залучено 21 тис. бійців і командирів Червоної армії, створено спеціальний *Внутрішній фронт*. Фактично боротьба з повстанцями мало чим відрізнялася од фронтних дій регулярних частин. У ліквідації виступу Зеленого брали активну участь червона піхота, кіннота, артилерія й навіть кораблі Дніпровської флотилії, які не раз обстрілювали з гармат повсталі села.

17 липня Рада робітничо-селянської оборони УСРР ухвалила постанову «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі», де йшлося про надзвичайні методи боротьби – кругову поруку, воєнну блокаду, захоплення заручників, накладання контрибуцій, виселення сімей керівників повстань. Однак село не припиняло опір. У перших двох декадах липня 1919 р. органи НКВС зареєстрували 207 антикомуністичних виступів на території УСРР. Чимало з них мали масовий характер. Так, загони отамана Гончара у Васильківському повіті налічували до 8 тис. повстанців, а отамана Зеленого близько 12 тис. У виступі, що відбувся в середині травня в Подільській губернії, брало участь до 20 тис. чоловік. Уся селянська Україна повстала проти спроби реорганізувати її життя на комуністичний лад. Це було однією з головних причин падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р.

На початку 1920 р. більшовики втретє окупували Україну. Протягом 1920–1921 рр. Україна залишалася своєрідним плацдармом для випробування та вдосконалення комуністичної системи. Українська державність в УСРР мала суто формальний характер. 27 січня 1920 р. були анульованні усі декрети уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народногосподарських, продовольчих, фінансових установ, і замінені російськими аналогами.

Не поспішали в Україні з виборами до рад; перевага тут надавалася ревкомам – надзвичайним органам, склад яких не обирався, а призначався. Навіть наприкінці 1920 р. ревкоми переважали в загальній структурі державних органів влади. IV-а конференція КП(б)У (березень 1920 р.) пояснювала такий поворот справи тим, що в Україні «пролетаріат почасти ще перебуває під впливом соціал-зрадницьких партій, а на селі пролетарські маси й трудове селянство ще перебувають не тільки під фактичною, а й під моральною диктатурою куркуля» [55, с.72]

При формуванні органів радянської влади абсолютна більшість у них забезпечувалася за членами КП(б)У, які в губернських виконкомах

становили 91,1% загальної чисельності. Як і 1919 р., більшовики розмовляли зі своїми політичними опонентами мовою ультиматумів або через ВУЧК. Каральна політика 1920 р. набула величезного розмаху, кожна спроба протидіяти державним органам чи їхнім представникам розцінювалась як контрреволюція. Протягом року в Україні було створено органи примусових робіт, обладнано 18 концентраційних таборів, через які пройшло 25–30 тис. осіб.

«Живильні соки» у вигляді ешелонів з хлібом, яких регулярно вимагала від Харкова Москва, супроводжувалися ріками селянської крові. Але більшовицькі лідери не брали це до уваги.

Тож не дивина, що в селах України зростало глухе невдоволення. З кінця весни 1920 р. воно знову переросло в масовий повстанський рух. Цей рух, широко розгорнувшись 1919 року, активно продовжувався до кінця 1921 р., а потім затихаючи давав про себе знати до середини 1920-х рр. На жаль повстанський рух мав локальний характер, повстанці героїчно захищали свої села, волості, повіти, але не змогли піднятися до розуміння необхідності боротьби за національну державу.

В незалежній Україні романтизована тема повстанства стала популярною серед українських письменників і читачів. Роман В. Шкляра «Чорний ворон» був удостоєний Шевченківської премії та перекладений на іноземні мови. Безперечно реальна історія повстанського руху дещо інша, прозаїчніша і суперечлива. Вона тісно переплетена з історією «отаманщини», про яку згадувалося вище, бо за цими обома явищами переховувалася головна діюча особа Української революції – селянин, якому не бракувало революційної енергії, але не вистачало національної свідомості, державного мислення, бажання підпорядкувати місцеві інтереси загальноукраїнським.

* * *

Підсумкова оцінка Української революції не може бути однозначною. Якщо українська державність упродовж революції не змогла себе ствердити, то це ще не дає підстав для розмов про повну поразку, а тим більше катастрофу. Революція зробила потужний мобілізаційний вплив на українські національні сили, сприяла консолідації нації, зростанню її етнічної і політичної самосвідомості. Вона остаточно ліквідувала той ганебний статус, який мали українці у царській Росії і змусила більшовиків піти на значні поступки українцям, забезпечивши їм певні пільги культурно-національного розвитку та проголошення УСРР, а згодом і союзної держави.

Поразка національного державотворення в період революції має кілька пояснень зовнішнього і внутрішнього характеру. Головною серед них треба визнати недостатню підготовленість тодішньої нації до повнокровного державного життя. Українська еліта, представлена переважно інтеліген-

цією, виявилася малочисельною, а маси – неконсолідованими, з недостатнім рівнем національної свідомості. Ця обставина сприяла переміщенню революційних пріоритетів з державотворчих завдань на соціальні, що виявилось вразливим місцем національної стійкості та консолідації.

За режиму гетьмана П. Скоропадського, який намагався збудувати Українську державу на засадах консерватизму, поновивши право поміщиків на землю, а одночасно і часткову дію дореволюційного законодавства, соціальний радикалізм селянства вступив у конфлікт з державно-національними потребами. Селяни відмовились підтримувати ту державу, яка відбирала в них землю і хліб. Українська ідея виявилась сильно здискредитованою в очах села, яке восени 1918 р. підняло масовий повстанський рух проти гетьманської держави і знищило її.

Директорія, що прийшла до влади на хвилі боротьби з гетьманським режимом і проголосила відновлення Української Народної Республіки, так і не спромоглася знайти переконливі в очах селянства аргументи для актуалізації національної ідеї. Ця обставина спричинила гостру і затяжну кризу національної революції. Не вдалося її подолати і проголошенням Акту злуки соборності українських земель 22 січня 1919 р. Об'єднання східної і західної частин України залишилося по суті лише урочистим, але *декларативним актом*, який втратив свою практичну чинність наприкінці 1919, проте зберігся в історичній пам'яті нації, як один із символів її консолідованості.

Ні організаційно, ні ідейно урядам УНР не вдалося використати соціальні фактори українського руху, передусім повстанство, яке переважно виявляло себе в локальних, стихійних чи слабо організованих формах. Не увінчалися успіхом й спроби спертися в побудові держави на зовнішні сили, що якоюсь мірою мали компенсувати проблему стійкості національно-державних проєктів 1917–1921 рр.

Найтривалішою з них була німецька та австро-угорська військова присутність в Україні у 1918 р. На певний час цим військам вдалося стабілізувати ситуацію, і не виключено, що в такий спосіб можна б було сподіватися на певну українську державотворчу перспективу. Однак програма Четверним союзом війна, революції у Німеччині та Австро-Угорщині надто швидко підірвали цей проєкт, а досягти підтримки країн Антанти українським політикам не вдалося. У боротьбі з більшовиками Антанта підтримала лідерів *білого руху*. В цих умовах у Симона Петлюри практично не було особливих можливостей для політичного маневру в пошуку союзників у боротьбі за незалежність України. Його надії були пов'язані з відновленою 1918 р. польською державою, яка в силу історичного досвіду і червону, і білу Росію розглядала як реальну загрозу своїй незалежності, тому сама була зацікавлена в потенційних союзниках. Але і українсько-

польські відносини не виглядали безхмарними. Утворення нових незалежних національних держав у Центральній Європі після завершення Першої світової війни супроводжувалося міжетнічними конфліктами за території пограниччя чи території спільного проживання різних народів. Класичним прикладом такої боротьби стала Східна Галичина.

Несприятлива зовнішньополітична кон'юнктура робила український державницький табір безсилим у протистоянні з лівим радикалізмом, уособленням якого став більшовизм, який діяв не лише збройно, але й ідейно, активно використовуючи гасла соціальної та всесвітньої революції.

Гострий вияв соціальних антагонізмів вносив додаткове напруження в українське політичне середовище, призводив до поділу політичних партій, ліві частини яких перехоплювали більшовицькі гасла «радянської влади», створювали ґрунт для націонал-комунізму, що зрештою забезпечило кінцевий успіх більшовизму: перетворило Україну в Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Опір селянства політиці «воєнного комунізму» був потужним, але стихійним і слабо організованим, він стримував більшовицьку експансію, але не міг її зупинити, *оскільки не спирався повною мірою на загальнонаціональний ресурс національного супротиву.*

2.3. Стратегії руйнації стійкості українського соціуму у політичному арсеналі радянського тоталітаризму міжвоєнної доби (1921–1939)

Вчасна зміна *риторики* в українському питанні забезпечила більшовикам підтримку в середовищі українських повстанських сил і врешті – перемогу в протистоянні з білогвардійським політичним проектом за Україну. Для України це обернулося національною катастрофою.

Всеукраєвком (вищий орган виконавчої влади третьої радянської України) 27 січня 1920 р. видав постанову «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР». Це прагнення уявилося й постановою Всеросійського ЦВК «Про створення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР» (7 лютого 1920 р.). Говорячи про *автономність* радянських республік, що входять до РСФРР [56, с. 205], в Кремлі не робили різниці між республіканськими партійними організаціями та республіками, вважаючи їх належними Росії за фактом радянськості, або ж – належності до сфери впливу більшовизму. Партійна монополія перетворила виконавчу, законодавчу та судову гілки влади на сурогати, які камуфлювали диктатуру партійних вождів. В побудові держави-комуни не було місця державному суверенітету України. Так само і український народ не був носієм суверенітету, ані в ті

часи, коли Конституція УСРР 1919 р. проголосила її державою диктатури пролетаріату, ані коли Конституція УСРР 1929 р. назвала Українську республіку соціалістичною державою робітників і селян, ані коли Конституція 1937 р. декларувала перемогу диктатури пролетаріату [57]. Конституційно декларовані права і свободи були фікцією.

Феномен УСРР / УРСР у радянському проєкті 1920-х рр.

Якби не загрозна для червоної Росії геополітична ситуація (а саме: перемир'я між РСФРР, УСРР та Польщею 12 жовтня 1920 р. у Ризі, де йшлося про визнання незалежності України та Білорусії), УСРР, певне, мала б значно коротшу історію. З огляду на зовнішні загрози Кремль змушений був позиціонувати радянську Україну суверенною державою. Договір між РСФРР та УСРР було укладено 28 грудня 1920 р., а ратифіковано українською стороною у березні 1921 р. V-м Всеукраїнським з'їздом рад. Упродовж наступних років український субцентр влади докладав безліч зусиль, аби державний суверенітет відповідав букві Договору, тоді як очільники Росії вважали його формальністю. Прагнення відстояти максимальну свободу дій українці виявили і під час обговорення та доопрацювання проєкту Декларації та Союзного договору, ухвалених в основному I Все-союзним з'їздом рад. «З Харкова СРСР бачився не покращеним варіантом Російської імперії, а дійсно новим державним утворенням, у якому гасла про рівноправність і взаємоповагу не будуть порожніми словами» [58, с. 199], – зазначає Г. Єфіменко. Створення двопалатного парламенту, відхилення сталінського проєкту автономізації та низка пропозицій республіканських наркоматів і відомств, внесених за наполяганням української сторони до проєкту Конституції СРСР, стали чи не найбільшим тогочасним досягненням українського субцентру влади, що діяв, спираючись на підтримку В. Леніна та Л. Троцького. Відстояні позиції забезпечили республіці певний люфт самостійності в низці питань внутрішньої політики, що, власне, й створило феномен радянської України та збагатило скарбницю її досвіду зі здійснення національної політики. Втім, вони ж зрештою перетворили республіку на об'єкт мало не параноїдальної упередженості Й. Сталіна стосовно «українського самостійництва»¹.

¹ Вже на 4-й нараді при ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей (червень 1923 р.) Й. Сталіну вдалося порушити однаковість українського табору. Невдовзі низка кадрових рокировок (у липні 1923 р. Х. Раковського було призначено послом до Британії, навесні 1924 р. з України було відкликано М. Фрунзе, на початку 1924 р. всерйоз розглядалася можливість усунення з республіки й М. Скрипника) значно послабили позиції Харкова. Призначення першим секретарем КП(б)У Л. Кагановича довершило справу.

Попервах суб'єктність України в СРСР, що передусім виявлялася у межах економічної самоврядності (український уряд взяв під свій контроль економічні Наркомати, створив Українську Економічну Раду та Українську Загальнопланову Господарчу Комісію (Укрдержплан) та культосвітньої автономії, дещо підвищилася. Водночас історія підписання союзного договору засвідчила, що Кремль, який злегковажив процес суб'єктивізації в Україні в 1920–1922 рр. за урядування Християна Раковського, прагнув повернути важелі безумовного врядування. В стратегічних планах Кремля не йшлося про жодний суверенітет радянських республік. Поготів не йшлося і про владний суверенітет українського (як і жодного іншого в межах майбутнього СРСР) народу. Йшлося про диктатуру більшовицької партії та її республіканських/регіональних загонів. Диктатура партії означала, що справжню суб'єктність мала лише ця нечисленна група, найбільшою ж мірою – більшовицькі вожді. Багаторівнева конструкція радянських органів була інституційним фасадом, який прикривав узурпований ВКП(б)/КП(б)У владний суверенітет. На цих засадах і була вибудована *українська радянська квазідержавна*, цілковито підконтрольна ЦК ВКП(б).

Радянська Україна здалеку бачилася як повноцінна держава з власними кордонами, столицею, законодавчими і виконавчими органами влади, державною символікою і Конституцією. У преамбулі Союзного договору урочисто проголошувалися «незалежність і суверенність кожної з договірних сторін» [59, с. 152–153]. *Та насправді держава-комуна поневолила Україну. Лівова частка української нації опинилася в надцентралізованій державі, яка долала опір, не зупиняючись перед соціо- та геноцидом, що, звісно, руйнувало базові засади національної стійкості.*

В концепті вимушеного компромісу між Кремлем та Харковом впродовж міжвоєнного періоду відбувалося становлення національної за формою, але радянської за змістом України. Модифіковані гасла української революції були використані більшовиками для встановлення повного політичного й економічного контролю. Унітаристські нахили Кремля виразно стримувалися об'єктивними обставинами: ефективність господарського управління безпосередньо залежала від укоріненості влади, експлуатація республіканських ресурсів без належної уваги до самої республіки посилювала антиколоніальні настрої, ставлячи комунобільшовицький римент під загрозу. Розуміючи, що більшовицької індокринатії та багнетів Червоної армії замало для опанування країною та її населенням, більшовики періодично корегували тактичний курс в українському питанні.

Економічна катастрофа 1921–1922 рр. змусила їх дещо пом'якшити централізацію економічну та етнокультурну при одночасній концентрації

важелів політичних. НЕП (як чинник «реанімації» вбитої першим комуністичним штурмом економіки), коренізація (як основа нормалізації відносин Центру з бунтівними провінціями) та індустріалізація (як базис воєнно-промислового комплексу, що забезпечував виживання «осадженої» Червоної Росії у ворожому їй світі) стали триєдиним планом, на основі якого відбувалася стабілізація комунобільшовизму. Коренізація/українізація була використана як пропагандистська «парасоля», що прикривала стрімкий тоталітарний дрейф СРСР. Змістом радянської коренізації була більшовізація національних окраїн у найбільш ефективний і швидкий спосіб – через експлуатацію спотворених національних гасел та декларативний інтернаціоналізм. Синхронно відбувалося знищення соціальної платформи національно-визвольних рухів, українського зокрема.

Більшовики були переконаними прибічниками стадіальної теорії історичного розвитку. Створення соціально-економічного базису соціалізму/комунізму вони розуміли як розбудову великого виробництва в промисловості та промисловізацію села. Переконавання у вторинності сфери духовного життя й культури – «надбудови» суспільства – не заважало їм бачити проблеми, які впродовж 1917–1921 рр. генерувала на шляху втілення їхньої ідеї фікс непідготовлена масова свідомість. Не менш чітко вони розуміли й те, що лише інструментарієм червоного терору проблеми вирішити неможливо. Врешті, для модернізаційного ривка були потрібні мільйони робочих рук. Вихід у такій ситуації був один: взяти ментальне наповнення надбудови під цілковитий контроль, спрямовувати і конструювати його відповідно до своїх завдань. Опанувати свідомість мас можна було лише зрозумілою їм мовою. Виступаючи на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У, другий за вагою більшовицький ідеолог Лев Троцький так пояснював мотиви коренізації: «Коли ми не зуміємо підійти до селянства, вивчити селянина, його психологію, то ми можемо штовхнути його в другу Петлюрівщину»². «Український селянин кожне незадоволення помножуватиме на національний чинник і це доведе до Петлюрівщини, тобто до контрреволюційного руху проти радянської диктатури» [61, с. 10].

В умовах вибуховості села компроміс між українським та московським центрами влади був вимушеним і нетривким. Кремлю йшлося про *поглинення* УСРР радянською Росією, Харків же прагнув утворення федерації формально рівноправних республік – унітарної УСРР та федеративної РСФРР. На унормування входження українського радянського проєкту до загального радянського (тоді ще мовилося про створення *всесвітнього*

² У книзі Л. Троцького, опублікованій згодом у Москві, додався новий акцент: «А друга петлюрівщина була б більш органічною, глибокою та небезпечною». [60, с. 39]

радянського союзу) пішло три роки. На майданчики гарячого з'ясування українсько-російських відносин перетворилися Х (березень 1921 р.) та XII (17–25 квітня 1923 р.) з'їзди РКП(б). Дискусії завершилися лише із створенням 6 липня 1923 р. на II сесії ЦВК СРСР³ Союзу Радянських Соціалістичних Республік, куди УСРР увійшла формально як рівноправний співзасновник.

За перших ознак виходу з системної кризи кремлівський центр влади, маніпулюючи гаслами пролетарського інтернаціоналізму, в управлінській площині почав відтворювати стандарти зруйнованої ним же Російської імперії, запроваджуючи централізацію, уніфікацію, стандартизацію. Під супровід розмірковувань про величну мету розбудови нової соціально-економічної формації – комунізму, принципово нової версії держави – диктатури пролетаріату та історично нової форми суспільства, позбавленого класових і національних суперечностей, Кремль акумулював політичний ресурс, позбавляючи величезні маси населення можливості вирішувати свою долю. Універсальний метод «розділяй і володарюй» був використаний сталінським керівництвом із вражаючою майстерністю, як і метод маніпуляції масовою свідомістю.

«Формально в Конституції СРСР, зокрема в обох її частинах – Декларації про створення СРСР та в Договорі про створення СРСР, радянська Україна визначалася як рівноправна сторона та один із творців СРСР. Ідея про те, що СРСР – це союз рівноправних республік, а не об'єднання навколо певного центру – Російської Федерації, постійно поширювалася в радянській агітації та пропаганді, – зазначає Г. Єфіменко, – Втім, з часом усе повернулося на круги своя, і, власне, саме цього й бажав Кремль. Хоча публічно постійно підкреслювалася рівність усіх республік, не лише реально, а й навіть формально система влади в СРСР була побудована на домінуванні РСФРР. ...норми представництва союзних республік були такими самими, як і в автономних, що входили до складу однієї з республік» [63, с. 261]. Названа конструкція забезпечувала сталість на союзному рівні, тимчасом, як на республіканському йшлося про хронічну пропасницю: дисплазія внутрішньої потуги республіки досягалася системним переобрамленням засад націє-і державотворення, безкінечними експериментами у сфері адміністративно-територіального устрою, економічних та культосвітніх реформ, зрештою – постійними репресивними акціями, що зрештою цілковито перекреслили досвід 1917–1921 рр.

Творячи союзню державу, Кремль найперше уніфікував управлінську, партійну та чекістську вертикалі, які були становим хребтом радянського

³ Детальніше про це [62, с. 134–153].

ладу, несівними конструкціями, на які «нанизувалася» решта інститутів та інституцій. Влучно названа Станіславом Кульчицьким «двоканальною», партійно-радянська державна конструкція, що ховалася за радянським фасадом, впродовж першого радянського десятиріччя спромоглася упослідити політичну ініціативу революційних мас, політичних партій та соціальних груп. Вибори до рад напередодні «другого комуністичного штурму» засвідчили цілковите політичне фіаско нерадянського/небільшовицького вектору на всіх постімперських просторах. Україна не була винятком. Як масове політичне явище антирадянський рух був відсутній, і вже неможливий внаслідок системної підривної/розкладницької/дискредитаційної/пропагандистської роботи «двоканальної» держави. Таке становище масової думки стало наслідком низки політичних та пропагандистських маневрів, які, з одного боку, ніби надавали українським урядовим органам більше самостійності, але, з іншого, були спрямовані на концентрацію влади в руках Кремля⁴. Перше постреволуційне десятиліття у відносинах між Кремлем та Харковом на всіх напрямках взаємодії перетворилося на своєрідне «перетягування канату», де Кремлю йшлося про створення *видимості* самостійності Харкова, а керівництву УСРР – про самостійність. Кожна поступка Кремля вартувала неймовірних зусиль. І за кожен з таких «перемог» українцям згодом довелося сплатити красну ціну.

Логіка доктринальних побудов комуно-більшовизму викликала до життя систему уявлень про шляхи перемоги комунізму в світовому масштабі. Перші кроки мала робити в тому напрямі і радянська Україна, йшлося зокрема про: 1) соціальне вирівнювання населення як альтернативу провальним практикам першого комуністичного штурму (1917–1918 рр.), що включала розселяння через кооперацію та пролетаризацію населення міст в контексті прискореної індустріалізації; 2) політику коренізації як початковий етап інтернаціоналізації та альтернативу природним національно-визвольним рухам на постімперських просторах; 3) ідеологічну переорієнтацію населення, тобто його більшовизацію, що мала уніфікувати масову свідомість і замінити множину ментальних матриць на ідеологічний сурогат, пізніше зафіксований у «Кодексі будівничого комунізму». Селянство, міщанство, інтелігенція та «колишні» панівні верстви виступали об'єктами соціальних перетворень так званої диктатури пролетаріату – фактично ж, більшовицької диктатури.

⁴ Не випадком вже на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 2 листопада 1920 р. Лев Троцький, пропонуючи змінити політику врядування Україною, зазначав, що «в господарському сенсі Україна все ще являє собою анархію, прикриту бюрократичним централізмом Москви» [63, с. 246].

«Шарнірна влада» (Станіслав Кульчицький), апелюючи до названих історичних надзавдань, зрештою вихолостила правдиве політичне життя, перетворивши його на набір політичних культових практик, а суспільство/громадян – чи то на безвольну масу («радянський народ»), чи то на більшовиків-неофітів, які той народ скеровували на вирішення поставлених завдань. Партиїно-радянська вертикаль, яка ці завдання генерувала, була уніфікованою в республіканському/національному розрізі. Партія будувалася на засадах так званого демократичного централізму. На маківці конструкції знаходився Центральний комітет РКП(б) – ВКП(б) з трьома структурними підрозділами: політбюро, оргбюро і секретаріатом. Диктаторська влада зосереджувалася в руках обмеженого кола вождів – членів політбюро ЦК. Формально не підзвітна партійній, радянська вертикаль насправді була її своєрідним віддзеркаленням – всі більш-менш відповідальні посади, не кажучи про ключові, посідали партійці, для яких рішення партійних керманічів були обов'язковими до виконання. Станіслав Кульчицький вмотивовано зауважує, що «представники номенклатури, починаючи від її найнижчих адміністративно-територіальних щаблів і до цекістів поза рамками виконавчих підрозділів ЦК, були провідниками, а не носіями необмеженої влади» [65, с.279]. За розхожим висловом «диктатура пролетаріату» насправді приховувалася спочатку диктатура вождів – членів ЦК, а з кінця 1920-х рр. – одноосібна дикатура Й. Сталіна. Прочому диктат цей був поширений і на суспільство, експропрійоване більшовицькою диктатурою, і на радянську вертикаль, і на партію. Зелене світло цій трансформації дав сам Володимир Ленін, заявивши на X з'їзді РКП(б), «Ми – не дискусійний клуб» [66, с. 102], і домігшись прийняття резолюції «Про єдність партії». Варто пам'ятати, що КП(б)У розглядалася у Кремлі не як республіканська організація, яка мала за логікою власний суверенітет, а як територіальна організація ВКП(б), її регіональне відгалуження. За статутом величезна партійна організація України – понад десяток губпарткомів, мала прав не більше за звичайний губком партії [65, с. 282]. Втім, у масштабах країни це була відповідальна і впливова ланка, на яку Й. Сталін спирався, розбудовуючи власну диктатуру. Саме тому українських комуністів очолювала його довірена особа. В квітні 1925 р. Емануїла Квірінга на посаді першого (від березня 1925 р. – генерального) секретаря ЦК КП(б)У замінив Лазар Каганович, завданням якого стало недопущення фракційності в шерехах українських комуністів; з липня 1928 р. – Станіслав Косіор, місією якого стало здійснення в Україні другого комуністичного штурму; від червня 1938 р. – Микита Хрущов, який завершив «велику чистку».

Епопея розбудови вищих органів влади і управління УСРР перетворилася на поетапне згортання, а згодом – ліквідацію широкої автономії і самодіяльності місцевих управлінців. Якщо в ратифікованому V Всеукраїн-

ським з'їздом рад (25 лютого – 3 березня 1921 р.) союзному договорі йшлося про рівноправність республік, на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) Кремль в особі Й. Сталіна безуспішно намагався нав'язати формат автономізації відносин радянських республік, то наприкінці 1930-х рр. анексовані західно-українські території, Бессарабія та Північна Буковина були інтегровані за відмашкою Кремля автоматично, що засвідчило цілковиту формалізацію української радянської державності.

В повсякчасній боротьбі з примарним «українським самостійництвом» упродовж кінця 1920-х – 1930-х рр. сталінізм оформився в тоталітаризм чи не класичного зразка, що природно підірвало базові засади українського суспільства, а відтак і національної стійкості. Водночас для України міжвоєнний період перетворився на час трансформаційного переходу, впродовж якого республіка, перебуваючи в стані постійної організаційної та управлінської пропасниці⁵, що періодично набирали вигляду соціально-економічних та гуманітарних криз і навіть катастроф, зазнала небаченої доти наруги. Одним з найбільш наочних, і передбачуваних, наслідків трансформацій цих часів стало повсякчасне виснаження політичного, інтелектуального та демографічного потенціалу республіки, яка балансувала на межі: змушена бути «вітриною» радянської коренізації/українізації, взірцем для наслідування українства закордоння, вона водночас боролася за банальне виживання на теренах свого етнічного ареалу. Досягнення більшовизму в упослідженні державотворчого потенціалу та державотворчих амбіцій українства не доводиться применшувати. Соціальна війна, перенесена більшовизмом у товщу української нації і переведена в хронічний стан, перетворилася на системотвірний чинник новітньої історії українців, змушуючи боротися не лише за себе, а і з собою. Фатальність прецеденту засвідчували антиколективізаційні повстання, рухи і голодні бунти, які охопили терени радянської України в часи суцільної колективізації⁶.

Державно-партійні стратегії з руйнування українського соціуму й утвердження радянського тоталітарного режиму

Від кінця 1920-х рр. рішення Кремля в харківському субцентрі влади вже не піддавалися сумніву, навіть коли були абсурдними. На той час наскрізна «атомарна структура» комунобільшовизму лише позірно мала національне обличчя в «братніх» республіках. *По суті ж – уніфікована*

⁵ Адміністративно-територіальний устрій УСРР/УРСР усталився у вересні 1939 р.

⁶ Як зауважує С. Кульчицький на першому етапі суцільної колективізації, в лютому–березні 1930 року повстанський рух в Україні вдвічі перевищував аналогічні показники в Центрально-чорноземній області РСФРР, Північному Кавказі та Нижній Волзі [67, с. 356].

суспільно-політична структура не просто не передбачала автентичного національного політичного, етнокультурного, духовного життя, вона їх на нї заперечувала. Сталінська формула «національна за формою, радянська за змістом» була не метафорою. Політична диктатура ВКП(б), економічна диктатура державного апарату, твореного на основі ідеологічної монополії ВКП(б) та терору політичної поліції – надзвичайних органів ВУЧК–ДПУ–НКВС, та всепроникна пропаганда були основою розбудови такої суспільної моделі, в якій особистість лишалася сам-на-сам з тоталітарною державою, не маючи жодних соціальних інструментів самозахисту. В окресленій ситуації природні форми опорності українства імперському дискурсу та практикам етнічної асиміляції, що склалися в попередні історичні епохи, виявилися безсилими. В суспільстві, де всі слідкували за всіма; де соціально нестабільні соціальні групи (бідняки на селі⁷ та маргінали в місті) системно нацьковувалися на «куркулів» і «колишніх»; де церква перетворилася на парію богоборчого режиму; де діти «виховували» відсталих у політичному та культурному сенсі батьків; де соціальна війна перетворилася на альфу й омегу повсякдення, не лишилося місця поступовості та сталості. Особистість була переведена в режим існування сам-на-сам з ворожим і підступним світом, що міг її розчавити під тим чи іншим приводом будь-якої хвилини.

Як цілком слушно наголошує Станіслав Кульчицький, «прикриваючись фразеологією «Маніфесту Комуністичної партії» (1848 р.) і використовуючи висунуту К. Марксом ідею «диктатури пролетаріату» (1852 р.), В. Ленін у 1918–1920 рр. розпочав, а Й. Сталін у 1929–1932 рр. завершив експропріацію суспільства державою, держави – партією, а партії – її вождями» [67, с. 336]. В лютому 1929 р. генсек заявив: «Відмиранню держави в нашій країні передує період вищого розвитку державної влади (диктатури пролетаріату), яка є найпотужнішою і наймогутнішою владою з усіх державних влад, що існували досі» [68, с. 614]. *Подібних машин придушення*

⁷ Це завдання виконували створені в травні 1920 року комітети незаможних селян (КНС). Вони не лише експропріювали так званих куркулів, а й контролювали сільські ради, не допускаючи проведення ними рішень, що не збігалися з лінією більшовиків. Фактично вони дублювали ради, а за потреби (в критичні моменти, зокрема, при вилученні хліба) й узурпували владу на селі, виступаючи надзвичайним органом з необмеженими повноваженнями. Згодом обмежені у своїх адміністративних повноваженнях, комнезами відіграли вагомий роль під час суцільної колективізації та восени 1932 року – в найбільш нищівних хлібозаготівлях Голодомору, та під час розкуркулювань. В Україні операція з розкуркулення тривала з 18 лютого до 10 березня 1930 р. в 29 округах. ДПУ УСРР доповіло про виселення 19 531 господарства (92 970 осіб). Тут же повідомлялося про закінчення підготовчої роботи з виселення 15 тис. сімей з 11 прикордонних округів («контрреволюційний та антирадянський елемент»). На початок квітня було заплановано виселення ще тисячі «куркульських» господарств [67, с. 338, 342].

історія людства справді не знала: це був якісно новий тип держави, що розпалила справжню війну проти власного народу і мільйонами знищувала громадян під розмірковування про справедливість та гуманізм.

Не випадковим було й проведення показової екзекуції народницької частини українських еліт, здатних скласти інтелектуальну опозицію другому комуністичному штурму та експропріації українського села. В травні 1929 р. ДПУ ініціювала масштабні арешти в середовищі майбутніх фігурантів справи Спілки визволення України (СВУ). Академіки Сергій Єфремов та Михайло Слабченко, 15 професорів, письменники, юристи, викладачі і студенти були зараховані до угруповання україномовної інтелігенції, що збиралася ніби встановити військово-фашистську диктатуру. Та обставина, що 31 фігурант раніше були членами небільшовицьких політичних партій, шестеро – членами УЦР, двоє – міністрами, а один прем'єром, мала відіграти важливу політичну роль – дискредитувати ідею суверенізації України загалом і ліквідації радянського ладу зокрема. Чітка ідеологічна спайка українського самостійництва та антирадянщини, підкреслювана в 237-томній справі та потужній «викривальній» кампанії у пресі за участі Всеволода Балицького, Власа Чубаря, Панаса Любченка, мала витравити мрії про позарадянський шлях України на пні.

Процес СВУ, за словами Ю. Шаповала та В. Золотарьова, «перетворювався на трагічну інтродукцію «приборкання» тих представників інтелігенції України, чия діяльність і самі існування в умовах навіть контрольованої «українізації» нагадували про визвольний рух українців 1917–1920 рр.» [69, с.140]. Показове політичне «розп'яття» осіб, які не лише самим фактом свого існування нагадували про українські національно-визвольні змагання, а й відтворювали смислове поле українського визвольного руху, було історично невідворотним з огляду на сутність більшовизму. «Величезний виховний процес» (крім 45 основних фігурантів процесу так чи інакше постраждали понад 30 тис. осіб [69, с. 141]) зрештою *завершився ментальним перекодуванням суспільства*. Ця технологія неодноразово використовувалася владою, доки у радянських українців не виробився чіткий рефлекс на словосполучення «український буржуазний націоналізм». Від 1931 р було задіяно систему тотального контролю та дії на упередження, придушення в зародку не те що висловлювання, а народження антирадянських думок. Політичне придушення сполучалося з витонченим економічним виснаженням.

Голодомор оприявив справжнє ставлення «народної влади» до народу. Утилітарний підхід до мешканців радянської України Й. Сталін цілком відверто висловив 11 серпня 1932 р. у листі Л. Кагановичу: «Самое главное

сейчас Україна. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50 райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным... Плохо по линии советской. ... Плохо по линии ГПУ... Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте ввиду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс (Станіслав Реденс від липня 1931 р. по січень 1933 р. очолював ДПУ УСРР – Л.Я.). Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии» [70, с. 273–274].

Терор голодом (Р. Конквест) був двічі використаний в Україні масштабно – в 1921–1922 та в 1932–1933 рр. В обох випадках ішлося про умисне критичне виснаження соціального організму з метою приплумлення/подолання його опорності та повстанського потенціалу, себто руйнувалися самі засади *національної стійкості*. В обох випадках мета більшовиків була досягнена. В обох випадках вона вартувала кількох мільйонів життів та обернулася непоправними фізичними і психологічними втратами тих, хто вижив. Не варто забувати, що «продовольчі труднощі», або ж хронічне недоїдання/голодування було звичним станом радянських містян і селян упродовж усього міжвоєнного періоду. Хронічне голодування, в якому вирости перші радянські покоління, стало універсальним «виховним» чинником, що формував свідомість покори і терпіння. «Народна влада» ним користувалася без жодних докорів сумління. Виступаючи на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого голодоморного 1933 року, генсек напоумлював: «Ленін, наш великий учитель, говорив: “Хто не працює, той не їсть”. Що це значить, проти кого спрямовані слова Леніна? Проти експлуататорів, проти тих, які самі не працюють, а примушують працювати інших і збагачуються за рахунок інших. А ще проти кого? Проти тих, які самі ледарюють і хочуть за рахунок інших поживитися. Соціалізм вимагає не ледарювання, а того, щоб усі люди працювали чесно, працювали не на інших, не на багатіїв і експлуататорів, а на себе, на суспільство» [71, с. 248–249]. Сам Ілліч у брошурі «Чи втримають більшовики державну владу?», написаній наприкінці вересня 1917 року, набагато відвертіше висловився стосовно хлібної монополії, хлібних карток і загальної трудової повинності, які він вважав дієвішими за гільйотину – «нам треба не лише «залакати» капіталістів у тому розумінні, щоби вони відчували всесилля пролетарської

держави і забули думати про активний спротив йому. Нам треба зламати і пасивний, без сумніву, ще більш небезпечний і шкідливий спротив» [72, с. 310]. У вирі другого комуністичного штурму знаряддя виховання голодом стало універсальним: *всі* радянські громадяни, а не лише позірні експлуататори мали самовідданою безоплатною працею доводити своє право на життя.

Майже синхронно з катастрофою Голодомору відбулося й політичне вбивство «скрипниківської українізації». Це завдання виконав неодноразово відстрочуваний об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У 18–22 листопада 1933 р. Доповідь про національну політику в Україні робив Станіслав Косіор. Тези доповіді правив особисто Й. Сталін, визначивши новий її етап, здійснюваний під безпосереднім керівництвом Кремля. Девізом періоду стала фраза: «Великодержавний російський шовінізм є і надалі основною небезпекою в масштабі всього Радянського Союзу та всієї ВКП(б). Однак це ніякою мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, особливо в Україні, в даний момент головну небезпеку представляє український націоналізм, що змикається з імперіалістичними інтервентами» [58, с. 226]. Генсек наполіг на тому, щоб «скрипниківщина» виглядала як вияв незадоволення віджилих класів диктатурою пролетаріату та орієнтації на буржуазну Галичину. Так у масовій думці постали дві ідеологічно взаємо-заперечні українізації: *правильна* – більшовицька і *неправильна* – петлюрівська. А під тим приводом до кінця радянського ладу тривала перманентна зачистка самостійницьких сил.

Варто пам'ятати, що зачистки ці не припинялися з моменту утвердження більшовиків при владі. *Політичний терор* був одним із найбільш дієвих інструментів вождіської диктатури, яка перетворила політичну поліцію на третю владну вертикаль, наділену колосальними повноваженнями і підзвітну лише Кремлю. Наприкінці 1919 р. ЦК РКП(б) направив в Україну В. Манцева очільником створеного відповідно до ухвали президії ВУЦВК УСРР 17 березня 1920 р. Центрального управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами (Цупнадзвичком). З травня до липня 1920 р.⁸ в Україні перебував очільник ВЧК Ф. Дзержинський, який як начальник тилу Південно-Західного фронту особисто керував придушенням повстанського руху в Україні силами місцевих ЧК [58, с. 226]. Фактично в Україні було відновлено

⁸ В 1920 р. у надзвичайних органах України налічувалося 5 334 штатних співробітники. З них на службі в ЧК з 1918 р. перебували 34 особи, з другої половини 1918 р. – 49, першої половини 1919 р. – 82, другої половини 1919 р. – 205, першої половини 1920 р. – 1412, з другого півріччя 1920 р. – 3438 осіб [73].

мережу таємної політичної поліції. Ю. Шаповал та В. Золотарьов відзначають очевидні прояви внутрішньої колонізації, зауважуючи, що чекісти не вважали себе органічною частиною території, на якій їм доводилося працювати, «а все українське апріорі сприймалося як “націоналістичне”, як певна ворожа чи в кращому випадку підозріла “українська громадськість”» [69, с. 106].

22 березня 1922 р. услід за всеросійським відповідником ВУЧК було переформатовано в ДПУ⁹, що мало «вбудовуватися» до загальної системи державних органів уже не з «надзвичайним» статусом, а як постійний елемент радянської державної машини. «Звичайним», однак, він так і не став. Втім, цього й не передбачали насправді – вибудовувалася історично нова форма вертикалі органів упокорення суспільства, що базувалася на апробованих під час червоного терору практиках, а передусім – на налагодженні системи «тестування» суспільних настроїв. Регулярні заміри суспільної думки на всіх щаблях суспільства перетворилися на провідне завдання «всевидючого ока органу пролетарської диктатури» [69, с. 59].

Червоний терор з тисячами добитих поранених і полонених, елементами соціо- і геноциду, глорифікацією знищення царської родини та аристократії у другій половині 1920-х рр. трансформувався в ідею виправданості терору стосовно окремих категорій селянства – провідного виробничого класу «Країни рад», а згодом – цілих етнічних груп. ДПУ взяло найактивнішу участь у здійсненні соціоциду в українському селі, що в офіційних джерелах та пізнішій історіографії отримав назву «розкуркулення». Звіти очільника українського ДПУ нагадували інформацію з переднього краю війни. В інформатичках Всеволода Балицького широкими мазками зображувалося масштабне тло класової війни. Власне, так воно й було, але з одним застереженням: озброєним чекістам і військам протистояли фактично беззбройні селяни. Це не селяни воювали з владою – це влада знищувала селян.

⁹ Важливо розуміти, що ДПУ УСРР було цілковито підпорядковане ДПУ РСФРР, яке (хоча й після погодження кандидатури із ВЦВК) на власний розсуд призначало свого повноважного представника в Україні, який і очолював українське ДПУ. Партійно-радянський провід не мав права висунення цієї вузлової кандидатури, крім того, всі кадрові зміни в керівництві регіональних апаратів мали узгоджуватися з ДПУ РСФРР. Накази та розпорядження ДПУ РСФРР були обов'язковими для ДПУ УСРР і підтверджувалися його наказом по підвідомчих органах. ДПУ РСФРР листувалися з місцевими апаратами ДПУ УСРР через апарат повноважного представництва ДПУ РСФРР в Україні, а українські чекісти тримали зв'язок лише через ДПУ РСФРР. Власне, в тому, що стосувалося організаційної структури, форм обліку особового складу, кадрів, інформаційно-статистичних форм звітності, ДПУ РСФРР була абсолютним взірцем для українського відповідника, без жодних відхилень. Таким чином, ДПУ УСРР було імперською структурою нагляду й репресування, вбудованою в тканину державного апарату та партійну вертикаль. [75, с. 483–485].

Другий (сталінський) комуністичний штурм став можливим лише завдяки злагодженій партнерській роботі «органів» і партії. Без цього людиноненависницького партнерства і застосованих ним практик соціального нацькування знищення села не відбулося б. На час другого комуністичного штурму штат ОДПУ СРСР налічував лише 100 тис. осіб [77, с. 50]. Тож, саме комплексний підхід (в 1929 р. розпочалася поглиблена «чистка» командного складу Червоної армії¹⁰, на етапі здійснення колективізації було запроваджено суворий режим перлюстрації листування з армійцями; створювався інформаційний фон, що налаштовував містян, які потерпали від нестачі продовольства, проти селян, які начебто його «притримували») забезпечив дієвість політики і обумовив масштаб трагедії села. Тим часом Кремль залишався невдоволеним і селом, що вмирало, і українськими чекістами, неспроможними ~~де~~ здолати його опір. Не чекаючи оргвисновок, ті пройшлися розпеченим залізом по українському суспільству: у грудні 1930 р. інспірували справу «Весна» (таку назву отримала «організація», нібито створена поляками для підготовки збройного повстання); дали зелене світло провокаціям як основному інструменту «розробки»; виявили так звану шкідницьку організацію в сільському господарстві, внаслідок чого винуватцями продовольчих проблем було оголошено не членів ЦК та спецбригади, що виконували їхні накази на селі, а агрономів. В умовах системної кризи першої половини 1930-х рр. та гуманітарної катастрофи 1932–1933 рр. терор перетворився на універсальний цемент радянської системи. Організаційне і нормативне зміцнення репресивної вертикалі засвідчувало тоталітарну еволюцію ладу, віщуючи пікові сплески державного терору.

10 липня 1934 р. ЦВК СРСР створив на базі ОДПУ Народний комісаріат внутрішніх справ, що включав міліцію, прикордонні і внутрішні війська, архівну службу, службу реєстрації актів громадянського стану та ін. структури, зокрема і Управління державної безпеки (УДБ) [78, с. 442]. Кадровий склад УДБ багатократно перевищував решту структур НКВС, а також усі інші наркомати та відомства. Керівником НКВС УСРР став Всеволод Балицький.

10 липня 1934 р. було прийнято постанову ЦК ВКП(б) «Про роботу судів і прокуратури», відповідно до якої при верховних республіканських, крайових і обласних судах були створені спеціальні колегії для розгляду

¹⁰ Впродовж 1929–1930 рр. в РСЧА було «розкрито» і ліквідовано 594 контрреволюційні організації (зокрема й широковідому «Весну»). Що важливо, це відбувалося на підставі донесень сексотів без виявлення жодних інших фактів антирадянської діяльності. Метою акції, відповідно до циркуляру ОДПУ СРСР, було домогтися, «...аби жодного прихованого куркуля в армії не лишилося» [69, с. 169].

справ про державні злочини і злочини проти порядку управління. Розгляд справ про зраду батьківщини, шпигунство, терор і диверсії покладался на військові трибунали і Військову колегію Верховного суду СРСР. Решта справ «підлягали розгляду в народних судах на загальних підставах» [79, с. 109–110]. За три роки тоталітарний режим скористався наданими повноваженнями повною мірою.

Апогей державного терору стереотипно пов'язують з Великим терором кінця 1930-х рр. Загалом з 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. в Україні відбулося 72 показові процеси, на яких було засуджено 399 осіб: 238 – до розстрілу, 161 – до 10 років ув'язнення. Переважну їхню більшість становили судилища над господарниками, на яких переклали відповідальність за тяжке матеріально-технічне становище трударів, тобто – хронічне недоїдання. Масштаби ж реальних, а не позірних репресивних акцій вражали. Якщо в першому півріччі 1937 р., коли українських чекістів ще очолював В. Балицький, було заарештовано 10 901 особу, то в другому півріччі того ж року, за І. Леплевського, – вже 148 672, а в першому півріччі наступного 1938 р. (коли на чолі українських чекістів став його наступник О. Успенський) – 88 900 осіб [80, с. 97–98]. Згідно з даними відомчого документа «Цифрові дані про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР з 1 червня 1937 по 4 січня 1938 року», в республіці було заарештовано 177350 осіб: 6 705 так званих «троцькістів та правих», 1 264 «учасників військово-фашистської змови», 14 919 «українських націоналістів», 7 245 діячів «церковно-сектантської контрреволюції», 7 181 дружина «ворогів народу», 167 сіоністів, 379 членів антирадянських партій. 42 201 особу було заарештовано за наслідками проведення «польської операції», 5 915 – румунської, 3 879 – грецької і 1 508 «латиської операції» [81, с. 345–346].

Україна, що перетворилася на майданчик віртуальної чекістської війни з антирадянськими рухами та силами, не випадково постраждала настільки сильно. Не лише роками культивована упередженість до українців та України як осердя «петлюрівщини» перебувала в підоснові широкомасштабних чисток за національною ознакою. Впродовж міжвоєнного періоду Україна перетворилася на лабораторію, де розгортався унікальний за своїм змістом експеримент з регулювання етнонаціональних відносин. Попри ідеологічну скерованість і обмеженість, навіть нині його розмах та наслідки вражають. Очікування ідеологів української версії коренізації, таких як М. Скрипник та О. Шумський, не справдилися передусім через нетривалість експерименту та фальшиві засади його здійснення. Ті завдання, що поставали перед коренізацією в рамках комуністичної доктрини, вона не спроможна була виконати, оскільки питання мови

втрачають значущість тоді, коли йдеться про загрозу втрати особистої свободи та базових людських прав.

Після насильницької колективізації втрачену більшовиками довіру згвалтованих селянських етнічних анклавів не можна було відновити жодними культосвітніми заходами. Придушуючи хвилю селянського опору, влада це розуміла. Тож, ставку було зроблено не на «загравання», а на упокорення методами нещадного терору на тлі облудних промов про інтернаціоналізм. Першими і найтяжче постраждали непоступливі у своїх переконаннях поляки й німці. Втім, після кривавого погрому часів Великого терору жодна з етнічних груп України не почувалася в безпеці. Загроза не лише «національних справ» з їх альбомними присудами, а й депортації цілих етнічних анклавів, нависла над усіма народами України. Українців від планів масової депортації рятувала чисельність – виконати таку спецоперацію не спромоглися б навіть натреновані радянські чекісти.

Політтехнологи «батька народів» уміло маніпулювали свідомістю етнічних громад, балансує між ідеологемами «ворожого оточення» та внутрішньої, зокрема й націоналістичної, загрози капіталістичної реставрації. Переселяючи за межі УРСР цілі етнічні групи, знищуючи сотні тисяч радянських громадян, Кремль твердив, що бореться не з народами, а з ворогами радянської влади. Тож, масові репресії добре прислужилися як суспільно-політична технологія регулювання бурхливих суспільних процесів та зменшення управлінських ризиків. При цьому сама більшовицька диктатура залишалася оповитою серпанком чистоти помислів та дій. Досягалось це багатократними «зачистками» виконавців: спочатку тих, кого звинуватили в організації Голодомору, потім тих, які ганьбили попередників, а згодом і їх – аби не лишилося свідків, спроможних розкрити таємну кухню сталінського комуністичного штурму.

25 січня 1938 р. Ізраїля Леплевського було відкликано з посади наркома НКВС УРСР, невдовзі заарештовано і розстріляно. Його місце посів Олександр Успенський, перед тим – начальник УНКВС по Оренбурзькій області. Невдовзі перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор перетворився на «довіреного польського й німецького генеральних штабів, вірного слугу польського, німецького, японського фашизму та обер-шпигуна» [82, с. 372]. Під залізною рукою нового фактичного очільника України, який прийшов з посади першого секретаря Московського міського та обласного комітетів ВКП(б) – Микити Хрущова в 1938 р. відбулося цілковите оновлення керівного складу. Впродовж 1938 р. політбюро дало згоду на арешт 2 140 представників партійно-радянської номенклатури, зокрема заступників голови Раднаркому УРСР, наркомів та їх заступників, секретарів практично всіх обласних партійних і комсомольських комітетів. Переважну більшість розстріляли.

Масові репресії та чистки в керівних лавах стали вирішальним фактором деактуалізації національного питання та політичної деморалізації на індивідуальному та масовому рівні. Активність етнічних анклавів УРСР на кінець 1930-х рр. було зведено нанівець. Від різноманіття партій та поліфонії політичних думок щодо вирішення національного питання не лишилося нічого, крім таврувальних ярликів «петлюрівщина», «пілсудчики», «світовий сіонізм» та інші «-ізми». У контексті національних операцій позбавили життя цілу плеяду політичних діячів, мислителів, митців та освітян, які на межі ХІХ–ХХ ст. заклали смислове підґрунтя «Українського Великодня» 1917 р. Більшовицький уряд уміло деполітизував етнічні громади та національно-визвольні рухи, загальмував перебіг природних процесів формування української політичної нації. Тим самим було унеможливлено фактичну суверенізацію України і забезпечено сталість конструкції СРСР. Водночас було створено джерело внутрішніх суперечностей і запущено процес атрофії соціальних інститутів традиційного – підкреслено етнічного – суспільства.

* * *

Заперечуючи православний (як і решту) фундаменталізмів по суті, більшовики широко використовували стереотипи й прихильності традиціоналістських спільнот, безпринципно маніпулюючи їхніми страхами та слабкостями. Імплементация механізмів релігійної свідомості та релігійних практик у радянське державотворення на смислового та інституційного рівнях забезпечила владі потужний важіль впливу на свідомість населення, призвичаєного до масових ритуалів, що сакралізували більшовицьку догму. Малопомітно велелюдні збори, з'їзди, конференції, масові свята з відповідним ритуалом та атрибутикою замістили хресні ходи та служби в церквах. Антирелігійна політика розгорталася як боротьба і з філософською основою існування суспільства, і з інституцією, і з осередком суспільної самоорганізації під гаслом звільнення трудящих від клерикального дурману та буржуазної експлуатації¹¹.

Час, який увійшов в підручники з історії під назвою «Великий перелом», був по суті масованим комуністичним наступом на всіх фронтах: соціально-економічному, суспільно-політичному, культурному і, відповідно, духовному. На церкву, як давнього ворога радянської влади, припав удар

¹¹ Здійснюючи її, партія керувалася настановами В. Леніна, викладеними в листі до В. Молотова для членів Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. Він радив не обмежуватися «свідомою критикою релігії, а дати найрішучішу і нещадну битву чорносотенному духовенству; чим більше представників реакційного духовенства вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще. Придушити його опір треба з такою жорстокістю, щоб воно не забувало цього протягом кількох десятиріч» [83, с. 102].

страхитливої сили. У 1929 р. розпочалася друга в радянській історії кампанія масового закриття церков і молитовних будинків¹², розстриження ченців. Їй передувала скрупульозна оцінка культових споруд і церковного майна, витрат на їх реставрацію та ремонт, утримання духовенства тощо.

Черговий наступ на церкву мав цілком прозаїчну підоснову: через колективізаційний шал і пароксизми комунізації, що його супроводжували, посилилися апокаліптичні настрої в широких верствах глибоко традиційної селянської спільноти. Слід зауважити, що приклад тодішніх комун з їхніми виразно атеїстичними вихватками, «вільними» шлюбними відносинами, показним колективізмом, похованнями без панахид і життям без хрещень неабияк тривожив патріархальні громади від протестантських німецьких та католицьких польських до православних українських, російських, болгарських, грецьких. Коли загроза перетворення села на суцільну комуну з віддаленої перспективи перетворилася на справу кількох днів, село відреагувало масовим ошаленінням: священництво лякало селян невідворотними пекельними муками, накладало анафеми на сільрадівські активи, які розкуркулювали церкви, оголошувало більшовицьку владу владою антихриста, а селяни бігали на нічні служби і чекали на Армагеддон. По двох роках пекельних голодоморних мук на землі селянство обрало колгоспне рабство. Церква лишилася в черговий раз пограбованим і знеславленим парією більшовицького режиму. Не випадково церковнослужителі виявилися чи не центральними фігурами на найвідомішому з усіх політичних процесів 1930-х рр. – так званій справі Спілки визволення України (СВУ).

Після тривалих допитів 9 грудня 1929 р. Володимир Чехівський – радник митрополита Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) Василя Липківського, засвідчив: «Я знав, що кожний з нас (його колег по УАПЦ – Л.Я.) в міру своїх здібностей і сил використовував УАПЦ в суто національному напрямі... Байдуже було нам, що ми самі того не побачимо... Зате, ми тішили себе: діти, онуки, а ні, то вже, певно, правнуки наші здобудуть собі самостійність, як це буде їм до вподоби. Так я мріяв, у такім напрямі і діяв. І гадаю, що не помиляюсь, коли те ж скажу й про оточення своє. Ось у чім наша хиба, в чім і провина перед Радвладою». Висвітлюючи погляди своїх колег, він писав: «Загальний стан життя на Україні в уяві національних кіл був такий: стогне село і лютує, стогне й місто, чутно стогін і серед робітників, нудяться й стогнуть і інтелігенти, гніт диктатури панує над всіми, церкву тиснуть, душу гнітять, на устах колодка вісить, українізація лише зверху. Україна – колонія, її експлуатують, особистого

¹² За даними ВУЦВК, за дев'ять місяців 1929 р. було закрито 135 молитовних будівель. Для порівняння: в 1925 р. – 25, 1926 р. – 41, 1927 р. – 58, 1928 р. – 97 [84].

життя немає, громадського теж, нестатки, злидні й безробіття кругом... Хто це зробив? Пролетарі? Та ніяк! Бо вони стогнуть. А зробила це Компартія та її прибічники... Звідусіль такі чутки плывуть. Кругом це говорять пошепки люди. Незадоволення всюди і зростає воно, бо дедалі все тяжче всім жити. А тут ще арешти, заслання і таке інше. Страждає мовчки народ. Голоса ніхто не піднесе. Бояться. По кутках пошепки проклинають партію, Радвладу клянуть. Ненависть і жах кругом. Ні, так жити не можна. Але і боротись нема як, бо сила в руках партії: держапарат, військо» [85, с. 516–517]. Насправді зі сказаного важко було хоч щось спростувати. Микола Чехівський виразно і цілком точно змалював реальне життя радянських українців. Залишати носіїв таких поглядів і думок на волі більшовики не мали наміру. Володимир Чехівський одержав 10 років ув'язнення і 5 років ураження в правах, а Микола – відповідно три і два роки. В 1937 р. обидва були розстріляні [85, с. 519].

Відповідно до планів Союзу войовничих безбожників СРСР та його українського аналога – Спілки войовничих безбожників (ще – безвірників) до кінця 1937 р. в СРСР мала завершитися оголошена 15 травня 1932 р. «безбожна п'ятирічка», а водночас – ліквідовані всі релігійні конфесії і навіть зовнішні вияви релігійності. Економічний та політичний тиск на духовенство став нестерпним. Священиків позбавили виборчих прав, обклали непомірними податками, змушували зрікатися сану. Якщо в 1929–1930 рр. тискові «згори» в СРСР скорилися до 2 тис. священнослужителів, то в епоху Великого терору цей рух став масовим. У непокірних конфісковували майно, сім'ї виселяли та «розкуркулювали». Відбувалося не лише банальне пограбування церков та соціоцид священницької верстви, а й обкрадання УСРР, з якої нишком було вивезено колекції дорогоцінних артефактів з таємного фонду цінностей [86].

За неповні два роки в Україні було закрито до 75–80% (близько 8 тис.) храмів. На початок 1940-х рр. не залишилося жодної православної церкви у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях, по одній було в Луганській, Полтавській, Харківській. З 1 710 храмів Київської області за призначенням використовувалися лише 2, з 23 монастирів – жодного, з 1 435 священників служили троє [87, с. 90–91]. В травні 1938 р. був розстріляний останній рабин у м. Сталіне. На довгі роки церкви України занурилися в морок терору і гонінь. З 14 травня 1939 р. по 10 травня 1941 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло 168 постанов про закриття церков, костьолів та синагог (без західних областей), зокрема 38 у Київській області [88, с. 78]. *Другий комуністичний штурм виявився не лише переломним, а й фатальним: знищення сільської та релігійної громад –*

цих низових осередків первісної соціалізації та самоорганізації – усунуло перешкоди на шляху атомізації суспільства за тоталітарним зразком. Віднині єдиним шляхом низової організації були партія та створені нею організації і громадські рухи, зцементовані єдиною ідеологією, вертикаллю підпорядкування, естетикою, міфологією, церемоніалом та метою. Таким чином, було зруйновано першооснови національного буття, котрі забезпечували його опірність і стійкість.

* * *

На кінець 1930-х рр. насилля, як масове, так й індивідуальне, стало звичною нормою життя. Воно застосовувалося для досягнення діаметрально протилежних цілей, що прикривалися високими фразами. Державний терор став тим важелем, що круто повернув історичний вектор людства загалом, українців зокрема. Загальні втрати народу України, найімовірніше, не буде обраховано ніколи. А найстрашніше те, що їх нічим не можна компенсувати. Адже суспільство втратило можливість мати у своєму генофонді не лише десятки тисяч пересічних етнічних українців, греків, поляків, німців, татар і т. ін., а й нащадків етнічних еліт. Слід не забувати, що робилося це цілком усвідомлено. Опонентів (реальних й уявних) більшовицької диктатури знищували часом цілими родинами, як, за переказами, висловлювався Лазар Каганович – «шарами», чи, за словами П. Постишева, – «гніздами». Прикладів такої селекції безліч.

Становлення несівних (опорних) конструкцій радянської держави відбулося в сталінські часи в стані хронічної війни *проти* власного народу (в усіх його етнічних складниках) за комуністичну утопію. Й. Сталін, як головний виконроб радянської системи, заклав і закріпив на рівні рефлексів сукупність стандартів і канонів відтворення відносин «влада-суспільство», що самовідтворюють нескінченний «День бабака» пострадянських суспільств досі. «Культ особи – це зовсім не головне, що характеризує сталінський режим. Це не більш ніж розхожий вислів, який вперше використав Хрущов. Найстрашніше в сталінізмі – не глорифікація диктатора, а терор і фальсифікації, які є суттю його політики», – резюмував свого часу Роберт Конквест [89].

З висоти сьогоденних знань з проблематики можна стверджувати, що найстрашніше в сталінізмі – його руйнівний вплив на базові ціннісні основи відтворення суспільства, масова дисплазія свідомості, що проявилась у мімікрії пересічних обивателів та перетворенні на хижаків цілих професійних верств, котрі працювали *на* більшовицький терор – фізично та ідеологічно, у чекістських катівнях і радянських ЗМІ та школах. Метафо-

рично висловлюючись, хірургічне видалення божого образу з *homo soveticus* та обернення його на особливу соціальну істоту, що відроджувалася і продовжує відроджуватися в якісно відмінному понятійному й ціннісному контексті, стало найжахливішим наслідком сталінізму.

Більшовицький тоталітарний режим доклав безліч зусиль для опанування масовою, корпоративною та етнічною свідомістю, не гребуючи такими важелями впливу, як Голодомор, масові репресії, депортації за національною ознакою, превентивні удари по політичній опозиції та культурній еліті, створення атмосфери тотального стеження й страху. Не за всіма напрямками досягнення цієї мети дії влади були беззастережними, однак у тому, що стосувалося традиційного способу життя та відтворення національних культурних цінностей і стереотипів етнокультурної поведінки, режим мав багато перемог. Традиційна етнорелігійна громада в своєму колишньому вигляді перестала існувати. Центр етнозбереження, передачі культурної та мовної традиції перемістився до сім'ї. Вона не мала того потенціалу етнозбереження, яким послуговувалася етнокультурна (етнорелігійна) громада. Етнокультурні обміни, асиміляція, маргіналізація тощо могли відбуватися тепер безперешкодно. На шляху асиміляції, що відбувалася на виробництві та в сфері сімейно-шлюбних відносин, було зламано останній формальний бар'єр соціального характеру – етноконфесійну спільноту – громаду.

Найвагомішим наслідком урядування більшовиків на теренах у минулому однієї з найбільш революційних і структурованих з суспільно-політичного погляду республік стала атомізація суспільства та придушення здатності до масштабних солідарних дій. Україна, яка протягом 1917–1921 рр. запропонувала й реалізувала кілька суспільно-політичних державницьких проєктів, перебувала в епіцентрі бурхливої інтелектуальної дискусії про майбутнє постімперського простору, генерувала низку піонерських для свого часу політичних програм, дала світу видатних політичних теоретиків, широкий спектр політичних партій та політичного думання, за два десятиріччя більшовицького панування виявилася політично деморалізованою і десуб'єктизованою. Множинність політичних візій на кінець 1930-х рр. змінилася тотальною політичною пустелею із суспільно-політичним симулякрами КП (б) У і радянських громадських організацій та рухів, які не так надавали простір реалізації політичних ініціатив та громадянської позиції, як протезували їхню відсутність насправді. Послідовний погром соціальних верств, які становили ненадійну основу більшовицького режиму, та альтернативних політичних проєктів і сил витворив якісно новий тип суспільства, неспроможного вирішувати власні завдання шляхом самоорганізації.

Про унеможливлення організованої політичної боротьби ВКП (б) / КП (б) У та її каральні органи дбали належним чином. Ось чому

певні сподівання на зовнішній чинник, який міг би відіграти провідну роль у руйнації більшовизму, були не лише виявом нелояльності радянській владі, а й прямим соціальним наслідком її репресивних практик. Власне, йшлося про відсутність правдивої усвідомленої лояльності громадян, що сприймали країну проживання як свою батьківщину і були пов'язані із нею цілою мережею правдивих ментальних зв'язків. *Переживши понад два десятиліття латентної війни влади із власним народом, навіть в умовах найвігядливішої пропаганди, що не лишала простору особистій думці взагалі, низка так званих радянських громадян сприймала СРСР / УСРР не як батьківщину, а як місце позиттєвого ув'язнення, з якого за умови збереження влади Кремля не було виходу.*

Ціла система більшовицьких пропагандистських ідеологічних сурогатів, вибудованих у концепті «ворога народу» (універсального внутрішнього «Іншого»), інтерпретувала ситуацію політичної узурпації більшовизму на користь ленінській доктрині та не була спроможною вирішити колізію по суті: так звані радянські люди або панічно боялися «народної влади» і ненавиділи її, або фанатично любили. В окресленій ситуації соціальна війна, перенесена в товщу суспільства, в обставинах політичної монополії комуністів не мала жодних шансів на припинення.

* * *

Для української нації міжвоєнний період був часом неодноразових змін вектора націєтворення, носія національної ідеї та її сутнісного наповнення. Я. Грицак вважає, що упродовж міжвоєнного періоду демографічною основою формування української нації було «націоналізоване селянство, яке вже стало не проєктом нації, але власне нацією» [90]. Джерела засвідчують, що таким чином ситуацію сприймали і в Кремлі. Саме тому ототожнення нації «самостійників» із селянством відіграло фатальну роль в історії УСРР / УРСР. Реперною точкою оприявлення цього стереотипу став Голодомор 1932–1933 рр.

Механістичний догматизм більшовиків не лишав історичного часу на існування селянства, яке вони вважали архаїчним віджилим класом, що стояв на перешкоді втіленню комуністичної утопії. Нагадаємо, що цей стереотип був безвідносним до етнічної належності цього класу і однаково нищівним як стосовно українців, так і білорусів, казахів чи вірмен. Однак стосовно селянства, яке залюднювало найродючіші регіони СРСР (Україна, Поволжя, Північний Кавказ та Кубань), через постійний брак мобілізаційних ресурсів у більшовицького проводу він відіграв фатальну роль. Україна з її багатим повстанським минулим і не менш багатими ґрунтами пережила кілька голодів 1920-х рр. не випадково. Вони засвідчили цинічне спожи-

вацьке ставлення кремлівського проводу до житниць СРСР. На етапі останнього комуністичного штурму Голодомор перетворився на геноцид також не випадково. Населення почали рятувати лише тоді, коли усвідомили що, в іншому випадку не буде кому обробляти лани. Суцільна колективізація та Голодомор стали катастрофічною поразкою селянства України в боротьбі з більшовицькою державою-комуною, з якої воно вийшло гібридизованим: це вже був не клас вільних виробників із власними ділянками, а закріпачені в колгоспах чи пролетаризовані в радгоспах мешканці сільської місцевості, позбавлені елементарних громадянських прав та можливостей їхньої реалізації. На довгі півстоліття першочерговим завданням і метою стане фізичне і демографічне виживання. Звільнення від радянського кріпацтва, що прийшло 1972 р., не спроможне було змінити історичної колізії. Як суспільний клас із низкою соціально-економічних і ментальних ознак українське поліетнічне селянство переслало існувати.

У купі із послідовним знищенням української інтелектуальної еліти та еліт етнічних меншин, що генерували смисли новітнього націєтворення, радянські соціальні практики докорінним чином вплинули на природні процеси модернізації. Від 1917 р. усі порівняння та аналогії між процесом українського націєтворення / його складовими та класичними прикладами народження сучасних європейських націй варто сприймати з певною долею скептицизму.

Продовжувана/наслідувана СРСР (хоч і зі змінними в історичній перспективі класовими/етнічними домінантами) імперськість відіграла центральну роль у вибудовуванні системи відносин між Центром і Периферією і, відповідно, – в умовах етнонаціонального відтворення. У цій системі національні державні утворення – радянські республіки – на різних етапах змінювали свій статус у суб'єкт-об'єктних відносинах, повсякчас то борючись за більшу самостійність (що переважно закінчувалося зачисткою республіканських еліт), то випрошуючи певні послаблення/преференції (на етапах послаблення Центру). Загроза сепаратизму була одним з найдошкульніших фантомних страхів комунобільшовицького режиму, успадкованих від імперської Росії. У купі з повсякчасно очікуваною контрреволюцією він становив каркас фобій, що зумовили еволюцію режиму.

О. Еткінд цілком слушно зауважував, що «упродовж великої частини російської історії (йдеться про історію імперську. – *Л.Я.*) невротичний страх правителів, змішаний з бажанням, був звернений не до зовнішніх ворогів, але до простору всередині країни і до її населення» [91, с. 14]. Додання після більшовицького перевороту до цього ще й фактору внутрішньої соціальної війни, яку впродовж понад сімдесяти років радянська влада вела із власним народом в усіх його етнічних складниках, надало цій особливості вигляду довершеного каліцтва.

Радянський лад творився *дискурсивно, описувався в спеціально створених для цього термінах радянської новомови, претендував на новаційність, але насправді був реплікою старої імперської системи із більшістю притаманних їй вад*: гіпертрофованим неефективним чиновницьким апаратом, приспаним суспільством, екстенсивними економікою та виробничими силами, консерватизмом та патерналізмом. Обіцяючи ривок у нову соціально-економічну формацію з новими суспільними відносинами та громадянською свідомістю, сталінська держава-комуна насправді поневолила суспільство, позбавивши можливостей самовдосконалюватися і саморозвиватися природним шляхом.

Більшу частину свого історичного часу у складі Російської / радянської імперій Україна, якщо не випадала з цього тренду, то намагалася це зробити. І відбувалося це не випадково, а внаслідок власних внутрішніх, непідвласних імперському уніфікаційному впливу, інтенцій. У радянські часи, з їх карколомними соціальними, економічними і культурними експериментами на межі соціоінженерії та масового кодування, радянська Україна була яскравим майданчиком. Цьому сприяло безліч факторів: і місцеві за походженням, харизматичні більшовики з неабияким інтелектуальним потенціалом (зокрема М. Скрипник та О. Шумський), і непересічна етнонаціональна ситуація, і змістовний революційний бекграунд та історія революційного руху в середовищі етнічних громад, що генерували власні політичні проєкти, і потужний вплив / тиск альтернативних національних проєктів сусідніх молодих держав, і, власне, український характер та історична пам'ять з вікопомними акцентами Запорозької Січі та Коліївщини, оспіваних великим Кобзарем і вкорінених у масову свідомість як національний міф.

Загроза переростання автономізму радянської республіки в самостійництво (як це було під час політичної еволюції Центральної Ради) перетворилася на нав'язливу ідею Й. Сталіна, хоча ані М. Скрипник, звинувачений у націонал-ухильництві, ані поготів П. Постишев не виношували жодних планів суверенізації України. Приписування їм вигаданих злочинів відіграло роль банального приводу, що давав змогу Кремлю здійснювати профілактичні санації етнокультурного простору, оновлення номенклатури та масові «виховні» акції, головною метою яких було превентивне упередження визрівання національних еліт: політичних, інтелектуальних, мистецьких, отже – ефективно гальмування повноцінного націстворення. Маніпулювання масовою свідомістю та генерування хронічних суспільних тривог допомагали дискурсивно творити новий світ відносин, в якому національне походження і національна ідея ставали загрозою фізичному існуванню як такому.

Унаслідок цього так звана національна політика після 1933 р. нагадувала смертоносний маховик, який щораз «підчищав» зловмисних поперед-

ників, тож після Великого терору здійснювати національну політику в Україні фізично було нікому. Кадровий кістяк українізації / коренізації був знищений чи ізольований у ГУЛАГу. Пересічні радянські громадяни, виснажені багаторічними змінами курсу та його виконавців / керівників, були морально готові до згорання українізації / коренізації та русифікації, що перетворилася на тест політичної лояльності. Це, однак, не означало, що національна ідея була остаточно скинута з рахунків.

Інкорпорувавши Західну Україну, Кремль реінкарнував українізацію. Вкотре терор на тлі українізаційної риторики став основою радянської анексованих територій та їхнього населення, що у новій історичній ситуації повторилося по Великій війні, коли керована українізація інструменталізувала антибандерівський терор і черговий погром так званого українського буржуазного націоналізму. Кремль ще неодноразово робитиме спроби денационалізувати Україну, підбираючи вдаліший час для остаточної відмови від «української карти», однак до кінця радянської історії цього так і не станеться. Тож історія «вирішення національного питання» по-радянському виявила очевидну закономірність: лібералізація в сфері національної політики досягала максимуму на етапі утвердження при владі чи при загрозі її втрати і зводилася до мінімуму тоді, коли Кремль упевнено тримав у руках важелі управління.

Видатний мислитель Іван Лисяк-Рудницький дав напрочуд точну характеристику становища України в роки сталінської диктатури. У статті «Новий Переяслав» (1956 р.) він писав: «Політика Сталіна відносно України зводилася до гігантської спроби зламати спротив українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином обезголовивши народ, примусити його до капітуляції та зробити з цього покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців» [92, с. 297].

Нині можемо констатувати: вплив державного терору на українське суспільство виявився глибшим і системнішим за те, що бачилося І. Лисяку-Рудницькому в повоєнні роки. Упродовж другого комуністичного штурму, Голодомору та Великого терору, які варто розглядати як ідейно та організаційно пов'язану систему заходів, була вибудована система соціально-економічних відносин та соціальна структура, які проіснували до краху СРСР в 1991 р. у практично незмінному вигляді. Її прикметними ознаками були узурпація засобів виробництва і, відповідно, вирішальний вплив на розподіл

доданої вартості, правлячим бюрократичним класом і масова пролетаризація¹³ решти громадян – тобто, експропріація суспільства державним механізмом, який, щоправда, кадрово підживлювався з широкого загалу «мас».

Метою згуртованого навколо постаті Й. Сталіна апарату було опанування «командних висот» не лише в економіці, а й у решті сфер життєдіяльності, включаючи культурну і духовну царини. Опанувавши «командні висоти», всесильний апарат замкнув на собі мету та сенс існування радянського ладу, ставши самодостатнім і перетворивши «народ» з джерела владного суверенітету на розхідний демографічний матеріал доктринального експерименту під назвою «будівництво комунізму».

Сталінізм спромігся вибудувати систему, яка унеможливила антирадянський опір на всіх рівнях: індивідуальному, груповому, соціальному, регіональному, політичному, суспільному, національному. Саме тому міжвоєнний період перетворився на час, коли питання українського націєта державо-збереження постало руба в буквальному сенсі. Наслідком виховання голодом, терором та пропагандою стала цілковита зміна установлених у попередні історичні епохи суспільних відносин і, відповідно, засад націєта державотворення. Тривале існування у рамках тоталітарного проєкту вивело проблеми стійкості, опорності, сталості українського національного проєкту з політичної площини у площину вітальну та екзистенціальну: як питання здатності української нації зберегти свій демографічний, політичний та етнокультурний потенціал, понад те – відновити власний національний політичний проєкт за першої ліпшої нагоди.

2.4. Адаптивні практики та життєві стратегії українців під час Другої світової війни (1939–1945) як чинник збереження національної стійкості

Стан суспільства в західноукраїнських регіонах після приєднання до СРСР у 1939 р.

Період Другої світової війни позначений найвищими, піковими позначками соціальних та морально-психологічних екстрем, спричинених політичними кроками та воєнними діями, а її тотальний характер надав їм крайніх форм, що прирікало багатомільйонні групи населення України на

¹³ Питома вага великої промисловості в промисловому виробництві України за кількістю робітників зросла з 43,2% в 1925/26 р. до 83,0% в 1938 р. [93, с. 152]. За переписом 1939 р. кількість задіяних у промисловості збільшилася до 3 567 тис. осіб (23,3%), частка задіяних у сільгоспсекторі зменшилася до 7 231 тис. осіб (47,3%), а в інших видах занять було задіяно 4 481 тис. осіб (29,4%). [94; 95, с. 42]

граничні випробування та існування на межі між життям і смертю. Осмислення воєнної доби у системі координат національної стійкості диктує необхідність концентрації уваги на тих аспектах функціонування українського суспільства, в яких знайшли вияв найбільші виклики для нього, а також форми і способи їхньої нейтралізації чи мінімізації негативних впливів деструктивних чинників.

Війни розв'язуються для того, аби заволодіти сировинними, промисловими, людськими ресурсами противника, заволодіти стратегічно важливими територіями. Заради кінцевого успіху ініціатори війн намагаються зруйнувати безпекову систему об'єкта експансії, дестабілізувати політичну та соціально-економічну ситуацію на його території, порушити взаємодію суспільства і держави у сфері оборони та виробництва, спровокувати настрої дефетизму, політичну нелояльність громадян до власного уряду.

Серед головних чинників руйнування національної стійкості в період Другої світової війни слід виокремити такі:

- надзвичайно руйнівні воєнні дії, що охопили всю територію України;
- мобілізація чисельних контингентів до збройних сил та нерегулярних формувань;
- різка зміна гендерного складу населення;
- знищення чи вивезення значної кількості матеріальних (і в першу чергу продовольчих) ресурсів;
- руйнація виробничої інфраструктури та комунікацій;
- порушення усталених соціальних зв'язків (насамперед родинних), соціальних ліфтів;
- жорстке обмеження соціальної самодіяльності та функціонування громадських інституцій у всіх сферах суспільного життя;
- відсутність чи обмежений характер належних соціальних програм для всього населення та його найвразливіших груп (дітей, сиріт, матерів-одиначок, багатодітних та малозабезпечених родин, інвалідів);
- стигматизація, переслідування та масові убивства окремих категорій населення за расовими, політичними та іншими мотивами; вимушені та примусові міграції;
- примусове використання у різних (включно з крайніми) формах;
- дезорганізація системи освіти та професійної підготовки молоді;
- руйнування системи охорони здоров'я, ускладнення санітарно-епідеміологічної ситуації;
- катастрофічні людські втрати;
- міжнаціональні та міжконфесійні антагонізми і конфлікти;

- *правовий нігілізм; девіація, зниження етичних порогів;*
- *пригнічений морально-психологічний стан значної частини населення.*

Навіть простий перелік деструктивних для національної стійкості чинників переконує в тому, що населення українських земель перебувало під час війни в умовах надзвичайної екстремі. При цьому воно не володіло достатнім асортиментом інструментів для нейтралізації усіх негативних факторів, а в багатьох випадках, за визначенням, не могло подолати їхню руйнівну дію без втручання державних структур. Загалом усе це з початком Другої світової війни витворило унікальну реальність у східноєвропейському регіоні, яку Т. Снайдер позначив метафорою «криваві землі». Її формували два тоталітарні режими – *нацистський* і *радянський*, що переслідували різну мету, але часто діяли однаковими методами, – насильством у всіх його можливих формах.

Оцінюючи ступінь готовності мешканців українських земель у складі різних держав до випробувань великою війною, слід зазначити, що вона варіювалася в залежності від геополітичного курсу, який сповідувала кожна з них. Варшава не дуже покладалася на українців *II Річносполитої* на випадок війни: не виконуючи власні зобов'язання до цієї частини громадян, вдаючись до колонізації представників інших етнічних та конфесійних груп, закріплюючи за «полуднево-всхідними кресами» статус глибокої економічної та соціальної периферії, керівництво країни та політикум правого спектру об'єктивно провокували сепаратистські настрої і створювали передумови для поширення українського націоналізму у регіонах, де мешкало українське населення.

Популярність ОУН та брак лояльності до польських урядовців програмували антипольські настрої багатьох українців у мирний час і відповідні дії на випадок агресії якоїсь із держав проти Польщі. Терористичні акти оунівців проти вищих посадовців держави, інші акції непокори і форми протестної поведінки слугували ілюстрацією того, яким могло бути ставлення значної частини української спільноти до влади, коли б вона потрапила в екстраординарну ситуацію.

Градус напруги у відносинах між урядовою адміністрацією та етнічними меншинами *Румунії* був дещо меншим, ніж у сусідній Польщі. Але й тут українцям Буковини та Мароморощини особливо не толерували, залишаючи єдиний вибір – румунізуватися. Помножена на непопулярні економічні заходи, ця політика налаштовувала українців проти Бухареста.

В урядових колах Польщі та Румунії очікування та підготовка до можливої війни підживлювалася сподіваннями на територіальні прирощення та зміцнення ваги кожної з держав на міжнародній арені. Однак рівень

морально-політичної мобілізації у II Річпосполитій був значно вищий і не позбавлений шовіністичних елементів.

Та ніщо не могло йти у порівняння з воєнною істерією, роздмуханою більшовицьким пропагандистським апаратом в СРСР. Мілітаризація масової свідомості досягла тут у 30-ті роки такого ступеня, що «людина зі зброєю» вважалася еталоном громадянина, патріота, а військова професія – вершиною соціальної ієрархії. Навіть значна частина мешканців Української РСР, яка за 6 років до початку Другої світової війни пережила катастрофічний Голодомор, виявилася глибоко заангажованою у «соціалістичний проект», а опозиційний потенціал внаслідок Великого терору і повної відсутності будь-яких альтернативних Комуністичній партії політичних сил та вільних профспілок був зведений до найнижчої позначки. Витравлені за роки більшовицького владарювання в Україні практики самоорганізації та соціальної солідарності, господарський інстинкт і відповідальність поступилися місцем політичній та соціальній апатії, пасивному послуху владі, глибоко прихованому песимізму та несприйняттю силоміць нав'язаного способу життя. Показний колективізм мав переважно декларативний характер і за серйозних випробувань виявився зовсім не тим, що в ньому вбачали «кремлівські мрійники». Власне, вже початок війни показав зовсім іншу картину настроїв і ставлення людей до радянської влади.

У результаті «визвольних походів» Червоної армії до складу УРСР влилося понад 10 млн. населення Буковини, Галичини, Волині, Полісся. Частина з них (як, наприклад 120 тис. вояків Війська Польського) виконували свій громадянський обов'язок перед державою, у якій проживали, й потрапили у радянський полон чи загинула (майже 6 тис. осіб) [96]. Передбачаючи загрози, які несло встановлення більшовицького режиму у краї, 50 тис. військових і цивільних польських громадян різних національностей емігрували з Польщі до Румунії, 70 тис. – до Угорщини. Натомість з території, зайнятої РСЧА, від 20 до 30 тис. діячів та активістів українських політичних партій (УНДО, УСДП, ФНС, ОУН та інших) і громадських об'єднань перебралося до німецької зони окупації [97, с. 178].

Розпад II Річпосполитої спричинив масштабні міграційні процеси. Десятки тисяч людей полишали свої місця проживання і вирушали в дорогу, сподіваючись пережити воєнне лихоліття і політичні трансформації в інших країнах та регіонах. Одні керувалися економічними міркуваннями, інші вдавалися до переїзду з політичних міркувань, а дехто – через реальну загрозу для здоров'я і життя. Вже до середини жовтня на демаркаційній лінії між Червоною армією і Вермахтом у Перемишлі зосередилося 816 осіб (переважно єврейської та української національності, які чекали на дозвіл перебраться на радянську сторону, а також 3647 поляків, 62 українці

20 німців, 42 євреї, бажаючи перетнути лінію розмежування у зворотному напрямі [98, с.102–103]. 2,5 тис. євреїв до кінця вересня зосередилося поблизу Бірчі, намагаючись потрапити на територію СРСР.

Однак німецька сторона вже 25 вересня 1939 р. заборонила перетинати «кордон» єврейським біженцям, пропускаючи на свою територію лише українців та «фольксдойче» [99, р. 116]. Це стало одним з тривожних сигналів нацистської політики у «єврейському питанні» для єврейської спільноти в Україні. Та все ж багатьом єврейським родинам вдалося перебратися на радянський бік, хоча і це не гарантувало їм спокійного існування. У Москві значну частку євреїв у масиві біженців сприйняли як прагнення німецьких спецслужб використати їх для агентурної, шпигунської, диверсійної роботи на території СРСР. Як наслідок – понад 82 тис. біженців (окрім євреїв це були ще поляки й українці) примусово вивезли у східні райони країни [100, с.159].

У руслі німецько-радянських домовленостей (листопад 1939 р.) розпочався обмін українським та німецьким населенням. Якщо Берлін виявляв зацікавлення у поверненні на історичну батьківщину етнічних німців з підконтрольних радянській владі територій задля зміцнення свої позицій у щойно приєднаній Австрії та розчленованій Чехословаччині, то Сталін керувався насамперед раціями «безпеки»: як і в багатьох інших випадках імперативною слугувала ідеологічна/політична/соціальна гомогенність суспільства, його якнайшвидше і тотальне очищення від потенційно «небезпечних та опозиційних елементів». Німецькі колоністи здебільшого не демонстрували прихильності до більшовицького режиму. Вони воліли би дочекатися приходу Вермахту на ці території, ніж залишати їх задля подорожі до III Райху. Багато німецьких господарів, наляканих розповідями про колективізацію, стали масово забивати худобу: «Все одно радянська влада забере. Краще самі з'їмо» [98, с. 103]. Загалом до німецької зони окупованої Польщі перебралось близько 250 тис. етнічних німців: по 60 тис. з Волині та Східної Галичини, 96 тис. з Південної Бессарабії, 43 тис. з Північної Буковини [101, р. 630]. Таким чином, з західноукраїнських регіонів вилучалася одна з матеріально забезпечених і продуктивних етнічних спільнот, що відігравала помітну роль в економічному житті та культурному просторі краю.

Розшматувавши Польщу, Гітлер і Сталін як повноправні господарі вдалися до переформатування всіх сфер життя на захоплених ними територіях.

Цивільний український люд здебільшого радів приходу «визволителів від польського і румунського гніту», сподіваючись що за нової влади отримає можливості для вільного національного і соціально-економічного

розвитку. Мало що знаючи про реальний стан справ у підрадянській Україні, переважно незаможні верстви населення західноукраїнських регіонів вірили в ідею справедливого суспільства і в те, що в УРСР більшовики вже його будують. Однак справжній характер сталінського режиму вони осягнули вже незабаром. Перебуваючи в міжвоєнній Польщі у мультикультурному, багатоконфесійному середовищі з багатьма демократичними атрибутами, українська спільнота краю звикла до компромісів і сподівалася на коректний діалог з радянською владою.

Представники українського політикуму на чолі з 80-річним К. Левицьким сформувавши делегацію і запевнили цивільну владу та військове командування у своїй лояльності та готовності співпрацювати. Але у Москві не збиралися «поступатися принципами» заради безконфліктної інтеграції регіону в загальносоюзний організм й одразу показали, «хто в домі господар». Діючи звичними методами, більшовицьке керівництво заборонило діяльність політичних партій і громадських інституцій як «буржуазних» і вдалося до переслідування, арештів і депортації їхніх провідних діячів та активу. Самого К. Левицького заарештували і звільнили з Луб'янки лише 14 травня 1941 р. *Національній стійкості українства у краї завдали відчутного удару: позбавлена провідної верстви та інструментів репрезентації своїх корінних інтересів, українська спільнота залишалася сам на сам зі свавіллям сталінського режиму.*

Аналогічні явища спостерігалися і в середовищі інших етнічних груп. Оскільки поляки безпосередньо асоціювалися з ворожою Кремлю Річпосполитою, вони не могли розраховувати на жодні поступки в політичних питаннях. Якщо українці ще в 30-ті роки мали нелегальну ОУН та досвід протидії антиукраїнській політиці Польської держави, то поляки вдалися до формування антирадянського підпілля після її падіння. Серед перших таких формувань – Польська організація боротьби за свободу у Львові, а також Таємна військова організація на чолі з Я. Мазуркевичем у Станіславі. Після арештів організаторів та членів цих військових утворень бойовики, які залишилися на волі, влилися до складу формувань, що створювалися під егідою Польського уряду на еміграції.

Втративши державність як фундаментальну основу національної стійкості, польське населення в своїй більшості негативно ставилося до нової влади, що прирікало його на перманентне протистояння. Однак, маючи спільного супротивника, українці та поляки не зуміли подолати давніх взаємних образ і претензій і виробити спільну платформу для боротьби зі сталінським (і нацистським) тоталітарними режимами. Це послаблювало стійкість усього соціуму, що перебував у епіцентрі «кривавих земель» і трагічних подій.

Дещо інша ситуація склалася довкола єврейського населення ново-приєднаних територій. Посідаючи у міжвоєнному польському суспільстві порівняно стійкі позиції, євреї виявляли політичну лояльність до Польської держави. Попри те, що радянська влада з метою «вирівнювання» матеріального становища мешканців Західної України вдалася до експропріації великої і середньої власності, євреї фактично позбавлялися вибору: виїжджати до німецької зони окупації було небезпечно, а вирушати у далеку еміграцію наважувалася порівняно незначна частина єврейських родин. Свідомо підтримали радянську владу лише незаможні верстви єврейства і члени та прихильники КПЗУ. Але звинувачення у «троцькізмі» та «контрреволюційній діяльності», арешти діячів цієї політичної сили швидко нівелювали ілюзії щодо «демократизму» «Країни Рад». Залучення євреїв до роботи в різних управлінських структурах, а також значна частка прибулих з інших областей УРСР та СРСР функціонерів та співробітників силових структур єврейського походження у поєднанні з державним терором та непопулярними заходами у соціально-економічній сфері підживлювали антисемітські настрої.

Та все ж головним об'єктом уваги радянського керівництва стала *польська спільнота* краю. Були заборонені політичні партії та громадські об'єднання, лідери яких емігрували або потрапили у в'язниці. Ішлося про «ізоляцію» не тільки політичних опонентів нацистського й радянського тоталітарних режимів, а й чисельної категорії представників польського правлячого класу та вищої ланки управлінців – урядовців, співробітників поліції, жандармерії, пенітенціарної системи, так званих «осадників» (місцевого управлінського апарату й лісників) з Волині й Полісся, представників великого капіталу, землевласників та інших, яких депортували у північно-східні райони СРСР. Навесні 1940 р. на виконання постанови ЦК ВКП(б) від 5 березня у Козельському (Смоленська область), Осташківському (Калінінська область), Старобільському (Харківська область) таборам та в'язницях Києва, Мінська, Харкова, Херсона розстріляли близько 22 тис. полонених польських офіцерів [102, с. 5, 7, 24].

Репресивно-каральні заходи більшовицької адміністрації охопили майже 550 тис. поляків та 500 тис. українців (близько 10% населення Галичини, Волині та інших територій, захоплених у Польщі територій) [101, с. 630; 103]. Загалом від осені 1939 р. до червня 1941 р. у західних областях України, за даними М. Бугая, зазнали репресій у різних формах (включно з депортаціями) 1 млн. 175 тис. осіб [104, с. 35].

Одним з чинників національної стійкості української спільноти став самостійницький рух. Кінцевою метою військово-політичних формувань

цього табору стало відродження державного суверенітету України, що об'єктивно відповідало корінним інтересам української політичної нації. Однак це вступало в гостру суперечність з планами тоталітарних імперій – Німеччини й СРСР, які прагнули кожна по-своєму поглинути українські землі й перетворити їх на власні колоніальні володіння. У II Річпосполитій інтереси українства репрезентували на найвищому рівні політичні партії, депутати від яких працювали у Сеймі, а також різні громадські та професійні об'єднання. На зайнятій Червоною армією території всі вони були заборонені (окрім КПЗУ, яка теж невдовзі припинила існування). То ж спротив сталінському режиму після «золотого вересня» 1939 р. чинили переважно члени оунівського підпілля.

Широко практикуючи «сімейне заручництво», радянські силові структури намагалися нейтралізувати не тільки учасників національно-визвольного руху, а й ізолювати від решти соціуму їхні родини. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 травня 1941 р. «Про вилучення /членів/ контрреволюційних організацій у західних областях УРСР» скеровувала каральний апарат на арешт і заслання у віддалені райони країни терміном на 20 років з конфіскацією майна «членів сімей учасників контрреволюційних організацій, голови яких перейшли на нелегальне становище і переховуються від органів влади», а також «членів сімей учасників згаданих контрреволюційних організацій, голови яких засуджені до ВМП». Наказувалося «у випадках, коли буде встановлено, що нелегали-оунівці переховуються у двох-трьох родичів або знайомих почергово, необхідно: родичів, у родині яких проживав нелегал, і перебував на утриманні, виселяти: голів родин, де переховувався нелегал, притягати за відповідними статтями КК як пособників і переховувачів бандитів» [105, с. 266–267].

Однак і після примусового виселення жертви державного терору не припиняли відстоювати свої права. Аналізуючи репресивну політику радянської влади, Т. Вронська оприлюднила документи про численні порушення і без того жорстких приписів, що регулювали депортаційні акції. Дослідниця встановила, що чимало мешканців Західної України були видалені з постійних місць проживання всупереч встановленому порядку, адже їхній майновий ценз не давав підстав для виселення. У праці «Заручники тоталітарного режиму» вона описує спроби домогтися «справедливості», до яких вдалися 43 родини вивезені до с. Тюшовськ Пермської області. Незаконно вирвані зі своїх місць люди звернулися до своєї землячки, депутата Верховної Ради СРСР письменниці В. Василевської, з клопотанням, у якому пояснювали, що їх помилково кваліфікували як осадників, хоча насправді вони були малоземельними господарями чи придбали наділи за власний

кошт ще у 1904–1905 рр. Аби звільнити ці землі, представники радянської влади на місцях оформили сфальшовані довідки, на підставі яких селян депортували. «Народна обраниця» одразу звернулася до секретаря ВР СРСР О. Горкіна з офіційним запитом з цього приводу і впродовж трьох місяців у надрах бюрократичної машини з'ясовувалися обставини цього випадку. Нарешті у серпні 1940 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов надіслав до Верховної Ради пояснення, у якому вказувалося на те, що за винятком 5 родин, що потрапили до списків виселенців «випадково», усі решта були депортовані «на законних підставах». Однак встановити долю безвинних жертв державного терору не вдалося [106, с. 254].

Депортованим дозволялося взяти з собою до 100 кг особистого майна, а решту, включно з нерухомістю, – продати самим, або за допомогою довірених осіб. На ділі це означало конфіскацію практично усієї нерухомості, худоби, сільськогосподарського реманенту та інших інструментів, вартість яких влада не компенсувала. Це прирікало примусових переселенців на злиденне існування і виживання в суворих кліматичних умовах на засланні.

На тих, хто залишився проживати у Західній Україні, також очікували важкі часи. Початок радянізації різко змінив становище місцевої інтелігенції (у першу чергу польської). Маніякальна підозра майже всіх представників «вільних професій» у «націоналізмі» та «антирадянських настроях». Позбавила роботи і засобів до існування багатьох із них. І саме в цей складний період особливого значення набули різні форми національної, соціальної, професійної (зокрема, академічної) солідарності. Окрім взаємодопомоги у тих чи інших соціальних групах, у критичних випадках люди зверталися до своїх земляків, які посіли керівні позиції в радянському адміністративному апараті, серед них – до депутатів Верховної Ради СРСР В. Василевської, К. Студинського, П. Панча та інших. Вони клопотали перед відповідними структурами про затриманих, арештованих, виселених зі своїх помешкань, депортованих, пограбованих представниками нової влади співгромадян, наражаючи і себе на небезпеку. При цьому не слід перебільшувати їхні можливості, адже йшлося реалізацію репресивного курсу, визначеного самим Сталіним [107, с. 197–212].

Радянізація супроводжувалася радикальним переформатуванням самотнього соціального та економічного життя краян, культурного та релігійного простору під матрицею більшовицької доктрини суспільно-політичної перебудови суспільства. Брутальний злам традиційних способів господарювання, безпідставне позбавлення власності, що вважалася основою соціальної стабільності, колективізація, втручання влади в особисте

життя людей, масові репресії невпинно скорочували кредит довіри до нової влади і породжували негативні настрої та глухий спротив її заходам. Використовуючи назву збірки есеїв З. Герберта «Варвар у саду», Оля Гнатюк схарактеризувала цією метафорою ставлення значної частини мешканців Західної України до репрезентантів сталінського режиму [107, с. 157–221]. Мине зовсім небагато часу і з латентного стану ці настрої перейдуть у відкриті антирадянські виступи на початку німецько-радянської війни.

Деструктивний вплив на національну стійкість чинила етнонаціональна політика більшовиків і нацистів. Імперська засада «розподіляй і владарюй» втілювалася у нових формах. Починаючи з 1919 р., більшовики формували негативний образ «буржуазно-поміщицької Польщі», який демонізувався напередодні Другої світової війни. Щойно встановивши контроль над «возз'єднаними» територіями, Москва вдалася до конструювання власної етнічної ієрархії у краї. Українізація усіх сфер суспільного життя супроводжувалася демонстративним толеруванням української спільноті та усуненням поляків від керівних посад і позицій у економіці. За фасадом цього курсу виразно проглядався намір позбавити і поляків, і українців усіх атрибутів громадянського суспільства і демократії, які існували у довоєнній Польщі, унеможливити спільний фронт двох народів проти сталінської тиранії завдяки протиставленню двох найчисельніших етнічних масивів регіону.

Водночас були практично викорінені майже всі традиційні форми соціальної самоорганізації та солідарності, натомість нав'язані згори механізми комунікації між суспільством, його окремими членами та владою. Вони зводили практично до нуля демократичні права і свободу волевиявлення, народоправство як основний принцип керівництва державою, можливості для світоглядного розмаїття. Доктринальні установки та політичні меседжі більшовицької правлячої верхівки імплементувалися у масову свідомість за допомогою засобів прямого впливу: зборів, політінформацій, мітингів, колективних читань і бесід, політзанять у військах, періодичної преси, кіно тощо.

Підштовхуючи громадян до уніфікованого сприйняття деформованого ідеологічним апаратом образу дійсності (а не самої дійсності), а також одностайних рішень (засудження внутрішніх і зовнішніх «ворогів», схвалення політики Комуністичної партії, непопулярних кроків уряду), радянські лідери формували у них психологію натовпу, покірності владі, що атрофувало критичне мислення, прагнення відстоювати власну позицію і волю до спротиву свавілля. *Саме через призму такого стану українського суспільства видається можливим пояснення багатьох складних, дихотоміч-*

них явищ, які відбувалися в ньому під час війни. За таких умов цілком очевидно постає асиметрія між сферами державної безпеки, одного боку, і національної стійкості, – з іншого. Більше того, ця невідповідність набирала неприродно антагоністичного характеру: замість того, аби зміцнювати національну стійкість, тоталітарні режими об'єктивно послаблювали її потенціал, тим самим девальвуючи і власні безпекові позиції.

Військовополонені

Радянські військовослужбовці становили найчисельнішу тимчасову соціальну когорту жертв війни. За різними оцінками, у полон потрапили від 4,5 до 6,2 млн. червоноармійців. Від 1,8 до 2 млн. полонених червоноармійців не вижили через неприйнятні умови утримання і вбивства працею [108; 109; 100, с. 67–70; 111].

Задовго до початку Другої світової війни почало формуватися міжнародно-правове поле, покликане регулювати складні питання, пов'язані з війнами загалом і становищем військовополонених зокрема. Однак більшість держав – активних учасників Другої світової війни тією чи іншою мірою порушували ці угоди. Та ці відступи від дотримання міжнародних норм не йшли в жодне порівняння з тим, що чинило з військовополоненими противника військово-політичне керівництво III Райху. Існували три категорії червоноармійців, яких після захоплення в полон необхідно було страчувати: політичні працівники РСЧА, євреї та жінки-військовослужбовці. Користуючись наказом німецького командування від 6 червня 1941 р. (відомого як «наказ про комісарів») командири польових частин Вермахту про 60-80% випадків розстрілів радянських бійців та командирів бійців та командирів доповідали, як «ліквідацію комісарів» [112, с. 729–875]. Згідно з розпорядженням щодо справи військового полону на випадок операції «Барбаросса» (16 червня 1941 р.), поводитися із захопленими в полон червоноармійцями належало «з надзвичайною стриманістю і найсуворішою пильністю», а в разі пасивного чи активного спротиву – вдаватися «до повного придушення» [113, с. 331–358]. «Бойовий наказ № 8» від 17 липня 1941 р. містив вказівки про «селекцію» військових бранців за расовими і політичними ознаками та їхнє знищення у концтаборах.

Керівництво СРСР також не взяло на себе у повному обсязі міжнародні зобов'язання щодо полонених та інтернованих, ратифікувавши тільки Конвенцію «Про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях». Звернення до Берліна на початку війни із закликом дотримуватися правил ведення сухопутної війни, затверджених в Гаазі, німецька сторона залишила без відповіді. Гітлер звільнив військовослужбовців від будь-якої

моральної та юридичної відповідальності за будь-які дії під час «походу на Схід» і полонені червоноармійці першими відчували на собі, що таке «тотальна війна». Власна держава не вжила належних заходів для того, аби зберегти їхнє здоров'я і життя. *Тим часом йшлося про долю тих, хто був одним з важливих елементів національної стійкості – захисників вітчизни. Мобілізовані до армії громадяни (не кадрові військовослужбовці) становили чисельну тимчасову соціальну когорту, яка, власне, своїм існуванням та функціонуванням забезпечувала державну безпеку і національну стійкість. На території України до радянських збройних сил було мобілізовано майже 8 млн. місцевих мешканців.* Навіть після потрапляння в полон військовослужбовці формально не втрачають цього статусу (військового звання, відповідних пільг, нагород тощо). Маргіналізація військових бранців, ігнорування практично всіх міжнародно-правових норм стосовно військового полону, убивство великої кількості чоловіків переважно молодшого і середнього віку послаблювали не тільки збройні сили, а й український соціум, адже мільйони родин втрачали годувальників, батьків, чоловіків, синів.

З самого початку війни проти СРСР мали місце випадки розстрілюй шойно захоплених у полон (більшість їх добровільно здавалися противнику, потрапляючи в оточення). Оскільки такі випадки частішали, а кількість убитих стрімко зростала, 8 жовтня 1941 р. німецьке командування надіслало у війська наказ про заборону самовільних розстрілів військовослужбовців РСЧА [112, s. 208].

Серед порушень німецькою стороною Женевської Конвенції 1929 р. стосовно полонених червоноармійців виокремлюються такі: заборона на контакти з органами держави, громадянами якої вони вважалися, а також гуманітарними недержавними інституціями (Міжнародний Червоний Хрест та інші); відсутність належної реєстрації бранців; безоплатне працевикористання у неприпустимих формах; виконання смертних вироків стосовно полонених без дотримання відповідної судової процедури, зокрема захисту; жорстокі засоби під час охорони військовополонених з застосуванням зброї без попередження; невідповідні норми харчування полонених червоноармійців порівняно з нормами для полонених з інших держав, невмотивоване вбивство під час етапування та у стаціонарних місцях утримання. Лише у жовтні 1941 р. на маршрутах етапування бранців вояки 24-ї піхотної дивізії Вермахту вбили майже тисячу червоноармійців. Як у тимчасових, так і стаціонарних місцях утримання полонені страждали від голоду, браку питної води, холоду, хвороб і масово помирали. У наказі німецького командування від 8 жовтня 1941 р. містилися вказівки про норми видачі полоненим харчових продуктів: місячний раціон одного працюючого бранця

становив: 9 кг хліба, 800 г м'яса, 250 г жирів, 900 г цукру. Задіяні на другорядних видах робіт отримували 6 кг хліба, 440 г жирів, 600 г цукру. Хворим бранцям на розсуд лазаретного лікаря могли видати додатково на 6 тижнів 50 г тріски, 100 г штучного меду, 3,5 кг картоплі. На ділі ж раціон полонених червоноармійців ніколи не відзначався таким розмаїттям. Для прикладу, утримувані у Янівському таборі одержували 2 склянки ерзацкави, 100 г хліба з домішками тирси і тарілку супу з картопляного лушпиння на день [114, с. 558]. Доволі часто до таборів кілька днів не завозили харчів, інколи кидали поранених чи добитих коней, корів, волів і тоді бранці розбирали туші до кісток. С. Юренко згадував: «Полонені влаштовували табірний базар, на якому продавали одяг, взуття, тютюн, баланду, хліб. Петро Сергійович (Дерибасов – товариш Юренка по полону. – О.Є.) купив для мене один черевик і один гумовий чобіт без підошви. Я шість днів не їв хліба (видавали по шматочку, грамів 10-200) і зумів відняти довгу і теплу кавалерійську шинель» [115, с. 15].

Табірна стратегія виживання породила активний обмін, у якому об'єктами обігу ставали ложки, ножі, казанки, овочі, фрукти, сіль, тютюн, цигарки, медикаменти, сірники, одяг, взуття тощо. З метою легалізації купівлі продажу у стаціонарних таборах на території III Райху запровадили спеціальний грошовий еквівалент – табірну валюту.

Однак у багатьох місцях утримання полонених червоноармійців умови утримання були такими, що штовхали бранців за межу людяності. У німецьких документах зафіксовані випадки канібалізму. Так, у штабазі 357 (Шепетівка) військовополонені «узбецької чи асманської приналежності» зтягували до свого помешкання німецьких полонених іншої національності, їх там душили та розбирали трупи на частини, а потім вживали у їжу. У жовтні 1941 р. подібні випадки були зафіксовані в Рівному та Острозі, де «всі учасники цього злочину були негайно розстріляні» [116, с. 177].

Нацисти також широко практикували «убивство працею». Працевикористання військовополонених на території Німеччини розпочалося вже влітку 1941 р. і постійно нарощувалося. Якщо на середину серпня у таборах на території III Райху налічувалося 150 тис. радянських військових бранців, то до кінця жовтня їхня кількість зросла до 288 тис. Жахливі умови транспортування і харчування спричиняли масову смертність на маршрутах транспортування і в таборах, де полонених вбивали працею. Від літа до початку грудня померло 390 тис. полонених червоноармійців, а до квітня 1942 р. дожив лише кожен другий [112, с. 214].

За таких обставин чимало червоноармійців погоджувалися на співпрацю з німцями і вступали до лав різноманітних збройних формувань у

складі Вермахту та військ СС: Російської визвольної армії, Українського визвольного війська, шуцманшафту, допоміжної поліції та інших. Це давало змогу зберегти життя, а згодом і повернутися до родини.

Ті бранці, яких живими доправили до Німеччини, вимушені були працювати на найважчих видах робіт: у каменоломнях, на шахах і рудниках, земляних роботах тощо. Та на відміну від остарбайтерів, задіяних в аграрній сфері, вони жодним чином не інтегрувалися у німецьке суспільство. Виняткові заходи ізоляції, особливий режим утримання, напівголодне існування, жорстокі покарання, відсутність належної медичної допомоги, будь-яких прав і гарантій навіть на саме життя перетворювали цю тимчасову спільноту на своєрідну «касту недоторканих», позбавлену будь-яких сподівань на кращу долю. Перебуваючи на межі виживання, ці жертви війни пролонгували таку звичну для античного рабства й абсолютно неприпустиму для ХХ сторіччя екзистенцію балансування на межі життя і смерті.

Брак робочих рук (особливо в аграрній сфері, що мала забезпечувати інтереси III Райху), спричинив рішення переведення певних категорій військових бранців у цивільний статус. У відповідності до наказу генерал-квартирмейстера Вермахту від 25 липня 1941 р. про звільнення представників «дружніх народів» (німців Поволжя, прибалтів, вихідців з Кавказу, осіб мусульманського віросповідання, білорусів та українців) до кінця 1941 р. у статус цивільних переведено близько 270 тис. полонених червоноармійців (до кінця 1945 р. – 533 тис.) [112, с. 217].

За даними В. Лауер, серед 280,2 тис. радянських солдатів та офіцерів, відпущених з полону у 1941 р., 270 тис. німецьке командування вважало «українцями» [118, р. 65]. Справа в тому, що процедура встановлення національності полонених мала спрощений вигляд: коли бракувало документів, які посвідчували походження бранців, до уваги бралися свідчення їхніх родичів чи односельців. Місцеве цивільне населення скористалося цією можливістю, аби врятувати якомога більше бійців та командирів, які потрапили в полон.

Один з сільських старост прибув до табору полонених з односельцями і вивіз звідти на підводах майже 300 своїх «земляків», значну частину з яких становили представники інших національностей і регіонів СРСР. «У нас у селі було багато військовополонених. – розповідав мешканець Броварів М.Коробенко. – Яким чином? Староста... Тоді ж було, що староста мав право брати на поруки з табору до себе. То у Білій Церкві був табір військовополонених. То староста нашій [...] їздив у табір і багато привіз у село військовополонених. Він і односельчан і чужих – всіх брав» [119, с. 326]. З часом багатьох оточенців та відпущених полонених німецькі служби відправляли на роботи до Райху.

Подібні випадки спостерігалися скрізь, де існували місця утримання військовополонених. У дистрикті «Галичина» звільненням українців з німецького полону займався громадський актив під егідою Українського центрального комітету. У липні 1943 р. УЦК оприлюднив відозву, у якій наводився перелік документів, необхідних для звільнення з полону [120]. Не забували і про вихідців з інших регіонів України: лише через санітарну станцію Станіславського комітету допомоги до літа 1942 р. пройшло 3547 полонених з Наддніпрянщини та 500 переселенців [121].

Цивільне населення усіх регіонів України намагалося бодай чимось полегшити становище військовополонених. Допомога військовим бранцям мала стихійний і організований характер і в останньому випадку приносила вагоміші результати. Найпоширенішою формою акумуляції матеріальних засобів, призначених полоненим, стали збіркові акції. Під час Різдва Свят релігійна громада с. Борщів (Львівщина) наколядувала 747 злотих і передала їх на потреби полонених. На рахунок фонду полонених Українського Червоного Хреста Станіславщини надійшло 65 зл. від о. Григорчука з Раківчика, 12,95 зл. Від о. прелата Русина, 32,5 зл. Від греко-католицької громади с. Мишин. Мешканці с. Толуків передали військовим бранцям 137 кг сухарів, 40 кг квасолі, 55 кг сухофруктів, 1,5 кг ячмінної крупи, 2,5 кг гороху, 7 кг солонини, 0,5 кг смальцю, 16 сорочок [122].

На початку 1943 р. ОКВ надало дозвіл надсилати до таборів військовополонених посилки вагою до 250 г продуктів харчування, що не псуються: сухарів, вудженої солонини, цукру, сушених овочів та фруктів тощо. Реферат у справах полонених УЦК домігся санкції німецької адміністрації на збільшення ваги однієї посилки до 6 кг, чим активно користалася українська громадськість [127].

Навіть у нелюдських умовах таборів для військових бранців чимало з них зуміли зберегти силу духу, почуття відповідальності за долю побратимів по зброї, уміння прийти на допомогу слабшому і чинити активний спротив. Найрішучішою формою спротиву стали повстання у таборах для військовополонених та втечі з маршрутів етапування, місць утримання і працевикористання.

Фактично спротивом полонених військовослужбовців РСЧА слід вважати будь-які порушення жорстоких приписів і режиму у місцях їхнього утримання. Попри заборону будь-що фіксувати, бранці табору «Грос-лазарет Славута», зуміли скласти поіменний список майже 20 тис. тих, хто у різний час перебував тут на «лікуванні». Не всім з них пощастило вижити. Але завдяки цим ризикованим діям нащадки змогли дізнатися про долю своїх рідних, які потрапили в полон. У 2011 р. співробітники Національного

музею історії України у Другій світовій війні підготували синтетичну працю «Історія великих страждань», в додатку до якої на електронному носії оприлюднено цей список [111].

Практично все цивільне населення зі співчуттям ставилося до радянських військовополонених. Окрім іншого, цьому сприяло жакливе поведження з ними німецьких військовослужбовців і колаборантів, які залучалися до охорони таборів. Люди, яким довелося спостерігати етапування військових невольників, ділилися останнім, аби полегшити страждання нещасних. Та найбільше ризикували ті, хто надавав прихисток полоненим-утікачам: покарання смертю очікувало і тих, і інших. Однак це не зупиняло тих, хто вважав своїм обов'язком рятувати приречених на повільну загибель.

Радянські військовополонені вдавалися до різних форм непокорі і саботажу, втеч з таборів навіть на території Німеччини. У багатьох таборах існували підпільні організації полонених, які підтримували силу духу червоноармійців, влаштовували втечі. Здебільшого такі акції закінчувалися загибеллю ініціаторів та активних учасників, та все ж декому вдавалося вирватися на волю і стати до лав європейського антифашистського руху Опору. Саме після втечі з табору Бомон (департамент Па-де Кале, Франція) став до лав макі В. Порик, який за мужність у боях з нацистами був удостоєний звання Героя Франції.

Подібних прикладів можна назвати десятки. В італійському русі Опору брали участь понад 5 тис. червоноармійців, які зуміли вирватися з полону. Майже тисяча з них полягли в боях проти фашистів і нацистів на землі Італії. Демонстрацією національної/соціальної стійкості стала участь бранців-утікачів у партизанському русі на території України. У партизанському з'єднанні Кам'янець-Подільської області ім. Ф. Михайлова під командуванням А. Одухи на час розформування 2149 осіб з усіх 4100 бійців становили колишні військовополонені, яким вдалося в різний час втекти зі шталагу-301 і шталагу-357 у Славуті та Шепетівці [115, с. 79]. У партизанському з'єднанні під командуванням О.Науменка більше половини особового складу становили оточенці та втікачі з німецького полону. Колишні військові бранці виявили самовідданість у протидії ворогу за лінією фронту і зробили помітний внесок у вигнання гітлерівців та їхніх союзників з України.

Голокост і геноцид ромів

Війна та окупація спричинили втрату традиційних захисних чинників для всіх етнічних груп, але особливо дошкульно вдарили по *євреях і ромах*. Саме для них питання національної стійкості набуло екзистенційного значення, оскільки нацисти здійснювали на окупованих українських землях політику їхнього суцільного знищення як «неповноцінних» у расовому сенсі народів.

Оскільки фактичній стороні геноциду євреїв в науковій літературі та мнемонічному просторі відведено значне місце (незрівнянно менше написано про масові вбивства ромів), варто зупинитися на тому, якими засобами представники цих двох стигматизованих когорт намагалися зберегти свою національну й соціальну ідентичність від цілковитої руйнації та фізичного винищення.

Факти свідчать, що ксенофобія виразніше виявлялася у західноукраїнських регіонах, причому вона була притаманна практично всім етнічним групам (хоча не завжди симетрично). Польський психолог Т. Томашевський у перші дні появи німецьких військ у Львові (кінець червня 1941 р.) занотував у своєму щоденнику: «Антисемітизм, цькування та приниження євреїв задовольняє примітивне почуття справедливості, бажання помсти за життєві невдачі. Такої думки дотримуються службовці найнижчого рангу та збідніла інтелігенція/.../ і священники./.../ Інші люди радіють, що після того, як будуть позбавлені посад євреї, стане більше місць для арійців» [107, с. 71]. Ф. Гольчевський інтерпретує події так: «У довоєнній Польщі бував несамовитий антисемітизм. Він не лише вплинув на войовничих українських націоналістів, а й сама ОУН була твердо переконана в тому, що євреї є агентами Москви. Поширену думку, нібито всі більшовики – євреї, було перевернуто догори ногами, й тепер вважалося, що всі євреї – більшовики. Хвиля німецької (та оунівської) пропаганди, спрямована проти радянського «жидобільшовицького» режиму, сприяла тому, що багато хто з українців звинувачував «жидів» у вбивствах, здійснених НКВС. Натомість у німцях вони бачили тих, хто виправив численні несправедливості поляків і поставив на місце «жидів» у Генерал-губернаторстві. ... Багатьма містами Галичини, де НКВС скоїв масові вбивства, прокотилися погроми» [128, с. 186]. Та, найімовірніше, це був лише привід, оскільки антиєврейські дії спостерігалися і в тих населених пунктах, де енкаведисти не вчинили масових мордів бранців. Оскільки багато аналогічних випадків трапилося і в інших районах Польщі, у Латвії та Литві, це дає підстави історикам вважати однією з основних причин єврейських погромів побутовий антисемітизм, закорінений у певної частини місцевого населення.

Деякі фахівці дотримуються думки, що єврейські погроми стали можливими лише тому, що нацисти «натиснули спусковий механізм». Так, Р. Гілберг вважає, що «справді стихійних погромів, без впливу айнцацгруп, не було» і що «всі погроми відбувалися невдовзі після прибуття каральних формувань». Імовірно, саме так здебільшого сталося в місцях перебування німецьких військ та айнзатцкоманд [129, р. 312]. Однак антиєврейські ексцеси за участю цивільного місцевого населення й допоміжної поліції зафіксовано

в населених пунктах, де дислокувалися угорські війська, – Станіславі, Городенці, Коломиї, Обертині [130, s. 3–18]. Р. Брандон і В. Лауер звертають увагу на одну промовисту обставину: єврейські погроми мали місце переважно на теренах Волині й Галичини, тобто тих регіонів, які у міжвоєнний період входили до складу II Речі Посполитої. Так, у 1941 р. співвідношення кількості зафіксованих погромів на землях, що належали Польщі до 1939 р., та на території УРСР становить приблизно 70 до 5 (на окупованій території УРСР у межах до вересня 1939 р. сталися антиєврейські ексцеси у Білопільлі, Гнівани, Олевську, Хмільнику і Чуднівi) [131, с. 37–38].

Сучасні дослідження руйнують стереотипне уявлення про пасивну позицію єврейського населення, яке зречено чекало на неминучу смерть. Насправді, чимало євреїв і неєвреїв чинили активний і пасивний спротив «остаточному розв'язанню єврейського питання». Однією з форм опору стали втечі з територій, на яких розпочалися підготовка до масових убивств єврейських мешканців і власне екстермінаційні акції. Крайні можливості для цього існували у лісистій місцевості Волині та Полісся, куди під час перших екстермінаційних акцій втекло кілька десятків тисяч євреїв. Однак брак харчів змусив якусь частину з утікачів повернутися до своїх помешкань, а багатьох німецькі каральні підрозділи виловлювали під час облав і контрпартизанських дій. Оскільки упродовж 1941–1942 рр. радянський партизанський рух на Правобережній і в Західній Україні був слабким, єврейське населення не могло розраховувати на його захист. З розгортанням руху Опору від 1700 до 1900 євреїв змогли приєднатися переважно до радянських, а ще польських та українських партизанів, які оперували на Волині, чи створили власні бойові групи. Зокрема тут діяли єврейські партизанські формування рід командуванням Абугова, Гільденмана, Коніщукаса, Ліндера, Місюри [132, р. 173–175].

Найскладніше було тікати тоді, коли люди потрапляли в гетто. Та все ж дехто намагався здійснити втечу, передбачаючи, що нацисти готують для мешканців гетто. Коли ж айзатцкоманди лише починали підготовчі заходи, існувало більше можливостей зникнути з їхнього поля зору. Для прикладу, у Дніпропетровську, згідно з донесенням фельдкомендатури-240, на початку окупації налічувалося 35 тис. євреїв. Під час проведення «заходів» СД 13–14 жовтня 1941 р. 15 тис. з них були схоплені, 15 тис. вдалося втекти, а ще 2 тис. ще залишалися у місті [133, р. 243–244].

До пасивних форм спротиву відносилися невиконання розпоряджень окупаційної цивільної та військової адміністрації, переховування, приховування свого походження, чи, навпаки, його відкрите визнання, самогубство та інші.

Єврейське населення вдавалося і до збройних форм спротиву. Лише на Волині у гетто діяло 18 збройних груп. Восени 1942 р. такі спалахи непокори зафіксовані у гетто Тучина, Мізоча, Кременця, трудовому таборі Луцька, у 1943р. – у гетто Львова, Бродів, Стрия. Мали місце численні індивідуальні теракти. У містечках Борщів, Дубно, Дубровиця, Ковель, Рогатин сталися збройні виступи проти карателів. Попри те, що вони були жорстоко придушені, частині бранців пощастило врятуватися. В одному з німецьких документів читаємо: «Тепер можна спостерігати, як ця потолоч захищається, й останніми днями дійшло до заподіяння серйозних поранень службовцям охоронних підрозділів, на які покладено завдання переселення» [134, с. 79].

Невеликим сегментом єврейського соціуму, який уцілів під час масових убивств 1941–1942 рр., стали кваліфіковані єврейські робітники та ремісники, які використовувалися в різних галузях обслуговування потреб окупантів. Однак у початковий період окупації економічні рації до уваги не бралися і лише у 1942 р. німецькі господарські органи стали наполягати на тому, аби якась частина єврейської кваліфікованої робочої сили передавалася для виконання завдань, які перед ними ставив Берлін та місцева німецька адміністрація. Сам Гімmlер надіслав розпорядження про те, щоби цю категорію євреїв у віці від 16 до 32 років під час «ліквідаційних акцій у Ковелі та Луцьку влітку 1942 р. залишати для працевикористання. [135, р. 410–412]. У серпні 1942 р. після розстрілів 14,7 тис. євреїв Луцька у місті залишили 500 єврейських робітників та ремісників [132, р. 177]. Однак і цих людей після нещадної експлуатації з часом здебільшого розстрілювали.

Місцеве населення по-різному ставилося до расової політики і практики нацистів. У науковій літературі виокремлюється три групи цивільного населення у його ставленні до геноциду, здійснюваного нацистами в окупованих країнах: сторонні «спостерігачі»; причетні до геноциду євреїв (заявники, мародери, учасники погромів, охоронці та безпосередні виконавці злочинів); рятівники. *Руйнівними для національної стійкості єврейської спільноти однозначно визнані дії співучасників нацистських розправ. До «спостерігачів» можна віднести населення, яке виявляло індивідуальність щодо долі єврейського населення.* Чисельно найменшою групою стали рятівники, так звані «альтруїстичні особистості». Д. Бар-Талом характеризує альтруїстичну поведінку як «акт, що приносить користь іншим, у той час, як виконавцю не обіцяні жодні винагороди або відшкодування» [136, р. 3]. М.Балабан висловлює припущення, що «бути альтруїстом на «Кривавих землях» було, ймовірно, набагато складніше, ніж на інших окупованих територіях, оскільки два тоталітарні режими дуже вдало грали на національному питанні та широко використовували пропагандистські інструменти для підсилення міжетнічної напруженості» [137, с. 22].

Порятунок євреїв міг стати спорадичним актом, а міг бути частиною узгоджених дій певної групи людей. В останньому випадку існувало більше ризиків, та водночас зростали шанси на виживання євреїв, які потребували їжі, одягу, нових документів та надійного прихистку. Найчастіше організаторами системного захисту єврейського населення ставали духовні авторитети, з якими навіть нацистська окупаційна адміністрація змушена була рахуватися. Для греко-католицької спільноти Галичини такими фігурами вважалися митрополит Андрей Шептицький і його брат архимандрит Климентій, які дали притулок рабинам Давиду Кахане і синам загиблого рабина Левіна Курту (Ісааку) і Натану, а також долучилися до порятунку понад 200 євреїв [138, р. 124; 139, р. 328]. Першоієрарх Греко-католицької церкви вбачав свою місію в тому, аби перешкодити руйнуванню етичних та інституційних засад поліетнічного галицького соціуму, зберегти життя і здоров'я тих, хто міг стати потенційною жертвою тоталітарних режимів, ксенофобії у всіх її виявах, міжнаціонального протистояння. Митрополит Андрей у лютому 1942 р. надіслав до канцелярії Г.Гімmlера протест з приводу масових мордів єврейства і спроб залучення до цих акцій української допоміжної поліції. У червні 1942 р. він звернувся до вірних з архиєпископським листом «Про милосердя», а в листопаді того ж року – з посланням «Не убий», що стали маніфестом добродісного співіснування в період жахливих випробувань.

Перемишльський єпископ Францішек Барда (Римо-католицька церква) звернувся до священнослужителів з закликом надати всіляку підтримку місцевим єврейським родинам. Допомогали рятувати євреїв православні священники Олексій Глаголев з Києва та Савелій Цибульников з Нової Каховки (нині Херсонська область), римо-католицький священник Габріель Маршалек з Борівниці на Дрогобиччині, баптистський пресвітер Микола Кирилко та багато інших представників духовенства різних віросповідань і регіонів. У квітні 1943р. головного вікарія Вірменської архієпархії Львова монсенйора Діонізія Кастановича німецькі каральні органи заарештували за виготовлення фальшивих посвідчень для євреїв. Лише заступництво Андрея Шептицького дало змогу архиєрею вийти з застінків гестапо. Греко-католицький душпастир Омелян Ковч свідомо пішов на смерть заради порятунку єврейських дітей. У селі Джурин на Вінничині селяни рятували євреїв, які в роки колективізації заступилися за місцевого священика.

Здебільшого ж рятівники керувалися власним сумлінням, співчуттям до жертв нацистського терору. Марія Лавренюк з Немирова разом з іншими провідниками переправляла через Південний Буг на румунську територію євреїв з гетто в німецькій зоні окупації, долучившись до порятунку понад ста осіб. Польська родина Раданів (Вінниця) за сприяння місцевих підпіль-

ників урятувала від неминучої загибелі 48 євреїв [140, с. 60–63]. У Перемишлі до цієї небезпечної справи долучилося місцеве українське і польське населення.

Національний меморіал Яд Вашем (Ізраїль) присвоїв звання «Праведник народів світу» 2 659 українським рятівникам. В Україні тим, хто допомагав євреям Києва уникнути загибелі під час розстрілів 1941–1943 рр., присвоюється почесне звання «Праведник Бабиного Яру». На жаль, чимало рятівників залишилися невідомими, а в багатьох випадках факт порятунку належним чином не задокументований.

До дій, спрямованих на порятунок євреїв, долучалися партизанські, підпільні формування, громадські інституції (насамперед українські та польські), що легально й нелегально діяли на теренах України. Вони допомагали євреям утікати з гетто, переховуватися в лісах, отримувати нові документи. Водночас слід зауважити, що жодна політична сила, зокрема радянський уряд, не виступили з публічним осудом масових убивств євреїв.

Інструменталізація геноциду, тотальний характер терору під час нацистської окупації України спричинили загибель 1,5 млн євреїв. Разом з ними фактично зник духовний світ єврейства, був зруйнований неповторний мультикультурний соціум.

* * *

Практично не захищеним перед нацистськими екстермінаційними акціями виявився *ромський* соціум. Не маючи стійких зв'язків з оточуючим середовищем та владою, недержавними інституціями, ромські громади могли розраховувати лише на довоєнні «лінії комунікацій»: підтримку з боку тих, з ким вони вели торгівлю чи обмін, або надавали інші послуги.

Основною формою порятунку для ромів були переховування у лісах і втечі з місць утримання. З інтерв'ю з Владиславом Гуманом дізнаємося, що він спочатку втік з товаришами з Янівського концтабору, перебував у лісах поблизу Львова, доки після облави потрапив у табір Белжець. Під час бомбардувань він з групою бранців вирвався з табору і, зрештою, потрапив у розташування партизанів, де і залишався до кінця війни [142, с. 77]. Але і в лісовій місцевості на ромів очікувала небезпека, оскільки карателі часто прочісували ці масиви і виловлювали всіх «підозрілих». До того ж там було дуже сутужно з харчами. То ж багато ромів намагалися «розчинитися» у великих містах, де можна було знайти надійний сховок і джерела до існування. Надзея Квек розповіла, що батько вважав ліси надто небезпечними й перебрався до Львова. Її сестра, Марія Квятковська, згадує, що батько спорудив криївку, де сестри переховувалися, коли до них приходили

німці. Аби вижити, за твердженням респондентки, потрібно було ворожити (чим і займалася їхня мати) чи красти. Один з родини Гоманів розповів, що, «окрім страху людям дошкуляли злидні, а найбільше голод. Їли найчастіше млинці з борошна та яблучне повидло. Батько ... брав у знайомого селянина борошно, картоплю та іншу допомогу. Тому чоловікові батько раніше продавав коней» [142, с. 73–80].

Стратегії виживання ромів охоплювали широку номенклатуру заходів з пристосування до надзвичайно складних умов існування. Зокрема, вони прагнули набути зовнішнього вигляду, який би не видавав їхньої етнічної належності, носити звичайний одяг без національних ознак, розмовляти мовою переважної більшості місцевих мешканців (а то й німецькою чи румунською), тобто максимально асимілюватися. Родина Стефанії Горняк переховувалася неподалік Борислава і намагалася прилюдно не вживати ромську мову. Стефанія не носила «типову циганську зачіску». Однак місцеві мешканці – українці та поляки – знали про ромське походження Горняків і надавали їм одяг та іншу допомогу [142, с. 83].

Т. Снайдер зауважив з цього приводу, що відсутність держави, ворожий статус певної держави щодо Німеччини створювало підґрунтя для безоглядного втілення расистської теорії у практику масових переслідувань певних груп населення. Там де не існувало захисту з боку державних структур, екстермінації набували найбільших масштабів та особливої жорстокості у поводженні з людьми [143].

На переконання американського дослідника Г. Гуттенбаха, виживання ромів під час німецької окупації багато в чому визначалося дистанцією, що склалася до війни між ними та іншими етнічними спільнотами. Попри деяку недовіру до кочівних ромів та скепсис щодо їхніх можливостей господарювання на селі, документально не зафіксовано доносів з боку українців, поляків чи білорусів на ромів до німецьких органів [144, р. 44]. За спостереженнями дослідників, місцеве населення охочіше допомагало ромам, ніж євреям. Н. Бессонов виокремив причини такої ситуації: по-перше, ромів, на відміну від євреїв, не сприймали як носіїв певних ідеологічних постулатів і таких, що мають політичний вплив (їх не вважали провідниками більшовицької політики і причетними до сталінського терору); по-друге, завдяки традиційним економічним зв'язкам – обміну, торгівлі, орендним відносинам тощо – виникала ширша зона довіри і комунікації між місцевими мешканцями та ромськими громадами; по-третє, фольклорне мистецтво ромів здобуло їм статус «авторитетної соціальної групи» серед селян. Крім того, нижчий матеріальний рівень забезпечував їм співчуття з боку представників інших етнічних спільнот [145, с. 30].

Незважаючи на більшу мобільність кочових ромів порівняно з іншими групами населення України, нацистським карателям вдалося виявити і вбити понад 20 тис. Як наслідок, національна стійкість цієї спільноти була порушена до критичної межі. Лише мобільність кочових громад, їхнє вміння пристосовуватися до складних умов життя у поєднанні з допомогою з боку інших етнічних груп стали на заваді повному винищенню ромського населення України.

Остарбайтери

З початком війни значна частина місцевого люду, особливо молодшого віку вбачала у працевлаштуванні в Райху можливість освоєння професій, гарних заробітків, що після повернення на батьківщину могли би полегшити організації власного господарства чи справи. Тому вони з готовністю відгукнулися на заклики німецької окупаційної адміністрації, поширені через періодичну пресу, виїздити на роботи до Райху. Навесні-влітку 1940 р. з Генерального губернаторства добровільно виїхало кілька десятків робітників. Однак наприкінці року потік добровольців помітно скоротився, що спричинило появу відозви генерал-губернатора Г.Франка, якою під загрозою покарання молодь 1915–1924 року народження зобов'язувалася відбувати на сільськогосподарські роботи до Німеччини [146, с. 204]. Водночас у періодичних виданнях за вказівками німецької влади уміщувалися матеріали про умови працевикористання. Довіру людей зміцнювало укладання угоди (у 1941 р. – на термін у 9 місяців), одноразова виплата родинам потенційних працівників (50 злотих), дозвіл на щомісячний переказ грошей рідним (до 100 злотих), тверді розцінки на різні види робіт [147, с. 3; 146, с. 207]. Такі умови задовольняли багатьох мешканців ГГ, які не бачили альтернатив в умовах руйнівної війни. Нову хвилю наборів започаткувало приєднання дистрикту «Галичина» до Генерального губернаторства (6 вересня 1941 р.), а також поширення на територію дистрикту дії закону ГГ від 26 жовтня 1939 р. «Про обов'язок праці», згідно з яким всі бажаючі мали зареєструватися в місцевому уряді праці, пройти медогляд і санобробку, отримати проїзні документи і харчі на дорогу [148, с. 4; 149, с. 3]. Про ставлення місцевого соціуму до німецької політики працевикористання промовисто свідчать дані, які ілюструють динаміку виїзду робітників до III Райху. До середини березня 1942 р. було вивезено 100 тис. галичан, у жовтні в промисловості та аграрній сфері було задіяно 250 тис. краян, а в середині квітня 1943 р. їхня кількість зросла до 300 тис. [146, с. 267; 150, с. 213; 151 с. 209].

Однак реалії роботи на чужині виявилися зовсім не такими, які обіцяли прибульцям зі східних окупованих територій. Вже на маршрутах

транспортування остарбайтери відчували недобррозичливе ставлення німецького персоналу, були позбавлені мінімальних зручностей, продуктів харчування, медичної допомоги. Умови договорів «роботодавцями» здебільшого не виконувалися, проживання і харчування, режим утримання, система покарань за порушення приписів були такими, що вже незабаром на батьківщину стали надходити звістки, пронизані відчаєм і болем. Скалічені непосильною працею помирали в таборах чи вивозилися як відпрацьований матеріал додому без належної соціальної підтримки. Це помітно зменшило кількість бажаючих випробувати долю і змусило Берлін вдатися до відверто примусових акцій, які запроваджувалися законом «Про обов'язок праці» від 13 травня 1942 р. Вони охоплювали все працездатне населення, але основним об'єктом «полювання» на робочі руки залишалася молодь. Евфемізм «добровільний обов'язок» на ділі перетворювався на облави у прилюдних місцях і навіть храмах.

На території Райхскомісаріату «Україна» масове вивезення цивільного населення на роботи до III Райху почалося навесні 1942 р. з утворенням посади Головного уповноваженого з використання робочої сили. Його очільник Ф.Заукель наприкінці березня 1942 р. надіслав райхскомісарам «східних земель» телеграму, в якій наголошував: «Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включаючи суворе застосування принципу примусової праці з тим, щоб у найкоротший термін потроїти кількість завербованих» [152, арк. 1–2]. Оскільки бажаючих добровільно вирушити на чужину ставало все менше, примусове залучення українського населення на роботи до Німеччини набуло характеру справжнього полювання на людей у формі облав під час світ, на ринках, у місцях великого скупчення людей.

Жодних сумнівів у тому, яку мету переслідувала нацистська верхівка у справі працевикористання, не залишає директива райхсфюрера СС Г. Гімmlера від 8 липня 1943 р.: «1. Фюрер ухвалив рішення очистити райони України від будь-якого населення. 2. Усе працездатне чоловіче населення надходить у розпорядження Головуповноваженого з працевикористання на правах військовополонених. 3. Жіноче населення призначене Головуповноваженим з працевикористання для роботи в Райху» [99, р. 447].

Небажання більшості потенційних працівників для III Райху залишати батьківщину породжувало різні форми спротиву. Найпоширенішими серед них стали: переховування й уникнення реєстрації, оформлення фальшивих медичних довідок, заподіяння собі каліцтв чи симптомів недуг, що давали підстави для уникнення примусової трудової мобілізації. Один з мешканців с. Чортовець (Станіславщина) робив усім бажаючим «мастирки»,

вводячи під шкіру суміш керосину з молоком, внаслідок чого утворювалися пухлини [153, с. 20]. Поширеним способом уникнення депортації на роботи до Німеччини стали хабарі посадовцям та поліцаям, хоча й це не вирішувало проблему остаточно. Тому значна частина молодих людей намагалася переховуватися у спеціально облаштованих схованках, у лісах. Наприкінці травня 1943 р. під час наради гебітскомісарів генерального округу «Волинь» зазначалося, що потенційні робітники «рятуються втечею, облави скрізь проводяться на кшталт нападу. Молодь спить уночі ...винятково за межами сіл, оскільки такий метод вербування до цього часу вже доволі добре відомий. Загальна тенденція серед українського населення: ніхто не з'являється добровільно». Деяким примусово вивезеним робітниками вдавалося вислизнути з ешелонів на маршрутах транспортування робочої сили до III Райху, хоча це супроводжувалося смертельним ризиком. Так, коли з потяга, яким перевозили молодь з Києва до Брайтігама зникли чоловік та жінка, охорона розстріляла чотирьох ні в чому не винних людей з ешелону. Але це не зупинило інших: у кілька наступних днів здійснили втечі 48 чоловіків та жінок [153, с. 20].

Важкі умови перевезення робітників до Німеччини стали причиною захворювань і навіть смерті багатьох невільників з України. На більшість тих, хто діставався пунктів призначення, чекала виснажлива праця і важкі побутові умови, погане харчування, суворі покарання. Тих остарбайтерів, яких вдавалося зловити після спроб утечі з таборів для примусових робітників, як правило, одразу спрямовували до концтаборів і таборів смерті.

Загальна кількість добровільно і примусово вивезених на роботи до Німеччини та інших окупованих нею держав мешканців України оцінюється у понад 2,4 млн. осіб [154, с. 153]. Велика кількість «рабів» III Райху отримали фізичні і моральні травми, загинули від недуг, голоду та непосильної праці, або ж вирішили не повертатися на батьківщину по завершенню війни. Ці категорії жертв війни зараховуються до людських втрат України в роки Другої світової війни.

Режим утримання та працевикористання східних працівників позбавляв їх практично всіх прав та особистої свободи, а всі сфери життєдіяльності та канали комунікації з рідними і близькими цієї тимчасової соціальної групи суворо регламентувалося різними обмеженнями. З часом для них були зроблені незначні поступки: дозволено прогулянки, підвищено норми харчування, впорядковано листування й отримання посилок з України.

Для остарбайтерів німецька держава встановила дискримінаційну систему оплати праці. До того ж реальні доходи суттєво скорочувалися через систему оподаткування та вартість житла й харчування. Для прикладу,

працівники зі Сходу на одному з підприємств Круппа з отриманих на руки 66,75 райхсмарок мали сплатити 45 марок за помешкання та їжу, придбання робочого одягу транспортні витрати, після чого у них залишалося на інші потреби заледве 10 марок [155, s. 242]. У зв'язку з цим значна частина промислових робітників перебувала у надзвичайно скрутному становищі й часто голодувала. Спроби остарбайтерів самотужки доповнити вкрай обмежений харчовий раціон супроводжувалися покараннями. Для прикладу, кримінальна поліція у серпні 1943 р. затримала кількох українських робітників, які виміняли у німця на тютюн хлібний буханець і купили у французького працівника ще одну хлібину. Інших українців оштрафували за те, що у вихідний день (травень 1944 р. вони поїхали до Берліна і придбали там трохи харчів [156, с. 72].

На відміну від примусових працівників з інших держав українці не отримували картки на промислові товари, внаслідок чого склалося вкрай напружене становище з одягом, взуттям і речами першої необхідності. У пам'яті багатьох з них відклався час, коли вони змушені були ходити у «гольцшугах» – дерев'яному взутті, що травмувало ноги і завдавало багато незручностей і принижень.

Брак засобів індивідуальної гігієни викликав інфекційні недуги (передусім, туберкульоз, тиф та інші), а важка праця і важкий психологічний стан – серцево-судинні патології. За відсутності належної медичної допомоги багато робітників ставали інвалідами чи помирали. За даними П. Поляна, у 1943 р. щомісяця помирало в середньому 1210 остарбайтерів. Однак у 1942 і 1944–1945 рр. смертність виявилася ще вищою через авіаційні бомбардування союзниками по Антигітлерівській коаліції німецьких індустріальних районів [157, с. 257–258].

Окрім реалізації стратегії виживання примусові робітники з України демонстрували й інші елементи національної стійкості. Йдеться насамперед про різні форми спротиву трудовій експлуатації та нелюдським формам поводження. Найпоширенішим виявом протестної поведінки став прихований саботаж (відкритий був пов'язаний з вивезенням до концтаборів чи стратою), псування майна, виробничого обладнання, продукції, транспортних засобів, комунікацій тощо. Ще одним поширеним способом опору стали втечі з місць роботи й утримання. З 1943 р. кількість утікачів щомісяця оцінювалася у 45 тис. зарубіжних робітників, що становило майже 500 тис. на рік. Близько половини з них були працівники з окупованої території СРСР [155, с. 360].

Вищою формою організованого опору стало створення підпільних груп, у яких об'єднувалися найбільш рішучі й активні «невільники» III Райху. За даними У. Герберта лише від березня до вересня 1944 р. гестапо

зафіксувало діяльність 38 підпільних формувань з оstarбайтерів та військовополонених, у яких загалом налічувалося понад 2700 членів [155, с. 379–385]. Такі групи (особливо в останній період війни) виникали переважно неподалік у прикордонних районах з Бельгією, Італією, Польщею, Чехословаччиною, оскільки це давало шанси потрапити до складу формувань, що брали участь в антифашистському русі Опору.

Аби не поривався живий зв'язок українських оstarбайтерів з батьківщиною і родинами, організована громадськість надсилала їм подарунки і привітання з нагоди Різдва і Великодніх Свят, різноманітну літературу. На Великдень 1943 р. за списками, надісланими соціальному референту у Львові, працюючі у Німеччині галичани отримали зібрані краями пакунки [158]. 1130 таких посилок зібрала жіноча секція Станіслава. А загалом зі Станіславської округи співвітчизникам, які працювали на чужині, було надіслано 2320 святкових подарунків [159]. Місцева громадськість намагалася допомагати тим сім'ям, які після від'їзду до III Райху рідних перебували у скрутному матеріальному становищі чи не могли самотужки справитися з господарством.

Загалом оstarбайтери становлять одну з небагатьох груп жертв війни, стосовно яких були зроблені кроки, спрямовані на відновлення справедливості та гідного вшанування. Завдяки вітчизняним і зарубіжним дослідникам цей «забутий соціум» повернувся до наукового і суспільного дискурсу як феномен збереження національної стійкості у роки найважчих викликів і загроз.

Соціальна солідарність цивільного населення як один з елементів національної стійкості

Український соціум у всій повноті відчув на собі «ударну хвилю» тотальної війни на винищення. Уявлення про те, що чекало на місцеве населення, дають висловлювання лідерів III Райху. Згідно з планами нацистської верхівки, слов'янське населення підлягало «скороченню» та асиміляції і призначалося переважно для забезпечення потреб Німеччини у сільсько-господарській продукції. Українські землі визначалися як «життєвий простір» для колонізації германцями.

Після нападу Німеччини та її союзників на СРСР радянське керівництво вдалося до реалізації стратегії «випаленої з землі». З регіонів, яким загрожувала окупація, системно демонтувалося та вивозилося промислове обладнання, устаткування наукових установ, сільськогосподарська техніка, цінна сировина, продовольчі запаси, виводилася худоба. Аби матеріальні цінності не дісталися ворогу, їх знищували або ушкоджували всіма можливими способами. Про інтереси і нагальні (не кажучи вже про

перспективні) потреби цивільного люду ніхто не піклувався. У східні райони країни евакуювали переважно кваліфікований персонал індустріальних гігантів, представників наукової та культурної еліти працівників колгоспів та радгоспів, які супроводжували техніку та худобу, родини партійно-радянської номенклатури, а також силових відомств і спецслужб. Загалом було евакуйовано на схід близько 3,5 млн. мешканців республіки.

Руйнація війною виробничої, комунальної та соціальної інфраструктури до межі ускладнила життя людей на захоплених агресорами українських землях. Різне скорочення робочих місць та джерел поповнення родинного бюджету, відсутність централізованої системи постачання одразу загострили продовольчу проблему. Товарний дефіцит, що виявився ще до окупації, набув важкого хронічного характеру, а окупаційна адміністрація практично нічого не робила для його пом'якшення.

Специфічні підходи окупантів до працевикористання не вирішувало проблеми зайнятості у містах, адже більшість працездатної молоді депортувалася на роботи до Німеччини, а решта міського населення змушена була погоджуватися на будь-яку роботу, отримуючи мізерну зарплатню. Восени 1941 р. у Запоріжжі на біржах праці поставили на облік 6,4 тис. безробітних чоловіків-металургів, у Харкові – понад 100 тис. безробітних, на Донбасі – близько 144 тис. безробітних гірників [156, с. 47]. Сільським мешканцям належало всі свої зусилля спрямовувати на задоволення потреб III Райху і його армії у продовольстві та фуражі.

Розглядаючи Україну як основний резервуар людських, продовольчих та сировинних ресурсів, Берлін провадив тут політику їхнього тотального викачування, не зупиняючись перед жодними засобами і пересторогами. Вже до вересня 1941 р. німецькі військовослужбовці надіслали рідним до III Райху 11,6 млн. продуктових посилок. За допомогою організованих і спонтанних реквізицій та оподаткування місцевих аграріїв до кінця 1941 р. і в наступному році німецькі цивільні та військові органи вилучили в Україні по 1 млн. т зерна [160, с. 221–222].

Терор голодом [161, с. 61–92] став одним з інструментів нацистської окупаційної політики. Її прямим наслідком стали захворювання і загибель сотень тисяч мешканців України. За деякими оцінками, у Києві до 1 квітня 1942 р. від голоду, холоду й викликаних ними недуг померло від 80 до 120 тис. городян [162]. За даними Харківської міської управи, у другій половині грудня 1941 – першій половині грудня 1942 рр. голодною смертю загинуло 13 139 осіб (58,4 % від загальних показників смертності) [163, с. 279].

Населення окупованих територій усіяко намагалося зберегти підвалини соціальної стійкості за цих гранично складних обставин. «Сценарії

атомізованого виживання у беззаконні»(за О. Стяжкіною) під час війни були надзвичайно різноманітними. Люди ходили за кілька десятків, а то й сотень кілометрів на «мінки», отримуючи за одяг та інші речі продукти харчування у селян, продавали чи обмінювали їх на ринках. Дехто вдавався до крадіжок чи спекуляції, а то й розбійних нападів. Місцева людність була поставлена в умови, за яких виживання гарантувала тільки співпраця з окупантами. Зовсім не поділяючи ідеології і практики нацизму, мешканці окупованих територій з суто прагматичних міркувань бралися виконувати будь-яку (інколи – «брудну») роботу, аби заробити на шматок хліба для родини.

Екстремі такого порядку як Друга світова війна, як правило, вкрай негативно позначаються на багатьох складових національної стійкості. У такі періоди, за словами А. Токвіля, «не можна знайти й десяти осіб, які звикли діяти дружно та злагоджено і тим турбуватися про свій захист» [164, с. 178]. Насправді, у деяких випадках війни стимулюють згуртування певних соціальних когорт, які свідомо консолідують свої зусилля задля вирішення нагальних проблем існування у складних умовах. Нацистський окупаційний режим суворо контролював обіг матеріальних цінностей, але дозволяв у обмежених масштабах діяльність добродійних інституцій, що давало змогу дещо амортизувати наслідки своєї грабівницької економічної політики на українських землях.

Я. Грицак вказує на те, що, попри наміри окупантів, а іноді всупереч цим намірам, «українське національне життя на колишніх радянських землях, – у перші місяці німецької окупації само по собі проявило дивовижну здатність до регенерації» [103, с. 165].

У період Другої світової війни конфігурація та співвідношення різних типів солідарності суттєво змінилося. Так, конативний компонент політичної солідарності (спільна поведінка та діяльність у політичній сфері) найпоследовніше простежувався у таких учасників збройного протистояння як українські самостійники, радянські партизани та нацистська окупаційна адміністрація. Когнітивний компонент (спільне усвідомлення проблем життєдіяльності) рельєфніше виявляється у радянському тиловому соціумі, а також зусиллях української громадськості Східної Галичини, яка діяла під егідою УЦК на чолі з проф. В. Кубійовичем [165, с. 280–288].

На початку серпня 1941 р. з ініціативи громадськості Львова взяла початок «Українська допомогова акція», завдання якої організатори вбачали у матеріальному, санітарному і моральному сприянні сиротам, бездомним, інвалідам, біженцям, військовополоненим, безробітним, хворим. В кожному районному й обласному центрі створювалися станиці, а на місцях – низові ланки, які опікувалися вказаними категоріями населення. Початок 1942 р.

ознаменувався ініціативою під гаслом «В кожному селі – дитячий садок». Через рік, у квітні 1943 р. на території Генерального Губернаторства діяло 2210 сезонних і 233 постійних дитячих садків, у яких налічувалося 30 тис. вихованців [166].

Зразком виконання громадського обов'язку і самодіяльності стало переселення 25 тисяч дітей з Лемківщини, Бойківщини, Гуцульщини, Покуття та інших гірських районів на Поділля. Там їх розселили у місцевих родин, де вони відпочивали і харчувалися. В кінці літа зміцнілі й загартовані діти повернулися до рідних домівок [167, 168].

Ранньою весною 1942 р. в гірських та підгірських районах Карпат почалися великі повені. Щоб врятувати населення, яке особливо потерпало від браку харчів, відділ суспільної опіки УОК Станіславщини окрім переселеної акції оперативно організував роботу харчівень і народних кухонь. Всього в окрузі діяло 102 кухні-харчівні, в яких отримували обіди 29729 осіб [169].

У стратегіях виживання українського населення галицького соціуму провідну роль відігравав кооперативний рух. Кількість українських кооперативів у Генеральному губернаторстві зростає з 212 у 1939 р. до 995 на початок 1941 р. [170, р. 68, 80, 162–163]. Їхня діяльність дала змогу утримувати мінімально необхідний рівень розподілу та споживання продуктів харчування і не допустити голоду.

Попри всі труднощі війни український люд жив не лише єдиним «хлібом насущним». Свідченням усвідомлення національних інтересів, стратегії розвитку і поступу української спільноти в регіоні став рух, спрямований на допомогу студіюючій молоді та шкільництву. Завдяки зібраним коштам КоДУС призначив восени 1942 р. 171 стипендію для студентів на загальну суму в 42490 злотих [171].

Зусиллями громадськості підтримувалася діяльність навчально-виховних закладів усіх рівнів. На кінець 1942 р. в Генеральному Губернаторстві налічувалося 1962 дитячих садки, 2 фахові школи, 76 сільсько-господарських шкіл, 27 технічних шкіл для хлопців та 12 – для дівчат, 42 торгівельних та 8 господарських шкіл для дівчат, 12 гімназій, 4 семінарів, багато фахових курсів (деякі з правами вищих навчальних закладів) [172].

Таким чином, там, де обставини давали змогу організувати акції соціальної солідарності, а місцева громадськість виявляла активність і наполегливість, здатність до консолідованих дій та самопожертви, негативні наслідки війни та окупації вдавалося дещо пом'якшувати. О. Стяжкіна наголошує, що «і прагматична, базована на принципі Дару («даю, щоб ти дав»), й ірраціональна допомога іншим (зокрема, рятування чужих дітей, годування німецьких і старих людей, переховування «своїх» партизанів, підпільників, вояків УПА, фінансова підтримка, попередження про небез-

пеку (арешти, облави, депортації) забезпечення документами (перепустками, медичними документами, посвідченнями), хрещення єврейських дітей і дорослих, витягування з тюрми завдяки свідченням про невинуватість затриманих) підтримувала певний рівень соціальної взаємодії та солідарності принаймні на рівні локальних спільнот. Збереження дієздатності й неперервної історія Добра стали запорукою того, що для відтворення суспільства навички діяти, обирати, змінюватися, віднаходити стратегії не лише виживання, а й життя стали не тільки джерелом персональної та колективної пам'яті (почасти репресованої), а й силою, що підтримувала потенцію відновлення, самознаходження, надію на можливість постання іншого, кращого, «свого», правильного життя» [173, с. 251–252].

* * *

Війна до критичних меж зменшила опірність українського соціуму негативним чинникам через руйнування державної системи матеріального забезпечення, соціальної підтримки та охорони здоров'я, труднощі з доступом до продовольчих ресурсів та інших засобів існування, майже повну відсутність недержавних інституцій, які могли б узяти на себе тимчасове виконання функцій, що зазвичай належать до компетенції державних органів, слабкі традиції та перешкоди до суспільної самоорганізації. Атомізація сталих соціальних зв'язків (вилучення значної кількості чоловіків з родин, вимушені та примусові міграції, несприятливі умови для солідарності та співпраці на рівні мікро- та макросоціальних клітин) доволі часто залишала людей наодинці з власними проблемами.

Важкий морально-психологічний стан, спричинений втратою рідних і близьких, роботи та джерел матеріального забезпечення, матеріальними збитками, мав наслідком втрату ціннісних орієнтирів, зниження етичних порогів, девіантну поведінку. Зростання ролі колективних та групових стратегій виживання водночас пригнічувало почуття власної гідності й самодостатності індивідів. За надзвичайних умов пристосування до важкої дійсності супроводжувалося складними внутрішніми переживаннями, докорами сумління, духовними рефлексіями на межі екзистенційного вибору між життям і смертю, «добрим» і «злом».

Тоталітарні режими практично унеможлилювали колективну апеляцію до моральних імператив та загальнолюдських ідеалів, що неминуче руйнівним чином впливало на всі складові й атрибути національної стійкості. Однак на індивідуальному рівні кожен мусів робити такий вибір, яким би складним і неоднозначним він не був.

Особливо важким для українського соціуму виявився період окупації німецькими та союзними III Райху арміями. Завойовники звільнили себе від

обов'язку дотримуватися будь-яких приписів міжнародного права і правил ведення війни. Самі представники військово-політичного керівництва Німеччини визнавали: «На внутрішньому фронті ми пропагували своєрідний анархічний фанатизм, який відкрито проголошує право вбивати, красти та принижувати; Таким чином, ми створили за допомогою засобів державної влади течію суспільної дезінтеграції, загрожуючи принципу законності та безпеки громадянина» [174, р. 206–207].

Та все ж деякі групи й окремі актори трагічного воєнного дійства і за цих надскладних обставин зуміли продемонструвати гідні подиву якості: відвагу, самопожертву, взаємодопомогу, людську солідарність. У великих і нечисельних, постійних і тимчасових соціальних групах – військово-службовців, учасників українського самостійницького і радянського партизанського рухів, остарбайтерів, військовополонених, цивільного населення окупованих територій та інших – діяли доцентрові імпульси, завдяки яким їхнім членам вдалося зберегти почуття гідності, надію на краще, волю для боротьби, здатність до вироблення відповідних обставинам стратегій виживання й узгоджених дій. *Завдяки цьому ні нацистському, ні радянському тоталітарному режиму не вдалося фрагментувати народ України, зруйнувати до критичного рівня його національну стійкість. Незважаючи на всі виклики та випробування, величезні людські і матеріальні втрати, приниження і знущання, яких зазнали мешканці України, вони змогли висстояти у світовій бійні та відстояти своє право на історичну перспективу.*

2.5. Трансформація української стійкості у новітній період: від радянської через пострадянську до національної

Українська суспільна стійкість в період «пізнього СРСР»

Якщо розглядати «національну стійкість» як результат спроможності державних інституцій та готовності суспільства відповідно до своїх цінностей спільно протидіяти політичним, соціально-економічним, техногенним, природним і т. п. кризам¹⁴, то це поняття навряд чи можна застосовувати до українського соціуму в радянській період. Адже у тоталітарній системі, в центрі якої була комуністична партія Радянського союзу, суспільство було ресурсом для збереження її при владі та для досягнення зовнішньополітичних цілей (від світової революції до розбудови глобального соціалістичного табору). Тоді як безпекові державні інституції

¹⁴ Ми виходимо з такого розуміння «національної стійкості» – «це здатність суспільства витримувати негаразди та кризи в різних сферах, впроваджуючи зміни та адаптації без шкоди для основних цінностей та інститутів суспільства», див. [175, с. 3].

виступали у тому числі засобом контролю за громадянами та підтримки існуючого ладу. Це супроводжувалося потужною ідеологічною обробкою громадської думки з метою забезпечення стійкої лояльності до компартії та радянської держави, що проявлялося у формулі «народ та партія – єдині».

Що стосується безпосередньо України, то це доповнювалося пропагандистським нарративом. Ленінська партія «врятувала» українців від царату та вивела їх з «в'язниці народів», «звільнила» від власних «буржуазних націоналістів», об'єднала усі українсько етнічні землі в межах єдиної республіки, добилася перемоги нацизм під час «Великої вітчизняної війни» відбудувала «народне господарство» і, врешті-решт, Україна постала «між рівними рівна» як частина однієї з найвпливовішої держави у світі. А без СРСР та інших «братських народів» українці будуть поневолені «загниваючим капіталістичним Заходом». Відповідно, вони мали шанувати і всіляко сприяти розвитку комуністичного режиму, стійко переносячи труднощі при розбудові «світлого майбутнього».

Натомість з 1970-х рр., чим далі від періоду національно-визвольних змагань, все більше набирала сили тенденція до позбавлення українського суспільства самої можливості опиратися компартійному режиму. Насамперед це проявилось у *русифікації* та нав'язуванні концепту «нова історична спільнота – *радянський народ*». Іншими словами, *радянська та національна стійкість були антагоністами*. Більше того, у союзному центрі розроблялися плани демонтажу квазі-державних структур у вигляді національних республік. Так, П. Авен (зараз російський олігарх, на початку 1980-х рр. працював у структурах АН СРСР) свідчив: «У Андропова пророблялося питання про нову нарізку країни на випадок, якщо щось буде розпадатися. Там очевидні ідеї – скажімо, дві України: Лівобережна та Правобережна. Я гадаю, що якщо б це було зроблене, то зараз Україна була б суттєво меншою. Я гадаю, що лівий берег був би тут. Тоді ж з'явилася ідея федеральних округів» [176].

Спалахи української національної стійкості у вигляді дисидентського руху були радше виключенням. Водночас можна констатувати утворення своєрідної системи соціального самозахисту, яка забезпечувала суспільну стійкість перед тоталітарною державою. До її елементів можна віднести низьку політичну активність, ритуальну участь у компартійних псевдо-громадських об'єднаннях (піонерія, комсомол, профспілки і т.п.), пасивну підтримку комуноідеології в обмін на мінімальний соціальний пакет, пристосування до соціально-економічних негараздів через систему зв'язків та так званого «блату» тощо. Все це стало невід'ємними характеристиками образу «радянської людини» та «радянського образу життя», які підтримувалися радянською державою, що плекала соціальний патерналізм.

Розлом системи стійкої лояльності до компартії та радянської держави активізувався з Чорнобильської катастрофи. Як згодом слушно зазначить В. Чорновіл, «26 квітня 1986 р. вибухнув не просто четвертий реактор Чорнобильської АЕС – вибухнула система» [177]. У цьому техногенному інциденті у повній мірі проявилась первинна ДНК радянського ладу, для якого громадяни виступали вторинним ресурсом, а суспільство згадало після відносно спокійного брежнєвського «застою», що воно було вразливим та беззахисним перед тоталітарною державою. Відповідно, проявом суспільного самозахисту стало розгортання знизу екологічного руху, який опирався небезпечній технологічній політиці радянської держави.

Мірою поглиблення процесів демократизації та зменшення компартійної цензури у ЗМІ, громадськість все більше отримувала інформацію про раніше табуйовані історичні теми, зокрема національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., голоди, Голодомор 1932–1933 рр., справжню ціну колективізації та індустріалізації, великий терор, неоднозначні сторінки Другої світової війни тощо. Все це підвищувало соціальну тривожність, яку підсилювали поточні дії союзного уряду, що все більше проявляв неспроможність керувати країною без застосування репресивних методів. Відповідно, це змушувало шукати нові підходи до забезпечення соціальної стійкості. Москва пропонувала її виробляти через «оновлення Союзу». Але й закономірно виникала й альтернативна тема, що без власної суверенної держави національна стійкість та безпека у принципі неможливі. Прикладами такого амбівалентного підходу були Декларація про державний суверенітет 1990 р. та референдум березня 1991 р., на якому населення УРСР дало одночасно дві схвальні відповіді – за оновлений Союз та за суверенну Україну [178, с. 22].

Потужною маніфестацією української суспільної стійкості стала «Революція на граніті» 1990 р. Вона була спротивом тиску союзного центру на Україну та засобом підштовхування українських політеліт для посилення суверенізації, знову ж таки для захисту українських суспільних цінностей.

З поглибленням соціально-економічної кризи у 1991 р. союзний центр став проводити більш агресивну політику. Суспільні виклики носили не лише ідеологічне чи політичне забарвлення, але й відчувалися у звичайному житті пересічної людини. Зокрема можна згадати «грошову реформу» січня 1991 р., яка мала конфіскаційний характер і «нагадала» про беззахисність суспільства та людини перед радянською державою. Під тиском суспільного запиту (включаючи шахтарські страйки та мітинги національно-демократичних сил) політеліти УРСР були змушені посилити курс на підвищення республіканського суверенітету як елемента захисту від союзного свавілля.

Демонструвалися, хай і скромні, амбіції поставити під республіканський контроль силові структури – через створення Державного Комітету УРСР з військових справ (травень 1991 р., на основі Комітету по зв'язках з міністерством оборони СРСР при Раді Міністрів УРСР) [179] та впровадження посади державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій Української РСР (червень 1991 р., симптоматично, їм був призначений тогочасний перший заступник глави КДБ УРСР Є. Марчук) [180].

Показовим був, наприклад, такий збіг інтересів республіканських управлінських еліт та суспільства у питанні проходженні строкової служби громадянами республіки на території України (до речі, це було однією із вимог «Революції на граніті»). Але навіть й у цьому питанні досягнуті результати були незначними – радянські комісаріати часто ігнорували відповідне рішення Верховної Ради та уряду УРСР, а республіканська влада діяла з оглядкою на союзний центр. З іншого боку, в соціальній практиці ухиляння від служби в лавах радянській армії набуло масового явища. Досить симптоматичним у своїй подвійності був заклик до «співвітчизників» у заяві Президії Верховної Ради: «Якщо ми не на словах, а на ділі прагнемо відродити свою національну самосвідомість, якщо нам дорогий наш дім, якщо ми думаємо про своє майбутнє, зробимо все, щоб призов молоді на службу в армію проходив у республіці організовано, щоб наша молодь гідно виконувала свій найважливіший громадський обов'язок. У цьому запорука гідного майбутнього суверенної Радянської України» [181].

Подібна подвійність спостерігалася й у позиції УРСР щодо нового союзного договору. Активна частина суспільства виступала категорично проти нього. У свою чергу, республіканське керівництво гальмувало переговорний процес, але все ж таки рухалося до укладення нової федеративної угоди з Москвою, залишаючи тим самим соціум в небезпечному політичному просторі. Явним свідченням цієї небезпеки стала політична криза у вигляді заколоту ДКНС (ГКЧП), яка стала випробуванням для суспільної стійкості. Путчисти не приховували особливо своїх планів. Так, один з них – голова Ради оборони при президенті СРСР О. Бакланов – ще у квітні 1991 г. окреслив таку програму дій: «Основною умовою антикризової програми повинно бути негайне призупинення усіх республіканських і регіональних законів, ухвалених після 1985 року... відновлення цілісності СРСР в «кордонах 1985 року»...» [182, с. 43].

Ще більш показовими були настрої представника ДКНС по Україні, заступника міністра оборони СРСР В. Вареннікова. Він, тиснувши на голову Верховної Ради Л. Кравчука, щоб той погодився на впровадження

надзвичайного стану якщо не по всій Україні, то хоча б принаймні у її західних областях, зазначав: «У західній Україні немає радянської влади, суцільний «Рух». У західних областях необхідно ввести надзвичайний стан. Припинити страйки. Закрити всі партії, крім КПРС, їх газети, припинити і розганяти мітинги...Війська доведені до повної бойової готовності, і ми вживемо заходів аж до пролиття крові» [182, с. 48].

У тій ситуації республіканському керівництву, яке стояло на позиціях суверенізації, вдалося уникнути прямого зіткнення з союзним каральним апаратом і не допустити силового сценарію в УРСР, дочекавшись поразки заколоту у Москві. При цьому воно спиралося на стійкі суспільні настрої в Україні. Отже, під час серпневої кризи 1991 р. відбулося стихійне формування засад національної стійкості, яке призвело до закономірного результату – проголошення Незалежності.

Пострадянська стійкість: ерозія патерналізму

Формування національної стійкості було не одномоментною подією, а тривалим процесом. Проголошення Незалежності у Києві не сприймалося в Москві як вагомий аргумент на користь того, що Радянський Союз де-факто перестав існувати. Відповідно з союзного центру продовжували лунати одночасно загрози та обіцянки. Україна тоді проявила національну стійкість – політичні еліти, спираючись на суспільну підтримку, перебирали на себе управління союзними структурами на своїй території, включаючи безпековий сектор.

В умовах зовнішнього тиску нова держава намагалася отримати широку соціальну підтримку за рахунок політичних декларацій та законодавчих рішень. Так, 12 вересня 1991 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про правонаступництво України» [183], який зафіксував, що модерна українська держава є результатом розвитку (а не запереченням) Української Радянської Соціалістичної Республіки. 8 жовтня 1991 р. був ухвалений закон «Про громадянство України» [184], який передбачав відсутність дискримінації при визначенні українського громадянства: кожен, хто на той час постійно мешкав на території республіки, мав право стати громадянином України. 1 листопада 1991 р. Верховна Рада ухвалила «Декларацію прав національностей України» [185], яка гарантувала усім народам, які проживали на території республіки рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Засадничі документи суверенної України формували рамки стійкого консенсусу для вирішення гострих питань забезпечення державної безпеки України, або іншими словами – виживання новонародженої держави у несприятливому зовнішньому середовищі. Такий підхід був своєрідною

відповіддю й на закиди, виголошені президентом США Дж. Бушем під час виступу у Верховній Раді України 1 серпня 1991 р.: «...Свобода та незалежність – це не одне і те ж. Америка не підтримає тих, хто хоче змінити загальну тиранію на місцевий деспотизм (явний випад у бік керівництва республіки. – В.Г.). Вона не буде допомагати тим, хто проповідує самовбивчий націоналізм, оснований на етнічній ненависті. Ми будемо підтримувати тих, хто хоче будувати демократію». За свідченнями американськи ЗМІ, фразу про «самовбивчий націоналізм» вставив особисто сам Дж. Буш [186, с. 42].

Одночасно з вибудовуванням толерантних засад державно-суспільного діалогу відбувалося формування силового блоку нової держави. 24 серпня 1991р. постановою «Про військові формування в Україні» [187] Верховна Рада зобов'язала Раду міністрів розпочати формування національних збройних сил, на основі сил та засобів розташованих на республіканській території. Згодом були ухвалені постанова «Про міністра оборони України» [188] (першим міністром став К. Морозов), «Концепція оборони та будівництва Збройних сил України» [189], закони «Про державний кордон України» [190], «Про прикордонні війська» [191], «Про Національну гвардію України» [192] тощо. 6 грудня були прийняті закони «Про Збройні сили України» [193]. У вересні 1991р. на основі КДБ УРСР була створена Служба національної безпеки України [194]. А 6 грудня був ухвалений закон «Про оборону України» [195], який за своїм духом продовжував вузькі радянські підходи до забезпечення національної безпеки, коли суспільство відіграє другорядну роль і має лише обов'язки перед державою. Так, у ньому зазначалося: «Оборона України базується на готовності Збройних Сил України, економіки, населення, території до оборони і будується відповідно до воєнної доктрини держави». А щодо ролі громадян у законі зазначалося так: «Захист Батьківщини є конституційним обов'язком громадянина України».

Стратегічні рішення – суспільно-політична толерантність та встановлення базового контролю над радянським силовим апаратом – принесли свої позитивні результати. Один з головних з них – запобігання ескалації сепаратизму, спалахи якого спостерігалися, зокрема, на Закарпатті, Одещині, в Криму. *Формуванню засад національної державності, у центрі якого була національна стійкість, сприяли й заборона діяльності КПУ і КППС, а також управлінський безлад у Москві, де російські республіканські функціонери намагалися якнайшвидше прибрати до своїх рук владні та економічні важелі помираючого Союзу.* Втім, останнє слово було за українським суспільством, яке проявило стійку лояльність у сенсаційних результатах всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Варто відзначити, що представники українських націонал-демократичних сил не були впевнені у його позитивних підсумках. Зокрема у резолюції форуму

інтелігенції «Україна: державна незалежність і культура», що пройшов 14–15 вересня 1991 р., містився заклик до Верховної Ради скасувати референдум, оскільки, на думку учасників, Акт проголошення незалежності не потребує підтвердження. За скасування виступали такі знакові постаті як В. Чорновіл, Л. Скорик, П. Мовчан. Опонував їм І. Юхновський [182, с. 110–111]. *Так чи інакше, референдум зафіксував, що процеси державотворення стали незворотніми і що в республіці сформувався фундамент національної стійкості, втім, яка мала пострадянську, перехідну природу.*

Стрімкі процеси націотворення 1991 р. мали і зворотній бік. Поставлений під контроль радянський безпековий апарат був розбудований під завдання іншої держави і потребував реформування (як й усі інші сфери), однак управлінські еліти не мали системної картини, як і для чого це робити. Відповідно, на установах замінювалися вивіски, відбувалося кількісне скорочення (насамперед, збройних сил), але зміст залишався «радянським». Водночас, суспільство мало надмірні очікування від нової держави, що намагалася відповісти на виклики, на які був нездатний відповісти Радянський союз.

Неспроможність нової держави загальмувала формування національної стійкості. Більше того, поглиблення соціально-економічної кризи у 1992 – першій половині 1993 рр. призвело до підвищення напруги у відносинах політеліт та суспільства, підводячи їх до межі, за якою була небезпека втрати державності. Соціальне невдоволення, яке раніше йшло на союзний центр, зараз трансливалося на нову державу. Потужні шахтарські страйки, які загрожували у вересні 1993 р. перерости у загальнонаціональну політичну кризу, змусили Верховну Раду та Президента піти на перевибори, але це дестабілізувало державне управління. Тоді у повній мірі проявилася *нестійкість* суспільства та держави до економічної кризи.

Понад те, у вересні 1993 р. Україна впритул підійшла до того, щоб відновити свою участь в наддержавних інтеграційних проєктах, до яких її примушувала Росія, користуючись своїми економічними перевагами. 24 вересня 1993 р. планувалося підписання в Москві угоди по Економічний союз СНД. Національно-демократична опозиція в Верховній Раді, навіть, намагалася ухвалити рішення про заборону поїздки Президента Л. Кравчука на саміт СНД. Але в нагоді стала внутрішньоросійська політична криза – конфлікт між президентом РФ Б. Єльциним та парламентом РФ. На тлі цього загострення російський президент був готовий до певних поступок Україні у питанні СНД і підписання угоди вдалося уникнути [196, с. 41–44].

Водночас варто наголосити, що силове протистояння на вулицях Москви (у травні та жовтні 1993 р.) дало декілька важливих уроків українським політелітам та суспільству. Головні з них – це потреба знаходити

ненасильницькі методи врегулювання політичних конфліктів і що імперський центр, залишається незмінним, демонструючи схильність до силових варіантів розв'язання суспільних проблем (у подальшому це ще раз підтвердиться під час «чеченських воєн»), а значить українському суспільству необхідна національна державність, яка спирається на суспільну підтримку.

Подальше формування національної стійкості після перезавантаження виконавчої та законодавчої гілок влади у 1994 р. йшло по двом автономним напрямом – відновлювалось керованість безпековою сферою через інституційну розбудову відповідних державних структур та відбувалась адаптація широких верств населення до нових політичних та соціально-економічних умов. Це утворило феномен, який можна назвати «пострадянська стійкість». У ній тісно перепліталися старі («радянські») та нові («національні») елементи.

Для інституційної розбудови безпекової сфери важливим етапом було покращення міжнародного положення України, щоб мінімізувати втручання зовнішніх акторів. Для цього були стабілізовані відносини з Росією і перевантажені відносини з іншими впливовими центрами сили через стратегію «багатовекторної зовнішньої політики». Остання інколи піддається критиці, однак у тогочасних умовах лише такий підхід був реальною альтернативою «проросійському вектору», без загрози порушити крихку стабільність нової держави.

Проявом і однозначно результатом нового підходу до зовнішньої безпекової політики стало підписання 5 грудня 1994 р. «Будапештського меморандуму». Вже за декілька місяців після цього стало можливим приборкання кримського сепаратизму [178, с. 37–38]. Одночасно з цим спостерігалось наведення ладу у державному управлінні (Конституційна угода 1995 р. та Конституція 1996 р.), а також прискорення соціально-економічних реформ. Результатом цього була інституційна стабілізація, у тому числі безпекового сектору, та суспільно-політична стабільність. Цей результат пізніше Л. Кучма сформулює у відомій тезі що «Незалежна Україна відбулася й безповоротно» [197].

Відзначимо, що нові підходи до забезпечення національної безпеки були зафіксовані і у стратегічних документах. У січні 1997 р. Верховною Радою була затверджена «Концепція (основи державної політики) національної безпеки України» [198]. У ній був більш наочний розрив з радянськими підходами. Так, національна безпека України визначалася як «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей». Відповідно серед головних

об'єктів національної безпеки на перше місце ставився громадянин – його права і свободи, на друге – суспільство, його духовні та матеріальні цінності і на третє – держава, її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність кордонів. У ній зазначалося, що національні інтереси України відображають фундаментальні цінності та прагнення українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення. Більше того, український народ визначався як один із основних суб'єктів системи забезпечення національної безпеки: «Український народ – громадяни України всіх національностей на виборах, референдумах, через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та місцевого самоврядування висловлюють і реалізують своє бачення національних інтересів України, засобів і способів їх захисту, а також добровільно та в порядку виконання своїх конституційних обов'язків проводять заходи, визначені органами державної влади та місцевого самоврядування щодо забезпечення національної безпеки України; привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку всіма законними способами і засобами».

На той час це був досить передовий документ, який підштовхував державу та суспільство до формування системи національної стійкості. Однак на практиці ситуація була складнішою. Пострадянська суспільна стійкість забезпечувала виживання у важких соціально-економічних трансформаціях 1990-х рр., але почасти входила у конфлікт з державою. Остання дуже повільно реформувалася і через великий вплив лівих сил намагалася зберегти *патерналістську систему*. На це був запит і знизу, а методи були як у період «пізнього СРСР». У якості прикладу можна навести страйковий шахтарський рух 1990-х рр., який інколи супроводжувався блокуванням залізничного сполучення та зіткненнями з правоохоронцями (наприклад, можна згадати силовий розгін акції шахтарів у Луганську 24 серпня 1998 р.). Одночасно були й пасивні форми забезпечення суспільної стійкості – неформальне працевлаштування, масове ухилення від сплати податків, корумпованість на усіх рівнях тощо, – все це негласно сприймалося як припустимі дії у відповідь на неефективність держави. У цьому ж ряді стояла й масова трудова міграція за кордон – сезонна та довготривала.

Мірою поглиблення ринкових трансформацій розширювався прошарок людей, які все більше пов'язували своє життя з новою державою, особливо, після 1999 р., коли відновилося економічне зростання. Водночас, з отриманням державою додаткових ресурсів частина політеліти намагалася

підтримати патерналістські модель відносин у суспільстві. Відповідно, посилювалась подвійність у суспільстві. Ця подвійність спочатку мала переважно соціально обумовлену природу, а у подальшому набула регіонального та ідеологічного забарвлення. На початку 2000-х рр. це накладалося на політичну кризу навколо «плівки майора Мельниченка» і посилювалося під час президентської виборчої кампанії 2004 р. Прикладом плекання патерналістської моделі була тогочасна соціальна політика уряду В. Януковича. Так, у вересні 2004 р. пенсії за віком в Україні були виведені на найбільший серед країн СНД рівень, підвищувалися й інші соціальні виплати [178, с. 97]. Тобто влада трансливала своє бачення ідеальної державно-суспільної взаємодії як гарантії від політичної та соціально-економічної нестабільності.

Зазначені зміни знайшли своє відображення і у стратегічних документах. Показовим був закон України «Про основи національної безпеки України», ухвалений у 2003 р., у розвиток Концепції 1996 р. Симптоматично, що на відміну від останньої у законі серед суб'єктів забезпечення національної безпеки на перші місця були поставлені Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України та інші державні інституції. Тоді як «громадяни України, об'єднання громадян» були на останньому місці. Їх роль була сформульована так: «громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які вони обирають, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку» [199]. За своїм духом закон відводив безумовну першість державних органів у забезпеченні нацбезпеки і у цьому сенсі документ був кроком назад у порівнянні з Концепцією.

Водночас акцентуємо увагу, що у законі серед основних принципів забезпечення національної безпеки, поряд з «пріоритетом прав і свобод людини і громадянина» та «верховенства права» вказувався «пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів». *Це підтвердилося восени 2004 р., коли у прямих конфлікт увійшли держава, яка спиралася та плекала пострадянську суспільну стійкість та нові форми української суспільної стійкості, які акцентували увагу не на очікуванні допомоги з боку*

держави, а на необхідність її сервісного характеру, щоб вона забезпечувала рівні правила гри на демократичних засадах. Це відомі події Помаранчевої революції, які стали несподіваними для влади. Дослухаємось до думки Л. Кучми щодо тогочасних суспільних тенденцій, висловленою ним у 2012 р.: «Я не вірив, що в країні, яка знаходиться на піднесенні, можлива революція. Але це відбулося тому, що ми упустили «момент насичення», коли основний інстинкт виживання змінився новим стандартом суспільства і новими запитами громадян до держави. Раніше протести народжувалися в пустих шлунках. Зараз – у далеко не пустих головах. Раніше зброєю революціонера було каміння, зараз – комунікативні технології та інформаційна мережа» [200]. Українське суспільство, дійсно, кардинально змінилося. Цього влада не розуміла, борячись з опозицією, вона розпочала боротися із суспільством. А. Гальчинський зазначав: «Майдан повстав не безпосередньо проти Л. Кучми. Він виступив проти бюрократичного свавілля, яке у масовій відомості не могло не асоціюватися з чинною на той час владою, з чинним Президентом» [201, с. 101].

Звернемо увагу, що розв'язання гострої кризи у відносинах між державою та соціумом мирним шляхом, спочатку позитивно плинуло на відчуття безпеки громадянами. Так, моніторинг Інституту соціології НАН України у 2005 р. фіксував найнижчий у порівнянні з попередніми та наступними роками рівень негативних відповідей на питання щодо захищеності від свавілля влади, посадовців, щодо особистої безпеки, екологічної ситуації тощо [202, с. 131–132]. Однак перемога Помаранчевої революції не призвела до інституалізації нової національної стійкості як солідарної взаємодії держави (чи в широкому сенсі – політеліт) та громадянського суспільства. А жорстка та безкомпромісна політична боротьба обезсилювала український соціум, роблячи його крихким перед зовнішніми викликами.

Частина політеліт були свідомі щодо цієї проблеми. Про це свідчить нова редакція «Стратегії національної безпеки» від лютого 2007 р., у якій слушно відзначалося, що «у сучасному світі нівелюється різниця між внутрішніми та зовнішніми аспектами безпеки, зростає вага несилових (політичних, економічних, соціальних, енергетичних, екологічних, інформаційних тощо) складових її забезпечення». Відповідно, головним чинником, який мав забезпечити нацбезпеку була названа «національна єдність» [203]. За декілька місяців політична практика покаже, що «національна єдність» залишалася лише ідеальною метою на папері. Конфлікт між Президентом В. Ющенко та за підтримки лідера парламентської опозиції Ю. Тимошенко з прем'єр-міністром В. Януковичем разом із Партією регіонів навколо

розпуску парламенту поставив державу та суспільство на межу внутрішнього силового конфлікту. Якщо політелітам вдалося досягти крихкого компромісу, то у суспільстві не було єдності, а соціальна стійкість піддавалася ерозії.

Не відбулося консолідації політеліт та суспільства під тиском зовнішніх чинників. З весни 2008 р. з вуст В. Путіна стали лунати прямі загрози територіальній цілісності України, а у серпні відбулася пряма військова агресія Росії проти Грузії. Ці сигнали про небезпеку не тільки були проігноровані, але спровокували політичну кризу в Україні [204, с. 424–428]. А в суспільстві підтримка вступу України в НАТО залишалася на низькому рівні [202, с. 30]. Ще більше погіршив ситуацію виклик світової економічної кризи. Як і у середині 1990-х рр., стрімке зниження добробуту посилювало негативні настрої населення щодо держави, змусило шукати нові форми стійкості як відповідь на соціально-економічні негаразди, автономізувало його, що вилилося у зниження політичної активності та поширення апатії. Розширилася категорія тих громадян, що сподівались на державний патерналізм. Тому не дивно, що на президентських виборах 2010 р. перемогу отримав той кандидат, який найбільше асоціювався з патерналістською пострадянською моделлю суспільної стійкості.

Українська національна стійкість: вимушена інституалізація

З приходом до президентської влади В. Януковича відбулася показова зміна у стратегічних підходах до національної безпеки. Нова стратегія, ухвалена у червні 2012 р., на перше місце ставила формування сприятливих умов для забезпечення не «прав та свободи», а «інтересів громадян, суспільства і держави». У документі констатовалося, що редакція «Стратегії національної безпеки» від 2007 р. не стала керівним документом для практичної діяльності органів державної влади, оскільки останні були зосереджені на досягненні короткострокових політичних і економічних цілей та нехтували потребами стратегічного розвитку суспільства і держави. Відповідно, стратегічними цілями політики національної безпеки України у середньостроковій перспективі визначалися «створення прийнятних зовнішніх і внутрішніх умов для реалізації національних інтересів України, ефективної системи забезпечення національної безпеки і зміцнення її органів». Як бачимо, особа та суспільство зовсім були проігноровані.

Втім, варто відзначити, що у Стратегії 2012 р. містилися й слушні моменти, які демонстрували розуміння частиною політичних еліт наявних викликів. Зокрема звернемо увагу на таку тезу: «...сьогодні більш нагальними залишаються внутрішні виклики національній безпеці. Консервація

неефективної пострадянської суспільної системи, насамперед державної влади, викривлення демократичних процедур, що штучно стримувало процеси кадрового оновлення державних органів, обумовили слабкість, а подекуди і неспроможність держави виконувати її функції, перш за все у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, зростаючу недовіру до держави з боку суспільства» [205].

Специфікою політичного режиму за президентства В. Януковича була авторитарна консолідація еліт при поглибленні розриву із суспільством. При чому розрив посилювався не тільки з верствами населення, які підтримували опозиційні до чинної влади політичні сили, що було закономірним, так і з тими, що були схильні до пострадянської моделі суспільної стійкості. У 2011 р. соціолог А. Зоткін назвав цей феномен «патерналізм без авторитаризму» і пояснив такими причинами: «По-перше, українське суспільство має своє культурно-регіональне розмаїття, сформоване історично. Тобто певна дезінтегрованість українського соціуму стала чинником, що нівелював саму можливість утвердження авторитаризму в країні. І, по друге, в Україні ніколи не було жорсткої вертикалі влади, яка могла б інтегрувати навколо себе якщо не все, то хоча б більшу частину суспільства» [206, с. 242]. Проблемою для пострадянської моделі національної стійкості була також економічна стагнація, яка спостерігалася з 2012 р., тобто у держави на її належну підтримку не було ресурсів. Даний розрив із суспільством влада намагалася компенсувати вищезгаданим «викривленням демократичних процедур» – низка опозиційних лідерів були заарештовані, а на виборців здійснювався адміністративний тиск.

Таким чином, сформована політична система була жорсткою по формі, але крихка всередині. Іншими словами, національна стійкість до криз стала залежною від міцності політичних позицій В. Януковича. Саме це зробило вразливою Україну у умовах російської агресії 2014 р. Втім, варто звернути увагу на неоднозначність політичної еволюції. Адже, коли Українська держава з літа 2013 р. впритул наблизилася до підписання Угоди про асоційоване членство в ЄС, Росія активізувала свій тиск, суспільна підтримка В. Януковича стала зростати. Український соціум був готовий стійко перенести російський тиск, щоб продовжити рухатися на шляху європейської інтеграції. Однак, коли українська чинна влада фактично проголосила євразійський розворот, то вона вступила у конфлікт із суспільством, яке проявило стійкість у захисті своїх засадничих цінностей і цивілізаційного вектору розвитку. Це стосувалося не тільки національно-патріотично налаштованих громадян, але кроки влади не влаштовували й значну частину патерналістські орієнтованого електорату В. Януковича, яка

була не проти дешевого російського газу, але не хотіла російського майбутнього для своїх дітей. А вже до цього додалося загальне невдоволення соціально-економічним станом, політичними утисками, гуманітарною політикою, розмахом корупції в оточенні президента тощо. Євромайдан став проявом національної стійкості проти антинаціональної держави В. Януковича. Симптоматично, що самоназва протестів «Революція гідності» повертала у безпековий порядок денний «особу та суспільство», захист їх «прав та свобод» на противагу приватизованих частиною політ- та бізнес-еліти «національних інтересів».

* * *

Остаточне формування української національної стійкості стало відповіддю на збройну агресію Росії. Її перша фаза – окупація Кримського півострову – наочно показала недієздатність системи національної безпеки з опорою на пострадянську суспільну стійкість, розбудовану політичним режимом В. Януковича. У 2010–2013 рр. політичне поле АРК було зачищене, навіть, від молодших союзників Партії регіонів – представників Компартії. За інвестиціями регіон посідав одне з найпріоритетніших місць в країні. Була вибудована жорстка владна вертикаль на чолі одним з найближчих соратників В. Януковича А. Могильовим. Однак коли В. Янукович втратив владу, ця вертикаль опинилася безпорадною і неспроможною не тільки реагувати на кризи, але й вести ефективний діалог із суспільством. І Росія цим повною мірою скористалася, використавши, крім, власне, своєї силової компоненти, також невдоволення місцевих еліт та населення [207].

Повторити цей трюк на сході та півдні України Росії не вдалося. Її пряма агресія переформатувала українське суспільство, яке в умовах дезорганізації та стрімких кадрових змін в органах державної влади, відклало в бік попередні суперечки (ідеологічні, мовні, історичні та інш.) та проявило небувалу *самоорганізацію* та *консолідацію*. Потужного розмаху набули добровільний та волонтерський рухи, які спиралися на широку суспільну підтримку.

Індикатором прояву національної стійкості став електоральний розворот 2014 р. Так, на позачергових президентських виборах у травні вже у першому турі переміг П. Порошенко, який позиціонував тоді себе як «президент миру». Однак після воєнних дій влітку, вторгнення російських військ і фактичної військової поразки, яку зафіксували перші Мінські угоди, на позачергових парламентських виборах жовтня перемогли політичні сили, які позиціонували себе як «партії війни» – «Народний фронт» та «Блок Петра Порошенка». Українське суспільство було налаштоване на спротив російській агресії [178, с. 253, 257].

Отже, проявлена українська національна стійкість була одним із чинником відсічі збройній агресії Росії у 2014 – на початку 2015 р. Однак на державному рівні цей феномен не було достатньо опрацьовано. Симптоматичною була редакція Стратегії національної безпеки від травня 2015 р. На відміну від попередньої редакцій, до неї була повернута така основна ціль як «утвердження прав і свобод людини і громадянина», але вона була поставлена на друге місце. У цілому Стратегія була сфокусована на державному секторі безпеки та оборони, суспільству там місця майже не знайшлося [208].

У цьому контексті не дивно, що соціальне піднесення 2014–2015 рр. не було використано елітами для внутрішньополітичних трансформацій. Більше того, з огляду на соціально-економічну кризу та гібридний вплив Росії, чинна влада побоювалася у 2015–2018 рр. масштабних антиурядових протестів. З іншого боку, українська національна стійкість у даний період проявила себе насамперед у тому, що не піддалася на підштовхування з боку низки політичних сил (наприклад, ініціативи «тарифних майданів»), а також Росії до антивладних дій в умовах війни.

* * *

Невід’ємною частиною української національної стійкості стали процеси *декомунізації* та *дерадянзації*. Можна погодитися з висновком аналітиків Центру Разумкова, що це мало глибинний характер: «В Україні останніми роками зміни суспільної свідомості можна охарактеризувати як процес подолання стереотипів, сформованих у період перебування України як у складі Радянського Союзу, так і у складі Російської імперії. Ці стереотипи були породжені авторитарним (у Російській імперії) та тоталітарним (у Радянському Союзі) суспільними устроями, тобто були результатом пристосування спільноти до існування в авторитарному та тоталітарному суспільствах. У цьому контексті можна також говорити і про стійкість українців до стереотипів, які поширювалися і поширюються пропагандою та масовою культурою сучасної Росії, що є прямою спадкоємицею авторитарних і тоталітарних традицій Російської імперії та СРСР» [209, с. 129].

Відносна суспільно-політична стриманість у 2015–2018 рр. мала місце попри невдоволення курсом чинної влади. Вперто промовчавши декілька років суспільство відповіло «електоральною революцією» 2019 р. на чергових президентських та позачергових парламентських виборах. Втім, суспільно-політична ситуація була подібна до грудня 1991 р. – спостерігався надмірний соціальний оптимізм щодо вирішення накопичених проблем. Так,

у вересні 2019 р. соціологічна служба Центру Разумкова зафіксувала понад 81% респондентів, які вважали, що Україна здатна подолати існуючі проблеми і труднощі у найближчі роки чи в більш віддаленій перспективі. А частка тих, хто вважав, що не здатна знизилася до рекордно низьких (у період травень 2015р. – червень 2021 р.) 6% [35, с. 342].

У свою чергу, владна команда В. Зеленського намагалася вибудувати прямий діалог із суспільством, в обхід старих політеліт та державних інституцій. Досить симптоматичною була зміна тональності в «Стратегії національної безпеки» в редакції 2020 р., яка була красномовно названа «Безпека Людини – Безпека Країни» [210]. У документі вже у першому пункті зазначалося: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвища соціальна цінність в Україні. Реалізація цієї норми Конституції України – головна ціль державної політики національної безпеки». І у ньому вперше у якості однією основних засад «Стратегії нацбезпеки» зазначена стійкість – «здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей».

А у серпні 2021 р. вперше в українській практиці стратегування була затверджена «Концепція забезпечення національної системи стійкості». У ній національна стійкість визначена як «здатність держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій». Постулюється необхідність впровадження *національної системи стійкості*, під якою розуміється «комплекс цілеспрямованих дій, методів та механізмів взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, інститутів громадянського суспільства, які гарантують збереження безпеки і безперервності функціонування основних сфер життєдіяльності суспільства і держави до, під час і після настання кризової ситуації» [211].

Одним з слабких місць Концепції є нечітко прописане те, як буде організована взаємодія із суспільством. При цьому у документі є формулювання проблеми, але не пропонується її вирішення: «недостатній рівень довіри населення до органів державної влади, і як наслідок недостатній рівень залучення широких верств населення, громадських об'єднань до реалізації заходів у сфері забезпечення національної стійкості». Це може привести до того, у розбудові системи національної стійкості державні органи замкнуться самі на себе.

Концепція має бути реалізована до 2025 р. Згідно рішення РНБОУ, Кабінет міністрів має затвердити «План заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості», сформувати механізм забезпечення національної системи стійкості та утворити відповідний урядовий координаційний орган, а також створити державну установу «Центр передового досвіду у сфері забезпечення національної стійкості» для інформаційно-аналітичного забезпечення функціонування національної системи стійкості.

Таким чином, станом на кінець 2021 р. створюються потенційно сприятливі умови для інституалізації національної стійкості. Однією із передумов для успішності цієї ініціативи є проведення ефективного діалогу у трикутнику держава-експерти-суспільство. У його результаті має бути віднайдений адекватний баланс між інтересами держави та людини і соціуму у протистоянні наявним загрозам і майбутнім кризовим ситуаціям.

Для пізньорадянського періоду української історії поняття «національна стійкість» невідповідне, оскільки тоді не було її однієї з ключовим компонент – національної державності. Натомість можна казати про наявність української суспільної стійкості як засобу колективного самозбереження в умовах тоталітарного компартиійного режиму.

Формування української національної стійкості у сучасному форматі пов'язане з суспільно-політичним піднесенням 1990–1991 рр. У період між «Революцією на граніті» та проголошенням Акту про Незалежність і всеукраїнським референдумом на його підтвердження «національна державність» була імплементована в ціннісні засади українського суспільства.

Еволюційний характер новітнього українського державо- та націєтворення, а також глибока соціально-економічна криза 1990-х рр., яка стала випробуванням для державності та суспільства, обумовили повільне формування національної стійкості. Для неї було властиве переплетіння радянських та національно-державницьких елементів. Відповідно, вона мала перехідний, пострадянський характер.

Одним з основних утворюючих елементів пострадянської стійкості була патерналістська модель відносин по лінії держава-суспільство. Але в умовах економічного спаду 1990-х рр. держава не мала можливості її підтримувати у «радянських», «соціалістичних» форматах. Це привело до автономізації процесів формування стійкості на державному та суспільному треках. Зокрема, на першому напрямі політеліти намагалися поставити під контроль та реформувати під потреби нової держави сектор безпеки та оборони. А на другому напрямі, відбувалася суспільна адаптація у відповідь на кризу радянської системи організації соціального життя та господарської діяльності.

На початку 2000-х рр., після відновлення економічного зростання, частина українських політеліт намагалася укріпити пострадянський формат стійкості, коли на перше місце ставилися інтереси, потреби та спроможності держави, а права та свободи, а також спроможності суспільства мали посідати другорядну роль. Але це не влаштовувало значну частину суспільства і стало однією з глибинних причин Помаранчевої революції 2004 р.

Перемога суспільства за підсумками Помаранчевої революції проявилася в утвердженні в якості однієї із засад української національної стійкості того, що Українська держава є демократичною та європейською. Однак інституалізації системи національної стійкості не відбулося. Через затяжне політичне протистояння, спостерігався відкат назад та ідеологічний розкол у соціумі. Відповідно, українське суспільство та держави неадекватно реагували на зовнішні виклики у вигляді світової економічної кризи та наростання агресії з боку Росії, а також на спробу авторитарної консолідації в період президенства В. Януковича.

Найактивніший етап формування української національної стійкості прийшовся на 2013–2014 рр. Тоді українське суспільство виступило проти євразійського розвороту В. Януковича та збройної агресії Росії. В обох випадках це загрожувало втратою національної державності. Цей сценарій вдалося відвернути, але ціною стали людські втрати та окупація частини території Росією, а також утворення постійною жевріючої «гарячої точки» на національній території.

Суспільно-політичне піднесення українських громадян у 2014–2015 рр. у подальшому не було використане політелітами для перезавантаження політичної та економічної системи країни. Однак на глибинних рівнях суспільної свідомості відбувалися трансформаційні процеси – декомунізації та дерадянзації, що посилювало українську національну стійкість в умовах російської гібридної агресії.

«Електоральна революція» 2019 р. стала результатом невдоволення суспільства курсом політеліт. Владна команда В. Зеленського намагалася знайти нові формати взаємодії та державно-суспільного діалогу. У 2020 р. в новій редакції «Стратегії національної безпеки України» вперше у документах такого рівня з'являється поняття «стійкість». А у серпні 2021 р. РНБОУ затвердила «Концепцію забезпечення національної системи стійкості», яка має бути реалізована до 2025 р. Отже, наступні три роки стануть критичними для остаточної інституалізації української національної стійкості.

2.6. Національна стійкість на полі комеморації: травматична спадщина і стратегії її подолання

Національна стійкість – цивілізаційна суб'єктність – загальнонаціональна ідентичність

Концепція національної стійкості, що передбачає здатність суспільства і держави ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій, неодмінно екстраполюється на проблему цивілізаційної суб'єктності країни. Саме цивілізаційна суб'єктність країни у сучасних геополітичних умовах робить державу дійсно незалежною, визначає її місце у світовому порядку, гарантує її громадянам гідне життя. «Без суб'єктності незалежність стає лише формальністю, маскою, що прикриває залежність країни від сильних геополітичних гравців – відзначали у своєму дослідженні С.І. Пирожков, Є.В. Божок і Н.В. Хамітов – цивілізаційну суб'єктність недостатньо досягти, її потрібно зберегти й розвинути в умовах різноманітних викликів та загроз» [212, с. 75]. Безсумнівно, що визначальні причини сучасних проблем українського державотворення, національної стійкості та цивілізаційної суб'єктивності криються в минулому України і вмінні її політичної еліти засвоювати уроки історії.

Ще в першій половині 1990-х років відомий американський політолог, автор теорії про зіткнення цивілізацій Самуель Гантінгтон (1927–2008) писав: «Україна – це розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже кілька століть. Історично західні українці говорили українською і були досить націоналістичними у своїх поглядах. Населення Східної України, з другого боку, було в своїй масі православним, і значна частина його говорила російською» [213, с. 255]. Різниця між Східною і Західною Україною виявляється у поглядах населення як на свою історію, так і геополітичні орієнтири в різностроковій перспективі. Католицька частина слов'янства в цьому плані не має проблем, оскільки в ході історії її належність до Європи ніколи не піддавалася сумнівам. Але православне слов'янство, за оцінкою О. Пахльовської, постійно було зайняте тим, що доводило свою радикальну відмінність від решти європейського світу. [214, с. 54]. Такий історичний дуалізм не тільки української культури, а й всього світобачення, ставлення до минулого багато століть поспіль визначає суспільно-політичні відносини в Україні, її внутрішню та зовнішню стійкість/вразливість.

Вся історія України, за оцінкою С.І. Пирожкова і Н.В. Хамітова, дає підстави констатувати, що її народ тяжіє до гуманістичної якості суб'єктності з достатньо вираженою орієнтацією на християнські моральні цінності. При цьому слід чесно визнати, що Україна перебуває на досить слабкому рівні розвитку суб'єктності – її політична еліта деконсолідована і не залучена до процесу усвідомлення, обговорення і втілення інноваційно-гуманістичного цивілізаційного проекту України, який пропонує наукова та експертна спільнота. Значна кількість представників цієї еліти налаштовані на авторитаризм неофеодально-олігархічного ґатунку і, відповідно до своїх економічних інтересів і світоглядних принципів, – або на об'єктивність України у світі, або на її авторитарну суб'єктність [215, с. 6].

Подіями своєї новітньої історії Україна довела, що її народ має волю і прагнення до цивілізаційної суб'єктності. Але така орієнтація наражає український народ на небезпеки і випробування. Їх подолання потребує не просто спонтанних «майданних» дій, а й глибокої трансформації світогляду відповідно до викликів і небезпек сучасності і здатності послідовно й оперативно втілювати новий світогляд у життя. Насамперед необхідно подолати посттравматичний синдром історичного минулого – тривалий період бездержавності, колоніальний спадок, деконструкцію національних цінностей, приниження мови, національної культури і традицій. Окрім, власне, внутрішніх проблем все гостріше лунають як заяви, так і їх спростування щодо зовнішнього управління політичними і економічними процесами останнє десятиріччя. Всі ці фактори ускладнюють розв'язання головнішої в цьому контексті проблеми – національної ідентичності, історичної самосвідомості, вироблення модерної історичної політики.

Складність історичних викликів, що постали перед Україною «тепер і зараз», змушують з напруженим інтересом придивлятися до змісту, функцій, а головне – трансформацій колективної пам'яті українців. Можна констатувати тенденцію до остаточного подолання радянського (комуністичного) історичного наративу (деконструкція концепту Велика жовтнева соціалістична революція, відмова від теорії розвиненого соціалізму, сім'ї братніх народів у рамках неоросійської імперії – СРСР, кілька хвиль декомунізації топонімів, інформаційного простору та ін.). А з іншого боку, помітна інтенсифікація альтернативних пошуків, що характеризуються творенням «коротких» наративів, увічненням недавніх подій. Декомунізація соціокультурного буття супроводжується поживленням інтересу до культурної спадщини та історичного минулого спільноти як засобів консолідації суспільства.

Лейтмотивом такої консолідації певний час була ідея «національного відродження» спільноти, яка сформувалась на початку ХХ століття і, власне,

не утрималась на політичній арені не стільки через політичне безсилля, скільки через руйнівний вплив тоталітарної радянської системи. В Україні, на думку філософа Н.Ю. Кривди, не відбулося «винайдення традицій» (за Е. Гобсбаумом), процес декомунізації співіснує із трансляцією в суспільну свідомість дорадянської історичної/інтелектуальної спадщини, що актуалізує інтелектуальну спадщину М. Грушевського з акцентом на поняття «народ», який розглядався як споконвічна несвідома даність, яка під впливом історичних колізій втратила власний політичний вектор. Вважалося, що щойно світло просвіти пробудить свідомість народу, він одразу ж вийде із політичного небуття і швидкими темпами рухатиметься до «світлого майбутнього» [216, с.16].

З великими потугами в науковому співтоваристві (спочатку серед філософів, згодом – істориків) ствердилася правильна думка, що повернення до інтелектуальної спадщини ХІХ ст. (століття націй) може мати певні згубні наслідки для українського соціуму. Адже, *по-перше*, інтелектуальна думка цього періоду оберталася навколо концепту єдності православних слов'яно-руських народностей, а відтак, була позначена високим рівнем ворожості до католицького Заходу (особливо антипольські настрої в Західній Україні), який нині є цивілізаційним орієнтиром для України, а Польща в деяких колах політикуму асоціюється з її арбітром/послом у європейських справах. *По-друге*, й інтелектуальний дискурс ХІХ ст., і національний рух початку ХІХ ст. були зосереджені на конструюванні етнічної нації, що є закономірним з огляду на дієвий спосіб формування територіальної ідентичності. Сьогодні ж більшість інтелектуалів переконані в правомірності консолідації українства як політичної і полікультурної нації.

В процесі формування в українців колективної ідентичності одним із дієвих засобів подолання стереотипів і практик, які вважаються застарілими і не відповідають покладеній на них функції – консолідації суспільства, є «винайдення традицій», які відповідали б конкретному часу – початку ХХІ століття. Саме тому у процесі конструювання традиції перш за все береться до уваги те що суголосне сучасності, актуалізується нею і відповідає поставленим політичним цілям, натомість «забувається» те, що перешкоджає їх досягненню.

Наразі в Україні назріла гостра потреба у «винайденні традиції», що не буде зведена до усього історичного досвіду спільноти, бо сума подій за час існування людства – не традиція, а скоріше генеалогія суспільства. Традиція – це не щось стихійне або органічно сформоване в ході історичного розвитку спільноти, навпаки, традиція – це завжди результат свідомого вибору, бо вона свідомо обирається і твориться відповідно до нинішніх потреб і прагнень певної історичної ситуації. Традиція виникає, за твер-

дженням відомого польського соціолога Єжи Шацького, в результаті свідомого осмислення та переосмислення подій минулого, у підсумку чого виникає образ «уявного», а часто навіть «ідеального минулого». Вона формує і закріплює в суспільній свідомості деякий образ «Ми» який відрізняється від «Вони» [217, с. 350]. Символічний образ «Ми», завжди передбачає протиставлення «Вони», зберігаючи біполярну модель світу, яка міцно вкоренилася у світогляд і міфологію людства. Модерне конструювання традицій відбувається під впливом таких цивілізаційних змін, які спільнота вважає своїми. В даному контексті важливо розуміти застереження С. Гантінгтона щодо непересічної ролі релігійних цінностей у формуванні великих цивілізаційних просторів: спроби цивілізаційного «перевизначення» наразі ніде не увінчалися успіхом, переміщення суспільства з однієї цивілізації в іншу виявляються безрезультативними, а країни групуються навколо провідних або стрижневих держав своїх цивілізацій [218, с. 12]. Вразливим у цьому контексті є якраз контрверсійний досвід українського соціуму: з одного боку, визначеність суспільства православ'ям, яке «підштовхує» українців у полон «руському миру», а з іншого боку, зародження української ідентичності відбувалося під впливом західних ідей і практик, які набували неабиякого поширення серед найбільш свідомих представників тогочасного українства (М. Драгоманов, І. Франко, Б. Кістяківський та ін.), що прагнули сформувати символічний капітал, орієнтуючись на базові європейські цінності та ідеї.

Більш-менш значні події української історії останніх десятиріч – президентські і парламентські вибори, масові «майданні» протести – продовжують демонструвати живучість розколу між європеїзованими слов'янами Західної України та русословянським баченням того, якою має бути Україна. За оцінкою американського експерта Яна Бжезинського, це не стільки поляризація за етнічним принципом, скільки різниця культур. С. Гантінгтон з цього приводу, розмірковуючи над можливими сценаріями подолання розколу сучасної України, розмістив у своїй знаменитій книзі карту із красномовною назвою «Україна: держава розколу» [218, с. 205]. У близькій і віддаленій перспективі долю суб'єктності України, формування єдиної національної ідентичності будуть, на його думку, визначати відносини з Росією як стрижневою державою однієї із найбільших цивілізацій: «Як тільки вирішаться проблеми перехідного періоду, пов'язані з ядерною зброєю та військовими силами, місце серйозних питань надовго займуть проблеми економіки, вирішенню яких сприятимуть часткова спорідненість культур та тісні особисті зв'язки... Для Східної Європи російсько-українські взаємини є тим, чим для Західної Європи є стосунки між Францією та Німеччиною. Так само, як останні складають ядро Європейського Союзу,

попередні [Росія і Україна] є осердям необхідним для єдності православного світу» [218, с. 207].

«Винайдення традиції», формування загальнонаціональної ідентичності обов'язково відбувається через звернення до історичного минулого, яке в нових умовах отримує нове змістове наповнення. Ось чому П'єр Нора наголошував на тому, що «історична пам'ять завжди сьогодення» [219, с. 11]. Адже, здійснюючи вибір подій і способів увічнення минулого, національні еліти одночасно обирають майбутнє спільноти. Нація артикулюється за допомогою складного процесу культурної інновації, який пов'язаний з серйозною ідеологічною роботою, інтенсивною пропагандою і вимагає творчого підходу.

Важливу роль в цьому процесі відіграють формування та подальше використання особливих уявлень про минуле, які повинні служити підставою для вимог культурної автономії і, в кінцевому рахунку, – політичної незалежності. Саме тому в процесі конструювання традиції перш за все береться до уваги те, що суголосне сучасності, актуалізується нею і відповідає політичним цілям, натомість «забувається» те, що, на думку політичної еліти, перешкоджає або утруднює їх досягнення. Тобто, політика пам'яті, яка виявляється у «винайденні традиції», відіграє амбівалентну роль: з одного боку, вона конструює такі проекти минулого, які забезпечать консолідацію суспільства та визначають вектор соціокультурного та політичного розвитку спільноти, а з іншого – актуалізується як практика вибіркового забуття.

Комеморація і національна стійкість

Одним із дієвих інструментів конструювання української ідентичності, «винайдення традиції» є якраз комеморація. Конструювання традиції, яка виявляється у вигляді своєрідного символічного універсуму спільноти та відповідної йому ритуально-обрядової (в тому числі політичної) практики, часто супроводжується ідеалізацією та/або фальсифікацією минулого. Для опису тих численних способів «виробництва пам'яті», за допомогою яких у суспільстві закріплюється, зберігається і передається пам'ять про минуле, П'єр Нора вводить поняття *комеморація*, пов'язуючи його із символічними місцями пам'яті (комеморації, паломництва, відзначення дат або емблем), а також у взаємодії з топографічними місцями (архіви, бібліотеки або музеї), монументальними місцями (кладовища або архітектурні споруди) та функціональними місцями (підручники, автобіографії, асоціації) [219, с. 191].

Комеморація, у вузькому значенні цього терміну, означає увічнення *пам'яті про події*: спорудження пам'ятників та музеїв, відзначення важливих дат, свят, проведення масових заходів, а також різного роду артефакти,

ідеї та тексти, які визначають меморіальну діяльність, або меморіальні практики. У *більш широкому значенні* термін комеморація позначає все те, що *єднає людину або спільноту з минулим*. Комеморація як інструмент формування колективної ідентичності широко використовувалася протягом усієї історії людства. В архаїчному суспільстві спільні спогади підкріплювалися регулярними ритуалами, які символізували відтворення встановленого «од віку» світопорядку. Своєрідність ритуалів, культурних/релігійних практик, разом з мовою, були головним маркером розрізнення спільнот, водночас підтримуючи їх внутрішню єдність.

В модерний період, коли на авансцену історії вийшли національні держави та відбулася десакралізація світу, виникла потреба у створенні нової традиції та введення символів, які б забезпечували почуття колективної ідентичності. Поряд із такими новоствореними символами, як державний герб, прапор, гімн тощо, важливе місце у цьому процесі займало збереження у представників нової спільноти *відчуття інтуїтивної єдності з минулим*, яке забезпечувалося встановленням пам'ятників, монументів, спорудженням адміністративних будівель тощо. Особливу ж роль у цьому процесі відігравали національні свята, які розглядалися як один з найголовніших засобів досягнення єдності і водночас у символічних картинах і образах допомагали спроектувати майбутнє.

Німецький історик Дітер Лангевіш розглядав національні свята як одне із найважливіших інструментів символічної політики, спрямованої на формування національної ідентичності. «Народ», що приходив на свято, мав залишити вдома свої «давні, огидні, позбавлені смаку і простацькі пісеньки і призвичаюватися до громадянських норм поведінки» [220, с. 91]. Утвердження національних свят відбувалося під впливом комеморації, про що свідчить і сучасна українська символічна політика – при всіх недоліках її формування. Показовим прикладом може слугувати православне свято Покрови Богородиці 14 жовтня, у святкуванні та ритуалах якого перехрещуються одразу кілька символічних рядів. В часи незалежності з 1999-го року Покрова святкувалася і як День українського козацтва, але символічний зв'язок із новітнім українським національним рухом (УПА) так і не здобув всенародного визнання. А трансформація Покрови у 2021 р. у День «захисників і захисниць» викликав тільки іронічні конотації. У свідомості більшості населення слово «захисник/захисниця» не зводиться до жодної політичної чи ідеологічної парадигми, а має широкий світоглядний контекст.

Поряд із національними святами важливе значення для маніпуляції суспільною свідомістю має практика спорудження пам'ятників. Сюди ж примикає найменування (і перейменування) вулиць і установка меморіаль-

них дошок тощо. У цьому контексті надзвичайно важливим є вироблення єдиної культурної стратегії держави, оскільки, як показує українська практика, комеморація може сприяти як консолідації суспільства, так і світоглядно–культурному розколу. Відсутність чітких орієнтацій в українській символічній політиці призвело до того, що орієнтоване на різні історичні й суспільні цінності та ідеали суспільство почало розвивати полярні світоглядні та ідеологічні парадигми. *Закріпилась чітка фрагментація історичної пам'яті. А це – реальна загроза національній стійкості на полі комеморації.*

**Проблема «подолання історії»
у сучасному українському суспільстві**

Поглиблюючи дослідження загальної проблеми побутування історії у сучасному інформаційному та освітньому просторі, ми обов'язково звертаємося до «класичної» теми «про користь і шкоду історії» (Ф. Ніцше) у житті людства, неминуче постаємо перед вічною проблемою – «розібратися із своїм минулим», «подолати історію». Останнім часом ми стаємо свідками розгляду цих питань як у фаховому середовищі, так і на рівні міждержавних відносин. У травні 2017 р. німецький Бундестаг провів дебати на тему «Німецька історична відповідальність перед Україною», а 13 липня 2017 р. такі дебати було продовжено вже у стінах Верховної Ради України. Метою цих заходів було привернути увагу широкого загалу до пам'яті про минуле українсько–німецьких стосунків, особливо періоду Другої світової війни. Адже в німецькому суспільному дискурсі ця найбільш часта частина спільної з Україною історії лишається в колективній свідомості німців переважно забутою. Тоді як історична відповідальність за злочини націонал–соціалізму перед Росією присутня в колективній свідомості німців, вона, внаслідок некритичного ототожнення народів колишнього СРСР із сучасною Росією, майже не спрямована на країни Центрально–Східної Європи, у т. ч. Україну. Знаковим у багатьох відношеннях був виступ у Бундестазі ФРН відомого американського історика Тімоті Снайдера, який почав свою промову, за його оцінкою, «з універсальної точки зору». Цей загальний підхід якраз і означає глобальний погляд сучасного людства на своє минуле. Американці говорять: «Ми зрозуміли наше минуле, і тому в нашій країні все добре». Що криється за цією спрощеною формулою стосунків народу зі своєю історією? «Думаю, – говорив Т. Снайдер, – що маючи справу з нашим минулим, для всіх нас дуже важливо – незалежно від того, чи все йде добре, чи погано, чи ми американці, чи німці, чи росіяни – бути обережними щодо різних слабких аспектів нашого минулого; і понад усе важливо бути реалістами, бути

чутливими до того, як наше невміння розібратися із нашим власним національним минулим може мати несподівано великі й безпосередні негативні наслідки для теперішнього і майбутнього» [221]. Останні події у США чітко окреслили тенденції, які можна охарактеризувати як кризу демократії та верховенства права. Т. Снайдер прямо вказував на загрози конституційному ладу Сполучених Штатів Америки, пов'язану з тим, що президент безвідповідально ставиться до расових проблем, а генеральний прокурор є білим супремасистом. Отже, американці не все зрозуміли із своєї історії, вони теж виявилися неспроможними дати собі раду з певними аспектами історії.

А що ж українці? Як наші поразки з історією впливають на сучасний стан повсякденного і суспільно-політичного життя? Чи все у нас так добре, як у американців, чи ми зрозуміли свою історію?

20 березня 2017 р., у Всесвітній день щастя, ООН на основі соціологічних опитувань Інституту Геллапа оприлюднила V Міжнародний рейтинг щастя. За останній рік рейтинг щастя України погіршився на 9 позицій і скотився до історичного мінімуму: 132 місце із 155 країн. Україна стала найгіршою – найбільш нещасливою країною у Європі [222]. Серед об'єктивних показників рейтингу щастя – ВВП на одну особу, тривалість здорового життя, свобода вибору, доброчинність, соціальна підтримка, довіра та ін. Є також кілька факторів, які, образно кажучи, закорінені в національну історію – довіра владі та бізнесу, оптимістичні чи песимістичні погляди на майбутнє, свобода слова, толерантність міжетнічних стосунків, ставлення до народів-сусідів та ін. За оцінкою вітчизняних фахівців визначальним фактором «нещастя» українців є тяжкий спадок минулого, адже не випадково той же Т. Снайдер назвав територію України в ХХ ст. як «криваві землі» з усіма відомими трагічними наслідками: світові війни, голодомори, тоталітаризм, економічні кризи і т. д. Замість «подолання історії» в українському суспільстві ми, навпаки, спостерігаємо наочні прояви інструменталізації історії з політичною метою, повну «перемогу» презентизму в поглядах на минуле – сучасний український політикум за заповітом більшовицького історика М.М. Покровського міцно і надійно повернув сучасну політику на минуле.

Актуальність науково-історіографічного, історіософського дослідження і осмислення суспільного феномену «подолання історії» є в українських реаліях очевидною і нагальною. Про це останнім часом все впевненіше заявляють історики, яких прийнято тепер називати публічними інтелектуалами. У 2014 р. Ярослав Грицак видав книгу – збірку есеїв – «26-й процент, або Як подолати історію» [223]. У 2015 р. він же як член Нестерів-

ської групи (неформального об'єднання інтелектуалів, експертів та громадських діячів, створеного в 2012 р. з метою розробки стратегічного бачення для України) виступив із відвертою заявою: «Ми 30 років боремося з минулим. І 30 років воно нас перемагає» [224]. На його думку, на українців постійно тисне «травмуючий образ минулого», у суспільстві весь час відчувається «компенсаційний надлишок пам'яті».

Ще один львівський історик Мар'ян Мудрий заявляє, що «в Україні є ознаки отруєння історією» [225], відбулося накопичення історичних знань із сильною емоційною складовою, що пропонують спрощене, чорно-біле бачення минулого. Багато українців уперто шукають якусь «об'єктивну» історію, яку від них, нібито, приховують «вороги». Взаємини мешканців різних регіонів України спираються на низку стереотипів, які часто стають бар'єрами на шляху до порозуміння. Історія, релігія, мова, герої – це лише частина питань, щодо яких українцям не вдається порозумітися. Надто ж тоді, коли ці проблемні питання стають зняряддям політичної боротьби.

Історик Володимир Маслійчук заявляє, що «історії у нас справді забагато, часто вона є різною. Нерідко це історія особистих досвідів, яку намагаються нав'язати суспільству або прагнуть із неї щось прибрати. У зв'язку з цим уже найближчим часом ми спостерігатимемо дуже характерну рису – втому від історії. Буде зростати недовіра до істориків і людей, які наводитимуть історичні докази» [226]. І ця втома від історії вже стала очевидною і всеохоплюючою. Наша зацикленість на історії почала дратувати європейську спільноту, особливо наших найближчих сусідів – Польщу, Угорщину, Румунію та ін.

У 2017 р. у досі благополучних у сенсі своїх стосунків із власною історією Сполучених Штатах Америки прокотилася хвиля трагічних подій, які шокували громадськість США. 12 серпня у м. Шарлотсвілл (штат Вірджинія) у результаті зіткнень з націоналістами (їх же називають білими супрематистами – прихильниками вишості) загинула тридцятидворічна жінка – Хізер Хаєр. Того дня в Шарлотсвіллі зібралися групи білих супрематистів, щоб перешкодити знесенню пам'ятника головнокомандувачу армією Конфедеративних Штатів Америки Роберту Едварду Лі (1807–1870), одного з основних героїв Півдня у Громадянській війні. Білі расисти розмахували прапорами Конфедеративних Штатів Америки, деякі з них також використовували нацистську символіку. У результаті зіткнень постраждали десятки людей, троє загинули.

Події літа 2017 р. у США означали крах політики примирення, яка після Громадянської війни (1861–1865) була основним напрямком у підході до бачення минулого в Сполучених Штатах Америки. Палкою промовою на

події в Шарлотсвіллі відгукнувся мер Нового Орлеана Мітч Ландрю. Він зазначив, що «у зміненому суспільстві американці вже не можуть ушановувати тих же героїв, яких ушановували в минулому, тому що для багатьох теперішніх жителів Нового Орлеану це принизливо... Є різниця між пам'ятанням історії і її почитанням. Ми не повинні боятися правди про себе... Велика нація не приховує своєї історії. Вона дивиться, не відводячи погляду, на її хиби і виправляє їх... Дослівно піднімаючи конфедератів на п'єдестал у наших найвизначніших місцях, ми неточно цитуємо наше справжнє минуле, ображаємо наше теперішнє і випишуємо поганий рецепт для нашого майбутнього. Історію неможливо змінити. Її не можна перенести як статую. Що зроблено, те зроблено. Громадянська війна закінчилася і Конфедерація програла, і це нам вийшло на добре... Ми не стираємо історію; ми стаємо частиною історії міста, виправляючи той недобрий образ, який ці пам'ятники репрезентують, і створюємо краще, більш всеосяжне майбутнє для всіх наших дітей і для наступних поколінь» [227]. Ця промова М. Ландрю стала справжнім маніфестом сучасного, цивілізованого ставлення суспільства до свого минулого.

Отже, у науковому і суспільному дискурсі вже накопичилося достатньо матеріалу для того, щоб вийти на узагальнення світового і європейського досвіду «подолання історії», зробити певні висновки для України, окреслити контури сучасної історичної політики української держави.

Що ж таке концепт «подолання історії», який його науковий і світоглядний зміст?

По-перше, більш коректно використовувати дефініцію «подолання історії», а не «подолання минулого», адже між розумінням «історії» і «минулого» є сутнісні відмінності. У німецькій мові теж у зв'язку з цим використовується два слова – *Geschichte* і *Vergangenheit*. Очевидно, що подолання історії (минулого) є визначальною основою історичної політики будь-якої держави чи політичної сили. Подолання історії – це в жодному разі не відмова від своєї історії, а, насамперед, наведення ладу в своєму минулому. За означенням *подолання історії* – це політика владних режимів нових демократичних держав по відношенню до сприйняття їхніх державопередників та їхньої власної історії. Є цілий синонімічний ряд, що характеризує суть цієї політики – боротьба з минулим, порахунки з історією, протистояння минулому, демонтаж пам'яті та ін.

Питання про те, як держави повинні прощатися зі своїм важким минулим, є одним із найважливіших питань сучасності. Цю проблему доводилося вирішувати цілому ряду країн у різних частинах світу: Німеччині після розгрому Третього Райху, Греції після падіння режиму «чорних

полковників», Іспанії після смерті Франко, Чилі, Аргентині, Уругваю, Сальвадору, Ефіопії, Камбоджі і всім посткомуністичним державам Центральної і Східної Європи. Проблема «подолання історії» досліджується у великому масиві історіографії, створеної істориками, політологами, юристами, правозахисниками, які розглядають цю проблему, передусім, як складову частину процесу переходу від соціалізму, диктатури до стійкої демократії чи правосуддя перехідного періоду.

Про закономірність виникнення і розв'язання проблеми «подолання історії» свідчить однотипність певних суспільних процесів, які відбуваються за схожим сценарієм у різних країнах. Тобто, можна виокремити певні етапи подолання чи переосмислення історії. Як правило, вимоги перегляду минулого спочатку формувалися у середовищі опозиційних сил ще за існування попереднього режиму. У СРСР і УРСР це були відомі дискусії щодо історії в 1987–1989 рр., діяльність «Меморіалу», Народного руху за перебудову. Наступний етап – після повалення владного режиму – це відкриття «історичної правди» (подолання «білих плям історії», відкриття архівів, видавничі проєкти, шалений попит на історичну літературу). Далі декларується вимога покарати винних (судові процеси над катами, моральне засудження ідеологів тоталітаризму, знесення пам'ятників та ін.). Важливим етапом є «переписування історії» (написання нових підручників з історії, оновлення змісту історичної освіти, становлення національної історичної дидактики, створення і діяльність комісій істориків із «узгодження» спільної історії та ін.). Завершальний етап – це створення спеціальних органів у сфері історичної політики – комісій, трибуналів, інститутів (в українському випадку – Інститут національної пам'яті, утворений досить пізно з огляду на його функції і взаємодію із суспільством на переломному етапі – тільки 31 травня 2006 р.).

Тільки за період після Другої світової війни в європейській та світовій історії накопичено досить великий досвід «подолання історії», що дозволяє сформулювати різні типи (різні сценарії) ставлення до минулого. *Перший тип* – проведення широких політичних чисток із застосуванням насильства по відношенню до колабораціоністів (Франція, Югославія, Албанія після Другої світової війни). *Другий тип* – подолання минулого з використанням правових методів, включаючи політичні чистки (денацифікація в Німеччині й Австрії після Другої світової війни, люстрація в Чехії, Польщі, Угорщині, Румунії, країнах Прибалтики після падіння комуністичних режимів наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. *Третій тип* – компенсація жертвам репресій, зокрема й громадянам інших країн (Німеччина і Австрія після Другої світової війни, які сплатили компенсацію жертвам Голокосту та оstarбайтерам; Російська Федерація, Україна та ін.,

де було прийнято закони про реабілітацію жертв політичних репресій у 1991 р.). *Четвертий тип* – забезпечення компромісу між судовими переслідуваннями і політичними санкціями (так було в Південно-Африканській республіці після повалення режиму апартеїду). *П'ятий тип* – амністування і помилювання осіб, відповідальних за злочини попереднього режиму (Німеччина в 1950–ті рр., Чилі в 1980–1990–ті рр.). *Шостий етап* – ігнорування і замовчування (так учинили в Іспанії після смерті диктатора Франко, певною мірою так зробили в Російській Федерації, Білорусі, Казахстані, Туркменістані після 1991 р.).

Різні типи «порахунків з минулим» можуть поєднуватися один з іншим або змінювати один одного в різні історичні періоди. Так, в Іспанії після смерті Франко спочатку було прийнято консолідоване рішення всіх політичних сил на користь «забуття і прощення» («пакт про мовчання», або «пакт Монклоа» в 1977 р.), але потім стало зрозуміло, що це не допомогло залікувати рани громадянської війни і диктатури, і через те в іспанському суспільстві знову відновилися історичні дискусії, громадяни шукають відповіді на питання минулого.

У схожій з Україною ситуації в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. були країни колишнього комуністичного блоку – країни Центральної і Східної Європи. У 1993 р. у Чеській Республіці було прийнято «Акт про протизаконний характер комуністичного режиму», утворено спеціальне Бюро з документації і розслідування злочинів комунізму. У Польщі останнього комуністичного керівника Войцеха Ярузельського було віддано під слідство за наказ знищити протоколи засідань політбюро ПОРП та причетність до розстрілу робітничих демонстрацій в польських містах балтійського побережжя в 1970–1971 рр. Після об'єднання Німеччини прикордонників колишньої НДР, які охороняли кордон з ФРН та сумнозвісну берлінську стіну, було засуджено за стрільбу по людях, які намагалися незаконно перетнути державний кордон. Було засуджено до 6,5 років тюремного ув'язнення останнього соціалістичного лідера НДР Егона Кренца. В Угорщині було прийнято закон «Про злочини, здійснені під час революції 1956 року», який застосував до подій 1956 р. положення міжнародного кримінального права про воєнні злочини і злочини проти людства. Від 1997 р. тут діє також закон про люстрацію, утворено спеціальну люстраційну комісію, яка вивчає матеріали щодо співпраці колишніх високопосадовців з органами держбезпеки. У країнах Східної Європи, де ще й зараз відчувається значний вплив Російської Федерації, остаточний вибір ставлення до минулого ще не зроблено і підходи до нього постійно змінюються залежно від поточної політичної ситуації.

У країнах Балтії і Грузії, починаючи від здобуття незалежності, а фактично – ще раніше, проводиться послідовна політика критики радянського минулого. Монументи політичним діячам радянської епохи демонтовано або переміщено в непублічні місця, відкрито музеї, де радянський період розглядається як окупаційний.

У Російській Федерації у суспільному дискурсі спостерігається кілька чітких позицій по відношенню до радянського минулого. Так само чітко простежується відмінність у ставленні до тоталітарного минулого офіційної влади і суспільства. Максимальну відкритість і дискусійність представляє товариство «Меморіал» та ряд інших правозахисних організацій, частина академічного співтовариства. У 2014 р. у Росії було утворено Вільне історичне товариство, яке вважає своєю основною ідеєю виступ проти використання спектру історичних знань з політичною метою. У суспільстві Російської Федерації окреслено також і релятивістську позицію, відповідно до якої події минулого можуть трактуватися довільно, а історія стає предметом найрізноманітніших фальсифікацій. Але домінуючою в Росії є інструментально-охоронна позиція, яка уособлюється найвищими керівними особами держави та проявляється в діяльності одіозних комісії з протидії спробам фальсифікацій історії на шкоду інтересам Росії, робочої групи з історичної пам'яті при президентові РФ, Воєнно-історичного товариства (В. Медінський) та ін. Закономірно, що в 2013 р. Фонд Карнегі відзначив, що результати десталінізації та спроби переосмислення історичного досвіду виявилися незначними.

* * *

Як «долає історію» українське суспільство? Які уроки і висновки можна зробити з цього? Перше, на чому сходяться майже всі фахівці, це констатація того факту, що Україна втратила унікальні шанси, які були реальними в 1991 р. Далася взнаки половинчата, непослідовна політика у галузі історичної пам'яті тогочасної влади (Л. Кравчук, О. Мороз, Л. Кучма, І. Плющ). Суспільство схвально сприйняло перші «закони пам'яті» (про реабілітацію жертв репресій, про голодомор як геноцид, про відкриття архівів та ін.). Відбулася декомунізація історичної науки. Під впливом істориків суспільство легко розсталося з концептом Велика Жовтнева соціалістична революція і календарними святковими датами 7–8 листопада. Знаменита книга Л. Кучми «Україна – не Росія» (2003 р.) стала по суті першою спробою розмежування як історичних нарративів, так і сприйняття минулого в двох різних ментальностях. Характерно, що власне людські, приземлені міркування президента про історію відповідали у своїй переважній більшості таким же думкам і оцінкам більшості українців, які виростили і

сформувалися в Радянському Союзі. Це був своєрідний зріз історичної пам'яті того покоління українців, яке пережило розквіт і неминучий розпад СРСР. Але книга Л. Кучми неодноразово піддавалася критиці як у Росії, так і в Україні. Далася звичка ментальна звичка піддавати обструкції людину, яка перестала щойно бути керівником № 1 у державі. Поза увагою залишалася головна авторська ідея: на порядку денному стоїть завдання – створити «українця», небезпека не повернутися до свого українства актуальна для мільйонів громадян України. Щоб українців знали і поважали в Європі, щоб на Заході знали українську історію і могли чітко бачити Україну, а не сприймали її в «тіні Росії», необхідно, щоб самі українці усвідомили себе українцями. Не випадково Л. Кучма цитує І. Дзюбу: «Європейські держави створювалися без нагляду ООН, ЮНЕСКО і навіть Європарламенту, створювалися мечем і вогнем» [228, с. 71]. Звернення президента до українців не було почуте українцями, фахові історики відмежувалися від книги як непрофесійної, автобіографічної, суб'єктивної. Не випадково відомий російський публіцист О. Горяннін назвав казус із книгою «Україна – не Росія» непрочитаним посланням Леоніда Кучми [229].

Самовизначення в українському минулому вирішальною мірою залежить від цивілізаційного вибору країни. Україна в 1990-х рр., перебуваючи на позиціях пресловутої «багатовекторності», робила болісні кроки щодо цивілізаційного вибору – між Європою і Євразією. У 2016 р. Секцією суспільних і гуманітарних наук НАН України було підготовлено національну доповідь «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії», в якій було зроблено висновок, що цивілізаційний вибір – це не вибір місця проживання у світі, а вибір парадигми і стратегії реалізації власного розвитку у світі, що може бути трактовано як реальна національна ідея [230, с.7]. Україні не пощастило в історії тричі: вона зазнала жакіть комунізму; дуже довго була в складі Російської імперії; майже всю свою історію перебувала в полоні східно-християнської цивілізації.

Подолання історії, визначення чітких орієнтирів державної історичної політики ускладнювалося відсутністю державної гуманітарної стратегії. Кожен новий політичний режим відхрещувався від «попередників», починав з нуля. Втрачалася спадкоємність влади, а, отже, і державна стратегія. Друга половина 1990-х – початок 2000-х рр. характеризувалися стихійністю і вибірковістю історичної політики української держави. У ній (політиці) дивним чином уживалися одночасно всі атрибутивні ознаки історичної політики – актуалізація історичного минулого, амнезія та амбівалентність.

Поворотними стали нові «декомунізаційні» закони 9 квітня 2015 р. Але замість консолідації суспільства, вони призвели до поглиблення його

розколу. «Закони пам'яті» виявилися запізними, готувалися кулуарно, без широкої суспільної дискусії і без участі експертного середовища. Усіх їх піддано жорсткій критиці Венеціанською комісією. Триває розгляд ще 4 законів у Конституційному суді за поданням 46 народних депутатів Верховної Ради України. Українське суспільство було збурене лихоманкою перейменування (приклад з Кропивницьким, Дніпром, Горішніми Плавнями, Одесою та ін.). Головне, чого не забезпечили нові «закони пам'яті» – це створення нового історичного нарративу, нового змісту суспільного дискурсу. А тому і ставлення населення до декомунізації є показовим: 43% – проти, 43% – за. Влада пов'язує суспільну думку про радянський період в історії України як «пропачий час». Ігнорується досвід Німеччини, де навпаки ретельно вивчають історію Третього Райху. Очевидно, що і нам необхідно глибоко досліджувати історію СРСР періоду 1917–1991 рр.

Процес *декомунізації* в Україні позначається на зацікавленості суспільства темами, які було табуовано в СРСР. Основним імперативом дискусії про історичну спадщину стають заклики до примирення з боку політиків. Саме пам'яті відводиться головна роль у примиренні. Візуальними об'єктами минулого, якого ми прагнемо позбутися, стали пам'ятники радянської доби. Громадяни і політики, які виступають за демонтаж пам'ятників, вважають, що, коли ми позбудемося пам'ятників, які нагадують про минуле, ми відмовимося від певного минулого і витіснимо його зі свого поля ідентифікації. Пам'ятники та минуле, яке вони представляють, фахівці називають «абджектами» (abject). Під «абджектами» слід розуміти об'єкт, який викликає у нас жах, тому що загрожує підривом системи всіх значень, зокрема нашого знання про себе. Це нагадування про власне минуле, яке хотілося б радше забути.

Процес творення спадщини дуже непростий. У відкритому демократичному суспільстві він має відбуватися шляхом широкої суспільної дискусії, де саме питання про пам'ятники передається на рішення громади. Та насправді таких ідеальних умов досягти складно. Здебільшого пам'ятники будують за ініціативи певної групи, яка починає «говорити» за весь народ, адже врешті-решт культурна спадщина, до якої потім входять усі пам'ятники, стає надбанням нації. Пам'ятники комуністичним героям в Україні пропагувалися в конкретний час і конкретними лідерами, говорити про них як про всенародне надбання важко, адже процеси їх встановлення не проходили у відкритих суспільних дебатах. Подібна ситуація зараз відбувається і з пам'ятниками Бандері. Їх зводять певні групи, приватні ініціативи, але в публічному дискурсі ці пам'ятники представляють як бажання чи прагнення народу. Утім, пам'ятники не є продуктом всенародного референдуму. Ми маємо справу з перемогою певних груп, які в цей час отримали верх над своїми опонентами

(«приватні групи колонізували громадський простір»). Коли громадськість бачить, як на її очах із блискавичною швидкістю змінюється «парад героїв», розраховувати на те, що навіть ці нові пам'ятники будуть вічні, не варто, бо зі зміною влади можуть змінитися і герої.

Подолання історії тісно пов'язане з проблемою покаяння і прощення. Для оздоровлення українського суспільства потрібна цілісна оцінка минулого, а також відмова від самосприйняття – «я – жертва». «У роботі репресивної машини були задіяні й українці – і це треба визнавати, – писав історик В. Склокін. – Голодомор був би неможливий без згоди, участі тисячі, десятків тисяч українців-лідерів на місцях. Ті, хто очолюють кампанію декомунізації, не хочуть бачити чорних плям української минувшини. Наприклад, ті злочини, які скоїли ОУН, УПА: участь у Голокості, етнічні чистки на Волині та сході Галичини» [231]. Прийняти минуле, яке почасти компрометує власну державу, – справа непроста. Негнучкість історичної політики в Україні, що проявляється у сприйнятті більшовизму як плоду «російської окупації», героїзації суперечливих історичних особистостей, невизнанні своєї провини і відповідальності, може стати в якийсь момент небезпекою для самої ж України. Лакмусовим папірцем, що продемонстрував реакцію суспільства в Україні на проблему примирення і покаяння, став виступ Президента Ізраїлю Реувена Рівліна в українському парламенті (27 вересня 2017 р.). Він заявив про «причетність українців, особливо бійців ультраправої Організації українських націоналістів (ОУН), до масових убивств і переслідування євреїв під час Другої світової війни». Р. Рівлін нагадав, що на території України в ті роки було вбито півтора мільйона євреїв. Серед пособників цих злочинів було багато українців. Серед них особливо виділялися бійці ОУН, які знущалися над євреями, убивали їх і в багатьох випадках видавали німцям. Він назвав також 2,5 тис. праведників народів світу українського походження «нечисленними іскрами, які яскраво горіли в період темних сутінків людства». Аде при цьому відзначив, що більшість у ті роки мовчали. Р. Рівлін закликав українців припинити героїзацію ОУН [232]. Реакція українських політиків на виступ Р. Рівліна продемонструвала неподоланність історії в Україні. Віце-спікер Верховної Ради І. Геращенко, керівник ОУН, заступник голови Держкомтелерадіо Б. Червак критично відгукнулися на висловлювання ізраїльського президента, назвали це «плюванням в душу українців». Б. Червак навіть звернувся до єврейської общини в Україні з проханням переконати Рівліна не розголошувати пропагандистські штампи російського телебачення.

Європейські політики й інтелектуали вказують Україні на її помилки в подоланні минулого. «Якщо Україна бачить своє майбутнє демократичним, а люди усвідомлюють, що незалежно від віросповідання, політичних

переконавань необхідно дотримуватися законів, конституції країни, то доведеться примиритися з тим, що у людей може бути різне бачення минулого і майбутнього країни, – писав Р. Еппельман. – Я б побажав українцям бути терплячими та великодушними, але заради власної гордості чи віри у власну непогрішність не приховувати минуле» [233].

Більшу роль, ніж дотепер, на нашу думку, у процесі подолання історії мають відіграти фахівці – професійні історики. Політики не мають права говорити від імені науково-історичного середовища. Слово Українського інституту національної пам'яті – це мова політиків, а не істориків. Професійним історикам необхідно активно долати «синдром публічної німоти» та активно виходити на суспільну арену, перетворюватися на публічних інтелектуалів. Широке розповсюдження публічної історії – це ознака громадянського суспільства. На долю істориків випало головне завдання – творення нового, сучасного контенту, модернового змісту історичної освіти на засадах логічних, чітко продуманих дій: від гранд-наративів до концепції історичної освіти, підготовка нових стандартів та навчальних програм і творення на їхній основі нового покоління підручників з історії. Прийшов час і в Україні, як у більшості європейських країнах, ввести так званий інтегрований курс історії, з єдиним предметом – українська історія в контексті світової і європейської історії.

Україна має сильну родову травму насильства. Українці сильно травмовані своєю історією. Подолати свою історію, впоратися зі своєю родовою травмою – ось найбільший виклик, який стоїть перед нами.

Комеморація та історична наука / історична політика

Комеморативні практики об'єктивно мають зв'язок із історичною наукою та сформованою у суспільстві історичною політикою. Головні актори історичної політики мають зважити на те, що історичні факти та події ніколи не бувають об'єктивними, всі вони мінливі і, по суті, є продуктом інтерпретації тих, хто має більші або менші права на їх легітимізацію. Саме тому процес визнання та подолання минулого визначається насамперед політичними інтересами та інтересами впливових суб'єктів, що, в свою чергу, породжує феномен виразно представлених в українському інформаційному просторі «конкуруючих традицій». Показовим прикладом в даному контексті є поширювана в російських ЗМІ інформація, що має на меті дискредитацію ситуації в Україні та поширюється на території ООС/АТО, продовжуючи опозиційні настрої щодо людей, які ще кілька років тому вважалися земляками. В даному випадку спостерігаємо надзвичайно низький рівень об'єктивної індивідуальної та колективної пам'яті та високий маніпулятивний потенціал комеморації.

В період гострих соціальних та політичних криз кожне суспільство стикається з явищем актуалізації минулого, що є ознакою кризи національної/етнічної ідентичності, оскільки повернення до минулого є одним із способів подолання цієї кризи. Актуалізація минулого, звернення до історії (науки і освіти, публічної історії) виступають засобами самоідентифікації кризового суспільства шляхом пошуку відповідей на запитання «Хто ми?», відповідь на яке передбачає й визначення вектора, куди ми рухаємося. Минуле в таких випадках виконує роль референтно значимого, з яким порівнюються і за яким оцінюються діяння сучасників. Ось чому Президент України В.О. Зеленський, звертаючись до українців в день відзначення 30-річчя Незалежності, заявив, що «ми більше ніколи й нікому не подаруємо жодного камінчика нашої історії, не дамо «окуповувати» жодну сторінку нашої історії... Я приділяю чимало часу славетному минулому для того, щоб всі ми нарешті повірили в себе у майбутньому. І разом будували сильну державу» [234]. *Залучення ресурсу історичної науки та підвищення її ролі у досягненні і забезпеченні національної стійкості може бути реалізоване за допомогою науково обґрунтованої державної політики.*

Сподіваємося, що запропоновані президентом комеморативні заходи до «Дня Української Державності», що буде щорічно відзначатися 28 липня у «День Хрещення Київської Русі-України», сприятимуть подальшій консолідації українського суспільства. Реальним кроком, що сприяв би повнішому використанню потенціалу історичної науки, має стати розроблення і затвердження «стратегії захисту, збереження та популяризації історії української державності» [235] та відповідної державної цільової національно-культурної програми.

Список використаних джерел

1. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. Харьков: В университетской тип., 1843. 214 с.
2. Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. Санкт-Петербург: Тип. С.-Петербургского. т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1904. XIII, 427 с.
3. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. Edmonton: University of Alberta. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. X, 415 p.
4. Лазаревський О. [Спогади про конотіпців]. *Український археографічний збірник*. Київ: З друк. УАН, 1927. Т. 2. С. 56–66.
5. Лазаревский А. О собирании материалов для истории освобождения крестьян от крепостной зависимости в пяти губерниях Киевского учебного

округа. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца* / Под ред. Н.П. Дашкевича. Киев: Тип. М.М. Фиха, 1901. Кн. 15, вып. 2. Отд. 5. С. 43–50.

6. Костомаров М. Дві руські народності / Переклав О. Кониський; з переднім словом Д. Дорошенка. Київ; Лейпциг: Українська накладня, [1923]. 111 с.

7. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров (Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті (7/IV–1885) // *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2005. Т. 2. С. 397–411.

8. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Упорядк. та вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. 3-е вид., репринт. Київ: Українознавство, 1996. XXX, 255 с.

9. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням. *Лисяк-Рудницький І. Историчні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 413–450.

10. Грушевський М. На порозі століття (Присвячено перемишльській українсько-руській громаді). *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 208–216.

11. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). Львів: 3 друк. Т-ва ім. Шевченка, 1889–1892. Ч. 1/5. 456 с.

12. Saunders D. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Pëtr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863. *Harvard Ukrainian Studies.* 1993. Vol. 17, no. 3/4. P. 365–380.

13. Франко І. Між своїми. Епізод із взаємин між галичанами й українцями 1897 р. Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. С. 800–831.

14. Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building. *Slavic Review.* 1963. Vol. 22, no. 2. P. 224–255.

15. Драгоманов М. Либерализм и земство в России. 1. Земский либерализм в России (1858–1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. Genève: H. Georg, 1889. 64 с.

16. Wendland A.V. Am Rande der Imperien: Mychajlo Drahomanov und die Anfänge einer europäischen Verflechtungsgeschichte der Ukraine. *Imperienvergleich. Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler / Hrsg. von G. Hausmann, A. Rustemeyer.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009. S. 221–246.

17. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Лисяк-Рудницький І. Историчні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 173–191.

18. Круглашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2000. 487 с.

19. Ульяновський В. Коментарі: Три національні типи народні // Антонович В.Б. *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Вступ. ст. та ком. В. Ульяновського; бібліографія О. Тодійчук*. Київ: Либідь, 1995. С. 754–756.
20. Антонович В. История Литовской Руси: Лекции профессора Университета Св. Владимира В.Б.Антоновича 1881–1882. Киев: Типолит. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1882. 318 с.
21. Антонович В. Погляди українофілів. *Антонович В. Твори*. Київ: З друк. ВУАН, 1932. Т. 1. С. 238–250.
22. Яковенко Н. Вступ до історії / Ред. А. Мокроусов. Київ: Критика, 2007. 375 с.
23. Антонович В.Б. Три національні типи народні. *Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Вступ. ст. та ком. В. Ульяновського; бібліографія О. Тодійчук*. Київ: Либідь, 1995. С. 90–101.
24. Антонович В. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия. *Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Вступ. ст. та ком. В. Ульяновського; бібліографія О. Тодійчук*. Київ: Либідь, 1995. С. 470–532.
25. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. М.Ф.Слабошпицького; ком. О.Д.Василюк, І.Б.Гирича. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
26. Ripley W. A Selected Bibliography of the Anthropology and Ethnology of Europe. New York: D.Appleton and Company, 1899. 160 p.
27. Шелухин С. Українство 80-их років XIX ст. і мої зносини з Ів. Франком *Літературно-науковий вістник*. 1926. Т. 90, кн. 7/8. С. 260–281.
28. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. *Драгоманов М.П. Вибране / Упор. Р.С. Міщук; прим. Р.С. Міщука, В.С. Шандри*. Київ: Либідь, 1991. С. 461–558.
29. Грушевський М. Україна і українство. *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2005. Т. 3. С. 130–143.
30. Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок. *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2005. Т. 2. С. 115–126.
31. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І. Бречак. Київ; Кембридж: АН України. Археографічна комісія. Ін-т укр. археографії; Український науковий ін-т Гарвардського університету, 1991. 78 с.
32. Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем.; отв. ред. и авт. послесловия Л.Т. Мильская. Москва: Юрист, 1994. 719 с.
33. Грушевський М. Польсько-українські мотиви. *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2003. Т. 1. С. 335–343.
34. Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи. *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2015. Т. 10. С. 143–150.

35. Грушевський М. «Малі діла». *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2005. Т. 2. С. 287–294.
36. Залізник М. Праці останнього інтернаціонального соціологічного конгресу. *Літературно-науковий вістник*. 1911. Т. 55, кн. 7/8. С. 211–226.
37. Грушевський М. Останні романи Г. Сенкевича. Читані в львівськiм «Клубі русинок» 14(26) і 17(29) червня 1895 р. *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2008. Т. 11. С. 24–44.
38. Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.)* Львів: Львівський державний ун-т ім. І. Франка. Ін-т історичних досліджень; НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львівське відділення, 1999. С. 86–97.
39. Франко І. Огляд української літератури за 1906 рік. *Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах*. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. С. 693–711.
40. Шраг І. Привітання австрійському Українському Парламентському клубу у Відні. *Рада (Київ)*. 1907. 13 липня (№ 158). С. 1.
41. Русова С. Национальный вопрос в европейском освещении. *Украинская жизнь*. 1912. № 10. С. 78–83.
42. Л.Р.Б. [Білас Л.Р.] Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В. Липинського. Липинський В. Твори / Ред. Л. Білас. Філадельфія: Східно-європейський дослідний інститут ім. В.К.Липинського, 1980. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. С. XVII–XCVIII.
43. Грушевський М. У річницю війни. *Грушевський М. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2005. Т. 3. С. 415–417.
44. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англійської. Київ: Основи, 1997. 423 с.
45. Szporluk R. Review. The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. New York, 1978/1980. Vol. XIV, no. 37/38. P. 267–271.
46. Степун Ф. Бывшее и несбывшееся. URL: <https://azbyka.ru/fiction/byvshee-i-nesbyvsheesya>
47. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. Київ: Наукова думка, 1991. 128 с.
48. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага: Накладом проводу укр. націоналістів, 1928. 39 с.
49. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали: У 2 т. Київ: Темпора, 2015. Т. 1. XX, 410 с.

50. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
51. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1996–1997. Т. 1. 590 с.; Т. 2. 425 с.
52. Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917– лютий 1918). Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. 265 с.
53. Ленин В.И. Военная переписка. 1917–1922 гг. Москва: Воениздат, 1987. 439 с.
54. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Київ: Генеза, 2003. Т. 2. 480 с.
55. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. Київ: Політвидав України, 1976. Т. 1. 1009 с.
56. Декреты советской власти. Москва: Политиздат 1975. Т. VII. 676 с.
57. Мироненко О.М. Історія Конституції України. Київ: Ін Юре, 1997. 56 с.
58. Єфіменко Г., Якубова Л. Національні відносини в радянській Україні (1923–1938). *Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси*. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 196–263.
59. Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. Київ: Вид-во ЦВК УРСР, 1937. 382 с.
60. Троцький Л. Задачи XII съезда РКП. Москва: Красная новь, 1923. 71, [1]
61. Троцький Л. Про національне питання. З промови на VII Всеукраїнській партійній конференції в Харкові. *Національна політика Радянської влади. Збірка з передмовою Х. Раковського*. Харків: Гарт, 1923. 126 с.
62. Єфіменко Г. 6 липня як «червоний день» календаря: Причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2007. Вип. 16, Ч. 1. С. 134–153.
63. Єфіменко Г. Від договірної федерації до союзу республік (1921–1923 рр.). Київ: Академперіодика, 2021. С. 245–262.
64. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 98.
65. Кульчицький С. Держава-комуна в Україні. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). Київ: Академперіодика, 2021. С. 278–315.
66. Ленин В.И. Доклад о единстве партии и анархо-синдикалистском уклоне. 16 марта. Десятый съезд РКП(б). 8–16 марта 1921 г. *Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Изд. 5-е*. Москва: Издательство политической литературы, 1970. Т.43. С. 98–107.
67. Кульчицький С. Радянська модернізація УРСР: мета, інструменти досягнення, наслідки. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). Київ: Академперіодика, 2021. С.316–375.

68. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Москва: РОССПЭН, 2000. Т. 2. 927 с.
69. ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. Москва: РОССПЭН, 2005. Кн. 1: 1918–1933 гг. 784 с.
70. Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва: Политическая энциклопедия, 2017. 406 с.
71. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936. Москва: РОССПЭН, 2001. 798 с.
72. Сталін Й. Твори. М.: Госполитиздат, 1950. Т. 13. 420 с.
73. Ленин В.И. Удержат ли большевики государственную власть? *Ленин В.И. Полное собрание очинений. Изд. 5-е.* Москва: Издательство политической литературы, 1969. Т.34. С.287–339.
74. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13, спр. 253, арк. 37.
75. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
76. Подкур Р. Органи державної безпеки у взаємовідносинах держави і суспільства. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928).* Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. Т. 2. С. 455–535.
77. Плеханов А.М. Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы. *Исторические чтения на Лубянке. 1999 г. Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы.* Москва: ФСБ РФ, 2000. 103 с.
78. Шаповал Ю.І. Переддень і апогей Великого терору. *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси.* Київ: Наук. думка, 2002. С. 400–495.
79. Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. Москва: РОССПЭН, 1996. 276 с.
80. Шаповал Ю. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина» починається. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2007. № 28. С. 76–100.
81. Бажан О., Золотарьов В. Олександр Успенський: «Я вважаю себе учнем Миколи Івановича Єжова...». *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2014. № 1. С. 344–398.
82. Выступление тов. Успенского на XIV съезде КП(б)У. *Бажан О., Золотарьов В. Олександр Успенський: «Я вважаю себе учнем Миколи Івановича Єжова...».* *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2014. № 1. С. 363–397.
83. Стойчев В., Стойчева І. Священника Уловича врятувала амністія... *Реабілітовані історією.* Київ; Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. Кн. 6: Запорозька область. С. 102–103.

84. Євсєєва Т., Єфіменко Г. Ліквідація Української автокефальної православної церкви. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=01&Day=29&a=Q>

85. Бачинський П. Примари політичних судових процесів 30-х років в Україні. *Реабілітовані історією*. Київ: Основа, 2011. Кн. 3: Київська область. С. 500–519.

86. Євсєєва Т. «Прийшов час збирати каміння...»: Про репатріацію нашої церковної старовини. *Історична правда*. 2020. 6 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/07/6/157777/>

87. Ткаченко О. Боротьба за людські душі. *Реабілітовані історією*. Київ; Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. Кн. 6: Запорозька область. С. 87–92.

88. Реабілітовані історією. Київ: Основа, 2011. Київська область. Кн. 3. С. 78.

89. Конквест Р. Культ личности ничто по сравнению с террором и фальсификацией. *Известия*. 1990. 19 мая.

90. Україна є результатом розширення Заходу на Схід – історик Ярослав Грицак. *Громадське*. 2019. 14 лютого. URL: https://hromadske.ua/posts/ukrayina-ye-rezultatom-rozshirennya-zahodu-na-shid-istorik-yaroslav-gricak?fbclid=IwAR2Q8gPdumHICW2l2LNnq_yiFJLZSXzwxNI5EiWgQ1kL_ewmpRamfVpzQo

91. Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 448 с.

92. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т. 2. 573 с.

93. Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. Київ: Наукова думка, 1969. 312 с.

94. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. Москва: Госиздат, 1963. 210 с.

95. Мінаєв С.О. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні. Харків: Харків-друк, 1928. 92 с.

96. Волинь (Луцьк). 1998. 20 жовтня.

97. Кондратюк К., Лучаківська І. Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 – червень 1941). *Вісник Львівського університету. Серія: історія*. Львів, 1998. Вип. 33. С. 178–185.

98. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Київ: Генеза, 2003. Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). 583 с.

99. Dallin A. German Rule in Russia. A Study in German Occupation Policy. London: Macmillan & Co, 1964. XX, 695 p.

100. Україна – Польща: важкі питання. Варшава, 2001. Т. 5. *Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»* (Луцьк, 27–29 квітня 1999 р.).

101. Magocsi P.R. A History of Ukraine. Toronto: University of Toronto Press, 1996. 785 p.

102. Катынь: Пленники необъявленной войны: Документы и материалы / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева Москва: МФ «Демократия», 1999. 608 с.
103. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. [Навч. посібник]. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
104. Бугай М. Депортації населення України (30–50-ті роки). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 32–38.
105. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.): Наукове видання. Київ: Темпора, 2013. 624 с.
106. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 486 с.
107. Гнатюк О. Відвага і страх / Пер. з польск. М. Боянівської. Київ: Дух і літера, 2015. 496 с.
108. Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И.Дьяконова, предисл. и ред. И.Настенко. Москва: АНО «Русское историческое общество» – НП ИД «Русская панорама», 2009. 480 с.
109. Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ: Вища школа, 1995. 194 с.
110. Шевченко В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.). *Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років. Матер. міжнародн. наук. конф. 2–4 червня 2006 р.* Київ: Парламентське вид-во, 2008. С. 67–70.
111. Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славута на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії ВВВ 1941–1945 років». Київ: Аеростат, 2011. 348 с.
112. Owerms R. Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945. *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 9: Die deutsche Kriegesgesellschaft 1939 bis 1945.* München, 2005. S.729–875.
113. Земсков В.Н. Репатриация перемещенных советских граждан. *Война и общество, 1941–1945: В 2 кн.* Москва: Наука, 2004. Кн. 2. С. 331–358.
114. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
115. Смирнова В.І. Документальні спомини колишніх учасників оборони Києва, в'язнів фашистських таборів як історичне джерело (на матеріалах із фондозбірні Меморіального комплексу «Музей історії Великої Вітчизняної війни»). Рукопис. Київ, 2006.
116. Пастушенко Т. Військовий полон на території райхскомісаріату Україна за матеріалами звітів командувача Вермахту в Україні 1941–1942 рр.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 19. С. 172–184.

117. Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowietunion 1941–1944. München: Oldenbourg, 2008. VII, 399 s.

118. Lower W. Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine.

Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2005. XVIII, 307 p.

119. «То була неволя...»: Спогади та листи остарбайтерів / Упор. Т. Пастушенко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 544 с.

120. Голос Підкарпаття. 1943. 18 липня.

121. Голос Підкарпаття. 1942. 2 серпня.

122. Воля Покуття. 1943. 18 січня, 22 лютого.

123. Воля Покуття. 1943. 18 грудня.

124. Голос Підкарпаття. 1942. 14 березня.

125. Волинь. 1942. 15 січня.

126. Вінницькі вісті. 1942. 5 лютого.

127. Воля Покуття 1943. 18 січня.

128. Гольчевський Ф. Відтінки сірого: роздуми про єврейсько-українські та німецько-українські стосунки в Галичині. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р. Брандона та В. Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової.* Київ: Дух і літера, 2015. С. 163–220.

129. Hilberg R. The Destruction of the European Jews: Revised and Definitive Version. New York: Holmes and Meier, 1985. Vol. 1. XII, 1273 p.

130. Żbikowski A. Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 roku na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej. *Buletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego.* 1992. № 2/3. S. 3–18.

131. Брендан Р, Лауер В. Вступ. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р. Брандона та В. Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової.* Київ: Дух і літера, 2015. С. 37–38.

132. Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem: Yad Vashem, 1990. 383 p.

133. Krausnik H., Wilhelm H.-H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942. Stuttgart Deutsche Verlagsanstalt, 1981. P. 243–244.

134. Поль Д. Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації і в Райхскомісаріаті Україна. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. / За ред. Р. Брандона та В. Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової.* Київ: Дух і літера, 2015. С. 41–113.

135. Klein P. (ed.) Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lagerberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD 1941/1942. Berlin: Edition Heinrich, 1977. P. 410–412.

136. Bar-Tal D. Altruistic Motivation to Help: Definition, Utility and Operationalization. *Humboldt Journal of Social Relations*. 1986. Vol. 13. № 1/2. Altruism & Prosocial Behavior. P. 3–14.
137. Балабан М. Праведники народів світу на «Кривавих землях»: випадок Львова. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. Зб. наук. статей*. Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. С. 6–23.
138. Friedman P. Their Brothers Keepers. New York: Crown Publishers, 1957. 224 p.
139. Heiman L. They Saved Jews. Ukrainian Patriots defied Nazis. *Ukrainian Quarterly*. 1961. Vol. 17, no.4. P. 320–332.
140. Винокурова Ф. Феномен Праведників народу світу: до питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: до питання мотивацій та вчинків. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. Зб. наук. статей*. Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. С. 60–63.
141. Вежбенец В., Потачек Е. Форми і способи порятунку євреїв у Перемишлі поляками та українцями під час Другої світової війни. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. Зб. наук. статей*. Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. С. 29–43.
142. Грандке С. Стратегії виживання ромів під час націонал-соціалістичних переслідувань у дистрикті «Галичина» 1941–1944 рр. *Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація. Матер. наук.-практ. конф. (Київ, 4 жовтня 2016 р.)*. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. С. 46–98.
143. Snyder T. Black Earth. Der Holocaust und warum er sich wiederholen kann. München, Beck, 2015. 488 s.
144. Huttenbach H.R. The Romani Porajmos. The Nazi Genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europe. *Crowe D., Kolst J. (Hrsg.) The Gypsies of Eastern Europe*. Armonk (New York): Sharpe, 1991. P. 30–44.
145. Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания Голокост і сучасність. *Студії в Україні і світі*. 2009. № 2 (6). С. 17–52.
146. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами української легальної преси: Львів: ЛННБ ім. В. Стефаника, 2010. 328 с.
147. Краківські вісті, 1941. Ч. 11. С. 3.
148. Львівські вісті. Ч. 68. С. 4.
149. Львівські вісті. Ч. 70. С. 3.
150. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / [пер. з фр. Р. Осадчука]. Париж; Нью-Йорк; Львів: [б.в.], 1993. 658 с.
151. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк, 1965. 479 с.

152. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 1–2.

153. Ош Ю. З лихоліттям на прох. Суми: Ярославна, 1998. 32 с.

154. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. Киев: Политиздат Украины, 1975. Т. 3. Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны. (1944–1945 гг.). 465 с.

155. Herbert U. Europa und der«Reichseinsatz»: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland, 1938–1945. Essen: Klartext-Verlag, 1991. 429 s.

156. Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: У двох книгах.* / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 44–91.

157. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: РОССПЭН, 2002. 978 с.

158. Голос Підкарпаття. 1943. 28 березня.

159. Воля Покуття. 1943. 30 травня.

160. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). / *Україна крізь віки.* Т. 12: / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Альтернатива», 1999. 335 с.

161. Лисенко О., Маєвський О., Заболотна Т. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.* Київ, 2017. Вип. 4 (18). С. 61–92. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/09.01.2018/pdf/VIM_18_2017-61-92.pdf

162. Малаков Д. Незабутнє минуле Києва – у фотоальбомі «Київ. 1939–1945». *Дзеркало тижня.* 2006. № 4 (583) 4–10 лютого. С. 22.

163. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.

164. Токвіль А., де. Давній порядок і революція / пер з франц. Г. Філіпчук. Київ: Юніверс, 2000. 224 с.

165. Зеленько Г. Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність. *Studia politologica Ucraino-Polona. Wydanie trzecie.* Kijow; Krakow, 2013. Вип. 3. S. 280–288. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Spup_2013_3_34.pdf

166. Воля Покуття. 1943. 4 квітня.

167. Голос Підкарпаття 1942. 30 серпня.

168. Голос Підкарпаття 1942. 20 вересня.

169. Воля Покуття 1942. 7 січня.

170. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej. Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 1997. 323 p.
171. Голос Підкарпаття. 1942. 22 листопада.
172. Голос Підкарпаття 1942. 27 червня.
173. Стяжкіна О. Окупаційні режими на українських землях: постання й руйнації / стабілізації, подібності й відмінності/ *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990)*. Київ: Академперіодика, 2021. С. 205–255.
174. Deletant D. Hitler's Forgotten Ally Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–44. London: Palgrave Macmillan, 2006. 392 p.
175. What Does National Resilience Mean in a Democracy? Evidence from the United States and Israel. *Armed Forces & Society*. March 2013.
176. Петр Авен: «У Гайдара было вполне имперское сознание». *Коммерсант*. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4702608>
177. Чорновіл В. Чорнобиль – останній (?) великий злочин комунізму проти України. *Час-Тіме*. 1996. 26 квітня.
178. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019). Київ: Академперіодика, 2021. 592 с.
179. Постанова Кабінету міністрів УРСР «Про порядок реалізації Закону УРСР «Про перелік міністерств та інші центральні органи державного управління Української РСР» від 24 травня 1991 р. *Ліга Закон*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP910012.html
180. Постанова Верховної Ради УРСР «Про призначення Державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій Української РСР» від 5 червня 1991 р. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1148-12#Text>
181. Постанова Верховної Ради УРСР «Про хід виконання постанов і доручень Верховної Ради Української РСР з питань проходження громадянами республіки строкової військової служби» від/ Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1332-12#Text>
182. Бойко О. Україна: від путчу до Пущі (серпень-грудень 1991 р.). Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. 224 с.
183. Закон України «Про правонаступництво України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>
184. Закон України «Про громадянство України» // Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>
185. Декларація прав національностей України. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>
186. Голдгейр Дж., Макфол М. Цель и средство. Политика США в отношении России после «холодной войны». Москва: Международные отношения, 2009. 520 с.
187. Постанова Верховної Ради України «Про військові формування в Україні». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12>

188. Постанова Верховної Ради України «Про міністра оборони України»/ *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1473-12>

189. «Концепція оборони та будівництва Збройних сил України». *Сайт Верховної Ради України*. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-12>

190. Закон України «Про державний кордон України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

191. Закон України «Про прикордонні війська України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1779-12>

192. Закон України «Про Національну гвардію України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1774-12>

193. Закон України «Про Збройні сили України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>

194. Закон України «Про створення Служби національної безпеки України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1581-12>

195. Закон України «Про оборону України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>

196. Хроники современной Украины. Киев: Основные ценности, 2001. Т.1: 1993–1994. 172 с.

197. Леонід Кучма: Незалежна Україна відбулася остаточно і безповоротно/ Укрфінформ, 23.08.2001. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/53065-leond_kuchma_nezalezna_ukrana_vdbulasya_ostatochno__bezpovorotno_50666.html

198. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України. *ZakonOnline*. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/184875__642945

199. Закон України «Про основи національної безпеки України». *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15/ed20030619#Text>

200. Леонид Кучма: «Жаль, что фантастическая, поистине национальная энергия Майдана и „оранжевой“ революции ушла в небо». *Факты и комментарии*. 4 вересня 2012.

201. Гальчинский А. Записки советника Президента: десять лет с Президентом Леонидом Кучмой. Киев: Лыбидь, 2013. 548 с.

202. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАН України., 2011. Т. 2: Таблиці і графіки. 480 с.

203. Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України», редакція від 12.02.2007. *Сайт Верховної Ради*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007/ed20070212#Text>

204. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. Київ: Ніка-центр, 2016. 795 с.
205. Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України», редакція від 8.06.2012. *Сайт Верховної Ради*. НАН України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007/ed20120622#Text>
206. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. Київ: НАН України. Інститут соціології НАН України, 2011. Т.1: Аналітичні матеріали. 575 с.
207. Головка В. Окупація Крима. Киев: COOP Media, 2016. 128 с.
208. Указ Президента України №287/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». *Сайт Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070>
209. Україна: 30 років на європейському шляху. Київ: Заповіт, 2021. 392 с.
210. Указ Президента України №392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». *Сайт Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
211. Указ Президента України №479/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості». *Сайт Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>
212. Пирожков С.І., Божок Є.В., Хамітов Н.В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник НАН України*. 2021. № 8. С. 74–82.
213. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2003. 606с.
214. Пахльовська О. Україна: шлях до Європи... через Константинополь. Стаття 1: Історичний дуалізм української культури: Візантія чи Європа/ *Сучасність*. 1994. № 1. С. 54–68.
215. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Чи є Україна цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності. *Вісник НАН України*. 2020. № 7. С. 3–15.
216. Кривда Н.Ю. Конструювання української ідентичності: виклики комеморації. *Культурологія*. 2018. № 1(2). С. 15–20.
217. Шацкий Е. Утопия и традиция. Москва: Прогресс, 1990. 465 с.
218. Гантингтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.
219. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо, 2014. – 272 с.
220. Лангевіш Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і Європі. Київ: «КІС», 2008. 240 с.

221. Снайдер Т. Історична відповідальність Німеччини перед Україною URL: <https://zbruc.eu/node/68036>
222. Ярошук О. (Не)щаслива нація. Чи справді українці – найнещасніші у Європі. URL: <http://nv.ua/ukr/opinion/iaroshchuk/ne-shchasлива-natsija-chi-spravdi-ukrajintsi-najneschnishii-u-jevropi-1281916.html>
223. Грицак Я. 26-й процент, або Як подолати історію. Київ: Фонд Порошенка, 2014. 136 с.
224. Грицак Я. Ми 30 років боремося з минулим. І 30 років воно нас перемагає. URL: <https://ucu.edu.ua/news/yaroslav-grytsak-my-30-rokiv-boremosya-z-mynulym-i-30-rokiv-vono-nas-peremagaye-novoe-vremya/>
225. *Опока Ю.* Історик Мар'ян Мудрий: «В Україні є ознаки отруєння історією». URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/20/81518/>
226. Шебеліст С. «Ступінь довіри до історика зростатиме, і нічого доброго в цьому немає». Інтерв'ю з істориком Володимиром Маслійчуком. URL: https://zaxid.net/stupin_nedoviri_do_istorika_zrostatime_i_nichogo_dobrogo_v_tsomu_nemaye_n1419951_
227. Юрчук Ю., Нарвселіус Е. Про деконфедерацію у Сполучених Штатах Америки і про те, який це може мати стосунок до України URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/yurchuk-narvselius>
228. Кучма Л.Д. Україна – не Росія. Москва: Время, 2003. 559 с.
229. Горянин А. Непрочитанное послание Леонида Кучмы. *Отечественные записки*. 2007. № 34. URL: <http://www.strana-oz.ru/2007/1/neprochitannoe-poslanie-leonida-kuchmy>
230. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегії дії: національна доповідь / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.
231. Подолання минулого в Україні: уроки двох Німеччин. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28185316.html>
232. Преодоление прошлого: как на Украине отреагировали на слова Ривлина в Раде. URL: <http://www.dw.com/ru/преодоление-прошлого-как-на-украине-отреагировали-на-слова-ривлина-в-раде/a-35916228>
233. Німецький урок подолання тоталітарного минулого для українців. URL: <http://www.dw.com/uk/німецький-урок-подолання-тоталітарного-минулого-для-українців/a-18466187>
234. Промова Президента Володимира Зеленського з нагоди 30-ї річниці незалежності України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-30-yi-rich-70333>
235. Указ Президента України «Про День Української Державності» № 423/2021 від 24.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423/2021#Text>

РОЗДІЛ 3.

НАЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ УКРАЇНИ З ТОЧКИ ЗОРУ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ТА СТАНУ СУПІЛЬСТВА

3.1. Національна стійкість й адаптивні ресурси населення України

Оцінюючи суперечливі тенденції та сучасні загрози трансформації українського суспільства у напрямі євроінтеграції та розбудови правової демократичної держави з ефективною ринковою економікою, слід зазначити, що досягнення успіху на шляху вирішення декларованих завдань безпосередньо пов'язане з певним рівнем *національної стійкості* як здатності держави і суспільства протистояти внутрішнім кризам та зовнішнім загрозам.

Категорія національної стійкості останнім часом стала однією з важливих в національному соціально-політичному дискурсі. Це почалося зі створення спільної мережі, що об'єднує українських експертів з їхніми колегами з країн Балтії та деяких інших східноєвропейських країн, яка дістала назву "Ліга стійкості" (Resilience League) [27], і надалі отримало продовження у співпраці України і НАТО. За визначенням директорки Центру інформації та документації НАТО в Україні Вінети Кляйне, "стійкість – це здатність суспільства здійснювати опір і швидко поновлюватися після складної ситуації або кризи. Це дуже важлива база для того, щоб побудувати свою оборону. Ми вітаємо зусилля України розробити національну систему стійкості. НАТО буде підтримувати Україну щодо покращення її стійкості, у стратегічних комунікаціях, а також у боротьбі із ворожою пропагандою» [50].

Особливої ваги категорія національної стійкості набула у зв'язку зі створенням та утвердженням Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021 *Концепції забезпечення національної системи*

стійкості. В концепції національна стійкість визначається як «здатність держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій» [39]. У цьому визначенні привертає увагу використання категорії «адаптація» як пристосування людей до змін безпекового середовища, тобто до соціальних змін, пов'язаних з виникаючими кризами, ризиками та загрозами.

Очевидно, що країна без необхідних адаптивних ресурсів може не «встояти» в критичних ситуаціях, втрачаючи важливі елементи своєї суб'єктності. Саме у цьому аспекті (цивілізаційної суб'єктності) пропонують розглядати проблематику національної стійкості (або *резильєнтності*) українські суспільствознавці С.І.Пирожков, Є.В.Божок і Н.В.Хамітов [26]. Полемізуючи з авторами концепції національної резильєнтності як здатності суспільства «протистояти викликам і кризам у різних сферах суспільного життя шляхом внесення змін і адаптації без шкоди для основних цінностей суспільства та інститутів» [6, с. 26–27], вони пропонують власну концепцію, у межах якої кінцевою метою і смислом національної резильєнтності є саме цивілізаційна суб'єктність, яка, в свою чергу, існує заради успішного й гуманістичного розвитку людини [26, с. 76]. Спільним в наведених концепціях національної стійкості є уявлення про стійкість (резильєнтність) як здатність протидіяти викликам і загрозам, використовуючи наявні в суспільстві адаптивні ресурси.

А це можливо при умові, коли більшість громадян відчують себе адаптованими до умов життя, що складаються, оскільки соціальна дезадаптація пов'язана з почуттям безпорадності та цілковитої залежності від зовнішнього впливу. Тому зрозуміло, що одним з визначальних показників стійкого розвитку суспільства у декларованому Україною напрямі демократичних перетворень та побудови сучасної європейської держави є *рівень соціальної адаптованості населення* до тієї соціально-економічної та політичної ситуації, яка складається в наслідок соціальних змін.

Для вимірювання узагальненого показника рівня адаптованості населення потрібні комплексні дослідження, які мають враховувати численні об'єктивні показники з різних сфер соціальної життєдіяльності. Розробка методики для вимірювання такого показника – справа наступних досліджень у межах науково-дослідницької співпраці суспільствознавців, які вивчають різні аспекти формування адаптивних ресурсів людини і суспільства. Але вже зараз в арсеналі соціологів є методологічно обґрунтовані засоби вимірювання оцінок населенням рівня своєї адаптованості до наявної соціальної ситуації.

Що може слугувати критерієм соціальної адаптації? Об'єктивні критерії слід шукати серед показників матеріального добробуту й участі в громадсько-політичному та соціально-культурному житті суспільства. Але надто складно виробити інтегральне бачення соціальної адаптації, якщо його формувати шляхом спостереження за змінами об'єктивних індикаторів у дуже різних сферах суспільного життя. У цьому сенсі суттєву перевагу мають суб'єктивні показники. Зрозуміло, не йдеться про безпосередні запитання щодо ступеня або рівня адаптації людини в різних сферах життя. Для цього використовуються методичні засоби вимірювання соціальних показників, які опосередковано свідчать про рівень адаптації людини до соціальної ситуації, що склалася.

Ці методичні засоби ґрунтуються на концепції соціальної адаптації як стану «психосоціального балансу», розробленої у вітчизняній соціології Н. В. Паніною [24, с.19-22]. Такий баланс досягається, коли людина 1) задоволена своїм місцем у суспільстві, 2) вважає, що в неї є певні ресурси підтримання балансу потреб та соціальних ресурсів їх задоволення, 3) а також визнає, що вона розуміє і приймає наявні соціальні норми як регулятори поведінки в нових умовах. Для вимірювання відповідних показників соціальної адаптації в анкеті моніторингу Інституту соціології НАН України використовувалися різні методичні засоби, включаючи інструментарій для вимірювання достатності соціальних благ, рівня аномійної деморалізованості населення та загального показника задоволеності громадян своїм місцем у суспільстві, що є ознакою того, вважає чи ні людина себе «зайвою» (неприспосованою) в цьому суспільстві.

У таблиці 3.1 наведений розподіл відповідей на запитання про задоволеність своїм місцем у суспільстві за результатами моніторингу Інституту соціології НАН України, який проводиться щорічно, починаючи з 1992 року¹.

¹ Ініціатор моніторингу – директор Інституту соціології НАН України Валерій Ворона; автори програми Наталія Паніна та Євген Головаха. Розрахункова вибірка охоплює 1800 осіб, які репрезентують доросле населення України (18 і більше років) за статтю, віком, освітою, типом поселення й областями. За будовою вибірка є тріступеневою, стратифікованою, випадковою (із квотним скринінгом на останньому етапі). На першому етапі здійснюється добір населених пунктів (точок опитування), на другому – добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому – добір респондентів. Опитування 2021 року проведено у листопаді в усіх регіонах України (за винятком анексованого Криму й окупованих районів Донбасу). Збір інформації здійснюється з використанням методу роздаткового анкетування. Польовий етап дослідження у 2021 році був реалізований Соціологічним інформаційно-дослідницьким центром «Пульс». Керівник дослідження – доктор соціологічних наук Сергій Дембіцький.

Таблиця 3.1.

Розподіл відповідей населення на запитання «Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?» у моніторингових опитуваннях 1992-2021 років (%)

Варіанти відповідей	1992	1998	2004	2010	2016	2021
Скоріше не задоволений	50.5	77.5	58.2	46.8	54.1	40.0
Важко сказати, задоволений чи ні	33.0	15.2	26.4	31.4	23.2	38.3
Скоріше задоволений	16.0	7.0	15.4	21.6	22.5	21.3
Не відповіли	0.4	0.3	0.0	0.2	0.2	0.4

Показники задоволеності своїм становищем у суспільстві, зафіксовані у першому моніторинговому опитуванні, свідчили про серйозні труднощі адаптації більшості населення до нових політичних і соціально-економічних реалій першого року незалежності України. Подальші спостереження виявили невпинне погіршення ситуації: від 1992 до 1998 року суттєво знизилися суб'єктивні оцінки рівня життя й економічного становища людей. Перші ознаки зміни соціальної ситуації зафіксовано на зламі століть, коли розпочався повільний процес поліпшення самооцінок адаптивних ресурсів. Зрештою загальний рівень оцінок за більшістю показників поступово зростає. Це означало, що багаторічна тенденція невпинного погіршення оцінок адаптованості до соціальної ситуації змінилася, й у суспільстві створюються передумови для подолання атмосфери масової незадоволеності життям і соціальної дезадаптації.

Після 2010 року внутрішньополітичні проблеми українського суспільства викликали нову хвилю погіршення показників задоволеності населення своїм місцем у суспільстві. Останніми роками спостерігається нова хвиля покращення показника задоволеності своїм місцем. Отже, адаптивні ресурси, набуті в останнє п'ятиріччя, створюють більш сприятливі умови, ніж в минулому, для формування сталого феномену національної стійкості як здатності відповідати сучасним викликам та загрозам.

Власний підхід до вивчення проблеми соціальної адаптації населення у суспільстві, що трансформується, запропонувала О. Г. Злобіна [16, с. 340-347]. Вона запитувала респондентів про стратегію їх пристосування до життєвої ситуації, враховуючи перехід від державної економіки до ринкових відносин (табл. 3.2).

Таблиця 3.2.

**Розподіл відповідей населення України на запитання
«Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?»
у 1997 та 2017 роках (%)**

Варіанти відповідей	1997	2017
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	7.3	22.0
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому світі	36.3	35.4
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	44.9	30.5
Важко відповісти	11.4	12.1

Обираючи між активною, пасивною та невизначеною стратегіями соціальної адаптації, респонденти на початку ринкових змін в Україні найчастіше обирали невизначену позицію, а найрідше – активну. Минуло 20 років, і загалом сьогодні залишається та ж сама ситуація, що була зафіксована в минулому. Але з суттєвою відмінністю: *втричі зросла питома вага тих, хто обирає активну стратегію адаптації. І ці зміни сталися за рахунок суттєвого скорочення частки респондентів, які «живуть як доведеться, очікуючи змін на краще».* За даними О.Злобіної, молодь набагато частіше обирала активну стратегію адаптації, ніж представники середнього і (особливо) старшого покоління. Важливим фактором активності є і рівень освіти. Серед людей з вищою і неповною вищою освітою вдвічі більше активних адаптантів, ніж серед тих, хто має початкову та неповну середню освіту.

Зрозуміло, що верства молодих та освічених людей має найкращі шанси на адаптацію у нових суспільних умовах. Але позитивні зміни залишаються дуже повільними. Переважна частина населення досі не задоволена своїм становищем у суспільстві, не може погодитися з тим, що має достатньо вмінь та терпіння, щоб жити в нових суспільних умовах. З точки зору перспективи покращення показників адаптивних ресурсів населення України з особливою увагою треба ставитися до того факту, що дуже повільно змінюється такий важливий показник самооцінки власних адаптивних ресурсів, як уявлення людей про те, в якій мірі те, як складається їх життя, залежить від них самих (інтернальність), а не від зовнішніх обставин (екстернальність). Переважання екстерналів свідчить про недостатньо потужні адаптивні ресурси населення, серед якого більшість вважають себе неспроможними ефективно впливати на своє життя, а відповідно і на життя суспільства, тим самим не будучи здатними опиратися зовнішньому тиску. У зв'язку з цим розглянемо дані, наведені в табл. 3.3.

Таблиця 3.3.

**Розподіл відповідей населення України на запитання
«Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається
Ваше життя» з 1992 по 2021 рр. (%)**

Варіанти відповідей	1992	1998	2004	2010	2016	2021
Здебільшого від зовнішніх обставин	55.3	66.7	48.6	46.7	50.0	45.6
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25.7	18.7	28.8	31.1	31.7	31.9
Здебільшого від мене	18.9	14.3	22.3	22.2	18.1	22.5
Не відповіли	0.2	0.4	0.3	0.1	0.2	0.0

Тенденція зміни показника інтернальності/екстернальності схожа на ту, яка спостерігалася щодо показника задоволеності своїм місцем у суспільстві. Наприкінці 1990-х частка екстерналів сягає максимуму, потім йде її поступове зменшення (зі сплеском у 2016), а в 2021 році маємо найменшу частку екстерналів за усі роки спостережень і незначне зростання питомої ваги інтерналів. Хоча й досі баланс явно не на користь останніх.

Слід зазначити, що висновки, які робляться на підставі аналізу окремих індикаторів, вимірюваних у масових опитуваннях, не можуть розглядатися як остаточні. Для дослідження такого важливого явища, як соціальна адаптація в умовах глибинної трансформації суспільства, потрібна розробка спеціальних методичних засобів, орієнтованих на вимірювання комплексу спеціальних показників, які б могли надавати різнобічну інформацію про стан соціальної адаптації населення.

Серед різноманіття можливих опосередкованих показників, були обрані уявлення про достатність соціальних благ в різних аспектах – від життєво необхідних благ (наприклад, достатність необхідних продуктів харчування) до психологічного благополуччя (наприклад, достатньо чи ні уміння жити в нових соціальних умовах). Запитання щодо достатності соціальних благ в моніторингу Інституту соціології НАН України є складовими методики вимірювання *індексу соціального самопочуття населення*. Вперше ця методика, повний варіант якої складають 44 запитання щодо достатності соціальних благ в 11 сферах життєдіяльності, була застосована в 1995 році. Щорічно застосовується скорочений варіант методики, що складається з 20 запитань. Розглянемо динаміку деяких показників недостатності соціальних благ у різних сферах життя з 1995 по 2021 рр. (табл. 3.4).

Таблиця 3.4.

Відсоток населення України, якому не вистачало тих чи інших соціальних благ у 1995 та 2021 рр.

НЕ ВИСТАЧАЄ...	1995	2021	Різниця відсотків 1995-2021 рр.
Необхідного одягу	48.3	18.2	30.1**
Можливості купувати необхідні продукти	52.8	25.4	27.4**
Можливості харчуватися згідно до своїх смаків	66.4	39.7	26.7**
Необхідної медичної допомоги	69.2	45.7	23.5**
Необхідних меблів	42.2	18.8	23.4**
Уміння жити за нових суспільних умов	46.9	26.7	15.5*
Сучасних економічних знань	46.7	32.8	14.1*
Доброго житла	43.2	43.7	11.7*
Юридичної допомоги при захисті своїх прав і інтересів	51.9	36.6	8.2*
Здоров'я	48.3	39.4	7.1*
Повноцінного дозвілля	46.5	38.4	2.5
Можливості мати додатковий заробіток	40.9	18.2	30.1**

* $p < 0.01$; ** $p < 0.001$.

При порівнянні даних насамперед можна констатувати, що принципово зменшився дефіцит життєво необхідних благ: продуктів харчування, одягу, меблів, медичної допомоги. Питома вага тих, хто позбавлений життєво необхідних благ, вже не становить більшість населення, як то було в 1990 роки, і зараз вже не перевищує третину населення України. Достатньо переконлива й тенденція скорочення дефіциту у сфері споживання матеріальних благ вищого порядку (можливість харчуватися згідно до своїх смаків, наявність модного й гарного одягу). Менш виразна але переконлива й тенденція скорочення дефіциту соціально-політичних і духовних благ (юридична допомога, сучасні економічні знання). Суттєво зменшилося значення і такого узагальнюючого суб'єктивного показника, як дефіцит уміння жити за нових суспільних умов.

Методика визначення індексу соціального самопочуття передбачувала вимірювання кожного окремого індикатора за шкалою з чотирма позиціями (не вистачає, важко сказати, вистачає чи ні, вистачає, не цікавить). Для наших цілей важливо порівняти динаміку показників за позиціями «не вистачає» – «вистачає». Розглянемо, як змінювалося співвідношення цих показників за 1995-2021 рр. (рис. 3.1, 3.2, 3.3, 3.4).

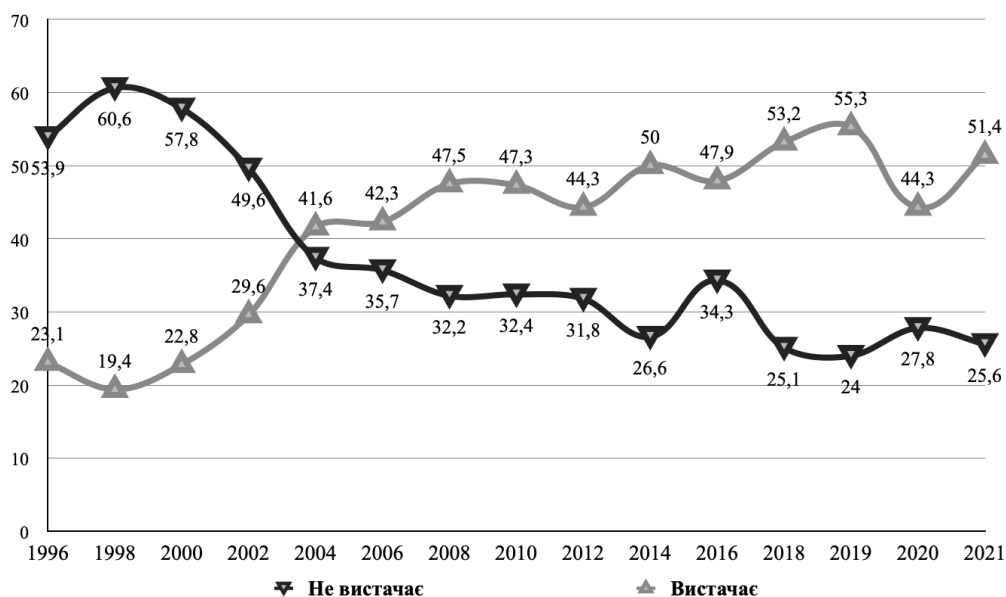

Рис. 3.1. Динаміка показників достатності та недостатності необхідних продуктів харчування для дорослого населення України (%)

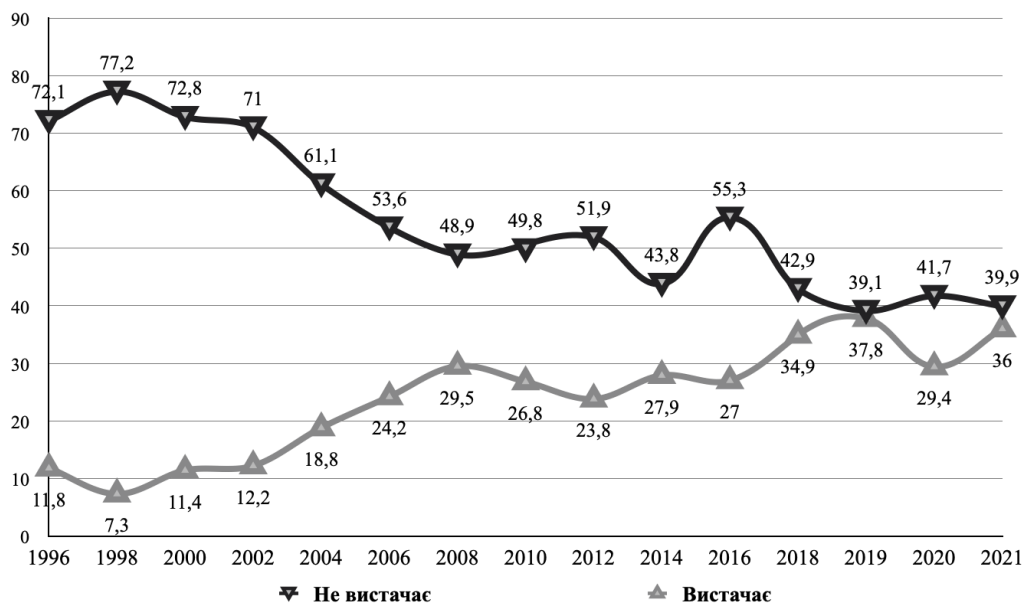

Рис. 3.2. Динаміка показників достатності та недостатності можливості харчуватися згідно до своїх смаків для дорослого населення України (%)

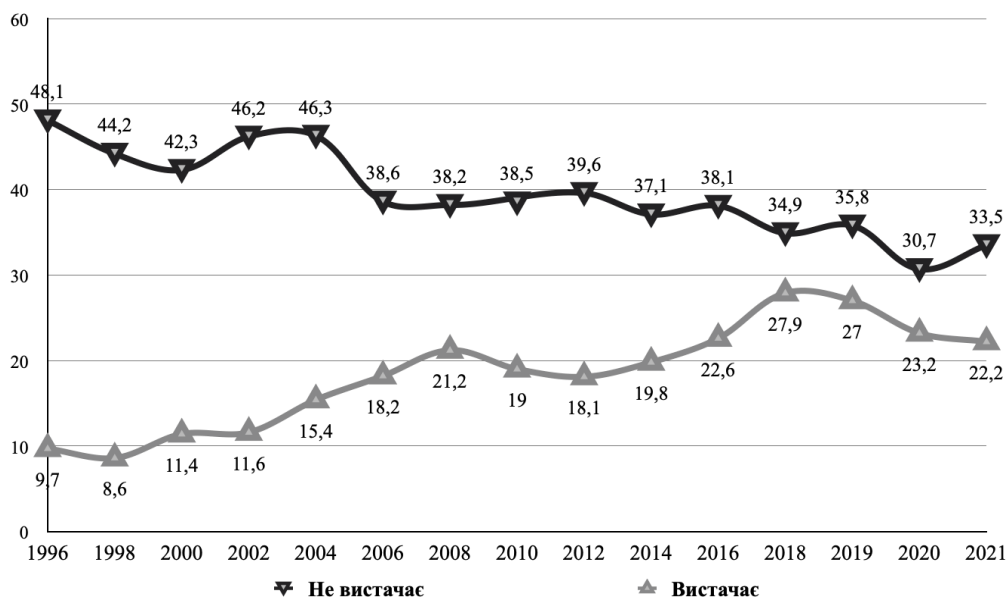

Рис. 3.3. Динаміка показників достатності та недостатності нових економічних знань для дорослого населення України (%)

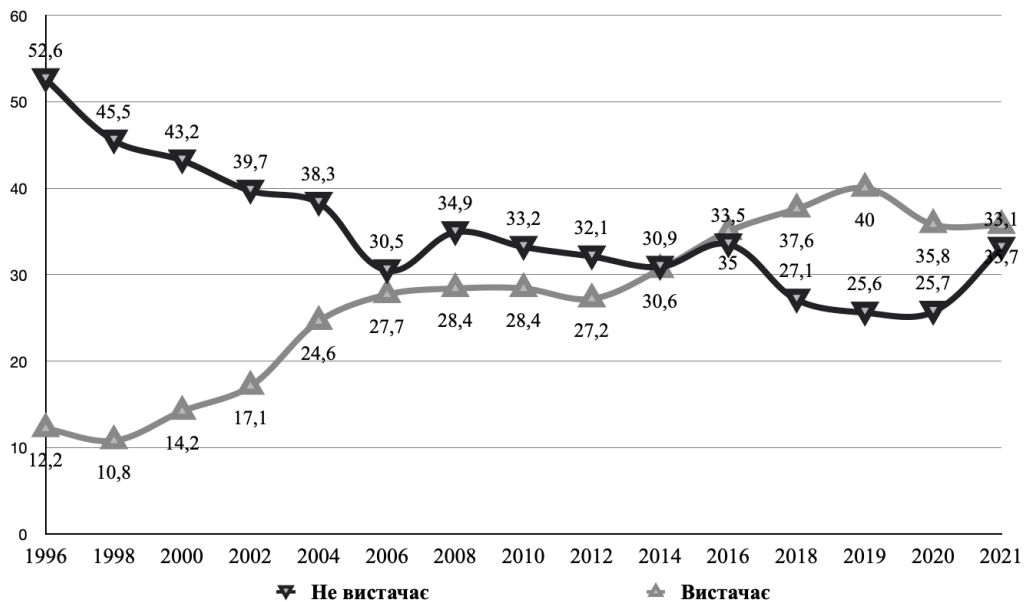

Рис. 3.4. Динаміка показників достатності та недостатності вміння жити в нових соціальних умовах (%)

Порівнюючи динаміку різних показників достатності-недостатності соціальних благ, можна дійти висновку, що спостерігається *загальна тенденція зростання достатності і скорочення недостатності соціальних благ у різних сферах життєдіяльності людей*. Якщо в 90-ті роки минулого століття за всіма показниками достатності соціальних благ переважали негативні оцінки, то в нинішньому столітті ситуація стала поступово змінюватися. Баланс достатності-недостатності був досягнутий насамперед для життєво необхідних благ (для продуктів харчування – вже у 2004 році). Для можливості харчуватися згідно до своїх смаків частки тих, кому вистачає, та тих, кому не вистачає цього блага, зрівнялися тільки в опитуванні 2019 року. Але ще досі переважають громадяни України, яким не вистачає сучасних економічних знань. Якщо розглянути узагальнюючий суб'єктивний показник адаптованості населення – вміння жити в нових соціальних умовах, – то до 2014 року переважали громадяни з почуттям недостатності, тобто ті, що не відчували себе адаптованими до нових суспільних умов. Лише останніми роками ситуація змінилася на користь тих, кому вистачає вміння адаптуватися до нових умов життя. І навіть труднощі життя останнього року в умовах підвищення захворюваності та рівня смертності, хоча і призвели до певного збільшення питомої ваги людей, що не можуть пристосуватися до нових умов, вони не становлять зараз навіть відносну більшість.

Важливо, що позитивна динаміка спостерігається практично в усіх соціально-демографічних групах. Наведемо деякі статистично значимі (принаймні на рівні 1%) відмінності даних. Питома вага тих, кому не вистачало вміння жити в нових умовах, у молоді до 30 років скоротилася з 32 до 20 відсотків, у людей середнього віку (до 55 років) – з 49 до 21, у людей старшого віку – з 57 до 34.

Навіть у 1995 році чоловіки почували себе краще адаптованими до нових умов, ніж жінки, серед яких 53 відсоткам не вистачало вміння жити в нових умовах (серед чоловіків таких було 40%). На сьогоднішній день цей розрив скоротився (27 і 23 відсотків відповідно). Суттєво скоротився дефіцит уміння жити в нових умовах в усіх групах з різним рівнем освіти і родом занять. Особливо це помітно в групах з повною вищою освітою (з 43 до 20 відсотків), спеціалістів технічного профілю (з 48 до 19) кваліфікованих робітників (з 48 до 22), службовців з допоміжного персоналу (з 55 до 22). Менш виразна, але суттєва позитивна тенденція спостерігається і в найбільш проблемних з точки зору можливостей адаптації соціальних групах. Так серед непрацюючих пенсіонерів питома вага тих, кому не вистачає вміння жити в нових умовах, скоротилася з 56 до 35 відсотків, серед селян з 46 до 31, серед мешканців невеликих міст – з 47 до 26.

Отже, сьогодні переважна більшість населення не відчуває, як це було в 1990-ті роки, дефіциту соціальних благ, демонструючи певні ознаки

адаптованості до сучасних умов життя. Загальна тенденція скорочення дефіциту соціальних благ продовжувалася і в останні п'ять років, незважаючи на драматичні політичні виклики та економічні негаразди. Це свідчить про створення суб'єктивних передумов для формування базових засад національної стійкості.

* * *

Важливим показником адаптованості населення до соціальної ситуації, що склалася, є рівень *аномійної деморалізації населення*. Аномія – це стан нормативної недостатності, коли в суспільстві руйнується нормативна система, і люди не бачать тих норм, до яких треба адаптуватися, вони не знають, що є прийнятним, а що – ні, за що може бути заохочення, а за що – санкції. Люди не бачать, що за гідну справу їх заохочують, а за негідну – карають. Як наслідок виникає стан деморалізації, який суттєво зменшує адаптивні ресурси людини і суспільства, підриваючи суб'єктивні засади формування феномену національної стійкості.

Шкала аномії, що використовується в моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України, – це адаптована до вимірювань відповідного показника у вітчизняних умовах американська методика (Anomy Scale, McClosky & Schaar), яка містить 9 пунктів [55]. В Україні шкала була адаптована та впроваджена у практику масових опитувань Н.В.Паніною [23]. Використання цієї шкали дозволяє розраховувати *індекс аномійної деморалізованості* як психологічної реакції людей на аномію. Індекс коливається в діапазоні від 0 до 18 балів.

Зрозуміло, що на початку незалежності навряд чи можна було очікувати, що пострадянська трансформація обійдеться без серйозних наслідків для ціннісно-нормативної системи. Це впливало з соціологічної теорії аномії, створеної Е. Дюркгеймом і Р.Мертном: будь-яка зміна соціальної ситуації, пов'язана з соціальною реорганізацією, неминуче викликає аномійні реакції в суспільстві. Однак показник поширеності аномійної деморалізованості в перший же рік незалежного існування України перевершив всі песимістичні очікування. Як показували репрезентативні для дорослого населення України опитування, більше 80% населення були схильні до стану аномійної деморалізованості [23, с.100-101].

Пострадянська деінституціоналізація у політичній, економічній і соціальній сферах життя суспільства зумовлювала високий рівень аномії, яка супроводжувалася масовою деморалізацією і розповсюдженням уявлень про аморальність кожного, хто знаходив шляхи до досягнення особистого успіху. Неефективність нових економічних і політико-правових інститутів відтворювала у суспільстві стан аномії як результат руйнації однієї інституціональної системи і неспроможність побудувати ефективну нову.

Саме такі чинники, які супроводжують стан масової аномії, суттєво впливали на свідомість у перші роки соціальних змін, коли люди масово втрачали звичні соціальні позиції, можливості задоволення нагальних соціальних потреб та відчуття упевненості у майбутньому.

Розглянемо динаміку показника аномійної деморалізованості населення України в роки незалежності. (рис. 3.5).

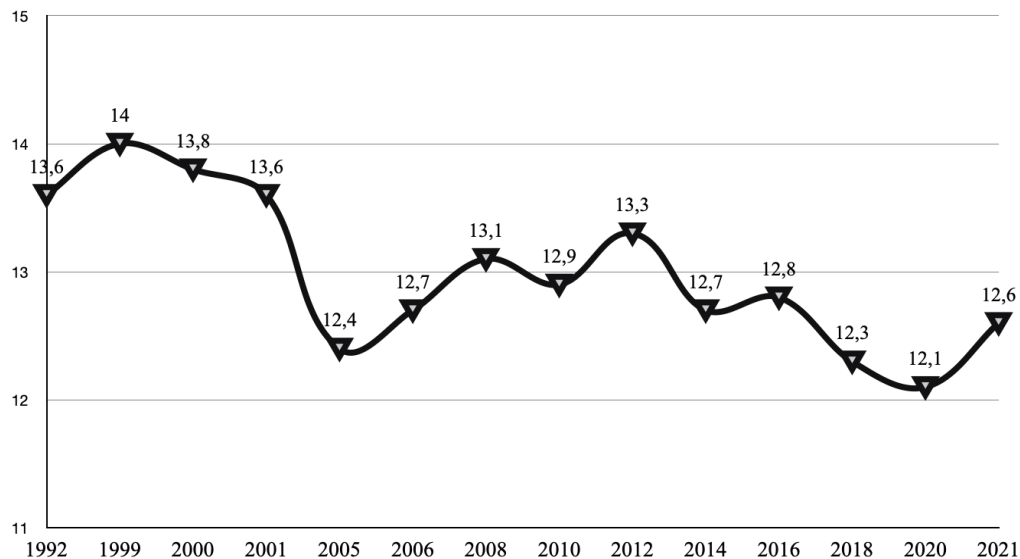

Рис. 3.5. Зміни Індексу аномійної деморалізованості з 1992 по 2021 рр. (шкала: 0–18 балів)²

Як можна бачити, наприкінці 1990-х років індекс аномійної деморалізованості досяг найвищого рівня, далі були незначні коливання з суттєвим зниженням у 2005 році, що було наслідком перемоги Помаранчевої революції і обранням В.Ющенка Президентом України. Але це зниження рівня аномійної деморалізованості виявилось ситуативним, і лише останніми роками цей показник знов почав суттєво зменшуватися. Заміри рівня аномії в останні 2-3 роки виявляють позитивні тенденції: знизився загальний рівень аномійної деморалізованості громадян України, менше стало і тих, у кого вона сягає критичного значення, яке свідчить про деморалізацію людини в суспільстві, де не діють закони і зневажаються основні моральні норми. В останні роки вже не одна п'ята, а близько третини населення здатні протистояти деморалізуючому впливу аномії. Але це все ще надто високий показник деморалізованості населення. Про те, наскільки різні прояви

² Індекс аномійної деморалізованості, побудований на основі шкали аномії Г. Мак-класкі та Дж. Шаар, апробованої в Україні Н.В. Паніною у 1990 р.. Значення 9-12 балів – підвищений рівень, вище 12 балів – високий рівень аномійної деморалізованості.

аномійної деморалізованості розповсюджені в українському суспільстві, свідчать дані, наведені в табл. 3.5.

Таблиця 3.5.

Відсоток громадян України, які погоджувалися з судженнями, що складають шкалу аномії

Судження-пункти шкали аномії	1992	2021	Різниця відсотків 1992-2021 рр.
Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно	84.8	85.1	- 0.3
Чого сьогодні нам не вистачає, так це справжньої дружби, як було раніше, – на все життя	71.6	65.6	6.0*
За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити	78.5	70.5	8.0**
Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати	80.3	69.8	10.5**
Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах	88.1	72.4	15.7**
Проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірить	81.8	73.9	7.9**
Я часто не розумію, що до чого; почуваюся ніяково	49.0	48.6	0.4
Раніше люди краще почувалися, бо кожен знав, як вчинити правильно	66.3	57.9	8.4**
Мені здається, інші краще за мене розбираються, що правильно, а що – ні	37.0	36.1	0.9

* $p < 0,05$; ** $p < 0.01$;

За окремими судженнями, що складають шкалу аномії, сталися достатньо відчутні зміни за майже тридцять років спостережень. Насамперед йдеться про згоду з такими судженнями, як «все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати» і «багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах». Але навіть враховуючи ці достатньо відчутні зміни, говорити, що більшість українців за роки незалежності подолали розгубленість і невпевненість, навряд чи можна, оскільки досі більше двох третин населення з цими судженнями погоджуються. Показовим у цьому сенсі є судження «зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно», з яким як погоджувалися у 1992 році, так і зараз погоджуються більше чотирьох п'ятих населення України.

Важливо розуміти, чим одне від одного відрізняються люди з різним рівнем аномійної деморалізованості. Як національна стійкість залежить від

подолання психологічних наслідків аномії та як саме це знаходить конкретний прояв? У зв'язку з цим розглянемо приклад з моніторингового дослідження Інституту соціології, в якому рівень аномійної деморалізованості розглядався в залежності від того, у виграші чи у програші відчували себе громадяни України внаслідок падіння режиму Януковича після Євромайдану (табл. 3.6).

Таблиця 3.6.

Значення Індексу аномії в залежності від того, у виграші чи у програші відчують себе громадяни України внаслідок падіння режиму Януковича

Варіант відповіді	Кількість респондентів	Індекс аномії*	Стандартне відхилення
Безперечно у виграші	381	11.22	4.52
Скоріше у виграші	347	12.01	4.63
Важко сказати, у виграші чи ні	741	13.49	3.31
Скоріше у програші	185	13.07	4.09
Безперечно у програші	121	14.12	3.29

* Шкала від 0 до 18.

Наведені дані свідчать, що уявлення про режим Януковича як перешкоду на шляху самореалізації у суспільстві властиве менш деморалізованим громадянам України. Ці люди ініціювали зміну влади, на них зараз і головна відповідальність за можливість реальних соціальних змін на шляху побудови суспільства, яке б варто було тих жертв і втрат, що супроводжують суспільні зміни останнього часу.

3.2. Соціально-економічні показники національної стійкості в оцінках громадської думки

Національна стійкість за будь-яких визначень цього поняття передбачає стійкість суб'єктів та спільнот, діяльність яких забезпечує основи існування країни/суспільства, особливо за умов соціальних змін, спричинених внутрішніми або зовнішніми чинниками. Українське суспільство знаходиться в процесі глибоких трансформацій, незавершеність яких спричинює низку проблем, які здатні гальмувати набуття національної стійкості та конструктивної стратегії такої стійкості. Окреслимо ці проблеми.

Якщо розуміння загальних системоутворюючих засад формування та існування нації, держави, суспільства є досить усталеними у суспільній і науковій думці, то вибір конкретних показників національної стійкості країни/суспільства варіює певною мірою залежно від світоглядної позиції і

завдань дослідника. Головним же критерієм наукового підходу аналітика й отримання істинного знання має бути об'єктивний, неупереджений аналіз реалій соціального буття, аналіз саме реального життя, а не бажаної картини чи офіційно задекларованої оцінки керівників країни. Чудово, якщо оцінки інтелектуалів в основному співпадають з об'єктивним станом речей і сприйняттям ситуації в країні більшістю громадян. Це також слугує важливим індикатором єднання мас і еліти як невід'ємного чинника національної стійкості суспільства і розвитку країни. Запорукою ж максимально об'єктивної оцінки соціальних змін є використання для їх аналізу даних трьох видів: національної і міжнародної статистики, експертних оцінок³ та громадської думки за результатами соціологічних опитувань.

Тому репрезентуючи соціологічний вимір національної стійкості українського суспільства у соціально-економічній сфері (яка є головною матеріальною складовою його життєзабезпечення та успішного розвитку) за 30-річний період безперервного реформування вітчизняної економіки і соціальної сфери, доцільно представити дані не лише багаторічного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за цей час, а й де можливо, відповідні експертні оцінки і статистичні показники.

Для більш чіткого і всебічного сприйняття результатів 30-річного шляху українського суспільства в соціально-економічній сфері на сьогоднішній день, а, отже, розуміння наявного потенціалу цього виміру національної стійкості, ми структурували проаналізовану/зібрану інформацію за конкретними напрямками, які дозволяють усвідомити існуючі ризики і загрози подальшому розвитку нашого суспільства. Адже вчасне усвідомлення ризиків, осмислена «гідна відповідь» і мінімізація політичних та економічних втрат, «які можуть бути катастрофічними для національних інтересів країни, її цивілізаційної суб'єктності і взагалі для її існування в сучасному кризовому світі», складає сутність, як справедливо наголошують автори методології метаантропологічного потенціалізму, успішної стратегії національної стійкості [26, с. 77].

Усвідомлення необхідності системного й всебічного соціального аналізу стану і перспектив національної стійкості країни чітко простежується у самій класифікації видів цієї стійкості, запропонованої авторами зазначеної методології: економічної (включно з енергетичною), гуманітарної (включно з демографічною), духовно-культурної, освітньої й наукової тощо [26, с. 79].

³ За сьогоднішньої моди на звання «експерта» та його широкого застосування без належних критеріїв вибору експертів слід особливо наголосити на необхідності вкрай обережного і професійного підходу до визначення зазвичай невеликої групи справжніх експертів як найосвіченіших і найкомпетентніших у певній галузі знань фахівців.

**Сприйняття українськими громадянами маркетингації
вітчизняної економіки**

Ставлення громадян до ринкових реформ в умовах вільного розвитку української економіки виступає важливим показником єдності суспільства щодо вибору шляху розвитку, а отже і його національної стійкості в соціально-економічній сфері. Як відомо, визначальною складовою капіталістичної трансформації народного господарства колишньої соціалістичної республіки, проведеної за неоліберальними рецептами МВФ, стала *широкомасштабна приватизація*. Остання почалася у 1991 р. з роздержавлення і ваучерної приватизації підприємств, землі та житла. І хоча вона не призвела до появи «ефективного приватного власника» та не перетворила мільйони громадян, всупереч їх райдужним очікуванням, на реальних власників, у 1999 р. розпочався новий етап грошової приватизації, який триває по сьогоднішній день, ставши невід'ємною частиною економічного життя країни і постійним джерелом поповнення дохідної частини її бюджету.

Формально ставилися стратегічні завдання пошуку найбільш вигідних інвесторів з метою модернізації та підвищення ефективності вітчизняного виробництва. Фактично ж йшло цинічне захоплення екс-державної власності та економічних ресурсів України. Населення просто ставилося перед фактом приватизації найбільших, стратегічно важливих для країни об'єктів без будь-якої можливості впливу на ці процеси⁴. Про критичне ставлення українських громадян до приватизації великих підприємств, як і до приватизації землі, переконливо свідчать результати багаторічного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. За даними 2021 р. скоріше негативно до приватизації великих підприємств ставиться

⁴ Як писав український економіст, академік НАН України А. Чухно, «важко досягнути, як сталося, що народи (мова йде про український та інші народи пострадянських республік - Т. П.), які мали високий освітній і професійно-кваліфікаційний рівень, розвинене почуття гідності, протягом декількох років були позбавлені прав на загальнодержавне майно, створене у тому числі і їхньою працею, а основна частина національного багатства виявилася в руках досить обмеженої групи людей. Як вийшло, що до цих народів були застосовані примітивні, але радикальні економічні реформи, що призвели до їх зубожіння і пограбування країн. Разом із руйнуванням державного і соціально-економічного ладу відбулося перетворення громадян у найману робочу силу приватних власників, які захопили державні підприємства і привласнили їх. У той же час переважна більшість населення була позбавлена не тільки соціального забезпечення, але навіть права на роботу. Держава, яка проявляла патерналістську турботу про людей, про їхнє життя і працю, перетворилася у чужу, корумповану владу, що служить олігархам, і байдужу до прав і свобод людей. Людина, яка раніше була упевнена у тому, що її права та інтереси захищені, в даний час виявилася безправною і безсилою перед різного роду чиновниками та бюрократами»[47, с. 37].

54% населення, протилежної думки дотримується утричі менша частка опитаних (18%). Найбільш негативно сприймають приватизацію великих підприємств люди старшого віку (56 років і старше) – 64%. Не підтримує її також кожний другий громадян середнього віку 30–55 років (52%) і більше третини молоді 18–29 років (37%). Найменше прихильників «великої приватизації» на Півдні України (11%), найбільше – в Центрі і на Заході (21% і 19%, відповідно).

Нажаль, можновладці рідко дослуховуються до думки громадян, виконуючи насамперед вимоги зовнішніх кредиторів, зокрема МВФ. Одним із останніх прикладів є рішення влади щодо відкриття *ринку землі сільськогосподарського призначення в Україні*, яке було схвалене Верховною Радою, не зважаючи а ні на негативне ставлення населення, а ні на діючий в той час карантин. Адже, за даними опитування 2019 р., за продаж землі сільськогосподарського призначення виступало лише 32% населення, кожний другий (51%) був проти. Слід зазначити, що на початку ринкових реформ частка прихильників купівлі-продажу землі була досить вагомою (39% у 1994р.), проте по мірі розчарування людей у ринкових трансформаціях вона відчутно зменшилася. На сьогоднішній день лише двоє з десяти (23%) українських громадян підтримують дозвіл на купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення, шестеро з десяти (60%) виступають проти.

Досить критично українські громадяни сприймають і ключовий постулат неолібералізму щодо мінімізації ролі держави в управлінні економікою. Так, за даними 2021 р. лише кожен 10-й дорослий житель України (10%) згоден з тим, що «треба мінімізувати участь держави – все вирішує ринок». Майже кожний другий (46%) виступає за поєднання державного управління та ринкових методів (що відповідає природі сучасної глобальної економіки), кожний четвертий (28%) вважає за необхідне повернення до планової економіки. Таке сприйняття маркетизації економіки зумовлено реаліями ринкової соціалізації мільйонів простих людей і розумінням приватизації як їх чергової омани, що призвела не до вирішення накопичених проблем і позитивних змін, а до значного погіршення ситуації в усіх сферах життєдіяльності суспільства і зубожіння переважної більшості українського народу. Як констатував свого часу академік НАН України А. Чухно, «під гаслом ринкових реформ відбулося масове пограбування народу. І більш того – внаслідок цих реформ була створена система виробничих відносин і механізм функціонування економіки, які не забезпечують її підйому, вихід України в число передових, розвинених країн, а навпаки, перетворюють її з відносно індустріально розвиненої країни у відсталу, та ще й з економікою сировинної спрямованості» [48, с. 65].

* * *

Невід'ємним інструментом приватизації і атрибутом ринкової трансформації української економіки, стала *корупція*. Вона пронизала усі гілки влади і вкоренилася як інституційна характеристика економічного середовища в країні. Відбулося повне захоплення держави великим капіталом. Нажаль, ні спеціально створені органи боротьби з корупцією, ні відповідно прийняті закони не дали відчутних результатів в антикорупційній боротьбі. На сьогоднішній день, як вважає європейський аудитор Ю. Партс, «в Європейському союзі немає країн, масштаби корупції в яких були б такими ж, як в Україні» [8]. Невипадково четверо з десяти українських громадян (44%) саме корупцію у 2017 р. вважали одним із чинників, що найбільшою мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві.

Взагалі за десятиріччя ринкової трансформації української економіки настрої людей суттєво змінилися: *від ринкової ейфорії і райдужного оптимізму – до масового розчарування, накопичення глибокої незадоволеності існуючою системою і, більш того, посилення протестного потенціалу*. За даними фонду «Демократичні ініціативи», шестеро з десяти українських громадян, починаючи з 2004 р., першого року моніторингу цього питання, практично постійно, за винятком короткого часу одразу після президентських виборів, вважають, що все, що відбувається в Україні, йде у неправильному напрямі. У 2015 р. 60% респондентів були в цьому переконані, у 2018-му – більше 70%, у 2021 р. (загальнонаціональне опитування проводилося 14-19 травня, N=2020) – 62% [30]. До цього можна додати, що, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України 2016 р., лише 1,8% громадян сприймали людей при владі на той час як «гарну команду політиків, яка веде країну правильним курсом»! За даними опитування 2021 р. тільки 7% громадян були скоріше задоволені подіями, що відбувалися в країні, а 52% (що у сім разів більше) – скоріше не задоволені.

Дані соціологічного моніторингу показують, що пересічні громадяни ще на початку реформування країни чітко зазначали брак грамотних керівників, здатних не тільки правильно проводити реформи, а й дбати про свій народ. Так, за результатами опитування 1997 р. (N=1200), майже кожний другий житель України (46%) вважав, що становленню нормального життя в країні заважає недолік талановитих керівників. На думку кожного четвертого-третього (28%), це було пов'язано зі свідомим гальмуванням реформ певними політичними силами. За даними опитування 2007 р., населення сприймало Уряд України, перш за все, як корумпований (58%) і бандитський (44%). Ефективним, відповідальним перед народом, справедливим і таким, що піклується про благо простих людей, його вважали

мізерні частки українських громадян (відповідно, 6%, 7%, 3% і 4%). А на запитання моніторингу 2004 р., в чиїх інтересах перш за все здійснюються економічні реформи в Україні, тільки кожний десятий (12%) відповів, що в інтересах більшості населення. 57% українських громадян вважали, що вони здійснюються в інтересах вітчизняних олігархів, 8% – в інтересах зарубіжних олігархів.

Як наслідок, на сьогоднішній день, за даними моніторингу 2021 р., кожний другий громадянин України (53%) оцінив умови для життя більшості населення як погані, кожний третій (34%) як задовільні і тільки чотири відсотки опитаних – як гарні. На думку переважної більшості громадян, центральні органи влади на даному етапі майже не справляються або частково справляються зі своїми обов'язками (44% і 40%, відповідно). Обмаль опитаних (5%) вважають, що вони справляються майже зі всіма своїми обов'язками. Невипадково, попри те, що семеро з десяти респондентів (72%) зазначили, що жителі області, в якій вони мешкають, найбільше побоюються сьогодні погіршення свого матеріального становища, вони вважають, що влада країни не здатна цьому протистояти.

На думку переважної більшості, для протистояння погіршенню матеріального становища людей у держави немає достатніх матеріальних ресурсів (83%), а владі в країні бракує для цього достатнього професіоналізму (88%). Більш того, дев'ятеро з десяти наших співвітчизників вважають, що нинішня влада країни не буде прикладати достатніх зусиль для вирішення цієї проблеми, а також не зможе забезпечити необхідну в такій ситуації ефективну комунікацію з представниками області (91% і 92%, відповідно).

Попри зазначені негативи маркетингації у суспільстві відбувалася поступова адаптація населення до капіталістичного укладу життя, про що свідчать відповіді громадян на запитання щодо їх сприйняття ситуації в країні. Залежно від останньої (стан економіки, президентські перегони, бойові дії на Сході тощо) змінювалися частки громадян, які сприймали ситуацію в Україні як важку, але таку, що можна терпіти (від третини до половини і більше), і тих, хто зазначав, що терпіти важке становище вже неможливо (від п'ятої частини до 50-60%). Як нормальну для життя ситуацію в країні оцінювала постійно невелика кількість громадян, загалом не більше одного з десяти (за виключенням коротких «злетів» показників 2005 і 2019 років, пов'язаних із надіями людей на позитивні соціальні зміни після обрання Президентом України В. Ющенка та В. Зеленського). Швидко відкочування позитивної динаміки і у 2006 р. у порівнянні з 2005 р., і у 2021 р. порівняно з 2019 р. обумовлено розчаруванням у населення результатами «помаранчевої революції» і дій «Зе-команди».

Про певну адаптацію до нових умов життя кажуть зрушення не тільки емоційно-оціночних, а й раціонально-оціночних суджень людей. Якщо в 1998 р. тільки 4% населення сприймали ринкові відносини цілком природним способом життєдіяльності та активно включилися у нове життя, то у 2007 р. їхня кількість зросла в чотири рази і становила 16% населення. Масштаби цієї групи «активно включених у ринкове життя» практично не змінювалися усі наступні роки спостережень (за виключенням передбачуваного фрагментарного злету 2019 р. (25%), пов'язаного з надіями людей на В. Зеленського). І хоча частки тих, хто «перебуває в постійному пошуку себе» і тих, хто «не бажає пристосовуватися до сьогоденної ситуації і живе, очікуючи змін на краще», дещо зменшилися, частково або повністю не пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації більше половини населення (як правило, за даними моніторингу, шестеро з десятих респондентів).

У 2021 р. 23% опитаних громадян зазначили, що вони активно включилися в нове життя за ринковими принципами (31% серед молоді, 29% серед представників середнього покоління і 12% серед людей старшого віку). Постійно шукають себе в теперішньому житті більше чверті (28%) населення (40% серед молоді, 33% серед людей середнього віку і 17% серед громадян старшого віку). Живе в очікуванні змін на краще, без бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації третина населення (30%; зокрема 10% серед молоді, 22% серед людей середнього віку і 50% серед громадян старшого віку).

Загальним же результатом реформ в українському суспільстві стала глибока економічна і соціальна криза, про що свідчать дані статистики і соціологічні опитування, детально проаналізовані фахівцями Інституту у науковій доповіді «Куди йде Україна у XXI сторіччі?» [25].

Деіндустріалізація української економіки та її соціальні наслідки

«Модернізація» української економіки за неоліберальними рецептами призвела до її деградації й відкинула з індустріально-аграрної стадії розвитку на аграрно-індустріальну, що значно послабило суб'єктність країни у сучасному світі. Структурні зміни в Україні відбувалися не в результаті економічно обґрунтованої терціаризації економіки⁵, підготовленої впровадженням наукомістких технологій і зростанням продуктивності праці, а внаслідок її свідомої негативної деіндустріалізації. За даними

⁵ Під терціаризацією економіки розуміється процес трансформації економіки у напрямку домінування третинного сектора над первинним та вторинним внаслідок ускладнення та появи нових потреб у послугах з боку домашніх господарств, виробництва та держави в рамках трьохсекторної моделі економіки.

Держкомстату України 1990–2011 рр. чітко простежується різке скорочення у структурі валової доданої вартості частки обробної промисловості (приблизно у два рази), сільськогосподарського виробництва (приблизно у 2,5 рази), будівництва (майже у два рази) та одночасне зростання питомої ваги добувної промисловості й багаторазове зростання питомої ваги торгівлі, фінансової сфери та інших видів економічної діяльності, не пов'язаних із сферою матеріального виробництва [25, с. 43]. Поряд зі значним зменшенням обсягів промисловості й, відповідно, скороченням її питомої ваги у ВВП, деіндустріалізація також виявляється через збільшення частки сировинних галузей у ВВП та експорті за рахунок зменшення частки переробних, особливо машинобудування. Середньорічна чисельність найманих працівників у промисловості знизилася з 7,8 млн у 1990-му до 3,0 млн у 2010-му, тобто в 2,6 рази, в економіці загалом – у 2,0 рази [33, с. 344]. У 2015-му кількість найманих працівників у промисловості скоротилася далі до 2,3 млн, у 2017-му – до 2,2 млн [34, с. 442].

На карті промисловості України одне за одним зникали тисячі підприємств, проте чітко відстежити динаміку цього процесу у зв'язку з відсутністю необхідних даних та постійні зміни формату публічного подання статистичних показників було вкрай складно. Розрахунки на підставі наявних даних показують, що кількість великих і середніх промислових підприємств скоротилася за 2010–2018 роки приблизно з 6457 до 5070 одиниць, зокрема великих – приблизно з 335 до 224 одиниць. Слід підкреслити, що саме вони, а не малі підприємства, які сьогодні становлять переважну більшість підприємств у промисловості (88,7% у 2018 р.), визначають промисловий потенціал країни [25, с. 44]. Водночас із безперервним погіршенням ситуації у сфері промисловості України [25, с. 45] стрімко виріс імпорт засобів виробництва, який досяг понад 60% валового нагромадження основного капіталу, що вдвічі вище, ніж у розвинених країнах.

Закономірним наслідком деіндустріалізації стали зростання безробіття, скорочення можливостей отримання гідної роботи, декваліфікація працівників, поява нетипових форм зайнятості (самозайнятості, зайнятості неповний робочий час), зменшення доходів працюючих, вимушена трудова міграція, поглиблення соціально-економічної нерівності. Відбулося руйнування виробничих потужностей та інфраструктури індустріальних центрів, що все разом призвело до погіршення соціального та фізичного здоров'я населення, зниження рівня та якості їх життя.

Крім перерахованих соціальних наслідків деіндустріалізації слід особливо виділити зміну соціальної структури українського суспільства і, як вірно акцентував увагу А. Задоя, зміну ціннісних та поведінкових установок людей, зокрема руйнування цінності трудової і технологічної дисципліни,

якості створюваної продукції [14, с. 31, 33]. Адже в умовах монетаризації свідомості і спотворення справжніх людських цінностей головною поведінковою цінністю і критерієм успішності в житті стали гроші як чинник, що визначає місце людини в соціальній ієрархії, його особисті можливості і суспільне визнання. Так, за даними опитування 2013 р. майже половина українських громадян (45%) вважали багатство і гроші найголовнішим критерієм успіху людини в нашій країні (для порівняння: 41% таким вважають успішну кар'єру, по 36-37% – хорошу сім'ю і міцне здоров'я, 21% – наявність престижних речей, 12% – гарну освіту тощо).

Одним із найбільш важких і далекосяжних наслідків деіндустріалізації України стала незатребуваність її значного наукового потенціалу й інтенсивний «витік мозкових вершків» за кордон. Як наголошував відомий норвезький фахівець з питань економічного розвитку і світовий експерт з проблем (де)індустріалізації Е. Райнерт, у світі внаслідок деіндустріалізації «жодна інша країна не збідніла так сильно, як Україна. Україна і сьогодні стає дедалі біднішою» [41]. Висловлюючи свої рекомендації щодо використання досвіду «плана Маршала» для України, Е. Райнерт підкреслював: «Знаю одне: Україні потрібна реіндустріалізація... подивіться на досвід США. Не робіть так, як вам радять американці, а робіть так само, як роблять вони самі» [41].

Стан і перспективи інноваційного розвитку економіки країни

Деіндустріалізація і структурні зміни, на проведенні яких протягом усього періоду становлення ринкової економіки в Україні наголошували її внутрішні і зовнішні реформатори, не просто розвернули вітчизняну економіку в інволюційному напрямі, а й заблокували її інноваційний розвиток. Індикатор інноваційної модернізації України – частка доданої вартості переробної промисловості у ВВП України за підсумками 2015 р. знизилася до 14%, що відповідає показнику Республіки Корея шістдесятих років минулого століття [46], а бажаними перспективами розвитку після десятиліть трансформацій (за даними 1996–2016 рр.) видається повернення до показників інноваційного розвитку вітчизняної економіки 1990-х [21, с. 127–141]. Вкрай низькою залишається кількість інноваційно активних підприємств. Офіційна статистика свідчить і про суттєве скорочення частки інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції: з 9,4% у 2000-му до 0,8% у 2018-му [25, с. 47]. Про стагнацію інноваційного розвитку України говорять і дані міжнародних досліджень, зокрема *індекси її глобальної конкурентоспроможності, глобальної інноваційності та економіки знань* [25, с.47-49]. А вітчизняні дослідники науково-технологічного потенціалу країни визнають, що в Україні відсутній

базовий компонент національної інноваційної системи, а саме реальний державний пріоритет бюджетного фінансування фундаментальної науки [31, с. 33].

Незважаючи на фактично «нульову» динаміку інноваційності вітчизняної економіки за роки її капіталістичної трансформації та ситуацію «інноваційного дефолту» [49], в країні накопичено багато готових до впровадження інноваційних розробок і напрацьовано чимало заходів для забезпечення інноваційного розвитку, без чого досягти глобальної конкурентоспроможності країни неможливо. Як переконливо наголошував Президент НАН України Б.Патон, «Україна має значний потенціал для розвитку високотехнологічних галузей виробництва та сфери послуг. У жодному разі не можна обмежуватися роллю «аграрної супердержави», до якої нас готують деякі «експерти»» [1].

Оцінюючи нинішній рівень економічної, освітньої і наукової резильєнтності українського суспільства, не можна не навести гірких висновків представників Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти, згідно яких «починаючи з 2010 року державними органами стали ухвалюватися закони та нормативно-правові акти, якими відкрито гальмувалися не тільки процеси інноваційного спрямування, але й розвитку науки і освіти» [46]. Хоча Україна ще утримує статус науково розвиненої держави, становище у науково-технічній сфері критичне: за роки незалежності її фінансування зменшилося до мізерних обсягів, значно знизився престиж наукової діяльності, вп'ятеро скоротилася чисельність науковців тощо [25, с. 72-76]. Кількість дослідників в Україні у розрахунку на душу населення стала в три рази нижчою, ніж у середньому по країнах ЄС [28]. Для порівняння: кількість дослідників на один мільйон жителів у США сьогодні становить 4231, у Німеччині – 4363, в Ізраїлі – 8255, в Україні – 1026 (що навіть менше, ніж у Марокко (1032), де на розвиток сфери R&D керманічі цієї африканської країни спрямовують 0,7% ВВП) [54]. Варто згадати, що на початку 1990-х, коли Україна мала приблизно такий самий рівень забезпечення дослідниками, як і провідні країни Європи, МВФ наполегливо рекомендував нам скоротити науковий потенціал утричі [29].

Європейці під гаслом «Майбутнє Європи – це наука» ставлять завдання збільшити фінансування досліджень до 3% ВВП, а в Україні влада вже котрий рік поспіль свідомо витрачає на науку майже вдсятеро меншу частку ВВП, ніж затверджено Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (не менше як 1,7% ВВП). Триває відставання України від країн – інноваційних лідерів і за обсягом інвестицій у науку, і за

наукоємністю ВВП⁶. Продовжується зневажливо-зверхнє ставлення української влади до науки та науковців, свідоме замовчування у публічному просторі гострих проблем наукової сфери. За даними експертного опитування 2016 р., ставлення держави до вітчизняної науки оцінено як вкрай незадовільне – 1,9 бали за 10-бальною шкалою.

Соціологічний моніторинг ролі науки в українському суспільстві виявив, що на тлі незацікавленості владних структур та бізнесу у ній в Україні існує суспільний запит на її розвиток. Більшість пересічних (74%) громадян справедливо вважають розвиток української економіки та суспільства неможливим без розвитку вітчизняної науки. Українські вчені стійко займають перше місце у переліку тих, на чії рекомендації має спиратися влада, розробляючи програми розвитку України. Рівень довіри до вітчизняних вчених в українському суспільстві стабільно залишається найвищим порівняно з іншими соціальними інститутами. Хоча слід підкреслити і його падіння за останні роки в нашому зневіреному суспільстві. У 2017 р. вченим України довіряло цілком або переважно 58% населення, за даними ж цього річного опитування рівень довіри вченим Академії складає загалом 38% (5% довіряють повністю, третина населення (33%) довіряють переважно). Ймовірно, зафіксоване падіння рівня довіри вченим пов'язане з недостатньо активною в нинішні складні часи в українському суспільстві громадянською позицією (більшості) науковців щодо захисту інтересів народу, протистояння деградації вітчизняної економіки і суспільства, погіршенню добробуту і соціальної захищеності громадян, вчасної організації ефективної боротьби з пандемією коронавірусу, запобігання руйнування науки в країні і відстоювання прав та інтересів науковців перед владою.

Зрозуміло, що ефективно виконувати свої суспільні функції наука може тільки за умови достатнього фінансування та активної підтримки з боку держави. Так само, як і без відновлення промислового і наукового потенціалу країни як бази подальшої реіндустріалізації неможливо реалізувати стратегію її інноваційного розвитку.

Динаміка ВВП України як головний макроекономічний показник її національної стійкості і розвитку

Оцінка населенням економічної ситуації в Україні за всі роки спостережень ніколи, крім вже згаданих вище років особливих очікувань

⁶ Для порівняння: в європейських країнах витрати державного бюджету на дослідження і розробки складають близько 200 євро на одного жителя на рік. «В країнах ЦСЄ цей показник значно нижче – від 20 євро в Болгарії до 131 євро в Чехії. В Україні він становить менше 8 євро і мав негативну динаміку, що призвело до зростання розриву із середнім рівнем в ЄС – від приблизно 25% у 2012 році до понад 50% у 2019 році» [12, с. 71-72].

зневірених громадян (2005, 2019) не перевищувала трьох балів за 11-бальною шкалою, де «0» означає дуже погану ситуацію, «10» – дуже добру. У 90-ті роки вона взагалі була нижче двох балів, у 2020-му дорівнювала трьом балам. У 2021 р. українські громадяни оцінили її на рівні 3,1 балів. Невипадково тільки один із двадцяти (5%) наших співвітчизників визнав у 2017 р., що економіка країни функціонує ефективно.

ВВП країни, як головний показник економічного росту, за майже тридцятирічний період неоліберальних реформ так і не досяг рівня напередодні реформ. У 2018-му він становив лише 64% від ВВП Радянської України 1990 року (складено за: [52]). ВВП на душу населення в країні досягло у 2018-му 78% від ВВП України 1990 року (розраховано за: [51]). За розміром ВВП на душу населення Україна стала найбіднішою країною Європи [20]. Для порівняння: середній показник ВВП на душу населення серед країн-членів ОЕСР 2018 р. дорівнював 40 537 дол. США, серед країн ЄС – 37 798 дол. США, в Україні – 8207 дол. США [51]. Симптоматично, що сьогодні не показник ВВП на душу населення, а успадкований високий освітній рівень громадян витягує відповідні рейтинги нашої країни у міжнародних порівняннях. Низький рівень ВВП і його несправедливий розподіл значно обмежують можливості розв'язання численних соціальних проблем в Україні.

Доходи і добробут населення

Із року в рік наростає кумулятивне погіршення матеріальних умов українських сімей, медичного обслуговування і гарантій зайнятості громадян. На запитання, як довго ще люди готові терпіти погіршення рівня життя, спричиненого здійсненням реформ, менше 10% у 2017 р. відповіли, що готові терпіти скільки треба. Третина (33%) населення готова потерпіти, але недовго. Ще майже третина (29%) не готова терпіти далі, оскільки не вірить в успішність цих реформ. Кожний п'ятий респондент (21%) зазначив, що він не готовий терпіти далі погіршення рівня життя, бо той вже зараз є нестерпним. У цьому контексті вельми показовими є відповіді респондентів на запитання, скільки часу у разі втрати основного джерела доходу (зарплати, пенсії) вони та їх сім'ї зможуть прожити, забезпечуючи мінімальні потреби при використанні усіх своїх можливостей (заощаджень, підсобного господарства, підробітків). У 2020 р. 41% громадян відповіли «не більше одного місяця», 24% – «від одного до трьох місяців» і всього 1,8% громадян – «більше одного року».

На тлі вкрай низьких зарплат і пенсій політика багатократного (більш ніж у 10 разів!) підвищення тарифів на послуги ЖКГ, крок за кроком

впроваджувана в Україні з 2014 року, стала непосильним тягарем для більшості населення. У 2017-му, за даними щорічного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, тільки на такі базові потреби, як харчування і житло, українські сім'ї витрачали в середньому 84% свого сімейного доходу, зокрема 48% – на харчування і 36% – на оплату комунальних послуг в опалювальний сезон⁷.

Загалом же більшість українських сімей (65%) на задоволення своїх первинних потреб на харчування і житло (оплату комунальних послуг в опалювальний сезон) сьогодні витрачають від 75% до 100% сукупного місячного доходу. Кожна друга українська сім'я (56%), за даними цього ж опитування, витрачає на харчування половину сукупного місячного доходу, а кожна п'ята (19%) – від третини до половини. Не зважаючи на таку ситуацію, що підриває стійкість мільйонів українських сімей/домогосподарств, а разом з тим і національну стійкість країни, влада не тільки не робить нічого, аби змінити ситуацію на краще і полегшити матеріальне становище більшості своїх громадян, а й далі підтримує (необґрунтоване ні з економічної, ні з технічної точок зору) підвищення тарифів, беззаперечно погоджуючись з вимогами МВФ щодо надання кредитів.

Слід підкреслити, що рівень зарплат у сучасній Україні є найнижчим серед усіх європейських країн. Останнє місце Україна займає і за купівельною спроможністю на душу населення. Якщо українці, за даними дослідницької компанії GfK, станом на 2019 р. витрачають у середньому 1830 євро на рік, то європейці, після сплати обов'язкових платежів, мають у середньому 14 739 євро на людину у рік [53]. Офіційно встановлені розміри прожиткового мінімуму й заробітної плати не відповідають ані реальній вартості життя, ані уявленням людей про розмір необхідних для виживання коштів. На думку громадян, середній дохід, який би відповідав прожитковому мінімуму, за даними опитування 2019 р., становив 8735 грн на особу на місяць, що в 4,5 рази перевищувало законодавчо встановлений розмір прожиткового мінімуму, і в 2,1 рази законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати. За даними опитування 2021 р., середній дохід, який би відповідав прожитковому мінімуму, мав би становити 9057 грн на особу в місяць, що в чотири рази перевищує законодавчо встановлений розмір прожиткового мінімуму і у півтора рази – мінімальної заробітної плати. Восьмеро з десяти опитаних у 2021 р. зазначили, що доходи їх

⁷ Такі ж дані отримано і в 2019-му за результатами Всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного соціологічною компанією «Research& Branding Group» (N=2001): середня українська сім'я витрачала на оплату комунальних послуг в опалювальний сезон 38% загального сімейного бюджету, що значно перевищує відсоток витрат за даною позицією в інших країнах Європи.

родини в розрахунку на одну людину в місяць є нижчими від того доходу, який за їх уявою дозволив би жити нормально (52% - відчутно нижчими, 28% - дещо нижчими).

Що ж стосується пенсій як іншого основного виду доходу громадян, то за даними Пенсійного Фонду України, на початок 2021 р. восьmero з десяти пенсіонерів отримували пенсію у розмірі до 4000 грн (17,7% – до 2000 грн, 60,3% – від двох до чотирьох тис. грн). Кожний п'ятий (19,7%) отримував від чотирьох до десяти тис. грн, 3% – понад 10 тис. грн [15].

Зазначимо, що переважна більшість населення, згідно опитування 2019 р., вважає нинішню різницю в доходах населення, як і розподіл багатства в Україні несправедливими (відповідно, 89% і 87%). Несправедливою сьогодні сприймається і діюча система формування заробітної плати найманих працівників (84%). Загалом *справедливість* в українському суспільстві оцінено на рівні 2,4 балів за 5-бальною шкалою, де «1» означає зовсім несправедливе суспільство, «5» - дуже справедливе. Невипадково тільки один з десяти респондентів (11%) вважає, що економічна система в нашій країні діє в інтересах більшості населення. На думку переважної більшості населення (71%) вона діє тільки в інтересах багатих.

Отже, створена в Україні система господарювання призвела до стійкого *тренду постійного зниження життєвого рівня більшості населення*, про що свідчать також оцінки респондентів щодо змін матеріальних умов існування їхніх сімей упродовж 1994–2018 рр. Хоча міра цього зниження варіювала в часі й коливалася відповідно до загальноекономічної ситуації у країні, вочевидь кумулятивне наростання погіршення добробуту людей. Збідніння своїх сімей визнавали від чотирьох (у найбільш благополучні в країні роки) до восьми (у найбільш скрутні роки) з кожних десяти опитаних громадян. В умовах нинішньої пандемії COVID-19 й відсутності адекватної підтримки з боку держави громадян, які її потребують, доходи населення ще більше скоротилися.

Зрозуміло, що економічна резильєнтність українського суспільства неможлива без забезпечення платоспроможного попиту з боку населення. Малозабезпеченість більшості громадян, як і значна соціально-економічна нерівність виступають не лише гострими хронічними соціальними проблемами сучасної України, а й бар'єрами на шляху її продуктивного економічного розвитку.

Проблеми зайнятості населення

Чисельність зайнятих різними видами економічної діяльності в Україні скоротилася за роки ринкових трансформацій більш ніж на третину

(на 35,6%, з 25 419,1 тис. осіб у 1990-му до 16 360,9 тис. осіб у 2018-му) [33, с. 344]. Зменшення частки зайнятих економічною діяльністю тільки за чотири постмайданних роки дорівнювало і навіть дещо перевищило зменшення цього показника за двадцять з гаком попередніх років трансформаційних змін. Воно стало не лише результатом зменшення економічного потенціалу країни внаслідок втрати Криму та війни на Донбасі, а й, значною мірою, результатом неефективної соціально-економічної політики української влади. Нестабільний же тренд деякого зростання кількості зайнятих у 2018–2019 роках, на жаль, в одну мить перервала пандемія COVID-19, поставивши країну перед численними новими викликами.

Крім скорочення чисельності зайнятих за період маркетизації української економіки у сфері праці відбулися суттєві зміни: значно зросла нестабільність зайнятості, поширилися нестандартні та неформальні її різновиди, посилилася нерівність в оплаті, що призвело до феномену «працюючих бідних».

За даними соціологічного моніторингу, в Україні наростає кумулятивне погіршення *гарантій зайнятості* людей. Як свідчать результати опитування 2021 р., більшості (74%) громадян важко знайти за місцем свого проживання роботу за кваліфікацією та з достатнім заробітком. Кожному другому (55%) важко отримати роботу за своєю кваліфікацією навіть без достатнього заробітку. Ще більшій кількості людей (65%) важко знайти роботу з достатнім заробітком, хоча й не за кваліфікацією. Складності щодо працевлаштування за місцем проживання громадян переважають навіть за умов пошуку хоч якоїсь роботи (хоча робота без достатнього заробітку є сумнівним надбанням). Попри підйоми та спади щодо складнощів працевлаштування на будь-яку роботу за місцем проживання, частка респондентів, яким це зробити важко, постійно суттєво переважає (зокрема 48% проти 27% у 2020-му, 45% проти 32% у 2021-му). Знайти легко хоч якусь роботу сьогодні може тільки кожен третій мешканець країни, а роботу із достатнім заробітком – один із десяти і менше.

Брак робочих місць із гідною заробітною платою за місцем проживання громадян стимулює зростання *трудової міграції*. Тільки останніми роками чисельність налаштованих на роботу за кордоном зросла втричі: з 5% у 2012-му до 15% у 2018-му. У 2020-му, незважаючи на пандемію, 12% опитаних зазначили, що збираються у найближчий рік поїхати на тимчасові заробітки за кордон. Незважаючи на низку позитивних наслідків міжнародної трудової міграції (зниження напруги на національному ринку праці; підтримка матеріального становища домогосподарств, що отримують грошові перекази від родичів із-за кордону; стимулювання міжнародного

співробітництва тощо), у порівняльному контексті «плюсів» і «мінусів» українського гастарбайтерства переважають негативи. Вітчизняна економіка і бізнес вже сьогодні відчувають дефіцит висококваліфікованих робітників і фахівців із низки спеціальностей. Знижується якість наявних трудових ресурсів. Слабшає соціальний потенціал розвитку економіки. Збільшується чисельність українських сімей на чолі з одним із батьків з усіма негативними наслідками цього соціального явища. А зростання міграційних настроїв, особливо серед молоді, взагалі становить серйозну загрозу життєздатності країни. Згідно з українсько-польськими соціологічними дослідженнями, більше 80% студентів України націлені на роботу за кордоном, а понад 60% нелегальних українських мігрантів, що працюють за кордоном, не хочуть повертатися на батьківщину [7].

Як стверджують вітчизняні дослідники сфери зайнятості, ринок праці України впродовж останніх 10-15 років «стає дедалі більш відсталим (як за якістю його інститутів, так і за параметрами якості робочих місць, зайнятості, продуктивності праці, технічного оснащення), фактично демонструючи тенденцію деградації під час нових, лише “паперових” реформ» [18, с. 99-100]. Наростання ж дисбалансів у сфері зайнятості за умов упровадження «дилетантсько-популістських підходів у вітчизняній політиці зайнятості» на фоні нових викликів, спричинених пандемією 2020 року, може призвести до колапсу економічного життя в країні та масових соціальних вибухів.

Інші соціологічні показники національної стійкості українського суспільства

На думку лише кожного десятого, за даними опитування 2020 р., в Україні забезпечуються цінності стабільності і самостійності, які за своїм змістом є дуже близькими і пов'язаними із розумінням сутності «стійкості». На думку ж переважної більшості опитаних зазначені цінності майже не забезпечуються (відповідно, 43% і 37%) або забезпечуються частково (по 37%). Так само, лише незначна частка громадян під час цього опитування вказала, що Україна як держава в площині економічних реформ діє самостійно (10% – частіше самостійно, ніж залежно, 3% – майже завжди самостійно). Шестеро ж з десяти вважають інакше (34% – частіше залежно, ніж самостійно, 28% – майже завжди залежно). Суттєве переважання у суспільній думці сприйняття залежності України над її самостійністю спостерігається і стосовно оцінки розвитку промисловості та інших напрямів економічного і соціального життя суспільства.

Оцінюючи встановлений в Україні суспільний устрій, більше третини (37%) громадян ще у 2007 р. вважали, що його потрібно поступово

покращувати реформами. Четверо з десяти (42%) взагалі заявили про необхідність його заміни радикальним шляхом, що говорить про неприйнятність для суспільства діючого соціального порядку (гранично-критичний показник частки громадян, які виступають за кардинальну зміну політичної системи, у світовій практиці становить 40% [4, с. 80]). Діючий на той час суспільно-політичний лад влаштовував лише 4% українських громадян. Оцінюючи загалом зміни, що відбулися за 30 років з часу проголошення незалежності України, майже половина громадян визнала необхідність цих змін (19% їх вважають цілком прогресивними, незважаючи на труднощі й недоліки; 29% їх вважають необхідними, але не такою ціною). Третина населення не бачить необхідності в таких змінах (20% опитаних громадян зазначили, що не було необхідності ні в яких докорінних змінах – потрібно було покращувати існуючий на той час порядок життя, а не руйнувати його; 13% громадян із задоволенням повернули б усе те, що було у радянський період).

Нажаль, сьогодні (за даними опитування 2018 р.) серед переліку слів, що найтісніше пов'язані з образом сучасного українського суспільства, громадяни найчастіше обирають «безлад», «злидні» і «розруху» (відповідно, 45%, 34% та 32%). А серед настроїв і почуттів, що найточніше описують психологічну атмосферу в нашому суспільстві, громадяни найчастіше обирали (за даними 2020 р.) «розчарування» (42%), «бажання змін» (39%), «незахищеність» (37%) та «тривогу» (36%). При цьому попри всі негаразди і переживання, зневіреність і розчарування владою, від чотирьох до шести (у різні часи) з десяти громадян думають про майбутнє України з надією (58% у 2019 р.). Надія і тривога залишаються домінантними почуттями наших співвітчизників стосовно майбутнього України і за даними опитування 2021 р. (саме ці позиції обрало четверо з десяти опитаних – по 38%). Як писала Л. Українка, «Contra spem spero!», адже на думку багатьох вітчизняних і закордонних вчених, подальше використання в Україні неоліберальної ідеології та практики господарювання позбавляє будь-яких надій щодо змін на краще.

Отже, як не прикро це констатувати, наша країна, незважаючи на потужний вихідний потенціал для гідного розвитку суспільства, і наявні поодинокі позитивні зрушення, в цілому продовжує рухатися в *інволюційному напрямі*. Вона не зміцнює свої внутрішні і зовнішні позиції як незалежна, самодостатня, демократична і правова держава, з сильною економікою, орієнтованою на вирішення соціальних проблем своїх громадян, а навпаки, здебільшого втрачає їх, знаходячись у постійному стані системної кризи і стагнації, що, нажаль, суттєво послаблює національну стійкість держави. Українське суспільство після 30-річного ринкового блукання

знаходиться сьогодні на перехресті вибору свого подальшого шляху, перед обличчям численних внутрішніх і зовнішніх викликів.

Реалізація конструктивної стратегії національної стійкості означає усвідомлення означених вище проблем українського суспільства при відповіді на виклики й нейтралізації гібридних загроз.

3.3. Громадянська ідентичність та територіальна згуртованість як соціальні показники національної стійкості

В епоху глобалізації українське суспільство, як і вся світова спільнота, стикається із різними інформаційними впливами. Ці впливи можуть бути як і позитивними, так і негативними, оскільки їхні суб'єкти переслідують свої цілі, нерідко агресивні. Лише країни, які здатні протистояти деструктивним впливам, володіють цивілізаційною суб'єктністю. Саме тому важливою рисою таких країн є стійкість, або резильєнтність, яка повинна осмислюватися не просто як здатність, а як стратегія зберігання збалансованості розвитку та успішного протистояння зовнішнім і внутрішнім викликам та загрозам [26, с.75]. Соціально-політична резильєнтність передбачає аналіз і нейтралізацію деструктивних викликів та загроз, які поширюються у гібридних формах інформаційно-психологічної агресії.

Зазвичай, акції інформаційно-психологічної агресії організуються для досягнення таких можливих очікуваних результатів, як: 1) розмивання національної єдності через девальвацію місцевих цінностей, норм, символів, взірців поведінки, мови, звичаїв, історичних міфів і одночасну експансію аналогічних універсалій чужої культури; 2) соціальна дезінтеграція, дезорганізація і дестабілізація суспільства через стимулювання упередженості, соціальної напруженості і конфліктів у відносинах між різними соціальними групами у суспільстві; 3) делегітимація політичних інститутів та подальша деінституціоналізація відповідно регульованих ними сфер суспільного життя; 4) стимулювання і провокування різних форм соціального безумства – масових психозів, паніки, ксенофобії, настроїв песимізму тощо. У зв'язку з цим, національна стійкість (резильєнтність) проявляється у процесі поглинання дестабілізаційних для суспільства впливів шляхом збереження *національної єдності*.

У глобальному інформаційному світі збереження національної єдності є вкрай складним завданням, особливо для тих державних утворень, які відновили свою незалежність і зазнають ворожого впливу. Адже формування національних держав у модерні часи відбувалося за умов, коли місцеві еліти могли монополювати здійснювати гуманітарну політику в межах чітко окреслених кордонів, обмежуючи доступ конкуруючих впливів.

Історична тривалість цього процесу дає змогу тепер розраховувати таким суспільствам на стійкість колективної єдності, а саме її важливих складових – *громадянської (загальнонаціональної) ідентичності та територіальної згуртованості*. Йдеться про здатність суспільства навіть після військових поразок та руйнування соціальних інститутів відновлювати та зберігати власний соціально-політичний простір на окресленій кордонами території. Саме національна єдність або принаймні широка згода із державною політикою щодо стратегії деокупації Криму та Донбасу є важливою для оцінки спроможності українців поглинати несподівані чи поточні негаразди.

У цьому разі національна резильєнтність відображає, з одного боку, здатність у критичні моменти протистояти дезінтеграційним ініціативам шляхом фіксації власної *громадянської ідентичності* як домінуючої над локальними, регіональними, релігійними, етнічними, мовними та іншими. Адже фіксація чіткої громадянської ідентичності є важливою умовою існування цивілізаційної суб'єктності. З іншого – це здатність протистояти та запобігати територіальним зазіханням, сепаратистським, ірредентистським настроям у суспільстві за умови пріоритетності територіальної згуртованості власної країни з поміж регіональних чи локальних інтересів місцевої громади.

Українському суспільству з його регіональними, етномовними відмінностями вкрай важлива національна резильєнтність, оскільки різні соціальні групи мають часто суперечливі політичні, культурні та економічні інтереси. До того ж актуальним залишається питання відновлення української ідентичності на окупованих територіях, зважаючи на те, що протягом окупації людям прищеплюють чужі цінності, ідентичності та політичну свідомість. Тому зміцнення громадянської ідентичності та територіальної згуртованості слід відносити до пріоритетних напрямів стратегії національної резильєнтності України.

Динаміка просторово-територіальної ідентифікації населення України

Становлення незалежної України поставило її громадян перед проблемою макро- та мікросоціальної самоідентифікації, пов'язаної з усвідомленням належності до нових територіальних громад. Разом з тим, процеси глобалізації також накладають відбиток на громадянську ідентичність як ототожнення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення. З цієї точки зору громадянська ідентичність розглядається як компонент територіальної ідентичності, тобто індивідуального знання про належність до політико-географічного утворення. Поняття «громадянська

ідентичність» є аналогічним поняттю «національна ідентичність» в тих випадках, коли остання розглядається в межах парадигми стосовно нації як співгромадянства, спільноти, яка організована за державно-політичною ознакою. Йдеться про специфіку інтеграції окремих індивідів у громадянську спільноту, через усвідомлення ними своєї належності до неї.

Суттєве значення тут мають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам'ять, тобто все те, що сприяє формуванню колективного «Ми». Звідси ідентичність певної громадянської спільноти скоріше можна уявити як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості. Характер цього колективного самоконструювання багато в чому залежить від об'єктивних передумов і практик функціонування даної громадянської спільноти. Наприклад, від стану життєвих ситуацій, в яких може перебувати та чи інша нація. Водночас колективне самоконструювання образу власної громадянської спільноти може знаходитися під сильним впливом поширених в її середовищі ціннісних уявлень, міфів та стереотипів, особливо тих, які змальовують контрастність між «нами» і «ними», «своїми» і «чужими».

Зазвичай людина себе відчуває одночасно жителем і своєї країни, і одного із її регіонів, і конкретного населеного пункту. При цьому різні ідентичності грають різну роль – підпорядковану та панівну. Деякі ідентичності можуть бути «сплячими» і активізуватися лише за певних обставин, наприклад, при виникненні загрози соціальній групі, до якої належить індивід. Коли регіональна чи етнічна ідентичності виявляються сильнішими за громадянську, постає небезпека *дезінтеграції суспільства*. У процесі розбудови національної держави поєднання етнічної та громадянської ідентичності більш безболісно проходить у представників титульних етносів новостворених суверенних держав. Тому надзвичайно важливим завданням було порівняти ідентифікацію населення України з різними просторово-територіальними спільнотами.

Переживання, усвідомлення індивідом своєї приналежності до певного територіального утворення є свідченням пріоритетності для нього даного соціального простору. У соціологічних дослідженнях в Україні застосовується методика, за допомогою якої з'ясовується першочерговість просторово-територіальної ідентичності. На запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?» зазвичай ставляться варіанти локальної, регіональної, загальнодержавної, пострадянської, етнічної, європейської та космополітичної ідентичностей. За умови вибору лише однієї альтернативи відповіді з'ясовують найпріоритетнішу самоідентифікацію респондента. Динаміка відповідей респондентів в опитуваннях 1992–1994, 2000–2021 роки за

участю Інституту соціології НАН України, проведених за подібною вибіркою і методикою, свідчить загалом про переважання ототожнення з цілою країною та її територією, що є важливим чинником формування громадянської нації та зміцнення національної стійкості (табл. 3.7).

Таблиця 3.7.

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Ким Ви себе перш за все вважаєте?», %***

Просторово-територіальна самоідентифікація населення	1992	1993	1994	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви проживаєте	24,0	25,6	29	31,3	30,2	31,8	32,3	30,6	24,6	27,7	24,6	27,3	29,8	28,6	16,1	22,9	22,0	24,8	22,7	20,8	23,9	20,8
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	8,2	8	6,9	8,6	5,9	4,8	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6	7,6	7,8	8,0	6,4	6,9	6,3	7,1	5,1	3,5	5,6
Громадянином України в цілому	45,6	39,2	34	41,0	34,6	41,9	41,1	44,3	54,6	51,6	51,8	51,3	48,4	50,6	64,4	57,3	60,0	56,9	58,6	59,8	61,7	62,6
Представником свого етносу, нації						3,0	2,5	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1	1,8	2,0	2,1	3,1	2,9	3,5	3,0	4,2	2,5	2,7
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	15,9	17	12,2	17,8	12,8	13,1	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9	8,4	6,6	5,4	3,9	3,9	3,2	3,1	3,4	3,4	2,8
Громадянином Європи	3,8	1,8	3	2,8	2,8	0,7	0,5	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9	1,2	1,2	1,1	1,3	1,0	1,4	1,9	1,5	1,6	0,9
Громадянином світу в цілому	6,4	4,3	3	5,6	5,7	2,7	2,0	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1	2,4	2,4	2,1	4,2	2,6	3,3	3,3	4,6	2,8	3,1

* Дані за 1992 р. – опитування Інституту соціології НАН України за участю Центрально-Українського відділення ВЦВГД, N=1752;

За 1993–1994 рр. – опитування Інституту соціології НАН України та фонду «Демократичні ініціативи», N=1799;

За 2000–2020 рр. – моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України, N=1800.

Водночас частина населення послідовно демонструє свою локальну ідентифікацію, вважаючи себе мешканцями села, району чи міста, в якому вони проживають. Характерно, що етнічна ідентифікація не набула поширення в жодному випадку впродовж багаторічних обстежень.

Динаміка відповідей окреслила тенденції коливання стосовно позицій ідентифікаційних груп респондентів, які вважають себе громадянами України та громадянами колишнього Радянського Союзу. Очевидно, що у певні роки відбулося ідентифікаційне «перетікання» з групи «громадян України» у групу «громадян колишнього Радянського Союзу». Адже після

1992 року ідентифікація з Україною знижувалася, коли у 1994 році було зафіксовано найнижчу позначку за роки обстежень – лише третина населення (34%) ідентифікувала себе як громадяни країни. Натомість дещо зросла локальна та пострадянська ідентичності – групи тих громадян, які ідентифікували себе мешканцем села, району чи міста, в якому проживали (29%); та тих, хто визначив себе як громадянин колишнього Радянського Союзу (17%).

Результати опитування 2000 року зафіксували деяке зростання громадянської ідентичності (41%). Однак вже у 2001 році відтворилися показники 1994 року: знову ж таки відбулося зниження громадянської ідентичності та зростання пострадянської ідентичності. Пояснення цих феноменів слід пов'язувати із загостренням політичної ситуації у 1993–1994 році та розпалом «касетного скандалу» у 2001 році, що сприяло делегітимації влади в очах певної групи громадян. Це свідчить про брак потенціалу резильєнтності у суспільстві у ті роки, коли увиразнення суспільно-політичних проблем знижувало загальнонаціональну ідентифікацію частини населення та «перенаправляло» її у ті ідентичності, які менш ототожнювалися з політичною системою країни.

Після Помаранчевої революції показник громадянської ідентичності зріс до 54% і у подальші роки близько половини дорослого населення ототожнювало себе як громадяни України. Наступне суттєве зростання громадянської ідентичності було зафіксовано у буремний 2014 рік, коли після Революції Гідності та початку агресії Росії ідентифікація себе як громадяни України зросла до максимального показника – 64%. Характерно, що це відбулося за рахунок зниження локальної ідентичності. Хвиля патріотизму у момент екзистенційної загрози змусила тих, хто ідентифікував раніше себе як мешканці свого населеного пункту, усвідомити національну єдність. Подальші обстеження показали, що близько 60% населення продовжили себе усвідомлювати в першу чергу як громадяни України. Хоча слід мати на увазі, що з тих пір не опитується населення окупованих територій.

Для того, щоб визначити у чому криється потенціал національної стійкості, було проаналізовано соціально-демографічні розподіли ідентифікаційних груп у «спокійному» 2013 році (опитування проводилося до подій Майдану) та у драматичному 2014 році. Адже разуючі зміни, які відбулися у ці роки, задіяли певні механізми, які спрацьовують у момент серйозних викликів для національної безпеки країни. Ці соціально-демографічні виміри були застосовані лише до чотирьох просторово-територіальних ідентичностей, які виявлялися статистично наповненими для двовимірного аналізу (табл. 3.8).

Таблиця 3.8.

**Соціально-демографічні виміри просторово-територіальної
самоідентифікації населення України, 2013–2014 роки, %**

Соціально-демографічні показники	Просторово-територіальна ідентичність							
	Локальна		Регіональна		Громадянська		Посрадянська	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
<i>Вік</i>								
18–29 років	21,9	11,4	8,3	6,5	58,3	72,4	1,2	1,4
30–54 років	29,1	16,8	8,7	8,5	50,7	63,3	5,1	5,5
55 і старше	32,0	18,1	6,2	8,1	46,1	61,7	12,1	8,0
<i>Освіта</i>								
Початкова, неповна середня	37,3	26,8	5,6	4,5	45,2	60,7	8,4	4,5
Середня загальна	29,2	17,2	8,4	6,9	48,4	64,6	6,4	6,1
Середня спеціальна	23,4	15,7	7,9	8,6	57,6	65,0	6,4	5,5
Перший ступінь вищої освіти	22,2	13,2	3,7	9,2	63,0	64,5	3,7	3,9
Повна вища освіта	21,1	12,2	11,0	9,3	53,9	65,9	4,4	5,0
<i>Матеріальне становище</i>								
Злиденне	37,8	18,4	8,5	7,9	36,6	62,3	9,8	5,3
Бідне	32,5	14,9	7,7	10,3	46,3	61,7	7,2	7,8
Середнє	24,3	16,6	8,0	6,4	56,1	67,0	5,8	3,9
<i>Регіон</i>								
Захід	27,7	14,5	6,6	6,7	55,9	70,1	1,4	0,3
Центр	27,7	14,4	5,6	2,7	56,3	75,7	3,7	2,7
Південь	29,2	17,4	7,3	4,6	45,4	64,7	11,3	7,0
Схід	30,3	18,8	12,8	20,7	44,4	42,9	9,5	12,4
<i>Національність</i>								
Українець	29,5	15,9	7,5	6,5	52,8	67,9	4,6	4,3
Росіянин	22,1	18,7	9,2	20,9	39,6	37,4	19,2	14,8
<i>Мова спілкування у родині</i>								
Переважно українською	33,1	16,5	5,9	4,5	52,7	71,7	2,3	3,3
Переважно російською	23,9	17,4	10,0	14,9	47,8	52,2	11,7	8,6
І українською, і російською (залежно від обставин)	28,9	13,5	7,6	5,6	52,1	68,2	5,4	5,2

В усіх вікових групах у 2014 році порівняно з 2013 роком відбулося значне зниження локальної ідентичності та суттєве зростання громадянської ідентичності. Зокрема, у віковій групі 18–29 років показник громадянської ідентичності сягнув 72%. Однак, незважаючи на ці зміни, збереглася загальна тенденція: чим менший вік, тим більший рівень громадянської ідентифікації. Натомість із збільшенням віку збільшується рівень локальної

ідентифікації. До того ж, у старшій віковій когорти простежувалася дещо більший відсоток пострадянської ідентичності.

Освітній вимір не виявив відмінностей між результатами опитувань 2013 і 2014 років. В обох випадках із зростанням освітнього рівня знижувалася локальна ідентифікація та збільшувалася вірогідність самоідентифікації себе як громадянина України. Особливо це стосується громадян з першим ступенем вищої освіти.

Вимір просторово-територіальної самоідентифікації населення за матеріальним становищем обмежився лише трьома групами (злиденні, бідні і середні), оскільки групи заможних та багатих мали вкрай малу статистичну наповнюваність для двовимірного аналізу. Але навіть така, обмежена шкала матеріального становища виявила чіткий зв'язок в опитуванні 2013 року: чим був вищий рівень матеріального становища, тим більше людина схильна була себе ідентифікувати як громадянин України і менше як громадянин колишнього СРСР чи мешканцем села, району чи міста, в якому вона живе. Однак у 2014 році зв'язок між матеріальним становищем у цілому майже зник – у всіх виокремлених групах за матеріальним становищем зросла громадянська ідентичність і знизилася локальна ідентичність. В обох випадках частки ідентичностей за показником матеріального становища суттєво не відрізнялися.

Регіональний розподіл засвідчив, що у 2013 році громадянська самоідентифікація виявилася домінуючою для всіх регіонів. Втім, жителі Західного і Центрального регіонів дещо більше себе ідентифікували як громадяни України, ніж мешканці Південного і Східного регіонів. В останніх частіше, ніж у решти, проявлялася пострадянська самоідентифікація. У Східному регіоні також частіше проявлялася регіональна ідентифікація. Хоча у 2014 році подібні тенденції збереглися, однак виокремився Східний регіон, у якому на відміну від решти трьох не відбулося зростання громадянської ідентичності. На Сході знизилася локальна ідентичність і водночас зросла регіональна та пострадянська ідентичності. Тоді як у серед мешканців Південного регіону суттєво зросла громадянська ідентичність за рахунок зниження решти ідентичностей.

Подібні тенденції проявилися і в етнічному контексті. У 2013 році громадянська самоідентифікація більше була притаманна етнічним українцям, ніж етнічним росіянам. І хоча серед етнічних росіян більша частина (39%) себе ідентифікувала як громадяни України, все ж серед них простежувалися вагомі частки з локальною ідентичністю (22%) та пострадянською ідентичністю (19%). У 2014 році серед етнічних українців суттєво зросла громадян-

ська ідентичність за рахунок зниження локальної ідентичності, тоді як серед етнічних росіян у цьому році суттєво зросла регіональна ідентичність, а решта ідентичностей виявилися майже незмінними.

Громадянська ідентифікація очікувано виявилася дещо більшою серед тих, хто дома спілкується лише українською мовою та обома мовами, залежно від обставин, ніж серед виключно російськомовних. І відтак, у 2014 році суттєве зростання громадянської ідентичності відбулося саме серед україномовних (+19%) та білінгвів (+16%), тоді як серед виключно російськомовних респондентів ця група зросла лише на 5%. У всіх групах зростання громадянської ідентичності відбулося за рахунок знову ж таки зниження локальної ідентичності. Крім цього, російськомовні респонденти вирізнялися з поміж інших дещо більшою регіональною та пострадянською самоідентифікаціями.

Результати моніторингового опитування Інституту соціології НАН України у 2021 році вказують на часткове збереження соціально-демографічного підґрунтя для формування громадянської ідентичності. Зокрема, громадянська ідентичність зростає із зниженням віку, збільшенням рівня освіти та матеріального рівня життя сім'ї. Найбільш разючі відмінності проявилися за етнічною ознакою: серед етнічних українців 64% респондентів ідентифікує як громадянин України, натомість серед етнічних росіян таких лише 39%.

Важливим досягненням для зростання потенціалу національної стійкості стало те, що відмінності часток респондентів з громадянською ідентичністю за мовою спілкування у сім'ї поступово скорочуються: 67% – серед переважно україномовних, 54% – серед переважно російськомовних та, несподівано, 62% – серед тих, хто розмовляє у сім'ї і українською, і російською залежно від обставин. Так само відбувається нівелювання регіональних відмінностей у сповідванні громадянської ідентичності: у Західному регіоні – 69%, у Центральному регіоні – 64%, у Південному регіоні – 63% і у Східному регіоні – 54%.

Територіальна згуртованість як запорука національної стійкості

Територіальну згуртованість можна охарактеризувати як пов'язаність та солідарність між соціальними групами різних регіонів. Про ураження територіальної згуртованості йдеться тоді, коли у громадській думці домінують твердження про цивілізаційні відмінності між регіонами країни; з'являються сумніви щодо доцільності перебування певної території у складі країни (наприклад, економічна чи екологічна непривабливість), зростає відчуженість між мешканцями певних регіонів; фіксується масова підтримка

виходу певного регіону зі складу країни та приєднання до іншої, часто сусідньої, держави з огляду на кращу у ній соціально-економічну та гуманітарну ситуації, або через етномовну спорідненість чи цивілізаційну подібність.

Крім цього, більш завуальованою та менш прямолінійною є пропаганда зміни державно-територіального устрою з унітарного на федеративний з огляду, на перший погляд, на покращення керованості та зміцнення місцевого самоврядування, а саме надання без вагомих підстав виключних та автономних прав регіону (області) шляхом спекулювання місцевою елітою на культурних особливостях; погрозами несплатою податків у загальнонаціональну скарбницю тощо.

Свідченням національної стійкості у цьому контексті буде домінування у громадській думці цінностей територіальної цілісності, маргіналізація сепаратистських устремлінь, відсунення регіональних та місцевих пріоритетів заради національної єдності, наявність межрегіонального консенсусу. Але в період суспільних трансформацій територіальні ідентичності здатні до швидких змін. Хрестоматійний приклад – два референдуми в УРСР у 1991 році. На березневому референдумі три чверті населення республіки схилилося до збереження реформованого СРСР. Хоча не слід забувати, що паралельно проводився республіканський плебісцит, коли аналогічна кількість населення схвалила суверенітет УРСР у конфедеративному об'єднанні. Тобто поряд з радянською територіальною ідентичністю формувалася територіальна ідентичність УРСР. І вже через вісім з половиною місяців, 1 грудня 1991 року абсолютною більшістю було підтримано проголошену 24 серпня повну незалежність України. Таким чином, менше року знадобилося, щоб радянська територіальна ідентичність поступилася місцем українській територіальній ідентичності.

Вже в перші роки незалежності суспільно-економічні труднощі підживлювали процеси регіоналізації. Однак через побоювання загроз територіальній цілісності у більшості регіонів України, крім Криму, ідея запровадження федерального устрою сприймалася негативно [11, с. 8].

Після Северодонецького з'їзду прихильників В.Януковича в 2004 році, на якому лунали сепаратистські заклики, термін «федералізм» в Україні став взагалі демонізований. Впродовж багатьох років проросійські політичні сили неодноразово ініціювали плани федералізації України. З початком подій 2014 року це питання стало ключовим у політиці Росії щодо можливості врегулювання ситуації на Донбасі. Однак за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, переважна більшість громадян виявилася прихильниками єдиної унітарної України (табл. 3.9).

Таблиця 3.9.

Динаміка відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, Україна має бути єдиною унітарною країною чи федерацією окремих регіонів?», %

Варіанти відповідей	2014	2021
Єдиною унітарною країною	71,0	68,6
Федерацією регіонів	11,8	8,5
Інші варіанти	0,6	0,2
Важко сказати	16,7	22,7

У 2015 році в моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України було запропоновано два запитання стосовно державно-територіального устрою (табл. 3.10–3.11). Більшість населення в цілому підтримала унітарний устрій, водночас вказуючи на потребу розширення прав регіонів. Лише незначні частки громадян підтримали варіанти федеративного устрою та відокремлення регіонів.

Таблиця 3.10.

Відповіді населення України на запитання «Який з варіантів державно-територіального устрою Ви підтримуєте?», 2015 р.

Варіанти відповідей	%
Україна має бути унітарною (єдиною, цілісною) з нині існуючими повноваженнями регіонів	36,7
Україна має бути унітарною з розширеними повноваженнями регіонів	41,4
Україна має стати федеративною державою, де регіони - суб'єкти федерації	7,5
Окремі регіони можуть вийти зі складу України, якщо того бажають їх жителі	6,5
Інші варіанти	0,2
Важко сказати	7,4

Таблиця 3.11.

Відповіді населення України на запитання «А регіон, в якому Ви проживаєте, має бути ...?», 2015 р.

Варіанти відповідей	%
У складі унітарної України з нині існуючими повноваженнями	35,7
У складі унітарної України з розширеними повноваженнями	48,5
У складі федеративної України в статусі автономії	5,9
Вийти зі складу України і стати незалежною державою	1,2
Вийти зі складу України та приєднатись до іншої держави	1,2
Важко відповісти	7,2

Власне, суспільна потреба обережної децентралізації відстежувалася в опитуваннях при застосуванні соціологічних методик, в яких не вживалися терміни «федералізм» та «автономія», а вивчалися показники ставлення громадян до основних принципів децентралізації, на яких будується федеративний устрій держав. За їхніми результатами близько половини громадян України підтримали ключовий принцип федералізму (тобто, такий розподіл повноважень між центральною та регіональною владою, коли кожна з них матиме чітку сферу повноважень та не матиме права втручатись в повноваження іншої). Натомість створення регіональних парламентів (Рад) та Урядів, відповідальних за виконання регіональних повноважень, підтримала лише третина населення. В той же час, виявилося, що в усіх регіонах України громадяни в абсолютній більшості віддають перевагу обранню голів державних адміністрацій областей та районів на загальних виборах мешканців областей чи районів [9]. Таким чином, більшість громадян без суттєвої регіональної диференціації потребувала децентралізації влади, посилення своєї демократичної суб'єктності, а не автономізації регіонів, зважаючи на негативне ставлення громадян України до створення додаткових інститутів влади на місцях.

Перебіг конфлікту на Донбасі як частини гібридної війни між Україною і Росією не в останню чергу залежить від державної політики щодо неконтрольованих територій у Донецькій та Луганській областях. Саме громадська думка щодо цих питань стала визначальною у політиці української влади (табл. 3.12).

Таблиця 3.12.

**Динаміка відповідей на запитання
«Якою має бути державна політика щодо неконтрольованих
територій у Донецькій та Луганській областях?», %**

<i>Варіанти відповідей</i>	2015	2017	2019
Необхідно позбутися цих територій як баласту, що заважає Україні рухатися вперед	12,4	12,0	11,7
Необхідно військовими засобами встановити контроль над цими територіями	18,9	20,7	22,9
Ці території самі повернуться під контроль українського Уряду із погіршенням на них економічної ситуації та покращеннями в Україні	38,0	33,6	37,1
Інше	1,9	1,7	1,9
Важко відповісти	28,1	31,9	26,4

Лише незначна частина населення підтримує варіант про необхідність позбутися цих територій як баласту, що заважає Україні рухатися

вперед. Натомість більшість українців сподіваються на повернення окупованих територій (якщо об'єднати тих, хто прагне повернути військовим способом або за рахунок економічної привабливості України).

3.4. Екологічний вимір національної стійкості: суспільні настрої та потреби

Екологічна складова національної стійкості

Національна резильєнтність є стратегією забезпечення національної безпеки, включно з екологічною. Ефективна національна резильєнтність в екологічній сфері означає адекватне випередження наявних антропогенних загроз довкіллю, і як наслідок, попередження екологічних катастроф. При вибудовуванні ефективної стратегії резильєнтності в екологічній сфері необхідно враховувати світоглядні та ціннісні орієнтації населення країни, поширеність екоатрибутивних патернів поведінки.

На сучасному етапі високорозвинені країни світу досягають національної резильєнтності внаслідок узгодженості економічного, екологічного та соціального розвитку. Така збалансованість сприяє підвищенню рівня добробуту та якості життя населення, задоволенню потреб в безпеці, покращенню стану навколишнього природного середовища та соціальному прогресу, який визначає матеріальні та нематеріальні потреби кожної людини.

Екологічна безпека є невід'ємною складовою національної безпеки держави, яка має її гарантувати поряд із військовою, економічною та особистою безпекою. Загрози національної резильєнтності через навколишнє середовище варті першочергової уваги. Руйнування природних основ існування людини внаслідок порушення екологічної стійкості призводить до її внутрішньої розбалансованості. Руйнівними наслідками порушення екологічної стійкості є зубожіння населення, глобальні екологічні проблеми, деградація моральних цінностей, збільшення конфліктів як внутрішніх, так і зовнішніх.

Зміна клімату не лише впливає на природні процеси та загрожує біорізноманіттю, але й породжує низку соціальних проблем, які впливають на життя, здоров'я та добробут людини. Зміна клімату посилює соціальні нерівності між різними групами населення та найбільш впливає на життя вразливих груп породжуючи кліматичну несправедливість.

Зростання рівня глобальних загроз у сфері довкілля, зміни клімату спричинило потребу шукати нові шляхи убезпечення людей від природних катастроф і забезпечення процесів життєдіяльності в кризових умовах. Відтоді заговорили про стійкість екосистеми й інфраструктури. З погляду

екології, сталий розвиток має забезпечити цілісність біологічних і фізичних природних систем, їх життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Особливого значення набуває здатність таких систем самооновлюватися й адаптуватися до різноманітних змін, замість збереження в певному статичному стані або деградації та втрати біологічної різноманітності.

Екологічна політика представляє собою соціальний феномен у вигляді системи зв'язків і соціальних норм у сфері взаємовідносин «суспільство – природа». Така політика об'єднує суспільно значимі екологічні цінності і соціальні процедури, які задовольняють життєвоважливі потреби суспільства. Визначальними в екологічній політиці є дві основні цілі: віднайдення оптимального співвідношення задоволення екологічних потреб населення та встановлення оптимального співвідношення між різними соціальними суб'єктами екологічної політики.

Конфлікти, які виникають в окремій країні та не пов'язані з природним середовищем, можуть ускладнюватися неадекватністю екологічної політики. Це призводить до руйнування довкілля, конкурентної боротьби за природні ресурси та реальної або штучно створеної екологічної небезпеки. Поступово поглиблюючись, конфліктні ситуації можуть досягати критичної точки, що негативно позначиться на національній або регіональній безпеці.

Головною причиною актуальності екологічної складової національної стійкості України є загально низький пріоритет екологічної політики та її недостатнє програмне, інституційне та інформаційне забезпечення. Підтвердженням недостатнього розуміння важливості ефективної системи екологічного управління для суспільного розвитку є невдалий експеримент з об'єднанням профільного екологічного міністерства з Міністерством енергетики та вугільної промисловості. Об'єднання двох державних інституцій проіснувало менше року (з вересня 2019 до травня 2020 р.) і завершилось відновленням їх діяльності як окремих органів державного управління у відповідних галузях. Лише у травні 2021 р. український уряд, останнім серед всіх європейських, затвердив Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на найближчі п'ять років.

Змістовне навантаження поняття «навколишнє природне середовище» залежить від різноманітних функцій природних об'єктів, які його утворюють. Так, водні об'єкти викликають зацікавленість з точки зору їхніх виробничих функцій (вода як сировина, енергоносії тощо); вітальних (як життєнеобхідний продукт споживання); гігієнічних (засіб гігієни для людини); культурно-рекреативних (середовище для спорту і відпочинку);

біологічних (життєве середовище водних організмів). Узагальнюючи різноманітність цих функцій, правомірно виокремити дві базові групи: перша пов'язана із забезпеченням існування та здоров'я людини, її потреб у товарах і послугах, а друга націлена на задоволення культурних потреб.

Щодо виміру екологічного чинника національної стійкості

Для екологічного виміру національної стійкості поняття навколишнього природного середовища вживається насамперед як узагальнена оцінка екологічного благополуччя – певних параметрів екологічних умов існування людської спільноти і стану природного середовища. Якість екологічних умов проживання оцінюють за сукупністю санітарно-гігієнічних, господарських і загальноєкологічних вимог, а ступінь зміни зазначених умов за критеріями забруднення атмосферного повітря, води, ґрунту, а також впливу іонізуючого випромінювання. Стан природного середовища характеризують за критеріями забруднення повітряного простору, води, ґрунту, виснаження природних ресурсів деградації екосистем.

Окремо зауважимо, що під екологічною проблемою розуміється усвідомлення невідповідності між реально існуючою і соціально-бажаною екологічною ситуацією в певному, географічно окресленому просторі, а в уявленнях громадської думки асоціюється передусім із забрудненням довкілля.

Для екологічного виміру національної стійкості використовують наступні показники природного довкілля:

- якісна характеристика стану довкілля – повітря, води, ґрунту і екосистем;
- рівень забруднення та техногенного впливу на навколишнє природне середовище;
- втрати суспільства від забруднення довкілля у вигляді втрат продукції, захворювань тощо;
- соціальні та інституційні можливості вирішувати екологічні проблеми;
- екологічна складова сталого розвитку, яка передбачає природоохоронні та ресурсозберігаючі заходи, запобігання забрудненню довкілля, організацію екологічно безпечного виробництва.

Масова екологічна свідомість є однією з базових характеристик здатності соціальної спільноти, в даному випадку українського суспільства, виступати в ролі не тільки носія, а й виразника власних екологічних інтересів. Під останніми розуміється *«спрямованість територіально окреслених соціальних суб'єктів на значимі для них об'єкти соціальних відносин та як реальна причина їхньої діяльності, пов'язаної із задоволенням*

актуальних екологічних потреб, зумовлених об'єктивним становищем цих суб'єктів у системі соціально-екологічних відносин» [37, с.96]. Зважаючи на предмет даного параграфу, масова екологічна свідомість розглядається як один з основних показників екологічного виміру національної стійкості. Для соціологічного вимірювання зазначеного виміру масова екологічна свідомість аналізується у термінах атитюдів.

Когнітивний компонент охоплює міжособистісні очікування щодо правильних або бажаних для суспільства дій в екологічній сфері. Емпіричними показниками когнітивного компоненту є рівень інформованості про екологічні умови проживання, суб'єктивна оцінка співвідношення пріоритетів економічного розвитку та захисту довкілля, місце розв'язання екологічних проблем в ієрархії пріоритетів соціальних проблем населення України; визначення соціального суб'єкта відповідальності за стан довкілля.

Проведене в кінці 2020 р. опитування населення засвідчило, що більшість респондентів (56.3%) незадоволені рівнем власної поінформованості щодо стану навколишнього природного середовища, фактично всі (91.8%) не володіють інформацією про діяльність місцевих громадських екологічних організацій [5]. Анкетування державних службовців, проведене в рамках проєкту «Інтеграція положень Конвенцій Ріо у національну політику України», зафіксувало недостатній рівень їх уявлень щодо основних принципів сталого розвитку, нерозуміння взаємозв'язку екологічних, економічних та соціальних проблем [38].

Низький рівень екологічної культури державних службовців щодо екологічних наслідків галузевої політики спричинене невиконанням вимог ст. 7 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», за якою екологічні знання є обов'язковою кваліфікаційною вимогою для всіх посадових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів та призводить до антропогенного впливу на стан довкілля.

Пряме запитання щодо преферентності економічного розвитку та захисту навколишнього природного середовища дозволяє простежити тенденції у світоглядних орієнтаціях по лінії «економізм-екологізм». Відповідно, екологістами є ті респонденти, які надають перевагу захисту довкілля щодо економічного зростання. І навпаки, прихильники економізму надають перевагу економічному чиннику суспільного розвитку щодо його екологічної складової.

Соціологічні опитування останніх років свідчать, що в масовій екологічній свідомості населення України все більше поширюється ідея про необхідність паритету захисту навколишнього природного середовища та економічного зростання. В опитуванні 2018 р., проведеному в рамках

проекту «Підтримка Парламенту України з питань сталої енергетики та охорони довкілля», половина респондентів підтримували такий паритет [42, с.21]. Через рік в опитуванні Центру СОЦИС [45] подібної точки зору дотримувалась вже переважна більшість опитаних (65.8%). При цьому в обох опитуваннях частка екологів перевищувала прихильників беззастережного економічного зростання.

Наведені позитивні зрушення в масовій екологічній свідомості щодо врахування екологічної складової економічного розвитку однак не знаходять свого продовження щодо вагомості розв'язання екологічних проблем в ієрархії актуальних соціальних проблем населення України. У період економічних негараздів люди найбільше стурбовані своїм виживанням, задоволенням власних первинних потреб, тому правомірно звузити співвідношення між матеріальними та постматеріальними цінностями до співвідношення економічних та екологічних цінностей. Саме характер взаємовідносин між економічними та екологічними цінностями значною мірою визначає місце останніх в ієрархії соціальних цінностей сучасного українського суспільства.

Як свідчать новітні соціологічні дані моніторингу «Українське суспільство», у 2021 році серед широкого переліку соціальних страхів, які на думку респондентів викликали найбільше побоювання населення нашої країни, забруднення довкілля не входило навіть до першої п'ятірки, значно поступаючись насамперед зростанню цін, а також загрози безробіття, невиплаті зарплат, пенсій. Крім цього, війна на Сході України та пандемія коронавірусу Covid-19 додатково відсунили на другий план важливість вирішення проблеми забруднення довкілля. [5].

Інституалізація екологічної політики

Для екологічного виміру національної стійкості вкрай важливими є базові атрибути інституту екологічної безпеки. Суб'єктами формування екологічної політики виступають різні державні організації та установи, легальною формою цієї політики є різні законодавчі та нормативні документи, а інструментом реалізації – спеціальна «вертикаль» – від Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України до обласних і місцевих органів законодавчої та виконавчої гілок державної влади.

Особливістю відомчої моделі державної екологічної політики України є декларативний характер цієї політики, оскільки реально вона є сукупним результатом перманентного протистояння національного уряду і місцевих владних структур, а головне – лобістських зусиль адміністративно-економічних груп щодо використання мінеральних ресурсів (як приклад,

бурштиновий бізнес). Підтвердженням існування цієї моделі слугує характер взаємин між профільним міністерством та українським урядом, неодноразові його реорганізації включно з останнім невдалим об'єднанням з Міністерством енергетики та вугільної промисловості.

Відновленому Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України та його регіональним управлінням не вистачає інституційної спроможності забезпечити координацію діяльності інших міністерств і відомств, які впливають на довкілля, а також налагодити належний контроль за дотриманням вимог екологічного законодавства. Не додає соціальної та інституційної можливості вирішувати екологічні проблеми також відсутність державної політики щодо виховання, просвіти та освіти населення та державних службовців всіх відомств і рівнів з екологічних питань. Система підготовки інформації для прийняття важливих управлінських рішень з питань, що стосуються довкілля, є вкрай недосконалою. Подібна ситуація насамперед зумовлена відсутністю єдиної системи моніторингу стану навколишнього природного середовища та пов'язаних з ним ризиків для здоров'я населення.

Вади галузевого підходу до екологічної політики поєднані з рештковим принципом фінансування природоохоронних заходів позначаються відповідним чином на ставленні громадської думки до спроможності державної влади розв'язувати екологічні проблеми. Для вимірювання інституційної спроможності державних органів влади у вирішенні екологічних проблем техногенного та природного походження на локальному (обласному) рівні в моніторингу «Українське суспільство» за 2021 р. застосовувались індикатори достатності наявних матеріальних та людських ресурсів, готовності здійснення практичних зусиль та здатності забезпечити ефективну комунікацію з місцевою громадою (табл. 3.13).

Слід визнати, що оціночні судження щодо інституційної спроможності державних органів влади потребують належного рівня знань, притаманних експертному середовищу. Однак локалізація виміру на рівні області, як адміністративно-територіальної одиниці устрою України, дозволяє в першому наближенні з'ясувати існуючі уявлення місцевого населення щодо цієї спроможності. Зауважимо, в середньому від чверті до третини респондентів не змогли відповісти на дані запитання анкети, і така ж частка опитаних вважає, що у державних органів влади відсутні будь-які ресурси для вирішення екологічних проблем на обласному рівні. В анкеті респондентам пропонувалось оцінити інституційну спроможність для десяти суспільно важливих проблем, що цілком можливо вплинуло на остаточний розподіл відповідей відносно екологічної проблематики.

Таблиця 3.13.

**Оцінка індикаторів інституційної спроможності державних органів
влади вирішувати екологічні проблеми на обласному рівні, %**

Індикатори інституційної спроможності	N	Частота згадування
Достатність матеріальних ресурсів	174	9.7
Достатність професіоналізму (кадровий потенціал)	128	7.1
Готовність прикладання достатніх зусиль (логістичний потенціал)	157	8.7
Здатність забезпечити ефективну комунікацію з місцевою громадою (налагодження міжсекторальних контактів)	134	7.4

Як свідчать отримані дані, респонденти достатньо критично оцінюють інституційну спроможність державних органів влади успішно вирішувати екологічні проблеми на території області їхнього безпосереднього проживання. Варто зазначити, що на тлі вкрай негативної оцінки всіх індикаторів респонденти найвище оцінюють достатність матеріальних ресурсів, які зазвичай є дефіцитними для слабкої вітчизняної економіки. При цьому найнижчу оцінку отримав професійний рівень кадрового забезпечення та здатності налагодження ефективної комунікації з місцевою громадою.

Основу відповідальності за стан довкілля складають відносини між людською діяльністю та системою соціальних норм природокористування, які змінюються разом з розвитком виробництва. Міра відповідальності залежить від масштабності впливу на довкілля, знання наслідків своїх дій, масштабів діяльності та її результатів. Екологічна відповідальність відображає, наскільки свідомість, діяльність і поведінка людей у сфері взаємовідносин між суспільством і природою відповідають комплексу вимог, зумовлених соціально-екологічним і техногенним рівнем розвитку суспільства та станом біосфери.

Деякі соціологи схильні вважати екологічну проблематику «інституціональною проблемою», яку викликає один інститут, індустрія (суспільне виробництво), а має розв'язувати інший інститут, уряд, без особливої участі населення країни. Наведені в таблиці 3.14 дані в цілому підтверджують погляд на екологічну проблематику як «інституційну проблему», однак з кардинальною заміною основного суб'єкту відповідальності за нанесену шкоду довкілля. Громадська думка в Україні схильна покладати основний тягар відповідальності за забруднення довкілля на національний уряд,

значно применшуючи відповідальність вітчизняного бізнесу. Для порівняння: серед опитаних громадян Європейського Союзу у 2017 р. 79% вважали, що великі компанії та індустрія роблять недостатньо для захисту довкілля, тоді як у випадку національних урядів подібної точки зору дотримувалось 67% респондентів [56, р. 6].

Вірогідно припустити в масовій екологічній свідомості населення України має місце зміщення понять відповідальності за забруднення довкілля з відповідальністю за реалізацію екологічної і природоохоронної політики. Якщо основними забруднювачами довкілля є промислові підприємства (одностайна більшість яких є приватними), то ініціатором державної екологічної політики виступає національний уряд, включно з профільним міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України. Цілком вірогідно, вищезазначена незадовільна оцінка державної екологічної політики (табл. 3.14) екстраполюється респондентами на безпосередню відповідальність уряду і за нанесення шкоди довкіллю. Логічно припустити, що за умов недостатньо ефективної діяльності урядових структур в екологічній сфері, зростання екологічної відповідальності є нагальною проблемою, яку повинні усвідомити всі соціальні суб'єкти відповідальності, зокрема на локальному рівні новоутворені об'єднані територіальні громади.

Таблиця 3.14.

Хто, на Вашу думку, має нести основну відповідальність (у т.ч. фінансову) за шкоду, завдану довкіллю⁸? (%)

Суб'єкт відповідальності	N	Частота згадування
Уряд	614	51.2
Самі громадяни	410	34.2
Бізнесові структури	126	10.5
Ніхто	10	0.8
Важко відповісти	40	3.3

Вартий уваги той факт, що громадська думка достатньо адекватно визнає відповідальність самих громадян за заподіяну шкоду навколишньому природному середовищу. Це обнадійливий індикатор усвідомлення власної

⁸ В таблиці наведені дані національного опитування, проведеного у 2019 р. Центром соціальних і маркетингових досліджень «СОЦИС». Вибіркову сукупність становили 1200 респондентів, які за своєю соціально-демографічною характеристикою (вік, стать, рівень освіти) репрезентували доросле населення України.

відповідальності за стан екологічних умов проживання. Однак головний критерій відповідальності – це практична діяльність, яка ґрунтується на свідомій, критичній узгодженості і підпорядкованості власних цілей більш загальним суспільним інтересам. Стосовно соціально-екологічної відповідальності така соціальна діяльність виступає у вигляді того чи іншого прояву природоохоронної або ресурсозберігаючої поведінки й діяльності.

Афективний компонент масової екологічної свідомості представлений такими емпіричними референтами як суб'єктивна оцінка екологічних умов проживання; джерела забруднення довкілля за місцем проживання, які викликають серйозне занепокоєння; екологічний чинник міграційних намірів; рівень достатності екологічної безпеки.

Станом на 2021 р. половина респондентів моніторингу «Українське суспільство» (50.1%) оцінювали екологічну ситуацію за місцем свого проживання як в цілому благополучну, тоді як протилежної оцінки дотримувалось менше третини учасників опитування (27.3%). Звертає на себе увагу той факт, що без малого чверть респондентів не змогла визначитись з такою оцінкою.

Принципово важливим для оцінки стану локальної екологічної ситуації залишається тип населеного пункту та регіон проживання. Не обтяжуючи текст надмірно деталізованим аналізом географічно-поселенського чинника звернемо увагу на діаметральні диспозиції «село-мегаполіс» та «Захід-Схід». До мегаполіса відносяться міста з населенням понад один мільйон мешканців, тоді як виокремлення двох географічних макрорегіонів України пояснюється особливістю концентрації промислового виробництва вітчизняної економіки на Сході, на противагу Заходу, де розташована переважна частка рекреаційних зон (насамперед завдяки гірській місцевості Карпат). Також варто враховувати специфіку поселенської структури зазначених макрорегіонів: значної частки міського населення на Сході на противагу більшій кількості сільських населених пунктів на Заході.

Головні чинники забруднення довкілля територій

Станом на 2021 р. найбільше занепокоєння населення України за місцем проживання викликало забруднення повітря автотранспортом та забруднення території проживання сміттям та іншими відходами, а другу позицію поділяли підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування і забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва.

Актуальність забруднення повітря автотранспортом викликана не лише збільшення його чисельності, але також пов'язана з довготривалою проблемою розмитнення автомобілів з іноземною реєстрацією, значна

частина яких за своїм технічним станом не відповідає сучасним екологічним вимогам. Соціальні протести власників такого транспорту спричинені насамперед фінансовими умовами розмитнення, тоді як екологічна безпека експлуатації морально застарілих автомобілів виглядає для них відверто другорядною.

Гострота санітарного стану за місцем проживання викликана поширеною практикою стихійних сміттєзвалищ в сільській місцевості (переважно внаслідок відсутності централізованого вивезення твердих побутових відходів), неналежним санітарним станом прибудинкових територій багатоквартирних будинків в містах з вини самих мешканців, забрудненням побутовим сміттям міських рекреаційних зон. Враховуючи надмірне забруднення довкілля пластиковими пакетами своєчасним виглядає прийняття у червні 2020 р. Закону України «Про обмеження обігу пластикових пакетів на території України», який має на меті стимулювати розвиток виробництва біорозкладних пластикових пакетів.

Крім перелічених в таблиці 3.15 чинників забруднення респондентам також пропонувалось надати свій варіант. Найчастіше згадувались проблеми забруднення водних ресурсів (як поверхневих вод – річок, озер, так і підземних вод – основного джерела питного водопостачання); присутність екологічно небезпечних промислових об'єктів біля місця проживання; неконтрольована вирубка лісів та нанесення збитків довкіллю внаслідок військових дій на Сході. Респонденти мали змогу обрати кілька варіантів відповідей, тому сума відсотків по стовпчиках перевищує сто відсотків.

Визначення основних джерел забруднення довкілля має свої відмінності в залежності від типу населеного пункту та регіону проживання. Станом на 2021р. жителі промислового Сходу, частіше за всіх інших респондентів, відмічали забруднення повітря та води хімічними речовинами викидами виробництва. В свою чергу, опитані мешканці Заходу і Центру частіше за решту респондентів висловили серйозне занепокоєння санітарним станом території проживання. Цілком логічним виглядає той факт, що мешканці сільської місцевості менше, ніж жителі міст, занепокоєні впливом перелічених антропогенних чинників на забруднення локального довкілля. Тому серед опитаних сільських мешканців значно більше порівняно з містянами тих, хто переймається забрудненням природного середовища за місцем проживання (36.9% проти 20.8%). Окремий виняток становить забруднення території проживання сміттям та іншими відходами, що в рівній мірі непокоїть всіх респондентів, незалежно від типу населеного пункту.

Стурбованість впливом екологічного чинника на здоров'я населення України в моніторингу «Українське суспільство» визначається на підставі

вагомості впливу шкідливих для здоров'я екологічних умов на міграційні наміри та рівня достатності екологічної безпеки. Як свідчать наведені в таблиці 3.16 результати опитування, станом на 2020 р. серед основних чинників міграційних настроїв населення України першу позицію займає бажання знайти нове місце роботи. Водночас, з врахуванням дотичного до екологічних умов проживання бажання змінити кліматичні умови, екологічний чинник фактично зрівнюється з вагомістю економічного (розбіжність відсотків статистично незначуща). Дослідники впливу зміни клімату на вразливі соціальні групи в містах України звертають увагу на важливість розвиненої міської інфраструктури у розрізі кліматичної справедливості як складової прав людини. Сила впливу кліматичних змін на певні групи людей обумовлена соціально-економічними нерівностями [17].

Таблиця 3.15.

Які чинники забруднення довкілля у місцевості Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння?, %

Чинники забруднення	N	Частота згадування
Забруднення повітря хімічними речовинами та викидами виробництва	445	24.7
Забруднення повітря автотранспортом	564	31.3
Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва	473	26.3
Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва	358	19.9
Забруднення території проживання сміттям та іншими відходами	534	29.7
Радіаційне забруднення	205	11.4
Підвищений рівень шуму	259	14.4
Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування	490	27.2
Ніщо серйозного занепокоєння не викликає	490	27.2

Окремо варто наголосити, що опитані мешканці мегаполісів (міст з населенням понад 1 млн.) в цілому більше схильні, ніж сільські жителі, змінити місце проживання у випадку шкідливих для здоров'я екологічних умов. Респонденти мали змогу обрати кілька варіантів відповідей, тому сума відсотків по стовпчиках перевищує сто відсотків (табл. 3.16).

Таблиця 3.16.

Основні причини міграційних намірів, %

Чинники міграційних намірів	N	Частота згадування
Бажання знайти нове місце роботи	415	23.1
Шкідливі для здоров'я екологічні умови	315	17.5
Просто хочу змінити місце проживання	192	10.7
Хочу переїхати ближче до родичів, друзів	98	5.5
Хочу змінити кліматичні умови	74	4.1
Остерігаюсь міжнаціональних конфліктів	71	4.0
У зв'язку із навчанням	55	3.1
Інші причини	45	2.5
Не хочу виїздити зі свого населеного пункту	934	52.0

Екологічна безпека та поведінкові практики населення

Важливим компонентом екологічного виміру національної стійкості є екологічна безпека, яку розглядають ґрунтуючись на положенні про «несучу здатність» (carrying capacity) природного середовища – сукупний обсяг споживання природних ресурсів, який природна система здатні витримати без деградації. Екологічну безпеку доцільно розглядати як процес забезпечення захищеності життєво важливих інтересів окремого індивіда, соціальних спільнот різного рівня та суспільства загалом від реальних та потенційних загроз, зумовлених антропогенними чинниками [37, с. 108]. Таке розуміння екологічної безпеки дає змогу охопити екологічні проблеми, які є актуальними насамперед для пострадянських країн, включно з Україною.

У сучасному українському суспільстві актуальність екологічної безпеки продукується такими елементами національної безпеки як технологічна й епідеміологічна безпеки. Саме екологічна безпека як стан правових норм, господарської та військової діяльності, що дає змогу запобігти завданню збитків природному середовищу життєдіяльності людини й суспільства, є проміжною ланкою між технологічною та епідемічною безпеками [44, с.27-29]. Порушення вимог технологічної безпеки унеможливує гарантування постійного розвитку в країні високих і безпечних технологій; запобігання збитків доквіллю та населенню через технологічну недосконалість небезпечних виробництв та застосування військової зброї і техніки. Разом із тим, унаслідок збільшення кількості джерел екологічних небезпек, що мають мутагенні наслідки для живої природи, в Україні мали місце нові і реанімовані епідемії.

З високою долею ймовірності можна стверджувати: екологічна проблема, яка сприймається конкретною територіальною спільнотою або соціальною групою як складова їхньої екологічної безпеки, стає також об'єктом їхнього інтересу. Таке припущення дає підстави стверджувати, що екологічний інтерес може бути складовою того соціального інтересу, який з точки зору громадської думки є актуальнішим для конкретного суспільства.

Отримані у 2020 р. емпіричні дані показують, що понад половині респондентів не вистачає екологічної безпеки (табл. 3.17). Натомість на достатній рівень екологічної безпеки вказало менше 13 відсотків опитаних. Порівняно з сільськими мешканцями та жителями Західного регіону більшою мірою не вистачає екологічної безпеки тим хто проживає в мегаполісах та промислового Східному регіоні. В останньому, вірогідно припустити, також дається взнаки забруднення території внаслідок бойових дій, насамперед численних обстрілів та мінування. На окрему увагу заслуговує той факт, що за останні чверть століття зросла кількість респондентів, яким складно визначитись, вистачає їм чи ні екологічної безпеки. В таблиці 3.17 не враховані респонденти, яких не цікавить екологічна безпека (60 осіб або 3.3% від загальної чисельності учасників опитування).

Таблиця 3.17.

Актуальність екологічної безпеки, %

Екологічної безпеки:	N	Частота згадування
<i>не вистачає</i>		
Серед всіх	939	52.3
Мегаполіс	166	58.5
Село	310	51.2
Східний регіон	250	53.4
Західний регіон	198	46.5
<i>важко сказати вистачає чи ні</i>		
Серед всіх	565	31.5
Мегаполіс	94	33.1
Село	180	29.8
Східний регіон	117	25.0
Західний регіон	156	36.6

Показниками поведінкового компонента масової екологічної свідомості є екоатрибутивні патерни поведінки та діяльності: артикуляція готовності до дій і практична діяльність з поліпшення стану навколишнього природного середовища; для суб'єктів господарювання практична участь в екологізації виробництва.

Для екологічного виміру національної стійкості особливе значення має *габітулізація* фундаментальних соціальних практик, які сприяють соціальному прочитанню навколишнього природного середовища як екологічно пошкодженого. Габітуалізації (або при звичаюванні) підлягає будь-яка дія, що часто повторюється і стає зразком. Така дія може бути знову здійснена у майбутньому аналогічним чином і з аналогічним практичним зусиллям.

Елементи екологізму можна розподілити на певні групи на підставі часового континууму соціальної практики (повсякденна або з більшим інтервалом періодичності) та характеру ставлення до охорони природи (безпосередні або опосередковані). Звідси наведені в таблиці 3.18 види діяльності можна розподілити таким чином: повсякденні опосередковані – ресурсоощадні патерни поведінки (економія споживання води, електроенергії); неповсякденні опосередковані – проекологічні патерни купівельних орієнтацій; неповсякденні безпосередні – участь в озелененні, фінансова підтримка природоохоронних заходів, різні форми соціальної активності екологічного змісту.

Якщо говорити про безпосередню поведінку пересічного українця щодо захисту довкілля, то тут можна виокремити насамперед купівельні орієнтації щодо екологічно безпечних товарів та ресурсоощадну поведінку. В обох випадках прояви екофільної поведінки радше є наслідком визнання екологічних цінностей, ніж продиктовані побоюваннями за своє здоров'я та необхідністю економії сімейного бюджету.

Ілюстрацією поширеності зразків ресурсоощадної поведінки українських громадян можуть слугувати результати національного репрезентативного опитування, проведеного Центром «СОЦИС» у 2019 році (Табл. 3.18). Респонденти мали змогу обрати кілька варіантів відповідей, тому сума відсотків по стовпчиках перевищує сто відсотків.

Відзначаючи поширеність прибирання території біля місця свого постійного проживання, слід зауважити, що вказані заходи найпоширеніші серед сільського населення, що пов'язане з гіпотезою М.Хейдметса про зв'язок між ступенем персоналізації (визначається як фіксація людиною певної частини середовища як «свого») і ставленням людини до навколишнього середовища.

Гіпотеза ґрунтується на тому припущенні, що основною передумовою ідентифікації зовнішнього об'єкта як «свого» є можливість контролю і відокремлення даного об'єкта. І навпаки, відчуття «свого» не виникає, якщо цей об'єкт з людиною ніяк не пов'язаний, «живе своїм життям» [43].

Таблиця 3.18.

**Артикуляція та практичний вияв готовності до участі
в поліпшенні природного середовища, %**

Екоатрибутивні патерни поведінки та діяльності	Артикуляція готовності	Фактична участь
Зменшити щоденне споживання води	42.0	25.8
Обмежувати використання електроенергії	40.5	38.1
Відмовлятися від дезодорантів та аерозолів, які містять фреон	49.1	29.4
Матеріально підтримати природоохоронні заходи	50.3	11.3
Прибирати територію біля свого будинку	34.0	51.9
Відмовлятися від застосування у побуті синтетичних засобів, які шкодять навколишньому середовищу	52.8	23.9
Робити зауваження людям, які на Ваших очах завдають шкоди довкіллю	46.0	34.7
Зупиняти (за необхідності, навіть силоміць) тих, хто шкодить довкіллю	52.2	26.3
Звертатися із заявою або листом про забруднення довкілля в органи державного управління	58.0	12.7
Інформувати громадськість через засоби масової інформації про відомі Вам випадки забруднення довкілля	56.9	11.8

У сільській місцевості прибирання території біля власного будинку є однією з ознак визнання цієї території «своєю» та дотримання побутово-санітарних умов проживання, тоді як протилежна картина спостерігається серед мешканців багатоквартирних будинків у великих містах. Тут фактично відбулося відчуження городян від середовища свого безпосереднього проживання, яке у переважній більшості випадків визнається не своїм, а спільним. Емпіричним підтвердженням слугує опитування 2019 р., згідно якого кожний п'ятий мешканець столиці прибирав територію біля свого будинку, тоді як серед селян цей показник перевищував майже втричі.

Для збереження рекреаційних екологічних зон великих міст вельми продуктивним виглядає участь місцевих жителів в партисипативній інвентаризації зелених насаджень, яка дозволяє виявити балансоутримувачів певних територій і суб'єкта відповідальності за зелені насадження на цих територіях; сформуванню уявлення про наявне біорізноманіття та визначення меж заповідних та зелених зон міста [19].

Отримані соціологічні дані показують, що на вербальному рівні значна частина українських громадян більше схильна до артикуляції своєї участі в екозахисних акціях, ніж до безпосередньої участі в захисті навколишнього природного середовища. Зафіксована розбіжність підтверджується і тим, що за всі роки моніторингу в екологічному русі приймала участь незмінно мінімальна частка респондентів (1.3%, у 1994 р. та 0.8% у 2020 р.). Зазначений факт дає підстави говорити скоріше про моральні підтримку, прихильність до неурядових екологічних організацій і екологічного руху в цілому, ніж про реальне бажання залучитися до соціальних акцій екологічного спрямування. На тлі в цілому недостатньо ефективної і послідовної державної екологічної політики, саме екологічний рух в Україні виконує функцію колективного актору альтернативної екологічної політики [36].

Перспективи екологічної безпеки України

Передумовою екологічно безпечного майбутнього України є імплементація концепції «зеленої» економіки, яка передбачає більш ефективне ресурсо- та енергоспоживання (декарбонізацію енергетики), зниження викидів вуглекислих газів, зменшення шкідливого впливу на довкілля та розвиток соціально інтегрованого суспільства.

Міжнародний практичний досвід свідчить про посилення реформи фінансової системи, що підтримує перехід до екологічно збалансованого розвитку у реальній економіці: країни поступово починають об'єднувати дії у фінансовій системі, з метою реалізації широких національних цілей щодо сталого розвитку та зміни клімату. Від ряду тактичних заходів, впроваджених у відповідь на мінімізацію ризиків або вирішення конкретних екологічних проблем, починає відбуватися перехід до більш стратегічно орієнтованої політики «зеленого» розвитку. Головна мета «озеленення» фінансової системи полягає в мобілізації та підвищенні мотивації державного та приватного капіталу до інвестування в галузі, критично важливі для сталого розвитку. Цілком очевидно, без «зелених» інвестицій всі намічені екологічні заходи залишаються лише декларацією.

Результати проведеного у 2019 р. експертного опитування керівників приватних підприємств показує, що одностайна більшість (93.8%) особисто визнає важливість проведення промислової та енергетичної модернізації, захисту навколишнього природного середовища та вирішення проблеми зміни клімату. Три чверті інформантів відмітили, що здійснюють на своїх підприємствах «зелене» інвестування, насамперед впроваджуючи енергозберігаючі технології, технологічну модернізацію виробництва та здійснюючи енергомодернізацію виробничих приміщень. Понад третини опитаних керівників

виокремили важливість інвестування в утилізацію небезпечних відходів, які перманентно накопичуються в ході виробничих процесів [2, с.217-232].

Наведені емпіричні дані свідчать про узгодженість українського бізнесу із загальним світовим трендом зростаючої уваги до екологічних проблем, запровадження енергоефективних та модернізаційних заходів. Опитані представники вітчизняного бізнесу демонструють бажання знизити обсяг енергоспоживання та зменшити вартість супутніх, насамперед комунальних послуг, а також шляхом модернізації розвивати сучасне високотехнологічне виробництво, що дозволить їм виробляти товари з високою доданою вартістю і реалізовувати на зовнішніх ринках.

Імплементація моделі «зеленої» економіки передбачає кардинальну структурну перебудову національної економіки України. Для забезпечення сталого розвитку необхідне прискорення розвитку високо- та середньотехнологічних секторів переробної промисловості, які мають формуватися на основі використання ланцюгів «освіта-наука-виробництво». Для вітчизняного сільського господарства є доволі перспективним ринок органічної продукції, особливо у частині експорту до ЄС, оскільки на таку продукцію встановлено «нульові» ставки та не поширюється квотування. «Озеленення» сільського господарства передбачає також вирощування енергетичних культур та їх використання в енергетичних цілях – для переходу на *біопаливо*. Відтак, Україна посилює свою конкурентоспроможність на європейських ринках і водночас знижує потребу у традиційних джерелах енергії, сприяючи забезпеченню енергетичної безпеки країни.

* * *

Таким чином, аналіз доступних інформаційних ресурсів та емпіричних даних соціологічних досліджень дозволяє запропонувати рішення щодо оптимального врахування екологічного компоненту національної стійкості. Дотримання дійсних вимог екологічного законодавства та контролю за їх виконанням можна досягти насамперед шляхом інтеграції екологічної політики в процес стратегічного розвитку країни та галузей економіки. Така інтеграція передбачає координацію на ранній стадії галузевих та природоохоронних завдань з метою пошуку можливостей їх взаємного підсилення та визначення природоохоронних пріоритетів там, де це необхідно. Інтеграція екологічної політики є обов'язковою умовою переходу до екологічно збалансованого (сталого) розвитку української держави.

Розвиток країни та її регіонів, структура економічного зростання, матеріального виробництва та споживання, а також інших видів діяльності суспільства, має функціонувати в межах здатності природних екосистем

відновлюватися, поглинати забруднення та підтримувати життєдіяльність людської спільноти. Вітчизняна економіка зможе повною мірою скористатися «зеленим» інвестиційним потенціалом лише за умови ефективної стратегії «зеленого інвестування та проведення активної політики заохочення до інвестицій у екологічні проекти.

Зважаючи на системний характер соціально-екологічних проблем, тісний взаємозв'язок їх з економічною, політичною і соціальною сферами суспільства, дотримання екологічної безпеки є обов'язковою умовою досягнення національної стійкості. В основу практичної політики української держави слід покласти постулат про пріоритетність прав людини, зокрема гарантованого права на екологічну безпеку.

Для виявлення реального стану рівня екологічної грамотності державних службовців доцільно налагодити соціологічний моніторинг відповідальних службовців (рівень керівників структурних підрозділів). Для забезпечення дієвої участі громадськості в природоохоронних державних заходах доцільно відновити неформальну діяльність Громадських Рад профільних міністерств, підпорядковані підприємства яких мають безпосередній вплив на природне середовище.

3.5. Геополітичний стан та національна стійкість в оцінках українського суспільства

Серед українського населення зберігається високий рівень перестороги щодо можливої зовнішньої агресії. Згідно з даними щорічного соціологічного моніторингу «Українське суспільство» у 2021 році, дана загроза знаходиться на третьому місці за своєю актуальністю (її вказало 48,1% усіх опитаних), поступаючись лише таким проблемам як погіршення матеріального становища (71,8%) та епідемія коронавірусу (55,9%). При цьому, якщо розглядати те, як сприймаються населенням ключові параметри національної стійкості, виявиться, що лише 22,0% вірять у наявність достатніх матеріальних ресурсів у центральній владі для протистояння даній загрозі, 18,3% – у достатній для її подолання професіоналізм політиків державного рівня, 25,5% – в те, що політики прикладуть достатніх зусиль для її подолання, 25,0% – у те, що політики зможуть в таких умовах забезпечити ефективну комунікацію із представниками населення на місцях.

Це означає, що при високій актуальності даної загрози існує суттєвий скепсис щодо можливостей центральної влади захистити населення від неї. Це вказує на низький рівень *сприймаємої* населенням національної стійкості в одному з аспектів геополітичного виміру. Але не менш важливим (а у

вимірі громадської думки – більш важливим) для національної стійкості є й власне ставлення населення до різних геополітичних акторів, що взаємодіють з Україною (особливо тих, що можуть завдати такого нападу). З огляду на це, ми зосередили нашу увагу на геополітичних орієнтаціях та позиціях українського населення щодо двох ключових для України геополітичних акторів – Європейського Союзу та Російської Федерації.

Національна стійкість (резильєнтність) та геополітичні орієнтації

Ми визначаємо національну стійкість як здатність держави випереджати загрози, а також адаптивно реагувати та протидіяти деструктивним викликам. При цьому однією з головних задач забезпечення національної стійкості є «постійний моніторинг та аналіз зовнішніх і внутрішніх викликів і загроз» [26, с. 77].

Як зазначає С. Пирожков з співавт., «для моніторингу зовнішніх викликів та загроз насамперед слід визначити країни (союзи країн), національні інтереси яких перетинаються з національними інтересами України, тобто або реалізуються в одному напрямі, або суперечать їм» [26, с. 77]. З огляду на це, дослідження проблематики геополітичних орієнтацій має безпосереднє відношення до зміцнення внутрішнього потенціалу національної стійкості, необхідного для відповіді на глобальні геополітичні виклики, що стоять перед Україною.

Це пов'язано з тим, що досягнення об'єктивних геополітичних інтересів держави може полегшуватися або навпаки уклинюватися тими перевагами, що існують серед населення. Тому ми приділимо увагу геополітичному стану українського суспільства, або тим геополітичним орієнтаціям та геополітичним позиціям, що існують серед населення України.

Ми розглядаємо *геополітичні орієнтації як набір установок політичної спільноти щодо зовнішніх джерел владних відносин у глобальній перспективі*. Це визначення фокусує увагу на двох принципових моментах концептуалізації геополітичних орієнтацій: 1) двох аспектах геополітичної взаємодії – нації як уявній спільноті [3], а також державних і наддержавних інститутах, що відповідають за різні питання міжнародної взаємодії (далі – геополітичні актори); 2) оціночних судженнях, сформульованих на мікрорівні (представники політичної спільноти) щодо зовнішніх макроструктур (геополітичних акторів); при цьому ми виходимо з того, що такі судження переважно робляться респондентами з позиції їх розуміння національних інтересів України на даному етапі [13, с. 34-37].

В процесі розробки інструментів вимірювання геополітичних орієнтацій населення України ми визначили їх чотири ключових елементи [13,

с. 38-61]: 1) оцінка пріоритетності співробітництва з геополітичним актором (загальна геополітична відкритість); 2) оцінка політики геополітичного актора щодо своєї держави (ступінь продуктивності поточної геополітичної взаємодії); 3) ставлення до військової співпраці з геополітичним актором (геополітична кооперація у сфері безпеки); 4) ставлення до втручання геополітичного актора в політику своєї держави (прийняття геополітичного актора як старшого партнера).

Не менш важливим поняттям для подальшого аналізу є *геополітична позиція індивіда*, або *інтегральний вираз його геополітичних орієнтацій щодо конкретного геополітичного актора*. Геополітичні позиції задаються ступенем узгодженості різних установок, а також готовністю індивіда формувати думку про різні аспекти геополітичної ситуації. Всього ми виділяємо п'ять видів геополітичних позицій [13, с. 62-63]:

- негативну, характеризується переважанням негативних оцінок;
- нейтральну, що характеризується переважанням проміжних оцінок (кожна така оцінка допускає наявність як позитивних, так і негативних елементів геополітичної взаємодії);
- невизначену, що характеризується нездатністю або небажанням сформулювати думку з ключових геополітичних питань;
- амбівалентну, що характеризується наявністю повністю позитивних оцінок за одними напрямками геополітичного співробітництва та повністю негативних – за іншими;
- позитивну, характеризується переважанням позитивних оцінок.

Методи дослідження

Дизайн. Як емпіричну базу використано результати шести опитувань. Результати п'яти з них репрезентують думку дорослого населення України (від 18 років і старше), одного – населення дев'яти великих міст Півдня та Сходу України: Сум, Харкова, Северодонецька/Лисичанська (далі аналізуються разом), Маріуполя, Запоріжжя, Миколаєва, Херсону, Одеси.

Вибірки загальнонаціональних опитувань побудовані на основі стратифікації (регіон і тип населеного пункту) та квотування (стать і вік), вибірки великих міст Півдня та Сходу України (для кожного міста $N = 400^9$) – на основі квотування (стать і вік).

Ключові характеристики вибірок наведені далі (табл. 3.19). Загальнонаціональні опитування були організовані Інститутом соціології НАН України в межах дослідницького проекту «Політична культура українського

⁹ Для Северодонецька та Лисичанська $N = 200$ для кожного міста.

суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів» та соціологічного моніторингу «Українське суспільство». Опитування у великих містах Півдня та Сходу України були організовані в межах естонсько-української програми «Стійка Україна» при підтримці МЗС Естонії.

Таблиця 3.19.

Характеристики вибірок опитувань

Дослідження (дата)	N	Відсоток чоловіків	Відсоток жінок	Середній вік
Дослідження політичної культури українського суспільства (11.2018)	600	45%	55%	47,0
Дослідження політичної культури українського суспільства (05.2019)	600	45%	55%	47,0
Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАНУ (08-09.2019)	1800	45,3%	54,7%	46,1
Дослідження політичної культури українського суспільства (09.2019)	600	45,3%	54,7%	46,7
Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАНУ (09-10.2020)	1800	45,4%	54,6%	47,0
Оцінка параметрів стійкості суспільства України (05.2020)	3200	44,6%	55,4%	47,9
Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАНУ (11.2021)	1800	45,2%	54,8%	47,8

Інструменти. Для вимірювання геополітичних орієнтацій щодо Європейського Союзу та Російської Федерації використано соціологічні тести «EU-geopol» та «RF-geopol» відповідно [13, с. 191-192]. Представлення результатів зазначених соціологічних тестів здійснено за допомогою адитивних значень вказаних методик, а також класифікаторів, які дають змогу визначити геополітичну позицію респондентів на основі їх відповідей на індикатори тестів.

Окремо слід зупинитися на інтерпретаційних особливостях адитивних значень тестів. Для кожного тесту вони можуть дорівнювати від -4 до $+4$. При цьому ми виходимо з того, що значення від -2 і нижче говорять про дуже несприятливі для співробітництва геополітичні орієнтації населення, від 2 і вище – про дуже сприятливі.

Статистичний аналіз. В межах даного аналізу ми використовуємо методи описової статистики з метою окреслення найзагальнішого стану геополітичних орієнтацій населення України. Усі обрахунки здійснені в середовищі статистичної обробки R (версія 4.0.1).

**Динаміка змін геополітичних орієнтацій населення України
у 2018-2020 роках**

Для відповіді на питання про особливості зміни геополітичних орієнтацій щодо Європейського Союзу та Російської Федерації за останні два роки ми використовуємо розподіл геополітичних позицій респондентів (див. табл. 3.20-3.21).

Європейський Союз. Ставлення населення України до західної геополітичної перспективи поступово покращувалося. Якщо наприкінці 2018 року баланс між позитивними і негативними геополітичними позиціями був від'ємним (переважання негативних позицій не досягало 5%), то за два роки кількість позитивних позицій у двічі перевищила кількість негативних (табл. 3.20). Цікавим моментом є те, що у 2018 та 2019 році кількість респондентів, що мали чітку (негативну або позитивну) геополітичну позицію не перевищувала 60%. А в хвилі 2020 року їх кількість досягла двох третин респондентів.

Таблиця 3.20.

**Розподіл геополітичних позицій респондентів щодо
Європейського Союзу, %**

Геополітична позиція щодо ЄС	Опитування				
	11.2018	04.2019	08.2019	09.2019	09.2020
Негативна	31,5	29,7	23,9	20,8	21,3
Амбівалентна	11,5	9,8	8,8	10,8	5,5
Нейтральна	22,8	20,8	25,2	23,8	16,1
Невизначена	6,8	10,7	7,8	8,5	12,4
Позитивна	27,3	29,0	34,2	36,0	44,7
<i>Баланс крайніх позицій</i>	-4,2	-0,7	11,3	15,2	23,4

Російська Федерація. Ставлення населення України до Російської Федерації як до геополітичного партнера виглядає значно стабільнішим у досліджуваний період (табл. 3.21). Очевидно, що баланс між позитивними і негативними геополітичними позиціями був і залишається суттєво від'ємним. Майже в кожній хвилі відповідна величина, з невеликими флуктуаціями, знаходиться на рівні 60%. Втім в останній хвилі баланс між крайніми позиціями покращується більш ніж на 10%. Говорячи про загальну кількість респондентів із чіткою геополітичною позицією, можна відзначити відмінний у порівнянні з попереднім випадком паттерн. Так, відповідна кількість респондентів у перші чотири хвилі становили близько трьох чвертей усіх респондентів, а у 2020 році їх кількість дещо зменшилася.

Таблиця 3.21

**Розподіл геополітичних позицій респондентів щодо Російської
Федерації, %**

Геополітична позиція щодо РФ	Опитування				
	11.2018	04.2019	08.2019	09.2019	09.2020
Негативна	67,0	65,8	68,3	68,8	59,5
Амбівалентна	6,0	5,7	5,0	5,2	4,4
Нейтральна	9,8	10,0	8,8	11,2	10,5
Невизначена	8,0	9,3	7,8	7,5	13,3
Позитивна	9,2	9,2	10,0	7,3	12,3
<i>Баланс крайніх позицій</i>	-57,8	-56,6	-58,3	-61,5	-47,2

***Сучасний стан геополітичних орієнтацій населення України
щодо Європейського Союзу та Російської Федерації***

Детальний опис сучасного стану геополітичних орієнтацій передбачає відповідь на значну кількість аналітичних запитань. Втім, в межах нашого аналізу ми зосередимося на найголовніших аспектах вказаної проблеми: окремих складових геополітичних орієнтацій, сумісної поширеності геополітичних позицій, регіональних та електоральних особливостях, а також на сучасному стані геополітичних орієнтацій з точки зору багатомірної моделі.

Окремі складові геополітичних орієнтацій. Перш за все розглянемо геополітичні установки респондентів, що дозволяють сформувати уявлення про їх загальну геополітичну відкритість, оцінку продуктивності поточної геополітичної взаємодії та актуальності кооперації у сфері безпеки, а також прийняття геополітичного актора як старшого партнера.

Геополітична відкритість оцінена за допомогою питання про ступінь пріоритету співробітництва з тим чи тим геополітичним актором (табл. 3.22). З певною долею умовності, за розгляду змістовних варіантів відповіді, тобто без варіанту «Важко сказати», розподіли відповідей щодо Європейського Союзу та Російської Федерації можна назвати зворотно оберненими. В результаті часткова або повна відкритість до Європейського Союзу як геополітичного партнера становить принаймні¹⁰ 69,5%, а до Російської Федерації – принаймні 37,2%.

¹⁰ Ми вживаємо уточнення у вигляді слова “принаймні” через те, що певна кількість респондентів, які обрали варіант відповіді “Важко сказати”, можуть, насправді схилитися до ситуаційного або високого пріоритету.

Оцінка продуктивності поточної геополітичної взаємодії фіксувалася за допомогою питання щодо міри, якою геополітичний актор враховує під час взаємодії інтереси України (табл. 3.23). В даному випадку оцінки як щодо Європейського Союзу, так і щодо Російської Федерації стають більш негативними. Але якщо для Європейського Союзу модальна категорія зміщається до проміжного варіанту відповіді, а негативний та позитивний майже врівноважують один одного, то для Російської Федерації в цілому негативна картина стає ще гіршою. В результаті 61,3% опитаних вважають, що хоча б якась частина інтересів України враховується Європейським Союзом, а у випадку Російської Федерації їх кількість зменшується до 22,1%.

Таблиця 3.22.

Розподіл відповідей на питання щодо пріоритету співробітництва з ЄС та РФ (2020), %

Варіант відповіді	Європейський Союз	Російська Федерація
Низький пріоритет: співробітництво необхідно скорочувати	12,4	45,1
Ситуаційний пріоритет: інтенсивність співробітництва залежить від завдань, яка вирішуються	26,0	21,1
Високий пріоритет: співробітництво має стратегічно важливий характер	43,5	16,1
Важко сказати	18,1	17,8

Таблиця 3.23.

Розподіл відповідей на питання щодо врахування інтересів України з боку ЄС та РФ (2020), %

Варіант відповіді	Європейський Союз	Російська Федерація
Інтереси України не враховуються	23,9	63,0
Враховується менша частина інтересів України	40,0	17,1
Враховується більшість інтересів України	21,3	5,0
Важко сказати	14,8	14,9

З очевидних причин, за оцінки актуальності військового співробітництва із Європейським Союзом питання стосувалося співробітництва з

НАТО. Незважаючи на суттєво більшу кількість респондентів, яким було важко сформулювати свою думку (в обох випадках – близько 27%), загальна картина є досить чіткою (табл. 3.24). Так, абсолютна більшість респондентів вважає, що військове співробітництво з Російською Федерацією допускати не можна, й майже половина усіх опитаних дотримається думки про необхідність військового співробітництва з НАТО.

Таблиця 3.24.

Розподіл відповідей на питання щодо військового співробітництва України з НАТО та РФ (2020), %

Варіант відповіді	НАТО	Російська Федерація
Таке співробітництво не можна допускати	23,4	55,7
Таке співробітництво є необхідним	49,3	17,5
Важко сказати	27,3	26,8

Прийняття геополітичного актора як старшого партнера оцінювалося за допомогою питання про ставлення до можливого впливу Європейського Союзу та Російської Федерації на внутрішньополітичне життя України (табл.3.25). Картина з оцінками щодо Російської Федерації залишається досить схожою на оцінки вже розглянутих складових геополітичних орієнтацій. Однак, слід зауважити, що принаймні 30,0% опитаних допускають *позитивні наслідки* такого впливу. У випадку Європейського Союзу їх кількість збільшується до 66,9%. В той же час кількість респондентів, впевнених у позитивних результатах такого впливу з боку Європейського Союзу, перевищує у 4 рази кількість респондентів, які вірять у позитивний вплив з боку Російської Федерації.

Таблиця 3.25.

Розподіл відповідей на питання щодо можливого впливу на внутрішньополітичне життя України з боку ЄС та РФ (2020), %

Варіант відповіді	Європейський Союз	Російська Федерація
Цей вплив є руйнівним для України	19,2	55,6
Наслідки впливу можуть бути як позитивними, так і негативними	32,1	21,5
Цей вплив піде Україні на користь	34,8	8,2
Важко сказати	13,9	14,7

Поширеність геополітичних орієнтацій: крос-класифікація. Вище ми розглянули розподіл респондентів з точки зору їх геополітичних орієнтацій. Втім, ця інформація була представлена окремо для геополітичних позицій щодо Європейського Союзу й окремо – щодо Російської Федерації. Далі наведено найбільші за кількістю респондентів п'ять крос-класифікаційних позицій (табл. 3.26). Разом ці п'ять груп складають дві третини опитаних. Як видно, значний приріст фіксується в категорії респондентів, які позитивно оцінюють співпрацю з Європейським Союзом та негативно – з Російською Федерацією. Протягом двох років ця категорія осіб завжди була найчисельнішою та поступово збільшувалася. В той же час, кількість осіб, що займають діаметрально протилежну позицію майже не змінилася.

Таблиця 3.26.

Найбільш поширені геополітичні орієнтації: крос-класифікація, %

Позиція щодо ЄС	Позиція щодо РФ	Розмір групи у 2020 (зміни у порівнянні з 2018 роком)
Позитивна	Негативна	36,6 (+13,6)
Нейтральна	Негативна	8,7 (-7,5)
Негативна	Негативна	7,2 (-8,3)
Невизначена	Невизначена	6,9 (+5,6)
Негативна	Позитивна	6,9 (-0,1)

Отже, співвідношення осіб, які належать до однієї з вказаних антагоністичних груп значно зміцнило прозахідні та антиросійські позиції на рівні України (з 3 до 1 у 2018, з 5 до 1 у 2020). В той же час спостерігається суттєва регіональна специфіка. У Західному регіоні це співвідношення становить 118 до 1, у Центральному – 9 до 1, у Південному – 1 до 1, у Східному – 1,4 до 1, на Донбасі – 1 до 1,3¹¹.

Регіональна специфіка геополітичних орієнтацій. Очікувано, на Заході України спостерігається найсильніша підтримка європейського геополітичного вектору, а також найсильніший спротив щодо російського (табл. 3.27). Більш того, позитивну геополітичну позицію у першому випадку та негативну у другому займає абсолютна більшість опитаних.

¹¹ *Захід:* Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області. *Центр:* Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, **Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська, а також місто Київ. *Південь:* Миколаївська, Одеська та Херсонська області. *Схід:* Дніпропетровська, Запорізька та Харківська області. *Донбас:* Донецька та Луганська області. Опитування проводилися тільки на підконтрольних Україні територіях Сходу.

Схожий паттерн у розподілі позицій, які займають респонденти, фіксується і в Центрі України. Втім, він виражений дещо слабше. В цілому, населення Заходу та Центру України (сукупний розмір вибірки у нашому дослідженні – 62,2%) складають прозахідний та антиросійський ареал в межах України.

Південний та Східний регіон, а також Донбас, демонструють суттєво відмінну ситуацію. По-перше, в кожному з цих регіонів негативна геополітична позиція переважає над позитивною, незалежно від того про якого геополітичного актора іде мова – Європейський Союз чи Російську Федерацію. По-друге, незважаючи на те, що модальною геополітичною позицією в кожному з цих регіонів є негативна, її розмір не досягає абсолютної більшості.

Таблиця 3.27.

**Геополітичні орієнтації щодо ЄС та РФ
в різних регіонах України* (2020), %**

Геополітична позиція	Регіон та геополітичний актор									
	Захід		Центр		Південь		Схід		Донбас	
	ЄС	РФ	ЄС	РФ	ЄС	РФ	ЄС	РФ	ЄС	РФ
Негативна	5,6	83,3	15,1	66,6	40,3	31,3	36,4	43,6	36,0	28,1
Амбівалентна	4,0	2,8	5,6	3,3	5,7	6,6	6,5	5,1	6,1	9,6
Нейтральна	13,1	5,2	16,1	8,4	18,5	19,0	16,1	13,4	23,7	19,3
Невизначена	12,0	6,6	11,1	11,4	16,1	28,4	12,7	12,8	13,2	23,7
Позитивна	65,3	2,1	52,1	10,3	19,4	14,7	28,2	25,1	21,1	19,3
<i>Баланс крайніх позицій</i>	59,7	-81,2	37,0	-56,3	-20,9	-16,6	-8,2	-18,5	-14,9	-16,8

Таким чином, у південно-східному ареалі, включаючи Донбас (сукупний розмір вибірки у нашому дослідженні – 37,7%), спостерігається значна неоднорідність геополітичних орієнтацій серед населення. При цьому, ступінь негативу стосовно Російської Федерації та Європейського Союзу є дуже близьким на Донбасі та на Півдні України.

Геополітичні орієнтації на Півдні та Сході України. У великих містах на Сході та Півдні України спостерігається достатньо виразна гетерогенність геополітичних позицій, яка стосується більшою мірою відношення до Європейського Союзу (рис. 3.6). Якщо нейтральна геополітична позиція представлена у різних містах більш-менш рівномірно (винятком тут є

* Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області. Центр: Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська, а також місто Київ. Південь: Миколаївська, Одеська та Херсонська області. Схід: Дніпропетровська, Запорізька та Харківська області. Донбас (підконтрольні Україні території): Донецька та Луганська області.

Херсон із 39,2%), то негативна та позитивна позиції суттєво варіюються за кількістю від міста до міста. Так, найменш європейсько орієнтованим є Маріуполь, а найбільш – Запоріжжя. Окремо також можна відзначити Суми та Херсон, в яких порівняно високою є наповненість групи з невизначеною позицією. Загалом, у більшості міст (крім Запоріжжя та Сум) респонденти з негативною позицією щодо Європейського Союзу представлені більшою мірою, ніж респонденти з позитивною. Другою не менш вагомою групою є респонденти з нейтральною геополітичною позицією.

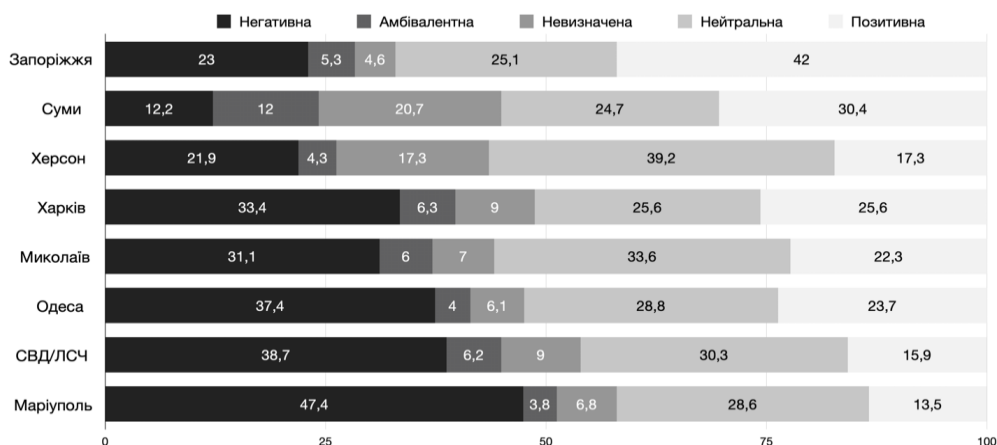

Рис. 3.6. Геополітичні орієнтації щодо Європейського Союзу у великих містах Півдня та Сходу України (2021)

У свою чергу картина геополітичних позицій щодо Російської Федерації є більш однозначною (рис. 3.7). Так, у Сумах, Запоріжжі, Херсоні, Миколаєві та Харкові абсолютна більшість населення займає негативну геополітичну позицію щодо цього геополітичного актора, а в Одесі та Северодонецьку/Лисичанську кількість її прихильників становить відносну більшість. Лише у Маріуполі відносна більшість опитаних поділяє позитивну геополітичну позицію щодо Російської Федерації. Втім, навіть у цьому місті спостерігається значне різноманіття в оцінках: фактично у ньому присутні три модальні групи (з негативною нейтральною та позитивною позиціями).

Якщо об'єднати масив усіх міст та розглянути п'ять головних крос-класифікаційних позицій (табл. 3.28), виявиться, що найбільша група респондентів займає позитивну позицію щодо Європейського Союзу та негативну – стосовно Російської Федерації. Втім, дещо більшою, порівняно з результатами населення України в цілому, є й кількість тих, хто має протилежні позиції. Так, негативно щодо Європейського Союзу та позитивно щодо Російської Федерації відноситься кожен 10-й з опитаних у великих містах Півдня та Сходу України. Також майже кожен 10-й демонструє негативні настанови по відношенню до обох геополітичних акторів.

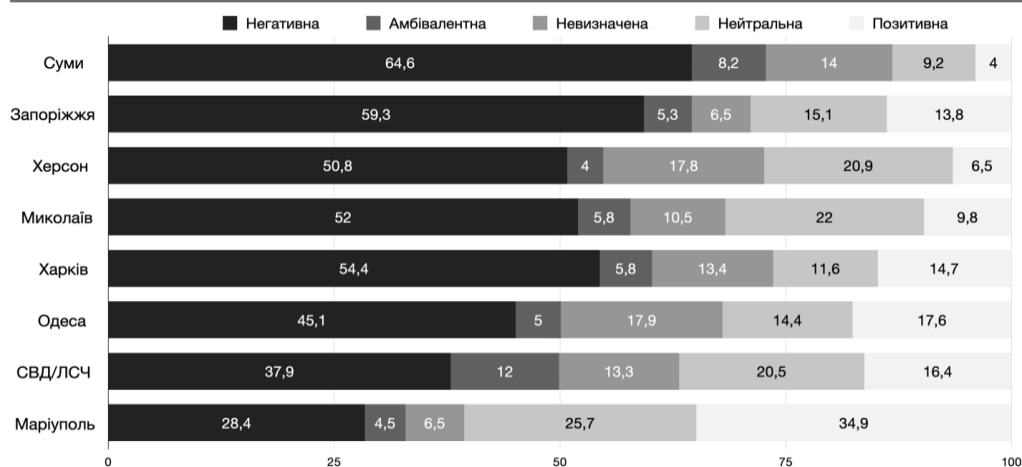

Рис. 3.7. Геополітичні орієнтації щодо Російської Федерації у великих містах Півдня та Сходу України (2021)

Таблиця 3.28.

Найбільш поширені геополітичні орієнтації у великих містах Півдня та Сходу України: крос-класифікація, %

Позиція щодо ЄС	Позиція щодо РФ	Розмір групи у 2021
Позитивна	Негативна	19,0
Нейтральна	Негативна	14,7
Негативна	Позитивна	10,4
Негативна	Негативна	9,1
Нейтральна	Нейтральна	8,5

Електоральна специфіка геополітичних орієнтацій. Можливо аналіз електоральних симпатій у розрізі геополітичних орієнтацій є найцікавішим, оскільки однією із головних складових політичного вибору індивіда є його зовнішньополітичні переваги. Важливо зазначити, що з метою надійності оцінок, в цій частині аналізу ми приділимо увагу найбільш розповсюдженим електоральним позиціям (n_i яких у вибірці становить 100 або більше респондентів).

Серед потенційного електорату політичних партій «Батьківщина», «Європейська солідарність» та «Слуга народу» абсолютну більшість становлять індивіди, що займають позитивну геополітичну позицію щодо Європейського Союзу (табл. 3.29). Однак особливо треба виділити прихильників Європейської солідарності, серед яких 8 з 10 опитаних орієнтовані на

Європейський Союз, а кількість противників західного геополітичного вектору становить лише близько 3%.

Окреме місце займають прихильники Опозиційної платформи «За життя» та ті, хто не планують приймати участь у парламентських виборах. І якщо серед останніх кількість осіб з негативними та позитивними поглядами щодо співпраці з Європейським Союзом є майже однаковою, то абсолютна більшість електорату Опозиційної платформи «За життя» займають негативну геополітичну позицію.

Таблиця 3.29.

Геополітичні орієнтації щодо ЄС в різних групах електорату (2020), %

Геополітична позиція	Електоральні уподобання*					
	ЄвС	СН	Б-на	Не визн.	Не план.	ОПЗЖ
Негативна	2,9	14,9	15,7	17,1	27,1	55,2
Амбівалентна	1,4	6,0	6,8	5,2	7,4	3,3
Нейтральна	10,7	16,6	15,7	17,9	17,1	16,0
Невизначена	5,0	10,2	9,8	16,2	16,0	10,5
Позитивна	80,0	52,3	52,0	43,6	32,2	14,9
<i>Баланс крайніх позицій</i>	<i>77,1</i>	<i>37,4</i>	<i>36,3</i>	<i>26,5</i>	<i>5,1</i>	<i>-40,3</i>

* Скорочення для цієї та наступної таблиці: Б-на – Батьківщина, ЄвС – Європейська солідарність, ОПЗЖ – Опозиційна платформа «За життя», СН – Слуга народу, Не визн. – не визначився з партією, Не план. – не планую голосувати.

У випадку геополітичних позицій щодо Російської Федерації до симпатиків політичних партій «Батьківщина», «Європейська солідарність» та «Слуга народу» також додається група респондентів із невизначеною позицією (табл. 3.30). В усіх цих групах абсолютна більшість займає негативну геополітичну позицію. Знову ж таки, серед вказаних груп саме електорат Європейської солідарності є найбільш консолідованим.

Цікаво, що прихильників Опозиційної платформи «За життя» не можна з упевненістю назвати прибічниками співпраці з Російською Федерацією, оскільки співвідношення між кількістю респондентів, які займають позитивну та негативну геополітичну позицію, становить 3 до 2. Втім, можливим поясненням такої ситуації є небажання окремих респондентів розкривати свої справжні геополітичні уподобання щодо Російської Федерації. Так, кількість прихильників Опозиційної платформи «За життя» у

вибірці, які займають невизначену геополітичну позицію по відношенню до Росії, є найбільшою, якщо розглядати респондентів із чіткими електоральними уподобаннями.

Таблиця 3.30.

Геополітичні позиції щодо РФ в різних групах електорату (2020), %

Геополітична позиція	Електоральні уподобання*					
	ЄвС	Не визн.	СН	Б-на	Не план.	ОПЗЖ
Негативна	87,1	64,3	61,5	60,8	46,1	23,3
Амбівалентна	3,6	4,1	5,6	2,0	5,2	5,6
Нейтральна	2,9	8,1	12,8	7,8	14,9	17,8
Невизначена	3,6	14,7	10,3	10,8	21,9	17,8
Позитивна	2,9	8,7	9,8	18,6	11,9	35,6
<i>Баланс крайніх позицій</i>	-84,9	-55,6	-51,7	-42,2	-34,2	12,3

Ключові проблеми

Напрямок розвитку геополітичних орієнтацій. Оцінюючи зміни геополітичних орієнтацій щодо Європейського Союзу, слід вказати на їх позитивну динаміку. При цьому вказані зміни почалися у проміжок між квітнем та серпнем 2019 року, тобто приблизно через 2 роки після повного вступу у силу Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Ймовірно саме поглиблення справжніх євроінтеграційних процесів, результатами яких змогли скористатися широкі верстви населення України є ключовим фактором позитивних змін. В той же час агреговане адитивне значення тесту «EU-geopol» станом на вересень 2020 року (0,7) вказує на те, що в загальнонаціональному масштабі ще зарано говорити про прозахідну геополітичну спрямованість (від 2,0 і вище). До стану такої геополітичної свідомості найближче знаходиться населення Заходу України (1,8), а населення Центру України, умовно кажучи, пройшло половину шляху (1,1). На Півдні (-0,41), Сході (-0,27) та на Донбасі (-0,52) євроінтеграційну ситуацію можна назвати ще досі несприятливою.

В свою чергу зміни геополітичних орієнтацій щодо Російської Федерації майже не відбувалися, за виключенням несуттєвого покращення у 2020 році. На даний момент ситуація в цілому по Україні (-1,7) є близькою до антиросійської (від -2,0 і нижче). При цьому на Заході (-2,9) та в Центрі України (-2,1) геополітичні орієнтації слід назвати саме антиросійськими, а ось на Півдні (-0,7), Сході (-0,8) та на Донбасі (-0,2) вони просто знаходяться у помірному негативному спектрі.

Геополітичні установки. Оцінки Європейського Союзу та Російської Федерації в якості геополітичних партнерів демонструють два відмінних патерни. У випадку Європейського Союзу різні установки мають відмінну специфіку, а у випадку Російської Федерації – спільну.

В останньому випадку такі характеристики як загальна геополітична відкритість, оцінки продуктивності поточної геополітичної взаємодії та актуальності кооперації у сфері безпеки, а також відношення до геополітичного актора як до старшого партнера отримують серед респондентів переважно негативні реакції.

У випадку ж Європейського Союзу за переважної геополітичної відкритості, а також визнання важливості співробітництва у військовій сфері, оцінки продуктивності поточної геополітичної взаємодії та відношення до геополітичного актора як до старшого партнера є більш суперечливими.

Крос-класифікаційний вимір геополітичних позицій. Одним з ключових результатів розвитку геополітичних орієнтацій населення України є значне збільшення частки осіб, що позитивно сприймають західний вектор розвитку України та негативно – східний. В цей же час кількість осіб з протилежними геополітичними позиціями залишилась майже незмінною.

Найсильніше цей результат проявляється на Заході та в Центрі України. А ось в інших макрорегіонах співвідношення протилежних позицій є майже однаковим. Це вказує на те, що імовірність певного політичного напруження з приводу зовнішньополітичного вектору розвитку існує перш за все в південних та східних областях України, а також на Донбасі. В інших місцях України чітка проросійська позиція вже зараз опинилася у статусі маргінальної.

Важливим показником також є зменшення загального геополітичного негативізму, який визначається кількістю опитаних, що дотримуються негативною геополітичною позицією як щодо Європейського Союзу, так і щодо Російської Федерації. Так, розмір відповідної групи зменшився більш ніж у двоє і становить менше 10%. Ця тенденція також може свідчити про успіхи євроінтеграційних процесів в Україні.

Регіональна та електоральна специфіка. В регіональному значенні Україна умовно ділиться на *два великі регіони*. Для першого, що складається з Західної та Центральної України, характерні чіткі прозахідна та антиросійські позиції. На інших територіях як Європейський Союз, так і Російська Федерація отримують значну кількість негативних оцінок, які дещо переважають над позитивними. Ми вважаємо, що ситуація в Південній та Східній Україні, а також на Донбасі, свідчать про трансформацію геополітичних орієнтацій відповідної частини населення.

В той же час, з електоральної точки зору можна виокремити три групи¹²: 1) потенційних виборців політичних партій «Слуга народу», «Батьківщина», «Європейська солідарність», а також тих, хто на момент опитування ще не визначився; 2) потенційних виборців Опозиційної платформи «За життя»; 3) абсентеїстів, або тих, хто не планує приймати участь у виборах. Перша група є переважно прозахідною, а також антиросійською. Друга демонструє невелике переважання проросійських оцінок над антиросійськими, але водночас значно виразніше несприйняття західного вектору. Остання ж група переважно негативно оцінює східний вектор співробітництва, а щодо західного кількість негативних та позитивних оцінок є дуже близькою.

Отже, регіональний та електоральний чинники, умовно кажучи, демонструють вектори сил, що будуть визначати динаміку змін геополітичних орієнтацій населення України. Якщо Західні області вже реалізували потенціал відповідних змін, то в центрі продовжиться зміцнення євроінтеграційного вектору. А ось ширшому прийняттю західного вектору розвитку на Півночі, Сході, а також на Донбасі, будуть заважати окремі політичні сили, які мають досить високу підтримку в цій частині України.

Список використаних джерел

1. «Довести пріоритетність відкриттів за українськими науковцями» (Інтерв'ю президента НАН України Б. Патона). URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=4430>
2. «Зелені» інвестиції у сталому розвитку: світовий досвід та український контекст. Київ: Видавництво «Заповіт», 2019. 316 с.
3. Андерсон, Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / пер. с англ. Москва: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2016. 416 с.
4. Апокин И. А. Реформы в России. Москва: Юниверс, 2003. 135 с.
5. Балюк С., Клаунінг Н., Четвертухіна Л., Коваль-Гончар М. Екологічні тренди в Україні: погляд громадян. Звіт за результатами соціологічного опитування. Київ: Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, 2021. 58 с.
6. Белинская М.М., Корольчук О.Л. Роль национальной резильентности в формировании эффективного публичного управления. *Годишник на департамент «Администрация и управление».* Софія: Нов български университет. 2018. Т. 3. С. 24–45

¹² Звичайно ми розглядаємо лише проаналізовані групи, а не всі можливі.

7. Более 80% выпускников вузов хотят работать за границей. URL: <http://finance.bigmir.net/career/13477-Bolee-80--vypusknikov-vuzov-hotjat-rabotat--za-granicej>
8. В ЄС немає настільки корумпованих країн, як Україна - європейський аудитор. *Європейська правда*. 30.09.2021. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/09/30/7128458/>
9. Вишняк О. Ставлення громадян до унітарно-федеративного устрою України. *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2012. С. 97–105.
10. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. Киев: Абрис, 1994. 168 с.
11. Головаха Є. Сучасна політична ситуація й перспектива державно-політичного та економічного розвитку України. *Політичний портрет України*. 1993. № 4. С. 1–13.
12. Грига В. Ю., Рижкова Ю. О. Державне фінансування досліджень і розробок в окремих країнах Центральної та Східної Європи: сучасний стан та особливості розподілу коштів. *Наука та наукознавство*. 2021. №3 (113). С. 50- 75.
13. Дембіцький, С. Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 196 с.
14. Задоя А. А. Деиндустриализация в Украине: «Двадцать лет спустя». *Академічний огляд*. 2012. №1(36). С. 26-35.
15. Звіт про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій станом на 01.01.2021 (форма № 5-ПФ). 2021. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2128293-zvit-pro-rozpodil-pensioneriv-za-rozmiramy-pryznachenyh-misyachnyh-pensij-stanom-na-01-01-2021-forma-5-pf/>
16. Злобіна О. Особливості мобілізації людського потенціалу в кризових умовах. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони та М. Шульги*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. С. 165-174.
17. Кліматична (не)справедливість: вплив зміни клімату на вразливі соціальні групи в містах України. Київ: Представництво Фонду ім. Бьолля в Україні, 2020. 72 с.
18. Костриця В. І., Бурлай Т. В. Дисбаланси і дивергенція у сфері зайнятості: підходи ЄС та України до їх подолання. *Український соціум*. 2020. №1(72). С. 83–107. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083>
19. Назаренко Ю. Можливості громадянської участі в інвентаризації зелених насаджень у Києві: звіт за результатами фокус-групової дискусії. Київ: Аналітичний центр CEDOS, 2021. 14 с.

20. Обух В. Украина – самая бедная страна Европы: почему, как, когда изменения... 2018. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-economy/2557813-ukraina-samaa-bednaa-strana-evropy-pocemu-kak-kogda-izmenenia.html>
21. Оdotюк И. В. Шаг вперед и два назад – декларации и реальность государственной политики развития науки, инноваций и высокотехнологичного производства в Украине. *Экономика Украины*. 2018. №10. С. 127–141.
22. Ореховская, Н. А. Проявление национальной стойкости в массовом сознании россиян. *Гуманитарий Юга России*. 2017. №6(2). С. 89-96.
23. Панина Н.В. Социальное самочувствие и тенденции формирования ценностно-нормативной системы общества. *Панина Н.В. Избранные труды по социологии: В 3 томах. – Том II: Теория методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения / Сост., ред., вступ. статья Е. И. Головахи*. Київ: Факт, 2008. С.121-154.
24. Панина Н.В. Социальный статус и стиль жизни личности. *Панина Н.В. Избранные труды по социологии: В 3 томах. – Том I: Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики / Сост., ред., вступ. статья Е. И. Головахи*. Київ: Факт, 2008. С. 13-29.
25. Петрушина Т., Арсенко А., Буткалюк В. Куди йде Україна у XXI сторіччі? Соціальні зміни в українському суспільстві за умов економічної глобалізації: соціологічний вимір. Наукова доповідь. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. 106 с.
26. Пирожков С.І., Божок Є.В., Хамітов Н.В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник НАН України*. 2021. № 8. С. 74–82.
27. Покальчук О. Національна стійкість: спільні уроки. *Дзеркало тижня*. 1-7 грудня 2018р. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/nacionalna-stiykist-spilni-uroki-295765_.html
28. Попович А., Булкин И. Так как же нам быть с наукой? URL: <https://commons.com.ua/ru/neveselye-strochki/>
29. Попович О. На яке майбутнє може сподіватися українська наука. URL: <http://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188/>
30. Рейтинги і напрям розвитку країни: громадська думка українців після двох років президентства Володимира Зеленського. URL: <https://dif.org.ua/article/rejtingi-i-napryamok>
31. Рибачук В. П., Овчарова Л. П. Державне фінансування досліджень і розробок за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки: національні особливості. *Наука та наукознавство*. 2021. №3 (113). С. 20 - 38.
32. Статистичний щорічник України за 2011 рік. Київ: ТОВ «Август Трейд», 2012. 552 с.

33. Статистичний щорічник України за 2012 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2013. 534 с.
34. Статистичний щорічник України за 2017 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2018. 482 с.
35. Статистичний щорічник України за 2018 рік. Житомир: ТОВ «БУК-ДРУК», 2019. 465 с.
36. Стегній О. Екологічний рух як колективний актор альтернативної екологічної політики. *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка*. Київ, 2019. С.244–269.
37. Стегній О. Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків. Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. 380 с.
38. Стегній О. Принципи сталого розвитку: що про них знає населення та державні службовці України? (за результатами соціологічного дослідження). Київ: Програма розвитку ООН, Глобальний екологічний фонд, 2014. 152 с.
39. Указ Президента України №479/2021 про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості». *Сайт Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>
40. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. вип.7 (21). Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. 547 с.
41. Услышать Детройт. Поможет ли индустриализация спасти Украину. Интервью Эрика Райнерта журналу «Фокус». URL: <https://focus.ua/politics/371697/>
42. Уявлення та пріоритети громадян України у сфері охорони довкілля та сталої енергетики. Аналітичний звіт за результатами національного соціологічного опитування. Київ: Програма розвитку ООН в Україні, 2018. 133 р.
43. Хейдметс М. Социально-психологические проблемы жилой среды (аспект персонализации среды). *Человек, среда, общение*. Таллинн, 1980. С.41–45.
44. Хилько М.І. Екологічна безпека України. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. 267 с.
45. Чи готові українці до зміни клімату? Київський міжнародний економічний форум, 2019. Звіт за даними опитувань 2014-2019 рр. URL: <http://reform.energy/media/1240/dd0eb911e2104a1407d5538084ce2a3c.pdf>
46. Чижевський Б. Г., Шевченко М. М. Інноваційний розвиток: чому відсутня політична воля та запроваджується виконавча та фінансова блокада. 2016. URL: <https://kno.rada.gov.ua/fsview/74727.html>.
47. Чухно А. Хозяйственный механизм и пути его совершенствования на современном этапе. *Экономика Украины*. 2007. №4. С. 36–42.
48. Чухно А. Хозяйственный механизм и пути его совершенствования на современном этапе. *Экономика Украины*. 2007. №3. С. 60–67.

49. Шнипко О. С. Інноваційний дефолт України: економіко-технологічний контекст. Київ: Генеза, 2009. 248 с.
50. Яка роль НАТО у зміцненні національної стійкості України. Сайт Українського кризового медіа-центру. URL: <https://uacrisis.org/uk/stijkist-nato>
51. GDP per capita, PPP (constant 2011 international \$) – Ukraine (s.a.). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.KD?locations=UA>
52. GDP, PPP (constant 2011 international \$) – Ukraine (s.a.). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.KD?locations=UA>
53. GfK: купівельна спроможність українців – найнижча в Європі. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2804661-gfk-kupivelna-spromoznist-ukrainciv-najnizca-v-evropi.html>
54. How much does your country invest in R&D? URL: <http://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending>
55. Seeman, M. (1991). Alienation and anomie. In J. Robinson, P. Shaver, & W. Lawrence (Eds.), Measures of social psychological attitudes. Vol. 1. Measures of personality and social psychological attitudes. P. 291–372.
56. Special Eurobarometer 468. October 2017. «Attitude of European citizens toward the environment». Report. 161 p.

РОЗДІЛ 4.

СТРАТЕГІЯ ВИПЕРЕДЖЕННЯ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ: ВЗАЄМОДІЯ ІНСТИТУЦІЙ

4.1. Основні види гібридних загроз та правові основи забезпечення конструктивної взаємодії інститутів держави і суспільства

Гібридні війни та руйнування світового порядку

Протистояння держав і різноманітних недержавних акторів протягом історії людства ніколи не зводилося до суто військових засобів. Історія гібридних методів ведення воєн є не лише напрямом, а й цілою перспективною сферою наукових досліджень. Але в контексті безпосередніх практичних потреб доцільно аналізувати сучасні форми їх використання й осмислення.

Зазвичай дослідники ігнорують політичні й правові обставини, що сприяли появі сучасних гібридних воєн як феномена, а не лише як окремих «неконвенційних» (у розумінні міжнародного гуманітарного права і особливо IV Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р.) методів протистояння держав, а натомість зосереджуються лише на нових технологіях останнього. На нашу думку, важливою передумовою появи гібридних воєн стала *заборона війни у міжнародному праві*, що, безумовно, відобразило суттєві зміни у світогляді значної частини людства.

Сучасна і всезагальна форма заборони війни у міжнародному праві представлена у Статуті ООН, який починається з декларації рішучості об'єднаних націй «позбавити прийдешні покоління жахів війни», «жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди, і об'єднати наші сили для підтримки міжнародного миру та безпеки, і забезпечити прийняттям принципів і встановленням методів, щоби збройні сили використовувалися не інакше, як у спільних інтересах». У цьому документі передбачається заборона агресивної війни та колективні заходи для «запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру» (ст. 1). Ці принципи послідовно розкривалися й удосконалювалися в наступних актах ООН.

Безумовно, суперечки між державами, територіальні й інші претензії, економічна та інша конкуренція, а також екзистенційні суперечності на рівні ідентичності нікуди не зникли разом із забороною традиційного способу їх вирішення. Але цілковита делегітимація війни поставила перед потенційними агресорами загрози не лише репутаційних втрат, а й економічної та політичної ізоляції, можливого міжнародного санкціонування збройного вторгнення третіх держав та їх коаліцій. У цих умовах мали виникнути нові чи удосконалитися старі форми протистояння без формального проголошення чи визнання війни.

Як зазначають науковці, сучасний поворот до більш відкритої конфронтації та посилення односторонності дій держав відбувся в умовах значних технологічних нововведень. «Технологічний прогрес... відкрив нові шляхи для іноземного втручання та підривної роботи у формі фальшивих новин, впливу на вибори та кібер-шпіонажу. В результаті сучасні суспільства стали більш вразливими до актів тероризму і до ворожого впливу й втручання» [1].

Вважається, що концептуалізація гібридних методів протистояння розпочалася з узагальнення у США досвіду ведення складених (багатокомпонентних) воєн як поєднання дій регулярних та іррегулярних військ. На основі цього щонайпізніше у 1998 р. у США було запропоновано термін «гібридні методи ведення війни» [2]. Водночас очевидно, що це поняття ще не було усталеним. Наприклад, у Національній оборонній стратегії США 2005 р. серед загроз, окрім традиційних воєнних, було названо також нові: «іррегулярні, терористичні і дезорганізаційні загрози, пов'язані із застосуванням новітніх технологій і розраховані на неочікуваний руйнівний ефект (кібербезпека, використання соціальних мереж тощо)» [3].

Без використання поняття «гібридна війна» у 2007 р. узагальнив особливості сучасних воєн високопоставлений офіцер спецслужб Ізраїлю Й. Купервассер. На його думку, традиційно більшість воєн чітко визначалася часом, місцем, централізованим процесом прийняття рішень і очевидною військовою присутністю. Але протягом останніх десятиліть характер ведення воєн поступово змінюється: протистояння стає практично безперервним, з короткотривалими високоінтенсивними діями; основні дії здійснюються невеликими військовими формуваннями, що уникають ідентифікації із своєю державою; у зв'язку з повсюдністю ворожих індивідів і груп зникає чітко визначений район бойових дій, а разом із ним і пріоритетні завдання із захисту кордону і утримання лінії фронту; процес прийняття рішень опонентом має прихований характер; замість законності дій значення набуває переконання і переконування в їх легітимності й делегітимізація дій

противника, що висуває на пріоритетне місце інформаційно-пропагандистську діяльність; об'єктом нападу часто стає цивільне населення; демократичні й гуманістичні норми та цінності ліберальних демократій обмежують арсенал засобів ведення нових воєн західними країнами, що робить їх більш вразливими. Як зазначив Й. Купервассер, «сучасні «битви» є іспитом на витривалість й стійкість усього суспільства» [4]. Американський аналітик Дж. МакКен у 2008 р. наголошував, що «гібридні конфлікти є війнами повного спектра як з фізичним, так і з концептуальним вимірами: перший є боротьбою з озброєним ворогом, а другий є ширшою боротьбою за контроль та підтримку населення зони війни, підтримку внутрішніх фронтів сторін конфлікту та підтримку світового співтовариства» [5].

У стратегічному документі Міністерства оборони Великої Британії 2010 р. «Майбутній характер конфліктів» гібридні або складені загрози визначалися як застосування державами чи недержавними акторами «одночасно всіх видів війни, включно із сучасною конвенційною зброєю, іррегулярною тактикою, тероризмом і руйнівними злочинними діями для дестабілізації існуючого порядку», децентралізованого планування та виконання дій [6].

У інструкції Армії США 2010 р. гібридна загроза визначалася як «різноманітне і динамічне використання регулярних збройних сил, нерегулярних формацій та/чи кримінальних елементів, поєднане для досягнення взаємно посилюючого ефекту». Тому пропонувалося готуватися до нових конфліктів (та трансформації існуючих), де противник, окрім збройних сил, може неофіційно використовувати також підконтрольні йому відносно автономні угруповання, не обмежені нормами і звичаями міжнародного права, з відповідними методами, включно з тероризмом і невідбирковим насиллям. Серед гібридних засобів документ називає використання ЗМІ, цифрових мереж, технологій, корупції з метою створення нестабільності та відчуження населення від власних збройних сил [7].

Одне з перших монографічних узагальнень гібридних загроз, здійснене у 2011 р. майором Б. Флемінгом, викладачем Школи поглибленого військового навчання Армії США, визначило гібридну війну як не обмежене загальноприйнятими правовими нормами і правилами ведення воєн операційне (між стратегією і тактикою) мистецтво, а її використання – як «потенційну зміну парадигми, доктринальну та організаційну революцію у військовій справі». Як наголошував автор, гібридні загрози – це невичерпна методологія і суміш дій, що «обходить когнітивні межі традиційної характеристики загроз і застосування організованого колективного насилля» та не піддається класифікації. Асиметричний і непередбачуваний характер гібрид-

них засобів дає змогу слабшому актору, не обмеженому цивілізованими звичаями, а також «когнітивними і географічними межами», одержувати перевагу над сильнішим опонентом. При цьому саме цивілізованість однієї із сторін протистояння виявляється її операційною вразливістю. Б. Флемінг прогнозував різке збільшення використання гібридних методів протистояння протягом найближчого десятиліття, що принципово змінить операційне середовище. Тому він закликав змінювати «лінійне мислення» американських військових, «засноване на фундаменталізмі брудних чобіт та антиінтелектуальному редукаціонізмі». Як зазначав Б. Флемінг, «гібридні загрози осмислюють реалії середовища та притаманні йому складність і взаємозв'язки». У той час як традиційні актори транслиують стратегічний намір у тактичні дії, гібридні актори «прагнуть сформувати умови для стратегічної можливості» та не допустити домінування традиційних акторів. Тому «гібридна загроза не має постійної форми, але трансформується та адаптується до умов, у яких перебуває, щоби діяти, виживати та досягати сприятливої переваги»; вона «нехтує часом і простором для досягнення результату через виснаження», використовуючи відчуті слабкості й вразливості опонента [8].

Осмислення нового характеру воєн відбулося і в Росії. У Воєнній доктрині РФ 2010 р. особливістю сучасних воєнних конфліктів названо «комплексне застосування військової сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невоєнного характеру, які реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення і сил спеціальних операцій» [9]. На початку 2013 р. ці положення було розвинуто начальником Генерального штабу РФ В. Герасимовим, що дало підстави аналітикам назвати нову формулу «нелінійної війни» доктриною Герасимова: «Акцент методів протиборства, що використовуються, зміщується у бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невоєнних заходів, які реалізуються із залученням протестного потенціалу населення. Все це доповнюється воєнними заходами прихованого характеру, в тому числі через реалізацію інструментів інформаційного протиборства і через дію сил спеціальних операцій. До відкритого застосування сили, зазвичай під виглядом миротворчої діяльності і кризового врегулювання, перехід робиться тільки на певному етапі, в основному для досягнення остаточного успіху в конфлікті» [10]. Експомічник Президента РФ В. Сурков запропонував такі елементи гібридної війни: «1) хибно-цільове програмування партнера-противника через «коопераційну модель», під прикриттям якої реалізується програма його крипто-деструкції; 2) трансформація визначеностей і станів у сукупність невизначеностей,

хаотизація причинно-наслідкових ланцюжків; 3) управління хаосом через швидкі рішення, ініціативні дії та превентивні заходи щодо інших акторів; 4) впорядкування хаосу, реінжиніринг простору, отримання нової реальності через синергетику» [11].

В Україні природа і особливості гібридної війни стали предметом наукових досліджень переважно після анексії Криму й окупації частин Донецької й Луганської областей Росією. Зокрема, автори найбільш відомої й докладної монографії за редакцією академіка В.П. Горбуліна «Світова гібридна війна: український фронт» розглядають гібридну війну як світове протистояння, що прийшло на зміну холодній війні, й відбувається між сферами стабільності й сферами невизначеності, полягає у постійній напрузі, що може набувати форм збройного конфлікту чи протистояння в інших формах. Цей вид війни автори визначають як «воєнні дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей». При цьому принциповою для розуміння специфіки гібридної війни вчені вважають «ідею функціонального перетворення на зброю традиційно невоєнних засобів силового впливу та об'єднання їх на цій підставі з власне військовими методами» [12].

Як зазначає В.П. Горбулін, навіть після років війни вчені не можуть представити цілісне бачення гібридної війни. Адже «весь сенс гібридного методу ведення глобальної війни як такої полягає в тому, що конкретні методи повторюються нечасто, а якщо повторюються, то не виходять за межі нормативно-правових параметрів демократичних систем». На думку вченого, підсумком гібридної війни останніх років стало руйнування світового порядку, й зокрема міжнародного права, але й надалі ставкою у війні залишається демократична модель державності.

Сучасні підходи до визначення гібридних загроз

Серед гібридних загроз В.П.Горбулін виокремлює *зовнішню* і *внутрішню*. Зовнішня полягає у прагненні Росії «розколоти українське суспільство, деморалізувати його, зруйнувати трансформацію і повернути Україну до зрозумілого агресору стану: корумпованого, авторитарного, глибоко вторинного щодо агресора». Внутрішня загроза полягає, зокрема, у політичному популізмі, «порожнечі обіцянок, агресії і жадобі влади» внутрішніх гравців. Один із шляхів протидії цим загрозам вдосконалення організації суспільства – це «процеси політичної консолідації, забезпечення успішності реформ і побудова держави, здатної захистити демократію від масштабної гібридної загрози з боку агресора» [13].

Як зазначається у недавньому колективному монографічному дослідженні «Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і Східного партнерства», особливістю гібридної війни є те, що вона «ведеться замасковано з використанням переважно нелінійних тактик і націлена не на захоплення усієї території країни, хоча не виключається взяття під контроль окремих територій, а на отримання патронату над державою, який досягається через вплив на населення, політикум, бізнес, силові структури». Саме тому ключовим елементом протидії гібридним загрозам, на думку науковців, є підвищення стійкості суспільства [14].

Автори цієї монографії виокремлюють слабкі місця безпеки України та відповідні гібридні загрози [15], які ми можемо згрупувати і визначити так:

1. *Нестабільність державної влади* (конфлікти між політичними силами, вплив корпорацій на органи влади, недостатня професійність державної служби). Загрози: дестабілізація діяльності органів влади, їх дискредитація, а також цілеспрямована дискредитація іміджу держави, нарощування протестного потенціалу суспільства проти неефективної влади (зокрема, за допомогою диверсій щодо критичної інфраструктури, кібератак, резонансних убивств, вкиду компромату тощо).

2. *Військові проблеми* (корупція у сфері оборони, незавершеність системи територіальної оборони, неповне виконання соціальних зобов'язань щодо учасників ООС та звільнених військовослужбовців та ін.). Загрози: діяльність контрольованих агресором незаконних збройних формувань, парамілітарних і кримінальних угруповань, диверсійних груп, що може бути активізована у певний момент для створення хаосу, дискредитації силових відомств і патріотичних рухів у суспільстві, захоплення влади чи знищення важливих об'єктів, нелегальне поширення зброї, руйнація агресором військово-промислового комплексу.

3. *Корупція і недостатній професіоналізм* у органах охорони правопорядку та на митниці. Загрози: вербування посадовців з метою гальмування роботи відомств, їх дискредитації, використання кримінальних угруповань для досягнення цілей агресора.

4. *Проблеми інформаційної безпеки* (неефективна протидія поширенню в ЗМІ дезінформації та контенту антиукраїнського змісту, недостатнє нормативне забезпечення і неефективність роботи органів влади щодо припинення діяльності відповідних ЗМІ, недостатнє технічне забезпечення трансляції радіо- і телеканалів України на окупованих територіях). Загрози: вкорінення у свідомості громадян російських інформаційних наративів, їх деморалізація і дезорієнтація, дискредитація органів державної влади України, негативний вплив на суспільну думку держав – партнерів України з

метою ослаблення підтримки України і легітимації анексії Криму, ідентифікація громадян України себе з російським інформаційним дискурсом, штучна актуалізація регіональних, етнічних, релігійних, мовних та інших відмінностей громадян для розколу суспільства, інформаційне відчуження окупованих територій від інформаційного і культурного простору України, поліпшення образу та виправдання дій агресора.

5. *Проблеми кібербезпеки* (недостатня захищеність інформаційних мереж, низький рівень інформаційної культури). Загрози: кібератаки проти органів державної влади, об'єктів стратегічної та критичної інфраструктури, збір інформації, шпигунство.

6. *Економічна сфера* (використання бізнесу для посилення залежності держави від агресора, маніпулювання фінансовими ресурсами, включно з виводом капіталів та перекладенням боргів на державний бюджет, узаконення російських капіталів через їх українських номінальних власників). Загрози: збереження чи встановлення безпосереднього чи опосередкованого контролю агресора над важливими економічними активами, диверсії та саботаж, руйнування стратегічних підприємств, дискредитація економічної політики держави, створення умов для соціального незадоволення і протестів.

7. *Енергетична сфера* (залежність від поставок газу з Росії та нафтопродуктів з Білорусі, дефіцит енергетичного вугілля). Загрози: можливість припинення Росією транзиту газу через Україну, можливість припинення поставки нафтопродуктів і вугілля, що призведуть до економічної та соціальної кризи.

8. *Етнічні, релігійні й мовні проблеми* (недостатня врегульованість сфери етнічних і релігійних відносин, проблеми впровадження українізації у сфері використання мов). Загрози: політизація етнічних і релігійних груп, інспірація Росією та іншими державами регіонального сепаратизму в Україні, плекання ксенофобії й радикалізму, фрагментація суспільства, дестабілізація ситуації.

9. *Гуманітарна політика* (недостатність і викривленість знань про історію України, збереження радянських ідеологічних настанов, міфів і уявлень, недостатня ефективність державної політики у цій сфері). Загрози: просування Росією наративів зближення та возз'єднання двох держав, підтримка нею створення проросійських організацій і рухів, її вплив на електоральні настрої громадян, пропагування і стимулювання політичного регіоналізму і розколу України з використанням історичної ідеології, фрагментація суспільства, викривлення і дискредитація уявлень про процеси українського державотворення, гальмування процесів розвитку громадянської української нації.

*Трактування гібридних загроз та національної стійкості
у стратегічних документах НАТО*

Протягом останнього десятиліття гібридні загрози та шляхи протидії їм було осмислено в *стратегічних документах НАТО та Європейського Союзу*. В часи «холодної війни» ключовою для спільної політики держав-учасниць НАТО щодо протидії зовнішнім загрозам була ст. 3 Північно-атлантичного (Вашингтонського) договору 1949 р., згідно з якою «сторони, окремо і разом, шляхом постійної й ефективної самопомоги і взаємної допомоги, будуть підтримувати і розвивати свою індивідуальну та колективну спроможність протистояти збройному нападу». Але передбачене у ст. 5 і 6 щодо взаємної і колективної допомоги бачення безпеки і нападу формально обмежувалося збройним нападом на територію, збройні сили, флот та літаки [16].

Звичайно, стратегічні документи НАТО і національне законодавство держав-учасниць у контексті протидії зовнішнім загрозам передбачали також заходи щодо «цивільної готовності», що нині визначається як «планування щодо цивільних надзвичайних ситуацій» і загалом відповідало радянському розумінню цивільної оборони. Цю сферу було добре організовано і забезпечено ресурсами, але у 1990-х відповідне фінансування було суттєво зменшено [17]. З часу закінчення «холодної війни» військові бюджети було значно скорочено, а більшість ресурсів, об'єктів оборони й критичної інфраструктури приватизовано, механізми і спроможності територіальної оборони зникли. Водночас суспільства стали більш вразливими через взаємозалежність у всіх сферах і технологічність, інформатизацію [18].

Поняття гібридної загрози як поєднання державами та недержавними акторами конвенційних та неконвенційних засобів ворожих дій було включене до Стратегічного концепту НАТО і «Доктрини Кепстоун» НАТО у 2010 р. [19]. Але можна стверджувати, що саме нові виклики, насамперед з боку Російської Федерації, та дії ІДІЛ звернули увагу НАТО на гібридні загрози. Зокрема, у 2014 р. Генеральний секретар НАТО А. Расмуссен звинуватив Росію у веденні гібридної війни й визначив останню як «комбінацію військових дій, прихованих операцій і агресивної програми дезінформації» [20].

У 2015 р. на саміті міністрів закордонних справ держав-учасниць НАТО було ухвалено стратегію щодо ролі цієї організації у протидії гібридній війні, в якій підкреслюється основна відповідальність держав-учасниць за протидію гібридним загрозам. НАТО збиратиме і поширюватиме інформацію щодо гібридної активності, для чого у межах Об'єднаного департаменту розвідки і безпеки у структурі Штаб-квартири НАТО

засновується *відділ гібридного аналізу*. НАТО допомагатиме державам-учасникам виявляти їх вразливості та посилювати їх власну стійкість, надаватиме експертну і методичну допомогу в сферах цивільної оборони, запобігання і ліквідації наслідків хімічних, біологічних, радіологічних та ядерних катастроф, захисту критичної інфраструктури, стратегічних комунікацій, захисту цивільного населення, кібербезпеки, енергетичної безпеки, антитерористичної діяльності. Також стратегія спрямована на стримування гібридних загроз: підвищення підготовленості й готовності своїх військ, удосконалення процесів ухвалення рішень, посилення структури командування. У випадку неуспіху стримування НАТО підтвердила готовність оперативно й ефективно захистити держав-учасниць від будь-якої загрози. Зокрема, очевидно вперше гібридні напади було кваліфіковано як вид агресії, що є підставою для колективної оборони [21].

Ще важливішими є документи, ухвалені за підсумками Варшавського саміту Північноатлантичної ради 2016 р. У комюніке саміту гібридну війну було визначено як широку, складну та гнучку комбінацію конвенційних і неконвенційних засобів, відкритих і прихованих військових, парамілітарних і цивільних заходів протистояння, що використовуються державами та недержавними акторами у високоінтегрований спосіб для досягнення їх цілей [22].

Як зазначалося у резолюції «Базові вимоги НАТО щодо національної стійкості», ухваленій під час Варшавського саміту, «стійкість є необхідною основою для надійного стримування і оборони та ефективного виконання ключових завдань Альянсу». Бути стійкими щодо змін викликів безпеки «вимагає від союзників підтримувати і захищати критичні цивільні спроможності, поряд і на підтримку військовим спроможностям, та наскрізно працювати всім органам влади й з приватним сектором» [23]. Ця резолюція містить сім основних взаємно пов'язаних *вимог щодо національної стійкості*, зокрема у контексті гібридних загроз, які надають нове тлумачення і розкривають зміст ст. 3 Вашингтонського договору: 1) забезпечення безперервності в управлінні та критичних управлінських послугах (зокрема, здатність приймати рішення, доводити їх до адресатів, реалізувати їх в умовах кризи); 2) стійкість постачання енергії (резервні плани, внутрішні та міжнародні енергетичні мережі); 3) здатність ефективно вирішувати проблеми з неконтрольованим рухом людей і не допускати конфліктів цих рухів із силами НАТО у випадку розгортання останніх; 4) стійкість харчових і водних ресурсів (гарантування безпеки їх постачання від зривів та саботажу); 5) здатність упоратися з масовими жертвами (забезпечення спроможності систем охорони здоров'я, достатньої наявності й захищеності

медичного постачання); 6) стійкість систем цивільних комунікацій (забезпечення функціонування телекомунікацій та цифрових мереж навіть в умовах кризи, з достатньою резервною здатністю); 7) стійкість транспортних систем (забезпечення швидкого пересування сил НАТО територіями держав-членів, надійності забезпечення транспортними мережами здійснення цивільних послуг навіть в умовах криз) [24].

Важливо, що Варшавська резолюція 2016 р. не стала декларативним чи рекомендаційним документом, на її виконання регулярно здійснюються узагальнюючі дослідження, що виявляють проблемні сфери, де потрібна увага національної влади чи допомога Альянсу.

У Декларації Брюссельського саміту Північноатлантичної ради 2018 р. було зазначено, що метою гібридної діяльності держав і недержавних акторів є створення непевності та затирання межі між миром, кризою та конфліктом. У документі було підкреслено готовність НАТО за рішенням Північноатлантичної ради допомагати державам-учасникам у протидії гібридним операціям, наголошено розгляд можливої гібридної війни як збройного нападу, що є підставою для реалізації колективного захисту. Резолюція дала старт створенню команд підтримки протидії гібридній війні для посилення стійкості держав-членів [25].

Вимоги Варшавської резолюції 2016 р. уточнювалися у наступних рішеннях НАТО. Зокрема, у 2019 р. на саміті міністрів оборони НАТО щодо стійкості систем цивільних комунікацій додано такі вимоги: надійні комунікаційні системи, включно з Інтернетом 5G, надійні варіанти відновлення цих систем, пріоритетний доступ національних органів влади до них у періоди кризи, докладний аналіз ризиків щодо комунікаційних систем. Також у 2020 р. ці вимоги було уточнено з огляду на нові технології інтернет-зв'язку, вплив та наслідки пандемії COVID-19 [26]. У комюніке Брюссельського саміту Північноатлантичної ради у червні 2021 р. було проголошено створення Всеохопної політики кібернетичного захисту з трьома пріоритетами: стримування, оборона та посилення стійкості. Було наголошено, що кібернетичні атаки як засіб гібридних операцій можуть визнаватися випадком нападу на держав-учасниць, рівнозначним збройному нападу, що передбачає колективну оборону. Значну увагу приділено енергетичній безпеці, зокрема диверсифікації та інтеграції шляхів постачання енергоносіїв, захисту критичної інфраструктури [27].

У резолюції «Посилені зобов'язання щодо стійкості», ухваленій під час цього саміту як доповнення до Варшавської резолюції 2016 р., передбачається розробка державами-учасницями НАТО національних цілей і планів щодо підвищення стійкості. Серед загроз стійкості держав, що виходять від

інших держав і недержавних акторів, названі: «конвенційні, неконвенційні та гібридні загрози й дії; терористичні атаки; шкідлива кібер-діяльність, що зростає й стає дедалі більш складною; дедалі більш поширена ворожа інформаційна діяльність, включно з дезінформацією, спрямована на дестабілізацію наших суспільств та підриє цінностей, які ми поділяємо; спроби втручання у наші демократичні процеси та належне врядування». Серед посиленних зобов'язань щодо підвищення стійкості названі: безпека і диверсифікація ланцюжків поставок, а також стійкість критичної інфраструктури (на землі, в морі, космосі та кібер-просторі) та ключової промисловості, включно з їх захистом від шкідливої економічної діяльності; використання розвитку технологій для захисту комунікацій нового покоління, захисту технологій та інтелектуальної власності; долання викликів енергетичній безпеці, що породжуються природними катастрофами, посиленними змінами клімату; збільшення вкладень у потужні, гнучкі та сумісні військові спроможності; посилення взаємодії держав-учасниць (консультації, рішення, дії); готовність до оперативної зміни політики НАТО; посилення взаємодії органів влади з приватним, громадським секторами, суспільством, посилення публічної комунікації; посилення взаємодії з міжнародними організаціями (насамперед з ЄС) та державами-партнерами поза НАТО. Основою стійкості називається відданість спільним цінностям [28].

Аналітики НАТО відзначають, що згідно із сучасним розумінням ст. 3 Північноатлантичного договору «кожна держава-член НАТО має бути стійкою, щоби протистояти та відновлюватися після значних ударів, таких, як природна катастрофа, відмова критичної інфраструктури, гібридний чи збройний напад. Стійкість є здатністю суспільства протистояти і відновлюватися від таких ударів і поєднує як цивільну готовність, так і військову спроможність. Цивільна готовність є центральною опорою стійкості союзників та критичною передумовою колективної оборони Альянсу, і НАТО підтримує союзників у досягненні й посиленні їх цивільної готовності». Стійкість розглядається як насамперед і здебільшого відповідальність кожного члена. Шляхами підвищення стійкості є збільшення національної оборонної спроможності, гарантування доступу до критичної інфраструктури, розробка планів на випадок криз, постійна перевірка здатності забезпечити життєво необхідні послуги й підтримка збройних сил за допомогою цивільних, комерційних та інших засобів [29].

М. Рюле і К. Робертс визначають такі сучасні інструменти НАТО щодо протидії гібридним загрозам: покращення ознайомленості з обстановкою (створення спеціального підрозділу в складі Об'єднаного відділу розвідки і безпеки, який займається моніторингом і аналізом гібридних

загроз; обмін державами-учасницями інформацією про внутрішні й зовнішні події; обмін розвідданими); адаптація навчань НАТО (запровадження гібридних елементів та сценаріїв; залучення високопоставлених представників органів державної влади); посилення стійкості членів Альянсу (дорадча допомога державам-учасницям щодо посилення стійкості інфраструктури; встановлення стандартних вимог оцінки в цій сфері); поліпшення кіберзахисту (вироблення рекомендацій щодо варіантів стратегічних відповідей на значну зловмисну кібердіяльність за допомогою політичних, військових, дипломатичних і економічних інструментів; запровадження зобов'язань держав-учасниць щодо вдосконалення кіберзахисту національних мереж та інфраструктури; поглиблення державно-приватного партнерства в цій сфері; створення «спільнот довіри» для обміну інформацією про кіберзагрози та протидію ним); створення команд підтримки протидії гібридній війні (невідкладне направлення спеціальних команд цивільних та військових фахівців до держав-учасниць у разі звернення); стримування гібридних загроз (підвищення ціни гібридних нападів для агресора – санкції, висилка дипломатів тощо); зближення цивільних і військових інструментів (розвиток набору комплексних варіантів дій із запобігання і реагування на гібридні загрози, координація виконання таких дій між політичними і військовими структурами НАТО, узгодження цих дій з іншими дійовими особами і зацікавленими сторонами); використання можливостей нових технологій штучного інтелекту і аналізу великих даних (виявлення і протидія кампаніям фейкових новин, підривній і диверсійній діяльності в Інтернеті; посилення можливостей розвідки, створення для цього спеціалізованих структур; співпраця з приватним сектором); виявлення і протидія дезінформації (розробка механізмів швидкого реагування; розвиток власної мережі інформування різними мовами; взаємодія із ЗМІ; комунікація на випередження із вразливою аудиторією); розширення співпраці органів держав-учасниць на різних рівнях (залучення до роботи Північноатлантичної ради радників з питань національної безпеки і керівників національних органів, що відповідають за протидію гібридним загрозам з метою обміну інформацією і досвідом); поглиблення відносин між НАТО і ЄС (розробка так званих «правил гри» і «оперативних протоколів» щодо обміну інформацією про дезінформаційну діяльність; співпраця у рамках Європейського центру передового досвіду з протидії гібридним загрозам); розширення співробітництва з партнерами [30].

Основним органом НАТО щодо цивільної підготовленості й стійкості нині є Комітет планування щодо цивільних надзвичайних ситуацій (Civil Emergency Planning Committee). Він на постійній основі займається моніторингом і аналізом впливу криз, поширює інформацію і кращі практики серед держав-учасниць [31].

Сучасні тенденції у протидії гібридним загрозам в Європейському Союзі

Європейський Союз почав розглядати проблеми гібридних загроз комплексно лише у 2015 р. У доповіді Високого представника ЄС із зовнішніх справ та політики безпеки 2016 р. «Спільна позиція щодо протидії гібридним загрозам» було наголошено на тому, що визначення цих загроз має залишатися гнучким і не може бути точним і вичерпним. Але доповідь усе ж визначає їх як «суміш силової та підривної діяльності, конвенційних та неконвенційних методів (тобто дипломатичних, військових, економічних, технологічних), які можуть бути скоординовано використані державою чи недержавними акторами для досягнення певних цілей, залишаючись при цьому нижче порога офіційно оголошеної війни... Гібридні загрози спрямовані на використання вразливостей країни і часто на підри्व основоположних демократичних цінностей і свобод»[32]. Стверджуючи національну специфіку гібридних загроз та відповідальність за протидію ним держав-членів ЄС, доповідь наголошує на потребі координації їх зусиль. Основними засобами протидії гібридним загрозам документ *називає їх усвідомлення, посилення стійкості держав, попередження, відповідь на кризи та відновлення.*

Зокрема, стійкість у документі визначається як «спроможність витримувати стрес і відновлюватися, посилюючись викликами». Йдеться про ключову інфраструктуру, ланцюжки постачання та суспільство. Щодо суспільства йдеться насамперед про протидію *радикалізації та насильницькому екстремізму.* Новітні шляхи комунікації створюють можливість ідентифікації та рекрутування вразливих осіб, їх радикалізації, маніпулювання ними за допомогою пропаганди. Це передбачає елементи контролю щодо поширення інформації і протидії пропаганді, роботу з радикалізованими та вразливими особами, підготовку фахівців, обмін практиками та інформацією між державами, цілеспрямовану роботу правоохоронних органів, як і розуміння і усунення економічних, політичних та соцієтальних чинників, що сприяють розвитку екстремізму і радикалізму [33].

Як зазначається у доповіді Європейського Парламенту «Протидія гібридним загрозам: Співпраця ЄС-НАТО» 2017 р., концепт гібридної загрози актуалізувався у зв'язку з діями Росії проти України та діяльністю ІДІЛ. Залежно від інтенсивності гібридної небезпеки та намірів залучених акторів документ виокремлює: *гібридну загрозу, гібридний конфлікт, гібридну війну.* Вказується на необхідність переходу від статичного розуміння переліку гібридних загроз до розуміння «динамічної природи гібридності», тобто процесів, а також передумов і мотивів цих процесів, що можуть перетворювати певні ситуації на гібридні загрози [34].

У документі вказується на *сучасні тенденції у протидії гібридним загрозам*. 1. *Концептуальні тенденції*: поява, окрім управлінських, загально-суспільних стратегій менеджменту ризиків та побудови стійких суспільств. Як зазначається, «фокусування на стійкості допомагає пом'якшити ризики, які можуть вести до гібридних конфліктів у майбутньому (зокрема, щодо енергії чи доступу до води), та вдосконалює практики асоційованого менеджменту ресурсів». 2. *Матеріальні тенденції*: публічно-приватне співробітництво щодо безпеки і розвитку, яке враховує, що ресурси протидії гібридним загрозам перебувають у руках не лише уряду, а й громадянського суспільства, приватного сектора, окремих громадян. 3. *Правові тенденції*: посилення взаємодії між державами для вироблення спільних підходів до кваліфікації гібридних загроз, а також альтернативних конвенціям підходів (зокрема, заходів щодо розвитку довіри, співробітництва у сфері правозастосування тощо). 4. *Інституційні тенденції*: розширення сфери діяльності наявних чи створення нових інституцій [35].

У Доповіді Європейської Комісії «Підвищення стійкості та підтримка спроможностей для відповіді на гібридні загрози» 2018 р. було зазначено, що гібридні загрози походять від держав та недержавних акторів і спрямовані, зокрема, на «дестабілізацію країн через підрив довіри громадськості до урядових інституцій та піддання сумніву ключових цінностей суспільств» [36].

Важливим елементом відповіді на гібридні загрози доповідь називає посилення стійкості, яке залишається здебільшого у сфері відповідальності держав-членів. Але ЄС у співпраці з НАТО сприяє їм у цьому. З цією метою у 2016 р. було підписано спільну декларацію двох організацій [37]. Чотирма сферами пріоритетного співробітництва ЄС і НАТО щодо протидії гібридним загрозам є: ситуаційне оповіщення, стратегічні комунікації, кібербезпека, попередження і залагодження криз [38].

Стратегія безпеки ЄС «Безпечний союз» 2020 р. пропонує «загально-суспільний підхід до безпеки, який може у координованій манері ефективно відповідати швидкозмінному ландшафту загроз». Основні підходи ЄС, згідно із стратегією, полягають у «внутрішньо-зовнішньому зв'язку» (координації дій держав-членів та взаємодії зі стратегічними партнерами, зокрема з НАТО і G7), усвідомленні та впровадженні безпекового виміру в будь-якій політиці з метою формування «екосистеми безпеки, що охопить весь обсяг європейського суспільства». Поняття останньої засноване на розумінні безпеки як спільної відповідальності європейських та національних інституцій, бізнесу, громадського сектора та громадян, пов'язаності безпеки з основоположними цінностями, зростанні взаємного зв'язку між внутріш-

ньою і зовнішньою безпекою. Як зазначається у документі, криза, пов'язана з вірусом COVID-19, продемонструвала, «як соціальні поділи та невизначеності створюють безпекову вразливість», що посилює потенціал складних та гібридних атак держав і недержавних акторів. Ці напади використовують вразливості за допомогою суміші кібератак, руйнування критичної інфраструктури, кампаній дезінформації, радикалізації політичного нарративу. Зокрема, пандемія інструменталізується через «маніпуляцію інформаційним середовищем та виклики ключовій інфраструктурі», ослаблення соціальної згуртованості, підриг довіри до інституцій ЄС та урядів держав-членів.

Серед основних *засобів протидії гібридним загрозам* називаються: раннє виявлення, аналіз, готовність, «розвиток стійкості й попередження через відповіді на кризи та управління їх наслідками». Структури ЄС збиратимуть, поширюватимуть, аналізуватимуть інформацію щодо стійкості й мають створити єдині стандарти для держав-членів, зокрема «базові показники секторальної гібридної стійкості», протоколи відповідей на гібридні кризи [39].

Здійснюються заходи щодо перевірки стійкості різних сфер життєдіяльності європейських держав. Зокрема, у 2018 р. Європейська Комісія організувала дослідження прогалін у готовності держав ідентифікувати та попереджати загрози хімічних, біологічних, радіологічних та атомних нападів. Разом із НАТО з 2017 р. відбуваються тестування готовності європейських держав відповідати, а інституцій ЄС – здійснювати координаційні функції в умовах масштабних гібридних криз. У 2017 р. було прийнято спільний план дій вищих органів ЄС щодо стійкості, стримування та оборони у сфері кібербезпеки, а передбачені ним положення протягом року було імплементовано у національні законодавства держав-членів. Оперативні питання взаємодії структур регулює протокол ЄС з протидії гібридним загрозам «EU Playbook» 2016 р.

Законодавство України щодо різних аспектів захисту національної безпеки

Поряд із законами, що регулюють суто чи переважно військові аспекти безпеки, починаючи з 1990-х рр. було ухвалено й акти, спрямовані на протидію іншим загрозам функціонування держави і життєдіяльності суспільства. Стратегічні питання протидії загрозам суспільству і державі є предметом Закону «Про національну безпеку України» 2018 р., у якому передбачено інституційну структуру забезпечення національної безпеки, що визначає сфери відповідальності та взаємодію центральних органів виконавчої влади. На жаль, участь приватного і громадського секторів у

забезпеченні національної безпеки у законі не розкрито. Свідченням визнання необхідності взаємодії інститутів держави і суспільства у ньому, серед іншого, стало введення, поряд із державною безпекою, категорії громадської безпеки і порядку. Закон, що значною мірою має рамковий характер, передбачив необхідність своєї деталізації й реалізації у низці стратегічних документів (документів довгострокового планування), що повинні схвалюватися Радою національної безпеки і оборони України і затверджуватися указами Президента України. Вони, у свою чергу, мають бути основою для розроблення галузевих стратегій і концепцій, державних цільових програм, оперативних планів та планів застосування сил і засобів у кризових ситуаціях міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади. Також передбачено проведення комплексних оглядів сектору безпеки і оборони, включно з оглядом громадської безпеки та цивільного захисту, які має організувати Кабінет Міністрів України й затверджувати РНБО та які мають сприяти послідовному нарощуванню спроможностей складових національної безпеки.

Основним документом довгострокового планування є Стратегія національної безпеки України, що затверджується указом Президента України. Однією з основних засад Стратегії національної безпеки України 2020 р. є концепт стійкості, який розуміється як здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх вразливостей. Питання стійкості у стратегії розглядається щодо кожної визначеної в ній сфери, вразливої до загроз національній безпеці. Стратегія оперує поняттям гібридної війни, пов'язуючи з нею політичні, економічні, інформаційно-психологічні, кібер- і воєнні засоби здійснення агресії. Наголошується також на підривній діяльності РФ проти України, спрямованій на дестабілізацію українського суспільства, його роз'єднання, зокрема за допомогою вразливостей і перетворення деструктивних внутрішніх акторів на інфраструктуру зовнішнього впливу. В цих умовах стратегія пропонує запровадити національну систему стійкості для забезпечення високого рівня готовності суспільства і держави до реагування на широкий спектр загроз. Суспільний вимір національної безпеки відображається також в ідеях інклюзивного політичного діалогу, державно-приватного партнерства та розподілу відповідальності з метою забезпечення стійкості критичної інфраструктури.

Стратегія національної безпеки 2020 р. передбачає розробку стратегічних документів для її реалізації в різних сферах. Але на сьогодні поки ухвалено менше половини із запланованих документів, зокрема: *Стратегію людського розвитку*; *Стратегію воєнної безпеки України*;

Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України; Стратегію економічної безпеки; Стратегію енергетичної безпеки; Стратегію кібербезпеки України. Значною мірою ці документи є рамковими, складаються з доволі загальних положень без розкриття форм, засобів та інституційного забезпечення їх реалізації. До певної міри винятком є Стратегія економічної безпеки України 2021 р., що має не лише теоретичний, а й визначений практичний, хоча й вузький, потенціал. Зокрема, Стратегія обґрунтовує постійний моніторинг та щорічну оцінку економічної стійкості на основі визначених індикаторів рівня економічної безпеки та їх критичних меж, наводяться відповідні індикатори та методики.

Слід відзначити також розвиток законодавства щодо *цивільного захисту*. Воно спрямоване на вирішення надзвичайних ситуацій і охоплює питання частини вразливостей у життєдіяльності суспільства й економіки. Згідно з Кодексом цивільного захисту України 2012 р. відповідна діяльність здійснюється підрозділами Державної служби з надзвичайних ситуацій і охоплює переважно питання ліквідації наслідків стихійних лих і техногенних катастроф, гасіння пожеж, розмінування та очищення від вибухонебезпечних предметів, евакуації населення, доставки гуманітарної допомоги, проведення інженерних робіт з укріплення та будівництва оборонних рубежів, відновлення та відбудови інфраструктури, електро- і водопостачання, житла, комунікацій, об'єктів життєзабезпечення та транспортних комунікацій.

* * *

Гібридну війну можна визначити як новий тип протистояння держав між собою та з недержавними акторами, діалектично пов'язаний із заборонаю в міжнародному праві звичайної війни як засобу національної політики. У вузькому розумінні, характерному для військових аналітиків, гібридна війна становить поєднання регулярних та іррегулярних методів ведення війни. У широкому і більш відповідному реаліям баченні гібридна війна є видом протистояння, заснованим на неофіційних, неавторизованих чи замаскованих невоєнних і воєнних ворожих діях, спрямованих на ураження всіх сфер життєдіяльності суспільства, включно із функціонуванням держави та економіки, соціальними комунікаціями, модусами поведінки людей. Основні характеристики гібридної війни: транскордонність, тотальність і безперервність; неофіційний характер, за якого держави уникають формального проголошення війни; спрямованість на створення контрольованого реального чи суб'єктивно відчутого хаосу; домінування невоєнних засобів; різноманітність і ситуативність методів, що не піддаються точній класифікації, а відповідають вразливостям кожної сфери життєдіяльності та цінностей людини й суспільства; відсутність чіткої межі

між зовнішньою і внутрішньою політикою в здійсненні й протидії гібридній війні; широке використання методів психологічного впливу на населення.

Транскордонний, атериторіальний характер частини методів гібридної війни припускає дзеркальний або діалектичний вплив на суспільство не лише об'єкта, а й суб'єкта гібридної агресії – тому ефективний насамперед у ситуації значних відмінностей між суспільствами, коли припущені недоліки першого відповідають припущеним перевагам іншого. Крім того, в умовах світової гібридної війни немає сфер, регіонів чи держав абсолютної невразливості, але перевагу мають громадянські суспільства з найбільш стійкими демократичними традиціями, безсумнівною демократичною легітимністю основних процедур і процесів, або найбільш контрольовані й закриті тоталітарні держави з архаїчним рівнем суспільного розвитку, а найбільш вразливими є суспільства і держави у процесі суттєвого реформування.

Гібридна війна як інтелектуальна технологія є надзвичайно привабливою через свою результативність за умов порівняно незначних витрат і репутаційних втрат, а тому її використання стане постійним чинником у міжнародних відносинах. Тому її слід сприймати не як тимчасовий стан, а як перманентний процес. Стратегія відповіді на неї повинна мати характер не завершеного плану, а постійного підходу, своєрідної незавершеної відкритої філософії політики, в якій константами можуть бути лише цінності та принципи.

У зв'язку з цим слід ще раз звернути увагу на плідність запропонованої концепції національної стійкості як стратегії збереження і розвитку суспільства та держави, забезпечення їх безпеки, національних інтересів, політичної й культурної суб'єктності [40]. У межах цього підходу можна розрізнити виклики та загрози. Виклики постають перед кожною сферою життєдіяльності суспільства. Зокрема, це невирішеність соціальних проблем, конфлікти інтересів груп населення, недоліки гуманітарного розвитку, недостатність ресурсів тощо. Виклики роблять розвиток суспільства вразливим у відповідній сфері. Впоратися з усіма викликами і водночас неможливо. Але залежно від конструктивності, інклюзивності, оперативності, інтелектуального забезпечення, стратегічності державної політики та суспільних комунікацій кожен виклик може перетворитися або на шанс удосконалення суспільства, поліпшення життя людини, посилення стійкості держави, або на ризик для людини, суспільства, держави, який в умовах гібридного протистояння перетворюється також на загрозу і поле для зовнішнього втручання. Це стосується також економічного, технологічного, екологічного розвитку в їх взаємозв'язку із суспільним розвитком. У такому баченні і вразливість, і стійкість є відносними і мінливими, процесуальними показни-

ками, постійними тут має бути лише забезпечення стратегії прогнозування, пошуку і вибору найбільш адекватних відповідей.

Для концептів та орієнтирів НАТО у сфері протидії гібридним загрозам було характерне формальне обмеження розуміння безпеки та нападу переважно військовими питаннями. Але починаючи з 2014 р. це бачення поступово розширюється, спочатку через поняття прихованих операцій та інформаційних засобів протистояння. Найновішою тенденцією є наголос стратегічних документів НАТО на таких гібридних загрозах, як кібернапади, шкідлива економічна діяльність, свідоме порушення режиму постачання енергоносіїв. У документах НАТО останніх років акценти суттєво зміщуються, дедалі більша увага приділяється безпеці цивільних спроможностей як «першої лінії оборони», а в межах концептів стійкості та цивільної готовності зтираються межі між гібридними, природними і техногенними загрозами. При цьому цивільна готовність передбачає, зокрема, інтеграцію безпекової діяльності національних органів влади, приватного і громадського секторів, а основою стійкості проголошується відданість спільним цінностям держав-учасниць.

НАТО визначає протидію гібридним загрозам насамперед сферою відповідальності держав-учасниць, які мають підвищувати свою стійкість. Альянс встановлює базові вимоги щодо стійкості, серед яких насамперед захист державного управління, порядку, комунікацій, включно з інформаційними мережами, та забезпечення базових потреб населення. Водночас принциповими змінами у розумінні відповідальності НАТО стало визнання починаючи з 2015 р. гібридного нападу (фізичних дій, а згодом і віртуальних) видом збройної агресії, що передбачає можливість колективної оборони. Крім того, НАТО визначила сферою своєї діяльності збирання і поширення інформації, консультування, методичну та експертну допомогу в сфері протидії гібридним загрозам.

ЄС розвиває свою стратегію протидії гібридним загрозам починаючи з 2015 р. Як і НАТО, ЄС визначає протидію гібридним загрозам насамперед сферою відповідальності держав-членів, але на себе покладає координацію їх політики, встановлення і забезпечення дотримання єдиних стандартів, збирання інформації та здійснення перспективних аналітичних досліджень. Водночас значна частина повноважень щодо колективної протидії гібридним загрозам фактично передається НАТО.

Стратегічні документи ЄС вказують на динамічну природу феномена гібридності, що має мінливий процесуальний характер, який складно точно ідентифікувати та класифікувати, а також на синергетичний характер гібридних викликів, що саме у своєму поєднанні створюють комплексні загрози суспільству. Для підходів ЄС характерна концепція загальносуспіль-

ного менеджменту ризиків як елемента протидії гібридним загрозам. Вона передбачає розгляд частини загроз як викликів, що за умови їх передбачення та адекватної відповіді можуть стати шансом для посилення стійкості суспільств і держав. Зокрема, йдеться про необхідність гармонізації суспільних відносин, усунення передумов для розвитку екстремізму і радикалізму, пом'якшення ризиків, інклюзивний менеджмент ресурсів тощо. Завдяки такому підходу ризики (принаймні, внутрішні) не повинні перетворитися на загрози, що здатні стати передумовою гібридного конфлікту і навіть гібридної війни. При цьому ключовими є розвиток публічно-приватного співробітництва з метою збереження довіри до європейських та національних інституцій, відданості спільним цінностям, усвідомлення і реалізація безпекового виміру будь-якої сфери політики держав та ЄС, нерозривності внутрішнього і зовнішнього вимірів безпеки суспільства.

Сучасне законодавство України у сфері захисту національної безпеки почало набувати комплексного характеру лише починаючи з 2018 р. З цього часу формується всеохопний підхід, що передбачає ідентифікацію і розвиток безпекової складової у кожній сфері функціонування держави і життєдіяльності суспільства, складається відповідна логічна ієрархія діючих нормативно-правових актів та відповідна ієрархія інституцій їх реалізації. Нині вона поступово довершується в результаті процесу схвалення системи галузевих документів стратегічного планування. У цих нормативно-правових актах безпека починає розумітися не лише як протидія визначеному переліку загроз національним інтересам, а й як *динамічний феномен, заснований на стратегічній розбудові й оперативній оцінці стійкості всіх сфер життєдіяльності суспільства, синергії внутрішньої та зовнішньої політики держави*. Водночас проблемами законодавчого забезпечення національної безпеки в Україні, зокрема, є: декларативний і рамковий характер норм законів, що переносить конкретизовані норми на рівень галузевих підзаконних актів і так знижує їх значення; слабка розробленість конкретних механізмів забезпечення конструктивної взаємодії інститутів держави і суспільства у протидії гібридним загрозам.

4.2. Загрози територіальній цілісності та забезпечення етнонаціональної стійкості України

Етнополітична складова внутрішніх і зовнішніх загроз

Зважаючи на те, що етнополітична/етнокультурна/етнонаціональна сфера містить внутрішній конфліктогенний потенціал (внутрішні загрози), який може бути використаний ззовні іншими державами (зовнішні загрози),

є потреба у напрацюванні концепту етнонаціональної стійкості. Конфліктність внутрішнього середовища етнополітичної системи не є викликом, притаманним лише Україні, вона є відображенням конфліктогенного потенціалу поліетнічності загалом (так званий залізний закон етнічності). Поліетнічність визначається як ситуація співіснування у рамках однієї структурованої людської спільноти (етнополітичний, етносоціальний організми) осіб різного етнічного походження, носіїв різних етнокультурних традицій, етнічного менталітету. Об'єктивно поліетнічний склад населення сам по собі є потенційною загрозою національній безпеці, оскільки означає можливість виникнення міжетнічних конфліктів на території держави [41].

Більше того, можна простежити прямий зв'язок між етнічним складом населення держави та ймовірністю виникнення дезінтеграційних тенденцій, загроз територіальній цілісності. У будь-якій поліетнічній державі можуть виникнути дезінтеграційні тенденції (вимоги автономізації, етнотериторіальні претензії) і Україна не є винятком. Поліетнічність як латентна внутрішня загроза територіальній цілісності України набуває зовнішнього виміру у випадку втручання інших держав, які мають до України певні претензії етнічного забарвлення. Це Росія, Угорщина, до складу яких в певні історичні періоди входила частина українських територій і які продовжують ставити під сумнів їх належність, захищаючи інтереси своїх численних національних меншин на території України.

Загалом зовнішня етнонаціональна політика багатьох країн містить дезінтеграційну складову стосовно інших держав, до яких має етнотериторіальні претензії і де проживає її національна меншина, хоча у жодній концепції, стратегії розвитку ми не побачимо офіційно задекларованих намірів, які стосуються дезінтеграції держави. Однак проекти відродження Великої Угорщини та союзу держав так званих «братніх» слов'янських народів (України, Росії та Білорусі) не зникають з передвибірчої та політичної риторики націоналістичних партій цих країн і містять загрози територіальній цілісності України. Нещодавно президент РФ у своїй статті заявив, що сприймає «стіну, яка виникла в останні роки між Росією та Україною, між частинами, по суті, одного історичного і духовного простору... як велику спільну біду, як трагедію» [42]. А у нинішній редакції Стратегії національної безпеки Російської Федерації серед завдань, спрямованих на досягнення цілей зовнішньої політики держави, фігурує «зміцнення братніх зв'язків між російським, білоруським та українським народами» [43].

Тоді як Росією був відпрацьований алгоритм, за яким відбувалося розпалювання етнополітичних конфліктів у пострадянських державах

(Молдові, Грузії, Україні): регіон, населений національною меншиною, незадоволеною етнонаціональною політикою та/або політичним курсом держави, підбурювався гібридними засобами до протестів, сецесії та виходу зі складу держави. Невдоволення настільки штучно підсилювалося пропагандистськими засобами, що відокремлення подавалося як найкращий шлях вирішення начебто внутрішнього етнополітичного конфлікту, який набував зовнішньополітичного виміру, як тільки до захисту національної меншини долучалася Російська Федерація, надаючи їй військову, фінансову, політичну підтримку і порушуючи принцип невтручання у внутрішні справи суверенної держави [44].

Тим часом у Стратегії національної безпеки Російської Федерації жодної згадки про участь держави у гібридній війні проти України, у підтримці створення та подальшої життєдіяльності квазідержавних утворень на тимчасово окупованих територіях України немає. Російська Федерація запевняє, що проводить послідовну, незалежну, багатовекторну, відкриту, передбачувану і прагматичну зовнішню політику, спрямовану на захист національних інтересів і зміцнення міжнародної безпеки і сприяє ліквідації та запобіганню виникнення вогнищ напруги і конфліктів на території сусідніх з Російською Федерацією держав.

Більше того сусідня держава скаржиться, що це дії інших окремих держав спрямовані на інспірування дезінтеграційних процесів на пострадянському просторі з метою руйнування зв'язків Росії з її традиційними союзниками, що «низка держав називає Росію загрозою і навіть військовим противником» і намагається ізолювати її [45]. Натомість непередбачувана зовнішня політика РФ була і залишається головним джерелом гібридних загроз територіальній цілісності України. І тому Стратегія національної безпеки України недвозначно визначає Російську Федерацію як державу-агресора – джерело довгострокових системних загроз національній безпеці України.

Протягом 2014 р. Росія, скориставшись внутрішнім політичним конфліктом в Україні навколо боротьби за євроатлантичний вектор інтеграції України, етнокультурним цивілізаційним розколом на умовно проросійський Схід та проукраїнський Захід, окупувала частину території України з метою створення квазідержавного проекту «Новоросія». Використовуючи гібридні засоби ведення війни, РФ анексувала Автономну Республіку Крим та сформувала окупаційні адміністрації на частині територій Луганської і Донецької областей.

На території інших областей, що умовно були ідентифіковані Росією як проросійські (в Харківській, Одеській, Миколаївській, Запорізькій,

Херсонській, Дніпропетровській і Кіровоградській областях), проєкт «Новоросія» не знайшов належної підтримки і провалився. Втрата Україною контролю над частиною території внаслідок застосування сусідньою державою гібридних етнополітичних технологій, маніпулювання етнічною і мовною належністю населення, політичними і зовнішньополітичними вподобаннями частини українських громадян вказує на необхідність протидії таким загрозам у межах стратегії етнонаціональної стійкості як невід'ємної складової національної стійкості.

***Система етнонаціональної стійкості та етнополітична безпека:
проблеми осмислення і визначення***

У тому, що необхідно на науковому рівні поглиблювати і розширювати розуміння національної стійкості, немає сумнівів, однак залишається відкритим питання, чи повинна національна система стійкості будуватися за аналогією з системою національної безпеки з її поділом на підсистеми – економічною, соціальною, екологічною, інформаційною. Якщо так, то у розрізі етнополітичного та етнонаціональних вимірів постає потреба у виокремленні етнонаціональної стійкості за аналогією з етнополітичною безпекою як підсистемою національної безпеки. Остання означає стан захищеності життєво важливих інтересів людини (як представника певної етнічної групи), нації (у тому числі національних меншин, етнічних груп) і держави, за якого забезпечуються гармонійний розвиток усього етнополітичного організму та його складових, а також своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних, внутрішніх та зовнішніх загроз етнополітичного характеру [46].

Необхідність науково-теоретичної розробки та обґрунтування поняття етнополітичної безпеки зумовило виникнення принципово нових викликів за участю етнічного чинника, які загрожують безпеці держави, поліетнічного суспільства та всіх його складових – від цілих етноспільнот до їх окремих представників. Йдеться про вплив на Україну сучасної моделі глобалізації, яка уможливила поширення підживлюваного з-за кордону сепаратизму, нелегальної міграції. На думку вчених, виокремлення підсистеми етнополітичної безпеки у системі національної безпеки зумовлене необхідністю ефективного забезпечення етнополітичної стабільності та протидії дестабілізаційним чинникам (етнічним конфліктам, проявам сепаратизму) [47]. Однак на нинішньому етапі розвитку світу, в умовах гібридного світового порядку, етнополітичної безпеки як складової національної безпеки для ефективної протидії гібридним викликам, що містять етнічну складову, вже недостатньо, тим більше беручи до уваги невисокий рівень її розробки у законодавстві та імплементації у безпековій політиці.

Прикладом такої гібридної загрози може бути етнополітична дезінтеграція суверенних поліетнічних держав. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція завжди сприймалися виключно як об'єктивні закономірності етнонаціонального розвитку людства, але в сучасному світі ситуація під тиском інформаційних технологій, нових гібридних методів ведення війни змінилася. До ХХІ ст. дезінтеграційно-інтеграційні процеси практично не застосовувалися як політичні технології, інструменти тиску на суверенні держави, пропаганди та маніпулювання міжнародною громадською думкою. Тоді як приклад України демонструє, що етнополітична дезінтеграція з подальшою інтеграцією чи без неї може бути застосована як політична технологія у будь-якій державі, яка має поліетнічний склад населення, міжетнічні суперечності або суперечності щодо історичної належності територій, населених переважно національними меншинами. Оскільки такі характеристики притаманні абсолютній більшості поліетнічних держав, всі вони можуть стати об'єктом етнополітичної дезінтеграції та подальшої інтеграції анексованих територій у позаправовий спосіб.

Не випадково після анексії Криму Російською Федерацією Балтійські держави, де проживає значна частка етнічних росіян, *побоюються військового вторгнення з боку РФ під приводом захисту російськомовного населення*, навіть незважаючи на те, що гарантією безпеки регіону є членство його країн у НАТО. Тож протидія подібним гібридним викликам за участю етнічного чинника як глобальна взаємопов'язана проблема сучасного світу потребує ретельного наукового вивчення, а також напрацювання політико-правових механізмів стримування та контролю цих процесів, які можуть бути напрацьовані в межах етнонаціональної стійкості як підсистеми національної системи стійкості України.

Зважаючи, що об'єкти/суб'єкти національної безпеки і національної стійкості є тотожними, об'єктів етнополітичної безпеки (людину, як представника певної етнічної групи; націю, в тому числі національні меншини, етнічні групи; та державу як етнополітичну систему) та етнонаціональної стійкості також можна звести до одного знаменника. Відповідно суб'єктами забезпечення етнополітичної безпеки і етнонаціональної стійкості є держава, її органи влади, відповідальні за забезпечення безпеки та стійкості, формування та реалізацію етнонаціональної політики; поліетнічне громадянське суспільство; об'єднання громадян – організації, що представляють інтереси етноспільнот, та окремі представники етноспільнот. З огляду на те, що національна стійкість з'явилася та оформилася в надрах національної безпеки, певною мірою вийшовши за її межі, позаяк система національної безпеки без принципово нових підходів, вимірів та механізмів неспроможна

убезпечити розвиток сучасної держави, суспільства та людини від загроз гібридного типу, формуючи і віднаходячи розуміння етнонаціональної стійкості в межах етнополітичної безпеки, слід звернути увагу на виміри останньої.

Забезпечення етнополітичної безпеки здійснюється в кількох вимірах – активному, превентивному та пасивному. Активний вимір спрямований на протидію реальним загрозам етнічного характеру, які вже стоять перед об'єктами безпеки. Наприклад, активне забезпечення етнополітичної безпеки передбачає протидію злочинам на ґрунті міжетнічної ворожнечі, проявам сепаратизму, загрозам територіальної цілісності, етнополітичним технологіям дезінтеграції держави. Превентивний вимір етнополітичної безпеки націлений на виявлення потенційних внутрішньополітичних та зовнішньополітичних викликів та протидію їх перетворення на реальні загрози. На думку Н.Ціцуашвілі, забезпечення пасивного виміру етнополітичної безпеки означає створення у межах етнонаціональної політики держави умов захищеності прав, інтересів людини як члена етноспільноти, всіх етноспільнот та сприяння вільному розвитку їх етнокультурної самобутності, які гальмують процеси політизації етнічності та забезпечують стабільний етнополітичний розвиток поліетнічного суспільства [48]. Забезпечення останнього пасивного виміру етнополітичної безпеки створює стабільне етнополітичне, етнонаціональне, етнокультурне середовище, яке запобігатиме виникненню внутрішніх загроз за участю етнічного чинника, оскільки ґрунтується на принципах формування толерантного, багатокультурного, а відтак неконфліктного поліетнічного суспільства.

Саме пасивний і превентивний виміри етнополітичної безпеки виходять за межі власне системи безпеки, корелюючи з поняттям етнонаціональної стійкості. Виглядає так, що активний, пасивний та превентивний виміри етнополітичної безпеки було запроваджено саме для того, щоб розмежувати традиційні заходи із забезпечення національної безпеки та створення умов у державі й суспільстві, які гальмують процеси дестабілізації етнополітичної системи та виникнення джерел загроз в ній, а отже, сприяють забезпеченню етнонаціональної стійкості.

Етнонаціональну стійкість пропонуємо визначати як здатність етнополітичної системи (держави у взаємодії з поліетнічним суспільством) підтримувати розвиток шляхом стабілізації етнополітичного середовища, яка здійснюється за допомогою нормативно-правового та інституційного формування системи та стратегії забезпечення: 1) передбачення, виявлення, запобігання та протидії внутрішнім та зовнішнім етнополітичним загрозам;

2) інкорпорування етнополітичних загроз, трансформації їх у додатковий ресурс/імпульс розвитку етнополітичної системи. Етнонаціональна стійкість характеризується етнополітичною стабільністю – здатністю держави та поліетнічного суспільства адекватно реагувати на внутрішні та зовнішні загрози, які можуть спричинити міжетнічну напруженість, міжетнічні та етнополітичні конфлікти, загрожують єдності поліетнічного суспільства, територіальній цілісності й суверенітету держави. С. Асланов визначає етнополітичну стабільність як властивість, стійкий стан етнополітичної системи, що забезпечує збереження її внутрішньої структури, функціонування та розвиток в умовах внутрішніх та зовнішніх викликів [49].

З точки зору еволюції, трансформації і розвитку, етнонаціональна стійкість, яка базується на динамічній етнополітичній стабільності, не означає незмінності, непорушності, законсервованості етнополітичної структури і відносин, які вказують на зупинку розвитку етнополітичної системи, яка рано чи пізно призведе до нестійкості, етнічної напруженості, а відтак до етнополітичної дестабілізації. Тож етнонаціональна стійкість – це динамічна характеристика розвитку етнополітичної системи, яка забезпечується шляхом системної, ефективної взаємодії з гібридними викликами етнічного характеру. Ця взаємодія може містити такі види діяльності, як моніторинг, виявлення, прогнозування, упередження, убезпечення, запобігання, нейтралізація, протидію і навіть використання викликів для досягнення певного позитивного для етнополітичної системи ефекту.

Етнонаціональна стійкість у сучасному світі може формуватися і забезпечуватися лише відкритими етнополітичними системами, які підтримуються демократичним типом етнонаціональних відносин і активно використовують усі доступні можливості та ресурси для еволюції, модернізації, розвитку. Демократичні етнополітичні системи, до яких належить поліетнічна Україна, відкриті до змін, діалогу, комунікації, інновацій, обміну засобами забезпечення етнополітичної стабільності та етнонаціональної стійкості, до взаємодії з зовнішнім середовищем зокрема та з іншими етнополітичними системами на міжнародному та регіональному рівнях. Такі етнополітичні системи не ізолюються, не дискримінують певні етноспільноти (мігрантів, національних/етнічних меншин), не створюють штучних бар'єрів етнонаціонального розвитку.

Більше того, Україні у формуванні етнонаціональної стійкості як стратегії відповіді на виклики та випередження гібридних загроз етнічного характеру як етнополітичній системі відкритого, демократичного типу слід не тільки нейтралізувати для стабілізації етнополітичного середовища, а й інкорпорувати ці внутрішні і зовнішні загрози і використовувати як джерела

або додатковий ресурс розвитку держави і поліетнічного суспільства, як засіб розв'язання етнонаціональних та етнополітичних проблем. Прикладом може бути трактування поліетнічності не як конфліктогенного чинника, а як імпульсу для розвитку, як джерела етнокультурного різноманіття, багатства поліетнічної, толерантної України. Всі етноспільноти, що входять до національного складу держави і формують поліетнічне громадянське суспільство, розглядаються як невід'ємний елемент розвитку, еволюції, збереження унікальності та самобутності, – держава заохочує їх до участі у напрацюванні і реалізації етнонаціональної політики.

Новий підхід до інкорпорування загроз, перетворення їх на ресурс або імпульс для етнонаціонального розвитку в межах системи етнонаціональної стійкості покликаний тим, що у сучасному гібридному світі зникає різниця між внутрішніми та зовнішніми загрозами, вони перетікають одна в одну, іноді нашаровуючись, взаємопідсилюючись, наслідки їх дії не є лінійними. І не завжди боротьба з ними має виключно негативний ефект на державу та поліетнічне суспільство. Прикладом трансформації зовнішньої загрози на внутрішній ресурс і досягнення колосального позитивного ефекту для вирішення внутрішніх етнополітичних та етнонаціональних проблем є російська військова загроза та протидія порушенню територіальної цілісності України, окупації її територій.

Етнонаціональна політика у протидії загрозам національній безпеці та стійкості

Від здобуття незалежності до 2014 р. пострадянське поліетнічне українське суспільство характеризувалося високим рівнем деконсолідації, розколотістю щодо пріоритетів розвитку України, в тому числі зовнішньополітичного та етнополітичного. Держава приділяла незначну увагу подоланню чинників етнополітичного розколу, гармонізації, узгодженню інтересів, пошуку компромісів, прийнятних для всіх складових поліетнічного суспільства. Українська еліта відкладала вирішення проблем сфери етнонаціональних відносин, що загрожували національній єдності, на невизначену перспективу або розв'язувала їх на користь однієї частини етнокультурно розколотого суспільства, викликаючи невдоволення в іншій частині (переважно російськомовного, орієнтованого на поглиблення співпраці з Росією Сходу, або україномовного, орієнтованого на євроінтеграцію Заходу) [50]. Наукова спільнота застерігала щодо загрози етнополітичного, етнокультурного розколу країни як сприятливого середовища для конфліктів за участю етнічного чинника, етнополітичної дезінтеграції держави, втручання інших

держав, сепаратизму, сецесії та анексії регіонів, однак ці застереження не враховувалися.

Однак етнонаціональна політика протягом багатьох років не реагувала на потреби етноспільнот, не виробила ефективних правових механізмів реалізації їх прав. Влада України побоювалася територизації вимог окремих етноспільнот (автономізації, відокремлення), зокрема русин, кримських татар. В результаті більшість проблем етнонаціональної сфери залишалися невирішеними, консервувалися й акумулювали конфліктогенний потенціал [51] і зрештою стали живильним підґрунтям для зовнішніх загроз територіальній цілісності України. Неврегульованість низки етнокультурних прав не лише національних меншин, але й нації у цілому формували етноконфліктне середовище, яке уможливило розгортання етнополітичного конфлікту, зовнішнє військове втручання, окупацію частини території України під приводом захисту прав російськомовного населення.

Незважаючи на колосальні втрати, гібридна агресія сусідньої держави була використана етнополітичною системою для стабілізації ситуації – як ресурс і імпульс для подолання внутрішніх викликів, які загрожували територіальній цілісності України. Формування політичної нації, консолідація всіх етнічних складових навколо спільної мети – врегулювання етнополітичного конфлікту, возз'єднання України, повернення окупованих територій, подолання етнокультурного розколу, формування єдиного етнополітичного простору з урахуванням етнокультурних, історичних особливостей кожного регіону, акумулювання та поширення спільних цінностей, спільного європейського майбутнього України – стали наслідком формування в межах етнополітичної системи принципово нового виміру забезпечення її розвитку в умовах гібридних викликів, нової якості – етнонаціональної стійкості. Починаючи з 2014 р. етнонаціональна стійкість оформлюється як невід'ємна ознака, властивість етнополітичної системи України, що полягає не лише у випередженні, виявленні, запобіганні та протидії гібридним загрозам, а й у перетворенні їх на внутрішній ресурс/імпульс для подальшого розвитку, який мобілізує всі складові системи на досягнення цілі збереження/відновлення територіальної цілісності та збереження цивілізаційної суб'єктності України.

Російська агресія стала переломним моментом – якщо раніше держава не мала політико-правових механізмів запобігання новим гібридним викликам етнополітичного характеру, тому обмежувалася навздогінним реагуванням на деструктивні процеси та їх наслідки, то наразі ситуація змінилася. Хоча це поки не стосується ні законодавчого, ні інституційного контексту етнонаціональної стійкості, які перебувають в стані формування і

невизначеності. Поліетнічне громадянське суспільство активно бере участь у забезпеченні етнонаціональної стійкості – набагато швидше від держави реагує на виникнення гібридних загроз етнічного характеру. Тим часом суб'єкти забезпечення національної безпеки не проявляють достатньо уваги до етнополітичної сфери як потенційного джерела гібридних загроз, як зовнішніх, так і внутрішніх. Про це свідчить недостатній рівень розробки законодавчої бази, яка регламентує сферу етнонаціональних відносин. Недосконала законодавча база стає джерелом деструктивних явищ у етнополітичній сфері, на зразок політизації етнічності окремих етнічних груп, які не знаходять засобів збереження свого етнокультурного середовища, реалізації мовно-культурних прав в українській системі етнополітичних координат, що підштовхує їх до застосування нелегітимних, неправових форм участі у політиці – до проявів сепаратизму, поширення закликів та вимог до порушення територіальної цілісності держави[52].

Не краща ситуація з інституційним забезпеченням етнонаціональної політики. Наразі функції із напрацювання та реалізації етнонаціональної політики розпорошені між різними міністерствами – Міністерством культури України та Міністерством реінтеграції тимчасово окупованих територій України, що перешкоджає їх ефективному забезпеченню. З огляду на важливість державної етнонаціональної політики у протидії зовнішнім та внутрішнім етнополітичним викликам, а отже, забезпечення етнонаціональної стійкості, з метою її комплексного формування, координації та реалізації науковцями пропонується сформувати інституційну структуру її забезпечення шляхом створення профільного Міністерства етнонаціональної політики України [53]. Тим більше, моніторингові інституції Ради Європи неодноразово рекомендували Україні створити єдиний координаційний орган з питань етнополітики. Не випадково, в Стратегії національної безпеки України визнається, що джерелом загроз незалежності України, її суверенітету і демократії залишається недостатня ефективність державних органів, що ускладнює вироблення і реалізацію ефективної політики. Це безпосередньо стосується етнонаціональної та етнополітичної сфер. Саме адекватна реаліям етнонаціонального розвитку і сучасним етнополітичним викликам модель етнонаціональної політики, що спирається на потужну законодавчу та інституційну базу, може забезпечити формування етнонаціональної стійкості та запобігти реалізації більшості загроз гібридного характеру у внутрішньому і зовнішньому безпековому середовищах.

Ситуація із законодавчим та інституційним забезпеченням, хоч і повільно, з помилками і прорахунками, але змінюється, про що свідчить: 1) створення в 2020 р. Державної служби України з етнополітики та свободи

совісті, яка є органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів через Міністра культури та інформаційної політики і який реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні; 2) прийняття суперечливого з точки зору відповідності міжнародній базі захисту прав корінних народів Закону України «Про корінні народи України», затвердження Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя в 2021 р. Можна довго дискутувати щодо декларативності цих актів, відповідності тим національним інтересам України, які стосуються відновлення територіальної цілісності та забезпечення суверенітету, але сам факт розбудови, вдосконалення законодавчої бази етнопонаціональної сфери після тривалого періоду стагнації є позитивним явищем, в тому числі для забезпечення етнопонаціональної стійкості.

Зовнішні загрози територіальній цілісності й прояви сепаратизму

Що ж стосується загроз територіальній цілісності як гібридних загроз, вони окреслені в Стратегії національної безпеки України, але не повною мірою. По-перше, Російська Федерація, продовжуючи гібридну війну, системно застосовує політичні, економічні, інформаційно-психологічні, кібер- і воєнні засоби. Посилюються угруповання збройних сил Російської Федерації та їх наступальний потенціал, регулярно проводяться масштабні військові навчання поблизу державного кордону України, що свідчить про збереження загрози військового вторгнення. По-друге, зростають виклики трансатлантичній та європейській єдності, що може спричинити ескалацію наявних і виникнення нових конфліктів. Ситуацією намагається скористатися Російська Федерація, яка продовжує збройну агресію проти України. По-третє, спеціальні служби іноземних держав, насамперед Російської Федерації, продовжують розвідувально-підривну діяльність проти України, намагаються підживлювати сепаратистські настрої, використовують організовані злочинні угруповання і корумпованих посадових осіб, прагнуть зміцнити інфраструктуру впливу [54].

Саме підживлення сепаратизму з використанням етнополітичних технологій – політизації етнічності в середовищі національних меншин України, дезінтеграційних тенденцій є на даному етапі головною загрозою етнополітичній безпеці та територіальній цілісності. Не лише Російська Федерація вдається до цієї політичної технології шляхом втручання у

внутрішні справи України, формування відцентрових настроїв в середовищі національних меншин через ЗМІ, фінансування громадських організацій національних меншин, фактичною метою діяльності яких є порушення територіальної цілісності України та етнополітична інтеграція регіону проживання національної меншини до складу етнічної батьківщини. Особливий інтерес представляє Закарпаття – регіон, в якому переплелися інтереси двох експансіоністськи налаштованих щодо України держав – Угорщини та Росії.

Звертаючись до бекграунду об'єкта етнотериторіальних та етнополітичних претензій Угорщини та Росії, зазначимо, що Закарпаття є історико-географічним регіоном, розташованим на південному заході України, який займає 2,1% усієї території держави і збігається з територією сучасної Закарпатської області. Закарпаття межує з Польщею, Словаччиною та Угорщиною – протяжність кордону з останньою складає 130 км. Цей об'єктивний факт суттєво посилює позиції Угорщини у претензіях на Закарпаття, але послаблює позиції Росії, яка не має безпосереднього кордону з регіоном. Адже всі території, які були раніше відокремлені від України внаслідок відкритої або прихованої агресії цієї держави – Крим та Донбас – межували з Російською Федерацією [55].

Національний склад Закарпаття, на перший погляд, переконливо свідчить на користь збереження територіальної цілісності України і не сприяє реалізації дезінтеграційно-дестабілізаційних гібридних намірів Росії та Угорщини, які приховано або відкрито висувують етнотериторіальні претензії до цього регіону. Згідно з даними перепису населення 2001 р. українці становлять більшість – 80,5%, найбільшою національною меншиною є угорці – 12,1%, росіяни займають четверту позицію – 2,5%. Однак ситуація ускладнюється тим, що: 1) дані перепису населення дуже застарілі і не відображають реальної картини етнонаціонального складу Закарпаття; 2) угорська національна меншина вирізняється компактним проживанням у містах регіону та згуртованою, активною національною позицією; 3) Російська Федерація діє не через російську національну меншину, а через русинів – етнічну групу, яка за підтримки ззовні час до часу заявляє про наміри відокремлення від України.

Угорщина вже давно вимагає від України розширення прав угорців та їх автономізації в межах Закарпатської області, підживлюючи сепаратистські настрої серед угорського населення області. «Становище 200 тисяч угорців за національністю, які живуть в Україні, надає цьому питанню особливої гостроти. Угорська громада там повинна отримати

подвійне громадянство, всі права національної спільноти, а також вона має отримати можливість самоврядування», – наголосив прем'єр-міністр В. Орбан [56].

Будапешт вже не перший рік наполягає на створенні окремої адміністративної одиниці, що об'єднала б закарпатських угорців, в чому вбачається потенційна загроза територіальній цілісності України. Тому на потужну критику громадянського суспільства наразився проєкт адмініструю Закарпатської області, запропонований Міністерством розвитку громад та територій України, в якому передбачалося створення укрупненого Берегівського району в складі окремих територій 6 сучасних районів Закарпаття – Ужгородського, Берегівського, Мукачівського, Виноградівського, Хустського і Тячівського, який об'єднав би більшість територій проживання угорської національної меншини в Закарпатті. А вже раніше Угорщина піднімала питання створення Притисянського адміністративного району з компактним проживанням угорців, потім Притисянського виборчого округу, щоб надати українським угорцям можливість брати участь у виборах до парламенту Угорщини (а це вже прямі ознаки інтеграції) та обрати свого представника-депутата на виборах Верховної Ради. Об'єднання закарпатських угорців в межах однієї адміністративно-територіальної одиниці в ході реформи децентралізації є першим етапом, підготовкою фундаменту до подальшого висування вимог щодо надання національно-територіальної автономії угорцям, які начебто компактно проживають в межах цієї одиниці, – переконаний К. Вітман [57].

Натомість Росія діє більш прихованими гібридними методами. В 2014 р. русини звернулися до Росії з проханням визнати незалежність Карпатської Русі (в окремих документах Закарпатська, Підкарпатська) від України. Відкритий лист до Президента РФ із закликом до відновлення історичної справедливості – дорадянського статусу Республіки Підкарпатська Русь оприлюднив П. Гецько, координатор мережевого русинського руху, який проголосив себе прем'єр-міністром Республіки Підкарпатська Русь. У зверненні стверджувалося, що «русини краю не хочуть входити до складу такої України, де шириться галицький нацистський безлад, що загрожує русинам етнічними чистками». Самопроголошений прем'єр звернувся до В. Путіна з проханням захистити русин та провести миротворчу операцію для «визнання відновленої державності Республіки Підкарпатська Русь та нейтралізації галицького нацизму в Закарпатті» [58]. Інші русинські організації заперечили причетність до цього звернення, назвавши лист провокацією, яка дискредитує русинську етноспільноту.

Тим не менше Росія намагалася використати русинський рух для сепаратизації Закарпаття за випробуванням на сході України сценарієм

формування штучної народної республіки, розпочатому в Криму та на Донбасі. Правоохоронні органи повідомили про викриття та затримання групи осіб, які за вказівкою російських спецслужб готували створення так званої «Республіки Підкарпатська Русь» на листопад 2014 р. Сценарій ймовірного розгортання подій був подібний до Донбаського варіанту сепаратизації, оскільки передбачав захоплення місцевих органів державної влади та інших стратегічних об'єктів диверсійними групами під виглядом місцевої самооборони самопроголошеної республіки [59]. Це був детально розроблений проект сепаратизації регіону з чітко розписаними заходами відокремлення Закарпаття від України. Основою його реалізації мали стати псевдорусинські організації як радикального, так і мирного спрямування, які повинні були організувати акції протесту, захоплення адмінбудівель, домагатися федералізації за допомогою референдуму. Республіка Підкарпатська Русь після самопроголошення повинна була видати декрети «Про поширення повноважень Уряду РПР на територію Закарпатської області України», «Про перепідпорядкування Уряду РПР всіх структур державного управління, місцевого самоврядування Закарпатської області, банківських, фінансових, економічних структур».

Однак ця гібридна етнополітична технологія не спрацювала, оскільки в Закарпатській області: 1) більшість населення не належать до русинської етнічної групи; 2) абсолютна більшість населення, включаючи самих русин, не має наміру відокремлюватися від України. Насправді, головні вимоги русин лежать у площині набуття статусу національної меншини в Україні, а не формування територіальної автономії. Лідери русинського руху неофіційно заявляють, що набуття Закарпатською областю автономії – це більше утопічна ціль, тоді як реальна – отримання статусу національної меншини та забезпечення всіх прав, які з нього випливають. Як зауважує К. Вітман, «якби українським законодавством було передбачено механізм самоідентифікації групи громадян як національної меншини, русинам не довелося б іти на такі крайні політичні заходи, демонструючи сепаратистські тенденції» [60].

На відміну від Росії Угорщина діє прямо через власну національну меншину, при цьому опікуючись та інвестуючи у розвиток всього Закарпатського регіону. Про те, що першочерговим завданням Угорщини є етнополітична інтеграція Закарпаття в угорський простір свідчить запровадження посади урядового уповноваженого, відповідального за розвиток Закарпаття в 2018 р. МЗС України зажадало пояснень від Будапешта і пообіцяло заборонити в'їзд цьому угорському чиновнику до України, оскільки до його компетенції віднесено частину суверенної території України і тому така посада сприймається як втручання у внутрішні справи.

«Жодні сепаратистські наміри не приховуються на задньому плані, метою є лише підтримка людей, які проживають на Закарпатті, незалежно від національності», – відповів на закиди призначений на цю посаду І. Грежа [61].

Угорщина тривалий час проводить політику спрощеного надання українцям угорського походження свого громадянства, незважаючи на те, що подвійне громадянство заборонене українським законодавством. Між Угорщиною та Україною триває мовний конфлікт, пов'язаний із намаганням України інтегрувати національні меншини за допомогою обов'язкового вивчення представниками національних меншин державної мови в закладах освіти України. Відмова від середньої освіти лише мовами національних меншин обурила Росію, Румунію, Угорщину аж до спроб блокуваннями останньою євроатлантичної інтеграції України. Цього року міністр закордонних справ Угорщини зажадав надання представникам угорської меншини права використовувати свою мову в усіх сферах, включаючи державне управління. П. Сійярто підкреслив, що для Угорщини питання прав меншин залишається ключовим, що в державах-членах РЄ «мають бути надані гарантії для використання мови меншин в освіті, культурі та державному управлінні» [62].

Такі дії Угорщини вказують не лише на захист прав своєї національної меншини, а й ознаки поступової інтеграції Закарпаття, створення привабливої перспективи отримання громадянства, вивчення угорської мови. Угорщина посилається не лише на кількість угорської національної меншини в регіоні, а також на те, що Закарпаття належало до її складу в 1939–1944 рр. Українськими істориками цей період розглядається як угорська окупація Закарпаття. Натомість до Російської Федерації Закарпаття в ХХ ст. не належало, якщо тільки не розглядати цю державу правонаступницею СРСР, до складу якого входило Закарпаття у складі України (1944–1991). Належність територій, населених національними меншинами, до складу інших держав робить їх вразливими до етнотериторіальних домагань і сепаратизму, підживлюваними гібридними методами.

Наразі Закарпаття є головним об'єктом етнотериторіальних і етнополітичних претензій з боку Угорщини та Росії, які діють в окремих випадках злагоджено, переслідуючи різні цілі та застосовуючи різні стратегії, які дестабілізують етнополітичну ситуацію в регіоні та сприяють поширенню сепаратистських тенденцій в середовищі національних меншин. Угорщина відкрито проводить поступову етнополітичну інтеграцію населення регіону, жорстко відстоюючи та захищаючи права етнічних угорців. Росія натомість приховано використовує русинів, сприяючи політизації та радикалізації вимог представників цієї етнічної групи. Завдання Москви полягає у продовженні дезінтеграції України та послабленні позицій Києва в етнопо-

літичному конфлікту на Сході та Півдні, в погіршенні перспектив деокупації Донбасу та Криму. Реалізація цих гібридних загроз територіальній цілісності України залежить від подальшої діяльності Росії та Угорщини та може бути нейтралізована системою етнонаціональної стійкості, позаяк традиційні механізми протидії в межах системи національної безпеки є недостатньо ефективними.

4.3. Загрози в інформаційній сфері та стратегія України в протидії дезінформаційним впливам

Проблема інформаційної захищеності України

Окреслюючи загрози, що постали перед нашою Батьківщиною в інформаційній сфері на восьмому році війни з РФ, слід зауважити, що дана тематика потребує неабиякої актуалізації й широкого, всебічного, міжгалузевого дослідження та окремої уваги політичної влади. Детально не зупиняючись на спектрі гострих проблем та недоліків, що діагностують стан нашої інформаційної політики та інформаційної безпеки, перед тим, як наводити аргументи й результати досліджень на тему доповіді, слід звернути увагу на відсутність у нашій державі, що перебуває в стані війни, затвердженої й впроваджуваної Стратегії інформаційної безпеки України. Тобто питання інформаційної захищеності держави досі сприймається як другорядне, неактуальне й менш важливе.

Тож первинна проблема, про яку варто зазначити, – неусвідомлення як громадянським суспільством, так і політичним керівництвом країни природи, можливостей та наслідків застосування інформаційних технологій, що посіли провідне місце в усій системі засобів інформаційного впливу.

Загострюючи увагу на цій проблемі, зазначимо, що відсунення інформаційного питання на потім унеможливило вирішення будь-яких інших нагальних і термінових проблем, які щодня постають перед нашою державою.

Принципи інформаційної безпеки

Окреслюючи загрози в інформаційній сфері, відзначимо, що наука вирізняє чотири основних принципи, на яких ґрунтується інформаційна безпека: *цілісність даних, доступність інформації, конфіденційність, достовірність інформації*.

Зазначені принципи закріплені у низці нормативно-правових актів: Законі України «Про основи національної безпеки України», Указах Президента України «Про Стратегію національної безпеки України», «Про

затвердження Доктрини інформаційної безпеки України», Концепції забезпечення інформаційної безпеки Міністерства оборони України і Збройних Сил України, де визначено найбільш вразливі сфери життєдіяльності суспільства і держави щодо інформаційних загроз: зовнішньополітична, державна безпека, воєнна, внутрішньополітична, економічна, соціальна та гуманітарна, науково-технологічна, екологічна.

Зазвичай найбільш небезпечними загрозами для будь-якої країни є ті, які впливають на воєнну сферу. Відповідно до нормативно-правових актів, зазначених вище, основними загрозами інформаційній безпеці держави у воєнній сфері слід вважати: використання інформаційного простору для підготовки та здійснення збройної агресії проти України, можливість втягування України у збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами шляхом використання інформаційного простору; порушення вимог законодавства щодо збирання, оброблення, зберігання і передачі інформації з обмеженим доступом в органах військового управління та на підприємствах оборонно-промислового комплексу України; несанкціонований доступ до національних інформаційних і телекомунікаційних мереж та систем, що може порушити діяльність військових формувань, органів військового управління, ЗС України в цілому, або втручання в автоматизовані системи керування зброєю; реалізація програмно-математичних заходів та застосування інформаційних технологій з метою порушення функціонування систем управління воєнної сфери та сфери оборони; здійснення інформаційного впливу на населення України з метою дискредитації воєнно-політичного керівництва держави, підбурювання громадян до перешкоджання діяльності військових частин (організацій, установ, підприємств), погіршення іміджу військової служби; здійснення інформаційного впливу на особовий склад військових частин та підрозділів з метою дискредитації та втрати довіри до військового командування, зниження рівня морально-психологічного стану та готовності військовослужбовців до оборони держави; активне зміцнення потенціалів більшості країн світу у сфері оборони в напрямі посилення можливостей ведення дій в інформаційному просторі та захисту від аналогічних дій з боку супротивника; порушення встановлених норм і вимог з протидії технічним розвідкам щодо військових об'єктів, зразків озброєння, військової та спеціальної техніки; навмисні дії, а також помилки персоналу під час роботи в інформаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах; відсутність достатньої кількості портативних захищених засобів зв'язку та їх несумісність із засобами зв'язку інших військових формувань України; невирішеність питань соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей [63].

Інформаційні загрози, внутрішні та зовнішні, здатні впливати на національну безпеку держави як опосередковано, так і прямо. Частина зовнішніх загроз реалізується безпосередньо, а частина має форму потенційних загроз, викликів або ризиків. Так, у Воєнній доктрині України визначено, що цілеспрямований інформаційний (інформаційно-психологічний) вплив з використанням сучасних інформаційних технологій є актуальним воєнно-політичним викликом, який може перерости у воєнну загрозу [64].

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» намагання маніпулювати свідомістю, зокрема шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації, є воєнною загрозою національним інтересам держави в інформаційній сфері [65]. Згідно з Доктриною інформаційної безпеки України здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підривання обороноздатності, деморалізацію особового складу ЗС України та інших військових формувань, проведення державою-агресором спеціальних інформаційних операцій в інших державах для створення негативного іміджу України у світі, інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях України є актуальними воєнними загрозами національним інтересам в інформаційній сфері [66]. У Концепції розвитку сектора безпеки і оборони України визначено, що цілеспрямований інформаційний (інформаційно-психологічний) вплив на формування негативного міжнародного іміджу України, дестабілізацію внутрішньої суспільно-політичної обстановки, загострення міжетнічних та міжконфесійних відносин в Україні або її окремих регіонах і місцях компактного проживання національних меншин становить безпековий виклик, який може посилювати воєнну загрозу [67]. Відповідно до Стратегії національної безпеки України інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу є актуальною загрозою національній безпеці України в інформаційній сфері [68].

Інформаційні технології і загроза деформації національної свідомості

Узагальнюючи перелік гострих і потенційних загроз в інформаційній сфері України, слід зазначити, що найбільш вагомими є загрози, спрямовані на деформування й антиукраїнське/антидержавницьке виховання людського ресурсу нашої країни; метою таких інформаційних операцій є відокремлення громадянина від держави, від національних цінностей, традицій, ідей, історії.

Народ, який не ототожнює себе з державою, з її символами, законами, мовою та культурою, становить більшу загрозу національним інтересам, ніж будь-які зовнішні чинники. Тому ключовою метою засобів ворожого інформаційно-психологічного впливу (інформаційних технологій) є свідомість індивіда-громадянина, спотворюючи яку, ворог формує спільноту власних симпатиків на чужій території, які якщо і не будуть активно й відкрито співпрацювати з агресором, то принаймні не чинитимуть активного спротиву. Тому в даній доповіді ми зосередимося на найбільшій проблемі: дедалі зростаючий потенціал інформаційних технологій у формуванні суспільної (масової) свідомості, проблеми цензурування й правового регулювання останніх у контексті поширення впливу мережевих систем, проблеми та способи монополізації інформаційного простору України.

Нагадаємо, що саме негативний вплив інформаційних технологій (а не інформаційні технології як явище) є об'єктом дослідження і основною перешкодою забезпечення інформаційної безпеки. Тобто діяльність у сфері інформаційної безпеки спрямована на протидію негативним впливам інформаційних технологій.

Біполярність цих технологій ускладнює їх правове регулювання. Як і будь-які інші технології, інформаційні мають і позитивний, і негативний контекст. Наприклад, технології ядерної фізики спрямовані на генерування електроенергії й одночасно несуть загрозу існуванню усього людства; технології переробки нафтопродуктів покликані забезпечувати паливом та іншими вже звичними для нас засобами й одночасно генерують суттєве погіршення кліматичної безпеки та здоров'я людей тощо. Нині складно уявити життя сучасної людини без доступу до Інтернету, до т. зв. соціальних мереж, мобільного зв'язку, хмарних сховищ даних, інтернет-пейджерів (месенджерів) тощо. Значно полегшився доступ до інформації, неймовірно зросла швидкість передачі та обробки даних. Комп'ютер став засобом виробництва, а мобільний (бездротовий) телефон – засобом комунікації. Одночасно зі зростанням популярності, розвитком технологій та поширенням технічних засобів доступу до Інтернету, супутніх сервісів збільшується арсенал побічних ефектів – негативного впливу технологічного прогресу, що має три основні мети: маніпуляція, дискредитація та дезорієнтація. Як би і скільки б різноманітних дефініцій ми не застосовували (постправа, діпфейк чи пропаганда), усі вони охоплюються поняттями «маніпуляція», «дискредитація», «дезорієнтація». Наприклад, те, що викликає у нас відчуття вини чи страху, переважно є наслідком маніпулятивних дій. Але це було б досить простим поясненням негативного впливу

інформаційних технологій, якщо не розкрити глибинної й найбільш небезпечної мети цих технологій.

Формування суспільної та індивідуальної свідомості – саме так більшість дослідників визначають негативну функцію інформаційних технологій. Якщо ж відступити на крок назад й проаналізувати цілісний малюнок хитросплетінь засобів та методів інформаційного впливу на свідомість людини, то виявиться, що фізично невидимі інформаційні технології, як радіація, діючи за накопичувальним принципом, успішно виховують або антивиховують спільноти / суспільства / народи, формуючи таким чином ціннісні пріоритети, культуру, традиції, звичаї, вподобання окремого індивіда/громадянина. Рух відбувається від загального до індивідуального. Змінюючи суспільні норми, змінюється основний елемент суспільства – людина [69].

За останні десятиліття ми навчилися вправно розбирати на молекули усі процеси й явища, але дещо втратили здатність бачити цілісну картину предмета дослідження. Соціальні науки, як менеджери суспільних відносин, покликані до пізнання не лише окремих елементів суспільно-політичних процесів, а й опису та пояснення загальних рис і закономірностей. Особливість впливу інформаційних технологій на виховання (і відповідно формування) громадянського суспільства потребує використання дослідницьких інструментів із широким спектром дії.

Уникаючи розлогих пояснень та детального опису внутрішніх механізмів інформаційних технологій, зазначимо, що формування суспільної (а згодом і індивідуальної) свідомості є не чим іншим, як процесом виховання.

У найгіршому випадку йдеться про «виховання» антигромадянина – асоціального елемента, носія девіантної поведінки/ антикультури/ антицінностей. Принцип «від загального до індивідуального» породив неабияку залежність індивіда від т. зв. суспільної думки – знеособлених тенденцій, нової етики, культури безвідповідальності, звичаїв та традицій, що подаються як загальноприйняті. Ким прийняті, хто такі – «загально», коли, з якою метою – встановити зазвичай неможливо. Тож ми бачимо, що одним із елементів формули безперешкодного, прихованого, маніпулятивного «виховання» є застосування дефініції «загальноприйнятий». Останніми роками часто доводиться чути посилення на такі «аргументи», як «загальновідомий факт», «загальноприйнято», «суспільна думка» тощо. Про той факт, що подібні словосполучення й лексичні конструкції є маніпулятивними, відомо лише невеличкій спільноті експертів та менеджерам інформаційних технологій.

Вважаємо, цих прикладів достатньо, щоб зробити перші *висновки*: 1) негативна дія інформаційних технологій спрямована на виховання об'єктів впливу шляхом формування у свідомості останніх потрібних суб'єкту антицінностей, антикультури, звичок, світоглядних орієнтирів, переконань тощо; 2) протидіяти негативним інформаційним технологіям покликаний інститут інформаційної безпеки.

Тобто негативне застосування інформаційних технологій є об'єктом інформаційної безпеки. Остання покликана передбачати /попереджати / запобігати /протидіяти негативним проявам інформаційних технологій, спрямованих на деформацію об'єктів захисту. До останніх насамперед слід віднести людський капітал – ключовий і найцінніший ресурс будь-якої держави.

Відповідно слід наголосити: об'єктом впливу інформаційних технологій є людський капітал – основний, стратегічний ресурс. Не технології, інвестиції, гроші чи інші матеріальні ресурси, а саме громадянське суспільство, його зрілість, цілісність, активність і культура. А дефініцію «формування свідомості» у негативному контексті час замінити на «деформацію свідомості» – навряд чи російська пропаганда сприятиме формуванню проукраїнської / державницької свідомості населення України. Тому інформаційні операції ворожих суб'єктів спрямовані саме на деформацію свідомості українського суспільства.

Проблеми формування сучасного людського ресурсу

Формування сучасного людського/інтелектуального ресурсу/ зрілого громадянського суспільства безпосередньо залежить від культури виховання, освіти й рівня наукового розвитку. Наприклад, виховання й збереження інтелектуального капіталу слід розглядати під кутом зору низки актуальних викликів, які постали нині перед людством: дедалі зростаюча зайнятість населення, цифрофізація усіх сфер суспільного життя, зменшення демографічних показників, руйнування інституту сім'ї, втрата культури виховання тощо. Вже сьогодні держава повинна створити сприятливі умови для збільшення народжуваності й формування свідомості майбутніх громадян України (платників податків, військових, правоохоронців, лікарів, учителів, інженерів). Це вимагає значного підвищення рівня соціально-освітніх послуг та доступності дошкільної освіти, посилення ролі держави у вихованні дітей. Зокрема, заклади дошкільної освіти і школи повинні стати центрами первинного пізнання соціального життя, де є місце як для особистості, власного «я» так і для спільноти, спільного «ми», де кожен має власний погляд на окремі явища, але при цьому здатен взаємодіяти з іншими

індивідами, бути лідером і вміти співпрацювати, підкорятися й переко-нувати. Це шлях до формування цілісного громадянського суспільства й сильної держави. Медіаграмотність вже давно повинна стати предметом шкільної програми й темою для ознайомлення вихованців старших груп закладів дошкільної освіти. Тому дитсадок і школа – це перші сходинки до зрілого громадянства, центри громадянської культури й патріотичного виховання.

Зміна ціннісних пріоритетів, коли успіх вимірюється виключно розміром статків, а концепція child free набирає дедалі більшої популярності серед молодого населення, без зволікань знайшла своє відображення у середовищі підростаючого покоління. Зі зростанням зайнятості все менше часу батьки здатні приділяти увагу дітям – виховувати, ділитися досвідом, проявляти емпатію до їх інтересів тощо. Ланцюжок нескінченних «реформ шляхом скорочень» у сфері освіти і науки посилює демотивацію освітян, не сприяє формуванню авторитету професії педагога й віддаляє дітей від інституту середньої освіти. Прогалину дефіциту виховання й обміну досвідом зі старшим поколінням негайно заповнили цифрові технології. Гігабайти різноманітного відео-розважального контенту щодня пропонується нашим дітям з екранів гаджетів. TikTok та YouTube прийшли на заміну вихователям, батькам, наставникам. Більшість вільного часу наші діти проводять у т. зв. соціальних мережах, а не у спілкуванні з однолітками чи батьками.

Ключова проблема – не зростання популярності цифрових технологій у сфері розваг, а якість та зміст пропонованого нашим дітям, а згодом і дорослому населенню контенту. По-перше, жодна компанія, яка управляє онлайн продуктами, не здатна налаштувати алгоритми таким чином, щоб забезпечити якісну цензуру. По-друге, в Україні найбільш популярним залишається російськомовний контент.

Щодо цензури у TikTok, YouTube, Facebook, Instagram та Telegram – настав той час, коли варто впроваджувати правила і норми, що забороняють анонімність у цих мережевих системах. Власники облікових записів на своїх сторінках та у коментарях дозволяють собі поширювати не просто недостовірну інформацію, що порушує честь, гідність та ділову репутацію об'єктів публікацій, а й відверто ображати, принижувати й вчиняти психологічний тиск як на окремих індивідів, так і багаточисельні спільноти, мешканців населених пунктів і цілих народів. Така поведінка популяризує негативний контекст, руйнує багатотисячлітні цінності й традиції людського співіснування, роз'єднує суспільства тощо. Тож анонімність в Інтернеті, й особливо в онлайн мережах, не є проявом свободи слова. Свобода без

відповідальності породжує хаос і свавілля, підриває довіру до ЗМІ як медіатора між владою і суспільством, формує антикультуру всездозволеності, сприяє поширенню антицінностей та девіантної поведінки, тобто є не свободою суспільною цінністю, а ярмом – залежністю від усталених нарративів і маніпуляцій.

Слід відзначити, що Україна перебуває у заручниках своєї історії, пов'язаної з тоталітарним комуністичним минулим, де свобода слова була декоративною. В цьому одна з причин того, чому в сучасній Українській республіці, з легкої руки західних партнерів, будь-яка цензура чи вимоги до якості матеріалів ЗМІ сприймається як наступ на свободу слова. Ми вважаємо таке сприйняття маніпулятивним й недопустимим, тим більше на восьмому році російсько-української війни, коли вітчизняний інформаційний простір переважно заповнений популярним серед української молоді російськомовним контентом.

Підсумовуючи відзначимо: інформаційний простір Української держави переважно наповнений російськомовними продуктами, які користуються високою популярністю серед української молоді. Основними засобами поширення цього контенту є т. зв. соціальні мережі TikTok, YouTube, Facebook, Instagram та Telegram. Можливість анонімізації, відсутність правового регулювання цих мереж сприяють популяризації суспільних антицінностей, безвідповідальності, правового нігілізму та девіантної поведінки, які в сукупності негативно впливають на виховання молодого покоління, формування зрілого громадянського суспільства й якості вітчизняного людського капіталу.

Крім зовнішніх чинників, які негативно впливають на стан інформаційної безпеки й становлять загрози в інформаційній сфері нашої країни, на перешкоді розвитку української державності стоять внутрішні чинники.

Інформаційне середовище України наразі майже повністю залежить від власників медіа-холдингів, яких у нас, з легкої руки Бориса Немцова, називають олігархами. Український олігархат – це не просто інституція з великим капіталом і не бізнес у звичному розумінні, це поєднання монополій у стратегічних галузях економіки, медіа і політики. Олігархи виступають ляльководами переважної більшості політичних сил. Медіаресурси та значний корупційний капітал дають можливість впливати на прийняття стратегічних державних рішень, призначати лояльних людей на ключові державні посади, просувати або дискредитувати тих чи інших політичних акторів шляхом реалізації інформаційних кампаній з метою формування у суспільній свідомості симпатій/антипатій до певних політиків, чиновників, громадських діячів, організацій та навіть ідей чи ініціатив.

Деелітизація олігархів, або ж деолігархізація української політики і економіки, ускладнюється впливом останніх на редакційну політику суб'єктів інформаційного ринку. Будь-які наступальні дії держави на олігархічний капітал завжди потерпали (і потерпають) від інформаційних атак, спровокованих медіакомпаніями, де домінує телебачення – найпотужніший інструмент одночасного охоплення багатомільйонної аудиторії. Олігархічний капітал інвестує в медіабізнес чималі кошти з метою захисту монополізованих активів – основних джерел збагачення. Медіа – це парасолька, під якою ховаються бенефіціари української корупції від закону та суспільного осуду. Тож перший крок до деелітизації олігархів – позбавлення останніх впливу на редакційну політику підконтрольних ЗМІ. Реалізація цих заходів потребує не лише політичної волі керівництва держави та усвідомлення суспільством нагальної необхідності цих дій, а й синхронної роботи усіх відповідних інститутів держави та громадянського суспільства.

Державна інформаційна політика: основні завдання й пріоритети

Держава на всіх рівнях повинна забезпечити формування, направляти та контролювати впровадження інформаційної політики, здатної забезпечити професійне зростання й виховання молодих еліт, здатних до захисту національних інтересів, та прихід до влади політичних акторів з державницькими ідеями і цінностями. За таких умов антигероям української політики, які силами сучасних вітчизняних політичних еліт та іноземних центрів впливу розділяють країну на різні протиборчі табори, доведеться поступитися місцем новим постатям та подіям, що здатні стати об'єднавчим фактором.

Національна інформаційна політика покликана сприяти подоланню антидержавної поляризації суспільства. Частина, здебільшого штучно, поляризованого українського суспільства, на відміну від політичної поляризації найближчих сусідів (Польщі, Румунії, Угорщини, Росії та ін.), у власних поглядах не ототожнює себе із суверенною Українською республікою, на території якої вони проживають. Деструктивна пропаганда та політична агітація формує у такої частини населення України бажання створювати власні державні утворення, асоціювати себе з іншою державою або ностальгувати за Україною як частиною Радянського Союзу.

Ситуація в Україні потребує зміни сприйняття політичною елітою ролі та завдань інформаційної діяльності держави – з проолігархічного на державницьке, яке передбачає не захист економічних та політичних інтересів окремих фінансово-промислових груп, а насамперед, України як незалежного самодостатнього суб'єкта світових політичних процесів. Це

потребує трансформації парадигми державної інформаційної політики – від жертвенної, оборонної до наступальної, що передбачає не тільки відбиття інформаційних атак і реакцію на виявлені інформаційні загрози, а й створення єдиного механізму захисту та просування національних інтересів у зовнішній та внутрішній інформаційній сферах.

Від моменту агресії Російської Федерації проти України наша держава почала запроваджувати перші активні кроки з протидії гібридній війні, яку в 2014 році ми фактично програли на Донбасі та в Криму. Акумуляовано ресурси і Україна, хоч не системно, але почала організовувати мовлення теле- та радіоканалів на тимчасово окупованій території. Однак і досі, незважаючи на уроки новітньої історії, на державному рівні не вбачається активної системної наступальної роботи з протидії інформаційній пропаганді та впливу іноземних держав по всьому периметру нашої території. Українські ЗМІ повинні захищати свідомість населення прикордонних регіонів, як Державна прикордонна служба захищає наші фізичні кордони. Нині спостерігаємо невтішну картину в західних областях України – досить поширеним є мовлення електронних медіа Угорщини, Польщі та Румунії. Водночас покриття українських ефірних медіа не лише не поширюється на прикордонні регіони сусідніх країн, а й має великі прогалини на території нашої держави, які у 2019 році додатково збільшилися з переходом з ефірного аналогового на ефірне цифрове телевізійне мовлення [70].

Однією з головних причин зменшення території охоплення телевізійним сигналом є підконтрольність національного оператора цифрового мовлення ТОВ «Зеонбуд», що є монополістом, низці вітчизняних олігархів, які переслідують власні політичні цілі, діючи всупереч інтересам України, займаючи подеколи позицію держави-агресора [71].

На окрему увагу заслуговує стан регіональних медіа, особливо в період кризи, викликаній глобальною ковідною пандемією. Велика частина регіональних друкованих ЗМІ, які є чи не єдиним джерелом місцевих новин для населення старшої вікової категорії (до слова, найбільш електорально активної), зазнала значних фінансових труднощів і перебуває на межі виживання. Частина з них вже припинили функціонування, що створює інформаційний вакуум в окремих регіонах, який потенційно може заповнитися недружнім Україні інформаційним продуктом. У такій ситуації необхідна державна підтримка друкованих ЗМІ, що забезпечить не лише захист свідомості українців від ворожих меседжів на місцевому рівні, а й створить умови життєздатності засобам просування місцевих еліт, які більшою мірою не залежать від олігархічного капіталу. Приміром, протягом 2020 року низка розвинутих держав, розуміючи нові потенційні загрози, у

різних формах надали підтримку як журналістській діяльності, так і, зокрема, друкованим ЗМІ (Канада, Велика Британія та ін.) [72].

Потребує реакції держави ситуація з відсутністю на окупованих територіях Донбасу можливостей у місцевого населення для перегляду регіональних телеканалів з проукраїнським новинним контентом, що спонукає мешканців цих територій шукати альтернативу на телеканалах, контрольованих державою-агресором. Телеканал «Дом», створений для мешканців окупованих територій, не здатен заповнити цю прогалину, оскільки не має новинної складової регіонального (районного, обласного) рівня.

Розглянемо низку ініціатив, які, на нашу думку, призведуть до втрати інтересу олігархічного капіталу до медіа-бізнесу. Політичну капіталізацію ЗМІ формують політичні ток-шоу, політична реклама / агітація й смисли, що закладаються редакціями під час подачі новин чи журналістських розслідувань. Від того, як виглядає той чи інший політик на ТБ, залежать його рейтинги і популярність серед виборців. Жоден ЗМІ не здатен охоплювати таку чисельну аудиторію, як телебачення. Відповідно основними інструментами політичного впливу є політичні ток-шоу/дебати й політична реклама та агітація (особливо під час виборчих перегонів). Позбавивши приватні телеканали права на політичне просування, держава змусить приватний медіасектор, який поки що контролюється олігархами, поступово зосередитися на поширенні інформаційно-розважального контенту, а єдиний допустимий вид політичної агітації – політичні дебати – слід проводити на майданчиках Суспільного мовника, який в Україні поки що відсутній (організаційно-правова форма власності «UA: Суспільне мовлення» свідчить, що т. зв. Суспільне телебачення де-факто є державним, а не суспільним – АТ «Національна суспільна телерадіокомпанія України», зареєстрована 20.02.1995 р., форма власності: державна; засновник: держава в особі КМУ). Таким чином, однією з передумов деолігархізації інформаційного середовища повинно стати створення дійсно суспільного мовлення, яке б фінансувалося виключно коштом телеглядачів й рекламодавців, а участь держави полягала б лише у зборі «податку на телебачення» й перерахуванні коштів на рахунок суспільного мовника.

Запровадження т. зв. податку на телебачення, на кшталт військового збору й пільгового оподаткування реклами на суспільному телебаченні, дасть змогу залучити достатні кошти для створення конкурентоспроможної телерадіокомпанії, не заангажованої ні зв'язками з корупційним капіталом, ні залежністю від держави. Одночасно важливо відновити незалежні джерела фінансування ЗМІ: дозволити друкованим і ефірним медіа рекламувати

алкогольну й тютюнову продукцію. З часу заборони рекламування цих товарів рівень споживання тютюну і алкоголю зріс у кілька разів замість очікуваного зниження. Сліпе слідування стандартам ЄС у сфері регулювання реклами призвело до глибоких кризових явищ у медіагалузі. Молода держава, намагаючись відповідати демократичним канонам, демонструючи лояльність до західних стандартів, була змушена заборонити рекламу цих виробів у ЗМІ. Водночас такі розвинуті країни, як Німеччина, Японія, Нідерланди, оцінюючи співмірність суспільних наслідків від реклами тютюну й алкоголю та втрат основного джерела доходу ЗМІ, а разом із цим і незалежності їх редакційної політики, відмовилися від запровадження таких обмежень, пояснюючи свою позицію суспільною доцільністю забезпечення незалежності ЗМІ від фінансово-промислових груп чи політичних партій. Ці держави не лише зберегли культуру друкованих медіа, а й запобігли скороченню кількості видань, забезпечивши економічні свободи та рівність медіа-бізнесу з іншими суб'єктами ринку.

Українська влада, приймаючи обмежувально-заборонні юридичні конструкції, спровокувала кризовий стан на ринку друкованих медіа, більшість з яких припинили своє існування, а частина була змушена увійти до складу олігархічних медіахолдингів, втративши не лише незалежність, а й принципи професійної журналістської етики. При цьому жодних обмежень не зазнала реклама цукру і цукровмісних продуктів харчування, хоча шкода для організму людини від їх споживання не менша. Також законодавець не обмежує виробництво м'яса із застосуванням консервантів-кіллерів, що мають вкрай негативний вплив на здоров'я людини. Такий підхід до регулювання реклами є популістським і руйнівним. Упереджене слідування усім нормам ЄС ставить у несправедливе, неконкурентне становище вітчизняні ринки. Стан нашої економіки не дозволяє впроваджувати обмеження, релевантні до країн із високорозвинутою економікою, а наслідки олігархізації медіа є більш карколомними для суспільства, ніж реклама тютюну і алкоголю на шпальтах газет. Досвід економічної кризи 1998–1999 рр. продемонстрував, що медіа, яким довіряє читач, здатні самостійно впоратися з фінансовими труднощами, якщо штучно не обмежувати їх інструментарій продажу реклами.

Крім цього, вважаємо доцільним і обґрунтованим внесення змін до Податкового кодексу України, щоб дозволити громадянам-платникам податків самостійно обирати сферу перерахування податку з доходів фізичних осіб (ПДФО), щоб, сплачуючи податки, оцінювати ефективність тих чи інших державних інституцій. Наприклад, кожен платник податків

повинен мати змогу відраховувати ПДФО або за місцем свого проживання на рахунок територіальної громади, або на рахунок закладу освіти чи медицини, місцевих органів правопорядку або закладів культури, телебачення, радіо тощо. Тобто держава дасть громадянам можливість стати безпосередніми учасниками процесу фінансування й утримання різних сфер бюджетного забезпечення: освіти, медицини, культури, телерадіомовлення, книговидавництва тощо.

Наступною передумовою звільнення інформаційного простору від маніпулятивних забаганок олігархів повинна стати заборона фінансування ЗМІ з-за кордону: жодних офшорів чи зарубіжних кредитів, закордонних власників чи інвесторів. Джерела фінансування ЗМІ повинні бути прозорими і вітчизняними, принаймні на період зовнішньої агресії й окупації українських територій. Допоки країна перебуває у стані війни, нехтування вимогами інформаційної безпеки є злочинним.

Окремої уваги заслуговує питання встановлення ефірних квот для освітнього, просвітницького, дитячого та соціального контенту шляхом зміни ліцензійних умов. При цьому держава може замовляти створення відповідних передач на каналах-трансляторах, а медійники отримають додаткове, незалежне від олігархів джерело фінансування.

Післяреволюційні зміни законодавства про кінематографію, телебачення та радіомовлення у 2014-2015 рр. підштовхнули олігархів до пошуку нових шляхів для продовження співпраці із суб'єктами господарювання держави-агресора. З'явилися такі поняття, як спільне (російсько-українське) виробництво, частину контенту росіяни почали створювати безпосередньо в Україні й так само продовжують продавати вітчизняним телеканалам низькоякісні аудіовізуальні продукти, сповнені ностальгії за радянським періодом. Необхідно переглянути нормативне регулювання господарської діяльності з суб'єктами господарювання РФ. Бартер, кооперацію, співробітництво, продаж чи купівлю контенту з Росії слід суворо заборонити.

Це ж стосується будь-яких контактів офіційних осіб нашої держави з представниками влади РФ, що використовуються останньою для посилення позицій впливу у вітчизняній правовій і політичній системах. Заборона має діяти до повної деокупації Донбасу та АРК. Для цього слід внести відповідні зміни до ст. 111 Кримінального кодексу України. Як відзначається у Стратегії національної безпеки України (2020), державний суверенітет, територіальна цілісність, демократичний конституційний лад та інші життєво важливі національні інтереси мають бути захищені також від невоєнних загроз з боку Російської Федерації та інших держав, зокрема спроб спровокувати внутрішні конфлікти [73].

Отже, розбудова державності неможлива без ефективних і незалежних державних інститутів, створення і функціонування яких унеможливується олігархічно-корупційною системою, яка засобами інформаційних технологій впливає на усі без винятку політичні процеси в країні. Тому одним із карколомних викликів, що постали наразі перед Україною, є деелітизація олігархічних кланів шляхом позбавлення останніх впливу на редакційну політику підконтрольних медіа, а наступна десакралізація олігархозалежних політиків сприятиме формуванню нового покоління політичних еліт, здатних служити, а не владарювати; розбудовувати, а не руйнувати; відкрито й чесно заробляти, а не розкрадати.

Загрози в інформаційній сфері зосереджені довкола людського капіталу – стратегічного інтелектуального ресурсу держави, громадянського суспільства, його зрілості, цілісності, активності і культури. Інформаційні технології як інструмент ворожого впливу спрямовані на деформацію свідомості індивіда-громадянина. Захищати людський капітал від негативного впливу інформаційних технологій покликаний інститут інформаційної безпеки. Інформаційний простір України наповнений російськомовними продуктами, основними засобами поширення яких є мережеві системи TikTok, YouTube, Facebook, Instagram та Telegram, а анонімність, відсутність цензури та правового регулювання цих мереж сприяють популяризації антицінностей, т. зв. «нової етики», культури безвідповідальності та поширенню девіантної поведінки, які негативно впливають на виховання молодого покоління, формування зрілого громадянського суспільства й якості вітчизняного людського капіталу.

Щодо стратегії України в протидії дезінформаційним впливам та надзвичайно важливим є усвідомлення необхідності відновлення, розвитку й захисту інтелектуального потенціалу нації та впровадження незалежної від олігархів інформаційної політики, покликаної об'єднувати українців довкола досягнення загального блага, формування суспільного запиту на демократизацію, рівність прав і свобод, прозору й ефективну владу, що вимагає створення Суспільного мовника для мінімізації олігархічного впливу на медіапростір з метою усунення перешкод у формуванні незалежних, ефективних державних інституцій.

Останні публікації лідерів РФ переконливо свідчать про войовничі наміри кремлівських еліт щодо України. В. Путін та Д. Медведєв публічно ставлять під сумнів не лише політичну, а й моральну легітимність української влади, що не виключає можливості розв'язання повномасштабної війни проти нашої країни.

Як відомо, передумовою військової агресії завжди є реалізація низки довготривалих інформаційних операцій, спрямованих на дискредитацію

української національної ідентичності, історії та суверенітету Української держави.

Вказані обставини потребують неабиякої уваги державної влади. Безперечно, час на відновлення довіри українського суспільства до державних інституцій вже втрачено. Авторитет держави нижче будь-яких соціологічних показників. Український народ не довіряє політикам, вважаючи владу відокремленою від інтересів суспільства [74]. Тож можна очікувати з Півночі посилення цих негативних настроїв та антиукраїнських наративів. Сучасні війни розпочинаються й ведуться насамперед на інформаційному полі бою, спрямовані на деформацію свідомості основного стратегічного ресурсу – людського капіталу. А з огляду на переважання російськомовного контенту значна частина українців тривалий час сумнівалася у ворожості північного сусіда, можливо, й тому, що мова є одним із ідентитетів, і зокрема в культурній сфері.

Стратегія України в протидії дезінформаційним впливам повинна бути спрямованою на: деактуалізацію ворожих джерел поширення дезінформації, блокування за межами України безоплатного доступу до каналів російської пропаганди; впровадження медіаграмотності, культурного й історичного просвітництва населення України; створення відкритих реєстрів онлайн ресурсів антидержавницького спрямування, протидію створенню т. зв. дзеркал сайтів українських загальнонаціональних (високорейтингових) ЗМІ, цензурування й заборону анонімних облікових записів у мережевих системах; впровадження принципів поєднання свободи слова із суспільною відповідальністю; запровадження військової цензури; поширення української національної символіки; очищення вітчизняних спецслужб від симпатиків політики Кремля; запровадження відкритості влади й постійного діалогу з метою пояснення дій та намірів держави щодо впровадження тих чи інших реформ, змін, покращень, нововведень, законопроектів тощо.

4.4. Загрози у науковій та освітній сферах та основні напрями забезпечення інтелектуальної безпеки держави

Пріоритети націотворення як основа національної стійкості

В основу розуміння національної стійкості в умовах глобальних і регіональних загроз, що постали нині перед Україною, має бути покладено низку показників не тільки й не стільки інституційного розвитку – «розбудови» інститутів, установ та управлінських структур, скільки переважно *субстанційного* порядку – утвердження модерної політичної нації на засадах

української національної ідеї та демократичних цінностей, прав і свобод людини і громадянина. Адже чим більше ми «розбудовували» державні інституції, надаючи їм безмежні повноваження і тим фактично послаблюючи інститути громадянського суспільства, тим слабкішою ставала сама держава в утвердженні свого суверенітету й здатності до опору (стійкості) антидержавницьким внутрішнім і зовнішнім впливам.

В національній державі, не за назвою і формою, а за своїм сутнісним, глибинним змістом, органічно поєднані два суб'єкти творення – нація і держава. Тому в пострадянському політичному просторі мали б органічно поєднуватися два взаємозумовлених процеси – націотворення і державотворення, як це спостерігаємо в країнах Балтії, де суб'єктом докорінних суспільних перетворень стала національно свідомо інтелігенція, а не «червоні директори», нелюстровані комуністи.

В Україні ж було свідомо зроблено ставку на державотворення, що і стало основною причиною нашого гальмування, тупцювання у пострадянському «болоті». Така держава без національного підмурку й відповідної стійкості свідомо віддала належну їй власність при «розподілі радянської спадщини», флот і ядерну зброю майбутньому агресору, створила умови для розбудови в Україні російської енергетичної монополії, для панування олігархів і проросійських силових структур, а відтак стала об'єктом зазіхань, претензій, гібридної війни з боку «сильних» геополітичних гравців, а не суб'єктом світової політики.

Навіть нині, в умовах війни з Росією і окупації частини території держави не припиняються спроби легітимізувати *подвійне громадянство*, не приймається закон про заборону множинного громадянства та про кримінальну відповідальність осіб з таким громадянством, про позбавлення їх високого статусу громадянина України. Відмова від державної ідеології (яку мала б витіснити національна ідея) обернулася небезпечною для національного суверенітету й народовладдя багатовекторністю, патріотичне виховання взагалі зникло з пріоритетів освіти та всієї гуманітарної політики. Інтелект, духовність, моральність стали об'єктами глузування, натомість діджиталізація визнана основним критерієм успішності людини й процвітання суспільства.

Загрози в соціальній та інтелектуальній сферах

Для того, щоб чітко сформулювати шляхи і напрями виходу із кризового стану, подолання загроз у соціальній та інтелектуальній сферах, маємо визначити критичні точки, з яких має початися рух. Насамперед мусимо констатувати сумну реальність: 1) переважна більшість молоді не

пов'язує свою майбутню професійну діяльність з Україною; 2) мільйони кваліфікованих працівників виїхали на роботу за кордон і не мають наміру повернутися на Батьківщину; 3) наука й українські вчені зведені до злиденного стану внаслідок хронічного недофінансування, інноваційна діяльність не стимулюється й не поціновується в суспільстві як така, що має забезпечити гуманітарний і технологічний прорив країни, втім тільки наука може дати шанс на подолання критичного відставання України від інших європейських країн (на десятки років, і ця тенденція посилюється). Covid-епідемія показала, що порятунок кожна країна має шукати сама. Україна ж внаслідок недостатнього фінансування наукової сфери не змогла навіть запустити виробництво вакцин, які наші вчені за умови належного фінансування могли налагодити досить швидко і для використання всередині країни, і на експорт.

Цей прикрий приклад наочно демонструє наслідки української політики наукоциду та застосування проти нації конспіративної зброї (про яку йтиметься нижче); 4) внаслідок корупції, безгосподарності й марнотратства, безкарного економічного шпигунства новітні наукові розробки потрапляють за кордон, не знаходять замовника у власній державі, а збагачують інші, у тому числі агресора; 5) інтелектуальна власність не захищена попри численні державні структури, і зокрема судові, покликані захистити вітчизняного виробника найціннішої і найконкурентнішої продукції; 6) втрата довіри громадян до державних інституцій, зневіра у здатності влади утвердити в суспільстві справедливість, подолати корупцію й покарати злочинців (насамперед за державну зраду) за наявності «розбудованої» судової системи та не зовсім національної системи безпеки (що переповнена проросійськими агентами в кадровому складі); 7) відсутність чітко артикульованої стратегії економічного прагматизму (максимальна економія ресурсів у всіх сферах, скорочення витрат на «роздуті» й непотрібні, надумані, затратні управлінські структури (в тому числі у сфері науки і освіти: наглядові ради, комісії тощо) призвела до бідності ресурсобагатої (йдеться не лише природні копалини, а й інтелектуальний ресурс, людський капітал) країни.

Шляхи утвердження зрілої національної свідомості

Такі реалії нарешті змусили політичну еліту замислитися над причинами такого стану та шляхами виходу з нього. На нашу думку, єдино

правильний шлях – утвердження Гідності Людини і Української Нації, її ідей та цінностей, інтелекту й духовності, патріотизму й жертвовності, поваги до її історії і культурної спадщини, до всіх громадян незалежно від соціального статусу, етнічного походження, до високої культури й громадянської відповідальності. На цьому шляху формується свідомий громадянин – носій гуманістичних цінностей, патріот, захисник батьківщини, творець високої культури. Тільки така нація заслуговує на повагу своїх громадян і повагу в усьому світі, й лише це лежить в основі потуги держави і національної стійкості. Йдеться про ступінь зрілості національної свідомості, міцність світоглядних і патріотичних переконань громадян, про їх здатність до опірності – несприйняття ворожих і переважно замаскованих, підступних за своїми руйнівними (для людини і держави) цілями пропагандистських гасел, установок і маніпулятивних впливів. Адже сучасна глобальна війна Росії проти України має своїм об'єктом свідомість людей, їх переконання, громадянську позицію, національну ідентичність, політичну й правову культуру. І головним зняряддям у цій війні стала саме консцієнтальна зброя.

Консцієнтальна зброя – проти інтелекту нації

Як зазначається у науковій літературі, полем бою в *консцієнтальній війні* є свідомість сучасної людини, її самоідентифікація, цінності та цілі майбутнього. Термін ввів у науковий обіг російський учений Ю. Громико ще 2010 року [75]. Випадково? Скоріше, ні. Адже в Україні тоді запанувала «сім'я» Януковичів, яка «здавала» Росії національні інтереси в усіх сферах – політичній, економічній, культурній. Гібридна війна із застосуванням консцієнтальної зброї почалася вже тоді. Ю. Громико визначив п'ять основних способів ураження і руйнування свідомості в консцієнтальній боротьбі: 1) ураження тканин мозку знижує рівень функціонування свідомості; це може відбуватися на основі дії хімічних речовин, тривалого отруєння повітря, їжі, спрямованих радіаційних дій; 2) зниження рівня організації інформаційно-комунікативного середовища на основі його дезінтеграції і примітивізації, в якій функціонує і «живе» свідомість; 3) окультний вплив на організацію свідомості на основі спрямованої передачі мислеформ суб'єкту ураження; 4) спеціальна організація і поширення по каналах комунікації образів і текстів, що руйнують роботу свідомості (умовно це може бути позначено як психотропна зброя); 5) руйнування способів і форм іденти-

фікації особистості щодо фіксованих спільнот, що приводить до зміни форм самовизначення і до деперсоналізації [76].

Ці п'ять способів і визначають основні напрями гібридної агресії, які, на нашу думку, можна визначити так: психологічна, інформаційна, ментально-сугестивна, маніпулятивно-деструктивна, ідентично-руйнівна.

Згодом у працях українських учених – істориків, філологів, психологів, економістів, правників (Т.В. Бельська, О.В. Вартанова, Н.М. Ващенко, С.О. Гречка, О.В. Задерейко, М.І. Задорожна, Г.В. Задорожний, О.Д. Кузнецова, М.М. Тараненко, В.В. Шемчук та ін.) було розширено розуміння консцієнтальної війни. Зокрема, Г.В. Задорожний вважає, що «консцієнтальна війна є чи не найголовнішою формою реалізації глобальної фінансово-інтелектуальної влади, утримувачі якої мають свої особливі егоїстичні інтереси й прагнуть до безмежного світового панування» [77]. Це війна «психологічна за формою, цивілізаційна за змістом та інформаційна за засобами, в якій об'єктом руйнування і перетворення є ціннісні установки народонаселення противника, в результаті чого первинні життєві цілі замінюються вторинними, третинними і більш низькими, приземного рівня. З початком консцієнтальної війни вплив на стан масової свідомості зростає.

Ця війна кардинально змінює перш за все людські цінності через зміну звичних стереотипів. Нав'язуються змінені військові цілі з високою ймовірністю їх досягнення. Такі цілі спочатку викидаються у свідомість... Консцієнтальна війна є явним виразом глобалізації, яка за великим рахунком, є періодом зростаючої конкурентоздатності знань й гостроти проблем екології, де ціннісна конкурентоздатність дійсно стає імперативом, а глобальний світ вступив у *нову шосту стадію* міжнародної конкурентності – *ціннісну*.

З огляду на безпосередній зв'язок ціннісних і цілепокладаючих установок людини з культурою свого народу, можна сказати, що об'єктом в консцієнтальній війні є культурна оболонка противника, а оскільки культура є стрижнем цивілізації, питання йде про руйнування цивілізації. Як показав у своїх роботах Шіфферс, *консцієнтальна війна ведеться для того, щоб зруйнувати енергію святого, енергію архетипів країни*. Після цих руйнувань і зламів країна перетворюється у відкритий порожній простір, де можна насаджувати ті образи, стереотипи та цінності, які потрібні для підкорення народу через м'яку силу.

Консцієнтальна війна ведеться за виживання людства, за його майбутнє. В ході цієї війни, яка є по суті боротьбою за перемогу технічного

штучного світу чи світу людяного, уже формується і насаджуються у свідомість все-ще-людини картина майбутнього. На жаль, поки-що Технос тактично виграє. Проте людина у своєму божественно-онтологічному єстві має усі потенційні можливості, перш за все – духовно-моральнісні, для стратегічної перемоги! Якщо людина зможе у цьому глобально-кризовому світі залишатися людиною як такою, що усвідомить і почне реалізовувати свою людяність у кожному своєму вчинку, то й людяне майбутнє стане Великою Перемогою Людства! [78].

Саме п'ята, із визначених Ю. Громиком, форма нас цікавить у контексті теми даного розділу, – *ідентично-руйнівна*. Як зазначає Н.М. Ващенко, «у сучасній гібридній агресії Росії проти України консцієнтальна війна сприяє підтриманню проросійських настроїв серед українського населення... саме консцієнтальна війна спрямована на зміну свідомості громадян України. Завданням консцієнтальної війни є знищення ментальних структур особистості, її моральних установок, системи цінностей і як результат – *національної ідентичності*. Така війна працює у віртуальному просторі і має довготривалий та стратегічний характер, залишаючи жертву живою, але зі зміненою системою цінностей... Концептосфера впливогенної проблематики в умовах сучасної консцієнтальної війни Росії проти України знаходиться в площині колективного позасвідомого, де концепти дослідження відображають світоглядно-ціннісні архетипи частини українського суспільства з радянською ідентичністю і є одним з ключових інструментів впливу в цій війні. Через роботу з цими архетипами відбувається підміна понять та поступова зміна культурного коду української нації та її майбутньої життєвої стратегії. Росія як супротивник України не тільки розуміє архетипи як фундаментальні цінності цієї частини українського суспільства, але і правильно на них впливає» [79].

На думку В.Е. Портнікова, «справжні реформи можуть стати реальними, коли ми подолаємо кризу ідентичності, яка і стала головною хворобою колишніх радянських людей після краху комунізму». Адже «неможливо провести реальні зміни, коли у тебе сміття в голові і ти підміняєш цінності доцільністю» [80].

Таким чином, консцієнтальна війна пов'язана зі зміною свідомості та ідентифікації людини. «Аналіз російської консцієнтальної війни проти України, – зазначає С.О. Гречка, – виявляє важливу роль російського культурного контенту як зброї у боротьбі за свідомість українців. Культурний контент, направлений на цивілізаційне перевербування українців, є інстру-

ментом пропаганди, ідеологізації, призводить до етнокультурної асиміляції, розсіювання ідентичності, транслює антиукраїнські міфи, сприяє конструюванню та підтримуванню квазіідентичності, призводить до психопатогенних станів психіки та хаотизації свідомості, а також виступає потужним проросійським наративом» [81].

Ідентично-руйнівна консцієнтальна зброя застосовується відповідними суб'єктами – відкрито й приховано, свідомо й безвідповідально – в інтелектуальній сфері як найбільш чутливій щодо впливів на свідомість. Руйнуючи національні засади освітньо-наукової діяльності, ця зброя фактично вражає національну свідомість (і на теоретичному, і масово-буденному рівнях її функціонування), нищить її опірність (стійкість) і здатність людини і нації в цілому протистояти антицінностям і ворожим впливам. Нація, позбавлена в такий спосіб свого інтелектуального потенціалу й ідентифікаційного опертя, стає меншовартісною (з точки зору національної гідності), розгубленою (в геополітичному й цивілізаційному сенсі) та вразливою (з огляду на здатність захищати національний суверенітет і державну самостійність).

Сучасні проблеми освіти і науки

Якщо молодь віком 16-20 років мріє виїхати за кордон для здобуття освіти, професії і постійного проживання, при цьому не віддаючи належне своїй державі, де вона народилася, здобула середню освіту, де про неї дбали й виховували, витрачали чималі кошти на навчання, фізичний і розумовий розвиток, то це свідчення безвідповідальності не лише цієї людини та її батьків, а й тих, хто утвердив у нашому суспільстві таку споживацьку психологію, хто на перший план ставить повагу до права людини на вибір місця проживання, а *не обов'язок громадянина перед суспільством*.

Якщо українському вченому відмовляють у академічній свободі творити на благо своєї Батьківщини, публікуючи результати своїх досліджень та впроваджуючи свої винаходи, інновації у власній країні, при цьому змушують платити величезні суми за розміщення своєї статті в зарубіжному виданні, включеному до «наукометричної бази», позаяк без цієї умови він не може бути атестований як «повноправний» учений, то це прямий наслідок *наукоциду*, свідомого застосування консцієнтальної зброї у гібридній війні проти України.

Якщо випускнику закладу освіти можна не працювати на благо своєї країни, отримавши в ній безкоштовно з держбюджету вищу освіту, і виїхати за кордон у пошуках гідної оплати праці, то це результат злочинної політики «бідної» держави, яка витрачає величезні ресурси для підготовки кадрів вищої кваліфікації на благо інших, «багатих» країн, працює проти себе самої, знищуючи основи своєї національної потуги, могутності, позбавляючи себе перспектив суспільного прогресу, перетворюючись на сировинний додаток глобалізованої економіки.

Державна політика національного прагматизму

Як захиститися від консцієнтальної зброї, які пріоритети мають бути покладені в основу кардинальних змін у сфері інтелектуальної безпеки? На нашу думку, пріоритет можна сформулювати так. Українська нація – це гідні й волелюбні, талановиті й працьовиті, справедливі й відповідальні громадяни, що творять свою самостійну, соборну, демократичну, соціальну, правову державу для процвітання й щасливого майбутнього. Політика держави спрямовується на створення всіх необхідних умов для реалізації таких інтенцій української нації, забезпечення у суспільстві перспектив соціального, економічного, культурного прогресу.

В основі політики держави – національний прагматизм: стимулювання реальних і швидких результатів, користь у кожній сфері діяльності – для людини і нації, економія всіх видів ресурсів і захист людського й інтелектуального потенціалу. Деталізація напрямів державної політики національного прагматизму має здійснюватися відповідно в стратегіях і стратегічному плануванні у кожній сфері, де мають бути проведені кардинальні реформи й контрреформи.

Основні напрями реформування системи освіти і науки

Вдосконалення законодавства у цих сферах повинно відбуватися на основі принципів економічного прагматизму, максимальної ефективності людського капіталу й економії ресурсів. В основу має бути покладена концепція «країни інновацій».

Середня освіта. Модернізація програм і методик викладання основних предметів. Особлива увага на вивчення української та іноземних мов, опанування ними на основі найпрогресивніших методик. Середня школа має дати такі знання мови, щоб у вищому закладі освіти лише вдоско-

налювати її для потреб майбутньої професії. Державний іспит на вільне володіння українською та принаймні однією іноземною мовою. Збільшення обсягу навчальних годин на історію, географію, правознавство, комп'ютерні програми. Переведення низки предметів на факультативні, необов'язкові (зокрема, фізкультура тощо).

Вища освіта.

Суспільно-гуманітарна складова навчальних програм має включати лише ті курси, які не вивчалися в школі, зокрема історія, й ті, що дають суспільно-громадянську підготовку (політологія, правознавство, соціально-управлінський менеджмент). Іноземна мова – лише професійного, прикладного обсягу. Максимальна концентрація на опануванні професійними знаннями, практичними навичками професійної діяльності.

Запровадження (на розсуд закладів освіти) кваліфікаційних звань, «розрядів», рангів, ступенів тощо – після отримання диплома і за бажанням фахівця. Наприклад, у медичній чи правовій сферах.

Державне замовлення, у тому числі від регіональних, місцевих органів влади, обов'язково передбачає контракт із студентом і відпрацювання після отримання диплома за спеціальністю в тому регіоні, звідки було замовлення на підготовку спеціаліста, протягом не менше 5 років. Тобто держава (в особі органів, зацікавлених у підготовці фахівців певного профілю для певної галузі й для конкретного регіону) дає студенту кредит на навчання, який протягом 5 років поступово погашається. Відповідно визначатиметься кількість «державних місць», решта – за контрактом. Це дасть змогу ефективно використовувати кошти державного бюджету і людський ресурс.

Ліквідація штучної, науково необґрунтованої системи ліцензування закладів вищої освіти, бюрократичних процедур в оцінці їх навчально-виховної діяльності. Скорочення в системі МОН кадрів, різноманітних департаментів та інститутів, агентств (наприклад, НАЗЯВО) та інших паразитичних структур, які тільки гальмують навчальний процес і принижують гідність професорсько-викладацьких колективів. Цей радянський атавізм в управлінні освітою і наукою має бути ліквідований рішуче й швидко. Вивільнені кошти мають бути спрямовані на зміцнення матеріально-технічної бази закладів освіти (дослідницькі лабораторії, обладнання, комп'ютеризацію тощо).

Максимальна *академічна свобода* й максимальна *відповідальність* вищого навчального закладу за професійну підготовку і громадянську позицію майбутнього фахівця, носія інтелекту й високої культури.

Держава має право очікувати високоосвічених, креативних, талановитих і відповідальних спеціалістів, гордих за себе і професію, за заклад освіти, де здобув знання й життєву мудрість, за Батьківщину, де зможе реалізувати себе як фахівець і патріот.

Аспірантура – це рівень наукової, а не освітньої діяльності. Навчання в аспірантурі має стати максимально ефективним і не надто затратним процесом. Аспірант не повинен слухати лекції з тих самих дисциплін, які вивчав у закладі вищої освіти. Він повинен бути вільним у виборі тематики науково-дослідної роботи й отримувати максимум можливостей для наукового пошуку, інновацій у складі творчих колективів, груп, лабораторій. Строк навчання в аспірантурі – два роки. Результат – дисертація з певної спеціальності й відповідний диплом тієї наукової установи, де він навчався й захистив дисертацію. Відтак науковець почне «давати віддачу» науці, державі вже з 22 років. Це підвищить авторитет і науковця, і наукової установи, де відкрито аспірантуру, а також посилить відповідальність учених рад тих наукових установ, які прийматимуть рішення про наукову атестацію дослідників. Це також спрощує менеджмент атестації наукових кадрів, усуває корупційну складову в цій системі.

Докторантура – не з повним відривом від виробництва, як зараз внаслідок проведення така званого «експерименту», а без відриву і без державного фінансування. Інститут докторантури скасовується. Науковець самостійно або через інститут здобувача (з прикріпленням до наукової установи і визначенням наукового консультанта за бажанням здобувача) виконує актуальне для науки дослідження, не сплачуючи непомірні для науковця суми «за навчання» в докторантурі. Він працює за місцем своєї основної роботи і в міру своїх можливостей пише докторську роботу – не обов'язково за проблематикою установи, де працює. Усувається вимога щодо мінімального строку «розриву» між кандидатською і докторською дисертацією. В такий спосіб утверджуються академічна свобода й рівність можливостей, без дискримінації за ознакою «прив'язки» до професії чи місця роботи здобувача.

Основні принципи реформування процесу атестації наукових кадрів

1. *Дерегуляція*. Мінімум чисто формальних вимог, адже вони породжують імітацію, корупцію, шахрайство. Зняття вимоги щодо обов'язкової публікації статей у зарубіжних «наукометричних» виданнях, нав'язаних

МОН України та НАЗЯВО. Можливість представлення наукового дослідження у формі монографії як для кандидатів, так і докторів наук. Остаточне присудження наукових ступенів спецрадами.

2. *Прозорість*. Створення єдиного ресурсу дисертацій з автоматичним поданням текстів дисертацій та авторефератів, відгуків на дисертації та автореферати, автоматичною якісною перевіркою на плагіат. Обов'язкова онлайн-трансляція всіх захистів у реальному часі й створення відео-архіву захистів дисертацій на єдиному і доступному для всіх, державному веб-ресурсі.

3. *Відповідальність*. Чітко виписати механізми і форми відповідальності, принаймні за плагіат (його критерії слід чітко визначити). Наприклад, у випадку його знаходження дисертант позбавляється наукового ступеня, а також вчених звань, присуджених з урахуванням наукового ступеня, має повернути до держбюджету отримані надбавки, позбавляється посади (якщо для її обіймання необхідно була наявність наукового ступеня), не має права нового захисту протягом п'яти років; керівник/консультант, офіційні опоненти, голова спецради отримують офіційне і публічне попередження, а при повторенні ситуації позбавляються права на керівництво/консультування, опанування, керівництво спецрадою протягом двох років; спецрада отримує офіційне і публічне попередження, а при повторенні ситуації розпускається і не може бути знову створена при відповідній науковій установі/навчальному закладі протягом п'яти років. Створення відповідного «чорного списку» причетних до таких порушень осіб.

4. *Якісна оцінка* має здійснюватися не штучно створеним *Національним агентством з якості вищої освіти* (який, ще не розпочавши повноцінної роботи в сенсі забезпечення дійсно якісної вищої освіти, вже створив безліч корупційних каналів для знищення науки і комерціалізації вищої освіти та наукової діяльності), а науковими колективами і установами, що мають великий досвід, де сформовані авторитетні наукові школи, здатні нести відповідальність за якість підготовки наукових кадрів.

Державна політика у сфері оцінювання результатів наукових досліджень не повинна сприяти згортанню наукової діяльності в країні. Прямим наслідком консцієнтальної зброї слід вважати запроваджені МОН України вимоги до публікацій результатів наукових досліджень у зарубіжних наукометричних виданнях (за якими чітко простежено корупцію з боку «зацікавлених у відкатах» спритних ділків від науки при уряді й на користь бізнесових проєктів «інтелектуального виснаження» України та української науки).

Ці вимоги мають за мету утвердити вторинність українських наукових періодичних видань, знижують їх престиж, сприяють відтоку частини наукового контенту до зарубіжних видань. Внаслідок цього знижується значення української наукової мови, що розвивається завдяки україномовним науковим публікаціям. Те ж саме і ще більшою мірою стосується видання в Україні й українською мовою монографій, збірників наукових праць, енциклопедичної літератури. Якщо у часи СРСР та навіть після припинення його існування українська наукова продукція та наукова мова були поставлені у вторинне щодо російської мови становище, що визнається нині чинником денаціоналізації та культурного геноциду, то нині Україна в особі МОН нормативно визначає упосліджений статус україномовного наукового контенту щодо англійської мови. Українська мова як мова української науки втрачає навіть мінімальні шанси стати привабливою для зарубіжних колег, адже нею видаватиметься ще менше наукових текстів. Це призводить до зниження обсягу україномовного наукового контенту і матиме наслідком гальмування і неповноцінність розвитку української культури.

Ще одним наслідком згаданих вимог МОН і НАЗЯВО є втрата того, що авторитетні зарубіжні науковці називають *«локальним знанням»*. Насамперед це пов'язано з тим, що публікації у зарубіжних виданнях, що включені до визначених наукометричних баз (таких українських журналів у низці наук немає), опиняються поза контекстом українського наукового життя. Такі дослідження, зокрема з низки соціогуманітарних наук, не мають належної експертизи поза Україною через відсутність відповідних фахівців, а для українських експертів і наукового співтовариства стають практично недоступними через заборону ре-публікації статей власниками журналів. Це стосується української археології і археографії, джерелознавства, пам'яткознавства, філології, етнографії та інших наук і наукових напрямів, які забезпечують тяглість нашого історичного поступу, історичну пам'ять і повагу до власної історії і культури.

Отже, зникає можливість інтеграції та впровадження, оцінювання результатів наукових досліджень в Україні, а натомість здійснюється їх експорт до часом непідготовленої і незацікавленої аудиторії, ігноруються питання реальної присутності чи відсутності новаційності та цінності досліджень. У значній частині випадків подані авторами до редакцій «скопусівських» видань українські матеріали відкидаються у західних виданнях через відсутність змоги здійснити їх експертизу чи як «непридатні,

непотрібні, неактуальні» для міжнародної аудиторії. Кого в Гондурасі, де видається якийсь «наукометричний» журнал з біології чи хімії, цікавить стаття українського вченого про трипільську культуру чи виборчий процес в Україні? Втім якщо український історик чи правознавець все ж таки знайде кошти на «скопусівське» видання в Гондурасі статті у співаторстві з іще чотирма колегами (щоб поділити 2 тис. доларів на п'ятьох!), то ця стаття здобуде високий статус «скопусівської», а автори зможуть бути членами спецради, редколегії наукового журналу і т. ін. Цей абсурд свідчить, до якого рівня національного приниження довели Україну і вчених горе-реформатори від науки, наскільки руйнівною виявилася консцієнтальна зброя в руках її агентів у міністерських кабінетах і наскільки нестійкими (в сенсі національної опірності ворожим впливам) є механізми національної безпеки. Українські вчені змушені публікуватися у неспеціалізованих чи неякісних журналах, що потрапили до згаданих наукометричних баз і не цікаві ані західному, ані українському читачу. Розрив між науковими дослідженнями, їх результатами, презентацією їх результатів, їх впровадженням дедалі збільшується.

Низка чинників – таких, як низький рівень володіння англійською мовою переважною більшістю науковців, відмінні від англо-американського світу стиль наукового мислення та підходи до викладу наукового тексту (принаймні, в соціогуманітарних науках), відсутність «скопусівських» видань в Україні з цілої низки галузей знань, значна тривалість процесу публікації статей у таких журналах, відсутність доступу більшості українських науковців до згаданих наукометричних баз і тому незнання вимог і особливостей публікації в тих чи інших журналах – у зв'язку із згаданими вимогами МОН України щодо публікації результатів наукових досліджень – призвели до значного гальмування розвитку цих досліджень через фактичну неможливість здійснення наукової атестації у низці наук. В умовах кризового стану наукової сфери в Україні це матиме непоправні наслідки як для науки, так і держави.

* * *

Низка нормативних документів Міністерства освіти і науки України щодо оцінювання результатів дисертаційних досліджень, а також здобуття наукових ступенів і вчених звань повинні бути скасовані як такі, що не відповідають вимогам законодавства України, порушують принципи і крите-

рії оцінювання наукової діяльності та атестації наукових кадрів, спричиняють суттєву шкоду розвитку науки і культури в Україні, містять корупційну складову, становлять виклик національній безпеці в сфері науки, освіти і культури.

Питання підготовки наукових кадрів є системним, комплексним і має розглядатися в контексті реалізації засад державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності, визначення місця та ролі науки в суспільстві, її фінансового та матеріально-технічного забезпечення, соціального статусу наукового працівника та вченого у суспільстві.

Наука сьогодні є однією з найконкурентніших сфер діяльності та вагомим економічним ресурсом, що визначає рівень інноваційного розвитку держави. Показником інноваційного розвитку в світі вважається *наукоємність* валового внутрішнього продукту та *кількість дослідників на 1 млн. населення*.

В Європейському Союзі середні витрати на науку становлять близько 2% ВВП, наприклад, у Франції – 2,23 % ВВП, Угорщині – 1,38% ВВП. В Україні цей показник становить 0,23 % ВВП. Витрати в розрахунку на одного дослідника в Україні становлять 8,8 тис. дол. США, що у 19 разів менше, ніж у Франції (172,3 тис. дол. США) та у 7 разів менше ніж в Угорщині (62,5 тис. дол. США)*.

Чисельність наукових працівників у світі постійно збільшується. За останні п'ять років вона зросла на 20% і становить понад 8 млн. осіб. Кількість дослідників на 1 млн. населення у ЄС нині становить 3359 осіб. В Україні загальна кількість дослідників за роки незалежності зменшилася у 5 разів. При цьому процес скорочення кадрового потенціалу науки в Україні триває, посилюється міграція, насамперед молодих учених, за кордон. Вітчизняна наука перетворюється на *донора для нарощування наукового потенціалу інших країн*.

З прийняттям низки нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, наказів Міністерства освіти і науки України виникли додаткові проблеми, які негативно позначилися на процесі підготовки наукових кадрів. Їх поява обумовлена надмірною бюрократизацією та недотриманням норм законодавства та порушенням академічних свобод і прав вчених.

* Про стан та законодавче забезпечення підготовки здобувачів вищої освіти на освітньо-науковому та науковому рівнях. Рішення Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України №100 від 16.01.2019 р. URL: <https://kno.rada.gov.ua/uploads/documents/36885.pdf>

Зокрема, це стосується визначення галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти та відсутності механізмів збереження і розвитку наукових шкіл за відповідними спеціальностями та спеціалізаціями, надмірних вимог до наукових публікацій та кількості наукових праць докторів філософії та докторів наук, акредитації спеціалізованих вчених рад та термінів їх повноважень, підтвердження рівня володіння іноземною мовою.

Реформування системи освіти та наукової діяльності має сприяти забезпеченню національної безпеки і оборони держави, зростанню науково-технічного потенціалу країни і відбуватися з урахуванням потреб економіки та ринку праці, стимулювати розвиток основних напрямів науки і техніки, інноваційний розвиток індустрії.

Міністерство освіти і науки України має забезпечити швидкі й ефективні реформи саме *в освітній діяльності*. *Менеджмент науки* має здійснювати *Національна академія наук України* задля акумулювання інформаційних ресурсів про національні надбання в галузі науки, нові сфери економічної діяльності, регіональні інноваційні ініціативи, запровадження інтелектуально-інноваційного типу розвитку економіки, забезпечення національної безпеки і оборони та захисту національних інтересів України.

Реформування Національної академії наук України також має здійснюватися на основі принципів *економічного прагматизму, стимулювання дійсно інноваційної діяльності, максимальної креативності й ефективності результатів наукових досліджень*. Цьому має сприяти максимальна свобода наукового пошуку, державна підтримка суспільно значущих досліджень, максимальна відповідальність учених за результати наукових розробок. Мінімізація витрат на управлінський персонал у сфері наукової діяльності, на утримання малоефективних інститутів, центрів, які багато в чому дублюються за тематикою, не стимулюють інноваційні дослідження і які фінансово не спроможні оплачувати навіть приміщення та витрати на опалення й електроенергію. В результаті організаційно-фінансової оптимізації вивільнені кошти мають бути спрямовані на підтримку науковців, забезпечення гідної оплати праці й стимулювання інновацій, якнайшвидший результат для соціально-економічних перетворень у країні.

Ці та інші кардинальні зміни дадуть, на нашу думку, поштовх розвитку науково-освітньої сфери, а відтак сприятимуть утвердженню нашої національної стійкості й гідності, державної самостійності й суверенності.

4.5. Міжнародно-правові засоби протидії гібридним загрозам в умовах російської агресії проти України

Протидія гібридним загрозам за допомогою механізмів ОБСЄ

Триваюча агресія з боку Російської Федерації і анексія невід'ємної частини території України – Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, згодом – спочатку приховане, а потім і майже відкрите збройне втручання на території Донецької та Луганської областей, безперечно стали найбільш серйозним викликом для політичної незалежності та територіальної цілісності України з моменту проголошення її незалежності 24 серпня 1991 року. Вже з самого початку російської агресії, Україна почала застосовувати комплекс всіх доступних їй міжнародно-правових заходів, спрямованих на припинення російської агресії та відновлення власної територіальної цілісності. Передусім, вона вдалася до відповідних механізмів, розроблених в рамках Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), оскільки вони могли бути реалізовані у найбільш оперативному порядку. Зокрема, вже в кінці лютого 2014 р. Україна використала передбачений Главою 6 Віденського документу ОБСЄ 2011 р. [82] механізм консультацій та співробітництва відносно незвичайної воєнної діяльності Російської Федерації біля кордонів України, однак, як відомо, істотних результатів це не принесло.

Також, протягом всієї весни 2014 р. держави ОБСЄ намагалися задіяти щодо Росії й інші механізми із зміцнення довіри та безпеки, а саме процедури інспектування (згідно Глави IX Віденського документу 2011 р.) та проведення спостережних, в тому числі надзвичайних спостережних, польотів над територією Росії (згідно Договору про відкрите небо 1992 р., зокрема, його Розділу III). Заходи із зміцнення довіри і безпеки вживалися державами-учасницями ОБСЄ і щодо України. Мова йде, наприклад, про передбачену п. 18 Глави III Віденського документу 2011 р. організацію на добровільній основі відвідувань України представниками держав-учасниць ОБСЄ для усунення занепокоєння відносно воєнної діяльності.

Варто відмітити, що одним із найбільш ефективних заходів, вжитих під егідою ОБСЄ стала організація Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ (СММ ОБСЄ) у зв'язку із ситуацією в Донбасі [83], яка діє й дотепер та займається моніторингом і верифікацією ситуації в Україні та сприяє діалогу між усіма сторонами конфлікту. З цієї точки зору неоціненною була роль ОБСЄ у сприянні вирішення конфлікту на Сході України, оскільки за її

активного посередництва було організовано Тристоронню контактну групу з мирного врегулювання ситуації на Сході держави, в рамках якої й були вироблені Мінські домовленості, які, попри всю їхню суперечливість, так і не стали реальною програмою по врегулюванню конфлікту. По суті, СММ ОБСЄ є єдиною міжнародною структурою, яка повсякденно та оперативно не тільки займається фіксацією ситуації на Сході України, а й вживає практичні кроки із сприяння вирішення російсько-українського конфлікту. Нажаль, інша Місія спостерігачів ОБСЄ, що діяла на двох російських пунктах пропуску «Донецьк» та «Гуково», розміщених на російсько-українському кордоні була значно менш ефективною, ніж СММ ОБСЄ, оскільки охоплює лише невелику ділянку кордону з невисокою щільністю трафіку і могла здійснювати власні функції тільки в межах пункту свого розміщення.

Протидія гібридним загрозам за допомогою механізмів ООН

Бажаючи відновити свою територіальну цілісність, а, в подальшому, зупинити порушення прав людини на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Україна з самого початку російсько-українського конфлікту ініціювала розгляд цих питань в рамках статутних органів ООН, зокрема, Ради Безпеки ООН та Генеральної Асамблеї ООН, що забезпечило постійну увагу міжнародного співтовариства до російсько-українського конфлікту протягом всієї історії його існування. В результаті, 27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію № 68/262 «Територіальна цілісність України» [84], в якій було підтверджено відданість суверенітету, політичній незалежності, єдності та територіальній цілісності України в її міжнародно визнаних кордонах. Генеральна Асамблея ООН закликала всі держави відмовитися і утримуватися від дій, спрямованих на повне або часткове порушення національної єдності та територіальної цілісності України, в тому числі будь-яких спроб змінити кордони України за допомогою погрози силою або її застосування або інших незаконних засобів та підкреслила, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь 16 березня 2014 року, не маючи законної сили, *не може бути підставою для будь-якої зміни статусу Криму чи Севастополя*, а також закликала всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-яку зміну статусу цих суб'єктів на основі згаданого референдуму та утримуватися від будь-яких дій, які можна було б тлумачити як визнання будь-якого такого зміненого статусу. Окрім цього, щороку Генеральна Асамблея ООН вивчає

ситуацію з дотриманням прав людини в Криму, у зв'язку з чим приймаються відповідні резолюції [85], в яких *Російська Федерація визнається державою, що окупує Автономну Республіку Крим та місто Севастополь, а сам Крим і Севастополь – територією, що є тимчасово окупованою*. З нашої точки зору, враховуючи реальну ситуацію триваючих порушень прав людини в окупованому Криму, використання такого інструменту як резолюції Генеральної Асамблеї ООН, враховуючи той факт, що в цьому органі ООН, на відміну від Ради Безпеки, відсутній інститут права вето, може виявитися до певної міри дієвим способом забезпечення дотримання хоча б елементарних прав людини на окупованих територіях України, хоча, зрозуміло, не треба і переоцінювати реальне значення цих документів.

Додатково слід згадати і про діяльність на Сході України Моніторингової місії ООН з прав людини [86], яка, зокрема, здійснює моніторинг ситуації з правами людини в країні з особливою увагою на Крим, східні і південні регіони держави, а також подає регулярні, точні і публічні звіти Верховному комісару ООН з прав людини про становище у галузі прав людини та проблеми й ризики, що виникають; вносить рекомендації відповідним органам влади України щодо конкретних подальших дій, а ООН і міжнародному співтовариству – стосовно дій щодо вирішення проблем у галузі прав людини, запобігання порушенням прав людини та зниження ризиків, що виникають; встановлює факти та обставини, пов'язані з потенційними порушеннями прав людини, що можуть мати місце під час діяльності місії.

Дотримання Україною основоположного міжнародно-правового принципу мирного розв'язання міжнародних спорів, її прагнення вирішити всі міждержавні спори з Росією за допомогою цивілізованих міжнародно-правових засобів підкреслюється зверненням нашої держави до авторитетних міжнародних юрисдикційних установ з відповідними позовами. Так, Україна у 2017 р. звернулася до Міжнародного Суду ООН, порушивши справу проти Російської Федерації за звинуваченнями останньої у порушенні своїх міжнародно-правових зобов'язань за Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р. та Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. по якій цей Суд у 2019 р. визнав свою юрисдикцію й зараз триває розгляд цієї справи.

Окрім цього, Україна протягом 2014-2019 рр. подала до Європейського суду з прав людини ряд позовів (міждержавних скарг) у зв'язку з порушенням Росією ряду прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і дана міжнародна установа вже прийняла рішення щодо прийнятності однієї з них, а саме справи «Україна проти Росії (щодо Криму)», в рамках якої розглядаються дві скарги

№ 20958/14 та 38334/18 [87], що можна оцінити як певну проміжну перемогу української сторони.

Обговорення питання протидії гібридним загрозам в рамках ОБСЄ

Разом з тим мусимо констатувати, що використання всіх вищезгаданих та інших потужних міжнародно-правових механізмів подолання міждержавних криз (наприклад, постійне обговорення ситуації в Україні в рамках Ради Європи та Європейського Союзу, робота України у форматі Нормандської четвірки, звернення України до Міжнародного трибуналу ООН з морського права, а українських фізичних та юридичних осіб – до різних міжнародних та національних судових і арбітражних установ тощо) поки що призвели лише до «заморожування» ситуації на Сході України та в Криму і Севастополі. Виявилося, що боротьба з гібридними агресивними діями (коли, наприклад, розпалювання національної ворожнечі прикривається свободою слова та прагненням захисту культурних прав національних меншин; або використовуються хакерські атаки для дестабілізації роботи органів влади іноземної держави) за допомогою виключно правових заходів є мало результативною, а тому такі держави як Україна, держави-члени Європейського Союзу та США вимушені були звернутися до непопулярних кроків, пов'язаних із обмеженням свободи слова, торгівлі та підприємництва.

Всі ці обставини зумовлюють нині необхідність вироблення на міжнародному рівні комплексу заходів із реагування на гібридні заходи боротьби однієї держави проти іншої. Зокрема, в рамках ООН має бути розпочато всебічне та глибоке вивчення всіх ознак такого нового явища, як *гібридні засоби ведення війн* з метою вироблення заходів їх попередження та протистояння їм. Дана робота буде неможливою без оновлення міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного права та міжнародно-правового регулювання боротьби із кіберзлочинністю. Окреслені питання мають стати предметом роботи тих міжнародних організацій, діяльність яких пов'язана із сферою безпеки та оборони, першою серед яких має стати ОБСЄ. Зокрема, у липні 2020 р. в рамках цієї Організації було проведене спільне засідання Форуму із співробітництва в галузі безпеки та Постійної ради на тему гібридних методів ведення війни, в ході якого були виявленні суттєві нерозуміння державами одна одної, небажання окремими з них обговорювати це питання, що обґрунтовувалося, в тому числі, необхідністю його розгляду не в рамках даного спільного засідання, а в рамках конкретних платформ: Бюро з демократичних інститутів і прав людини, Комітету з безпеки, ФСОБ та робочої групи з кібербезпеки [88].

Делегація Російської Федерації, традиційно звинувативши «колективний Захід» загалом і США зокрема у веденні комбінованої гібридної війни проти Росії, що, на думку російської делегації, виявляється в демонізації Росії в інформаційному просторі, застосуванні незаконних обмежувальних заходів, втручанні у внутрішні справи та здійсненні військового тиску шляхом наближення інфраструктури НАТО до кордонів Росії, відмовилася обговорювати це питання. Натомість у заяві делегації Сполучених Штатів Америки наголошувалося на тому, що «гібридна діяльність є одним з безпосередніх викликів для нашої безпеки, цілісності наших демократичних інститутів та є саме тим викликом безпеці, з яким держави-учасниці стикаються в режимі реального часу» і містився заклик до подальшого обговорення цієї теми саме в рамках ОБСЄ. В заяві американської делегації перераховувався широкий спектр різноманітних гібридних акцій, які протягом останніх років здійснювалися Російською Федерацією проти інших держав-учасниць ОБСЄ, зокрема й проти України. «Обговорення гібридної проблематики – це відповідь на дії, які вживаються Росією проти своїх сусідів, а також явно мають більш широке охоплення, – включаючи в ряді випадків ведення бойових дій із застосуванням звичайних збройних сил – з метою підірвати альянси і партнерські відносини держав, які є результатом їх вільного вибору, внести хаос в процеси демократичного урядування, спровокувати прояви нетерпимості в суспільстві, поставити під сумнів міжнародну підтримку незалежного громадського суспільства і створити атмосферу відсутності безпеки у військовій сфері», – підсумував американський делегат. В заяві делегації Канади також наголошувалося на готовності Російської Федерації застосовувати такі гібридні методи, як зловмисне використання кібер і інформаційних технологій, асиметричне використання військ, часом без характерного військового обмундирування, в контексті націлених на дестабілізацію обстановки заходів і стратегій, пов'язаних з триваючою незаконною окупацією Криму, силове порушення міжнародно визнаних суверенних кордонів, навмисна дестабілізація східних частин України і проведення провокаційної військової діяльності поблизу кордонів, в тому числі акти агресії в Чорноморському басейні тощо. Делегація Великої Британії також наголосила на тому, що «відповідальність за незаконні та дестабілізуючі дії досить широкого діапазону в регіоні ОБСЄ покладається на Російську Федерацію», і наголосила, що розглядає в якості таких насильницьку анексію частини території України, провокацію конфлікту в Донбасі, порушення повітряного простору ряду європейських держав, втручання у вибори, хакерські атаки на урядові веб сайти, кібершпійонські та інші підривні компанії тощо.

Законодавча протидія гібридним загрозам та їх посилення з боку Російської Федерації

Безумовно, триваюча воєнна агресія Росії проти України, в ході якої першою активно використовуються найрізноманітніші гібридні методи, змушує нас прискіпливо вивчати законодавче регулювання питань безпеки та оборони, що діє в Російській Федерації. Це також сприяє кращому розумінню нових викликів та загроз для територіальної цілісності та політичної незалежності України, які можуть надходити з боку цієї держави.

Виходячи з таких позицій, певний інтерес становить Стратегія національної безпеки Російської Федерації, затверджена Указом Президента Росії від 2 липня 2021 р. № 400 [89] (Стратегія РФ 2021). Адже в цьому документі, в якості однієї із задач, виконання якої є необхідним для досягнення цілей російської зовнішньої політики, лицемірно названо «зміцнення братерських зв'язків між російським, білоруським та українським народами» (пп. 20 п. 101), незалежно від того, чи бажають цього два останні народи чи ні.

Логіку авторів Стратегії в даному питанні неможливо прослідкувати, формат та спосіб такого зміцнення також викликає занепокоєння. Адже, на наш погляд, постійне втручання Російської Федерації у внутрішні справи України та порушення нею державного суверенітету і територіальної цілісності нашої держави навряд чи є вдалим фундаментом для зміцнення братерства між народами. Анексувавши територію Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, надаючи всебічну підтримку сепаратистам на Сході України, що нерідко супроводжується прямим збройним втручанням, та розпалюючи національну ворожнечу, Росія самостійно, власними руками, повністю зруйнувала надію не те що на зміцнення братерських зв'язків, але й на розвиток добросусідських відносин між нашими державами. Хоча, можливо, пп. 20 п.101 Стратегії РФ 2021 варто розцінювати як радісну новину, а саме: бажання Росії повністю відновити територіальну цілісність України, припинивши окупацію Криму та підтримку сепаратистів у так званих ДНР та ЛНР? Однак, знову ж таки, Стратегія РФ 2021 ще раз дає всі підстави зрозуміти, що ця держава зовсім не визнає того, що її дії в Криму та на Сході України є протиправними, такими, що порушують основоположні принципи міжнародного права закріплені в Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 року, Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва між державами 1975 року, зокрема незастосування сили або погрози силою в міжнародних відносинах,

територіальної цілісності держав, непорушності державних кордонів, невтручання у внутрішні справи держав тощо. На це вказує, зокрема, п. 13 Стратегії, в якому наголошується, що «Російська Федерація продемонструвала всьому світу свою економічну стійкість та довела здатність протистояти зовнішньому санкційному тиску. Продовжується робота по зниженню залежності від імпорту в ключових галузях економіки. Підвищився рівень продовольчої та енергетичної безпеки». Отже, реакція ЄС, США та ряду інших держав Європи і світу на анексію Росією Криму і Севастополю та на її агресію на Сході України, сприймається нею як економічний тиск, а зниження залежності від імпорту – як великий економічний успіх, що, на наш погляд, є більше прорахунком, ніж здобутком.

Адже в умовах глобальної економіки ліберальна торгівля є більш вигідною, ніж протекціонізм, особливо, якщо мова йде про таку державу, як Росія, яка, в силу свого географічного розташування не може самостійно виробити продукти харчування в достатній для всього населення кількості. Водночас, Стратегія РФ 2021 містить ще одне положення, яке доводить її зневагу до позиції світової спільноти відносно порушення Російською Федерацією основоположних принципів і норм міжнародного права. Так, у цьому документі передбачено, що «в разі вчинення іноземними державами недружніх дій, що становлять загрозу суверенітету та територіальній цілісності Росії, в тому числі пов'язаних із застосуванням обмежувальних заходів (санкцій) політичного або економічного характеру або із використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, РФ вважає правомірним прийняти симетричні та асиметричні заходи, необхідні для припинення таких недружніх дій, а також для запобігання їх повторення в майбутньому» (п. 99).

Поруч із зазначеним, також варто наголосити на тому, що положення про братські народи розміщено в Стратегії РФ 2021 разом із ще одними такими ж фрустраційними завданнями, а саме «протидією спробам фальсифікації історії, захисту історичної правди та збереженням історичної пам'яті» (пп. 21 п. 101). В цілому, бажання коригувати історію на свій лад проходить червоною ниткою крізь весь документ, що нами аналізується.

Повертаючись до вивчення пп. 20 п. 101 Стратегії РФ 2021 варто приділити увагу істинному ставленню Росії до національного питання, та й до ставлення цієї держави до сучасної ліберальної концепції прав людини в цілому. Справа в тому, що весь документ наповнений положеннями, які стосуються народу Росії. Наприклад, тут передбачаються різні заходи, пов'язані із збереженням народу Росії та розвитком людського потенціалу, а

також із збереженням його (народу Росії) культурного та історичного спадку. Отже, значний інтерес викликає питання: хто в даній багатонаціональній державі розглядається в якості «народу Росії»?

Визначення даного поняття в Стратегії не надається, однак можна зробити висновок, що «народ Росії» не включає в себе всі народи, які проживають на території цієї багатонаціональної держави. Підставою для такого висновку є помічена нами проста закономірність: в Стратегії поруч з поняттям «народ Росії» вживається також поняття «народи Росії». Одночасно, в даному документі визначається серія заходів, пов'язаних із традиційними російськими духовно-моральними цінностями, які, при цьому, розглядаються в якості начала, що об'єднує багатонаціональну та багато-конфесійну Росію і потребують захисту з метою зміцнення єдності народів РФ (п. 91-92).

Отже, Стратегією РФ 2021 закладено такий алгоритм: протягом століть сформувався комплекс російських духовно-моральних цінностей, який є основою єдності народів Росії. Однак, на наш погляд, такий підхід породжує ряд запитань, пов'язаних із рівністю прав різних народів, що проживають в РФ та збереженням їх самобутності. Значимість цих питань тільки посилюється згадкою у п. 88 такого поняття, як «державоутворюючий народ» (рос. «государствообразующий народ»), який, за версією Стратегії, все частіше намагаються послабити. І хоча в даному документі чітко не вказано, який народ визнається таким, що формує державу, все в ньому дихає російським націоналізмом, почуттям переваги росіян над іншими народами.

В руслі зазначеного, важливо також розглянути елементи, які включаються до традиційних російських духовно-моральних цінностей. Вони перелічені в п. 91 Стратегії й становлять, передусім, життя, гідність, права і свободи людини. Для нас цікаво дізнатися, в який саме історичний момент ці елементи, особливо, права і свободи людини, стали традиційними російськими духовно-моральними цінностями? Додатково слід наголосити на лицемірстві сучасної російської влади, яка на фоні порушення прав кримських татар, масових випадків порушення прав людини в Чечні, переслідування лідерів опозиції за надуманими звинуваченнями, маніпуляціями під час виборів тощо називає права людини споконвічними російськими духовно-моральними цінностями, що, до того ж, мають об'єднувати народи Росії.

Далі до традиційних російських духовно-моральних цінностей віднесено патріотизм, громадянськість, служіння Батьківщині та відповідальність за її долю, що, однак, ніяк не в'яжеться з сучасною боротьбою російської влади з опозицією та демократично налаштованими громадянами Російської Федерації, які, розуміючи хибність внутрішньої та зовнішньої політики

держави, як справжні патріоти, намагаються вжити всіх можливих правових заходів для її зміни.

Цілком прогнозовано, що традиційними російськими духовно-моральними цінностями були визнані: високі моральні ідеали, міцна сім'я, творча праця (рос. созидательный труд), пріоритет духовного над матеріальним, гуманізм, милосердя, справедливість, колективізм, взаємодопомога та взаємоповага, історична пам'ять та наступність поколінь, єдності народів Росії. Зрозуміло, що в цьому переліку не знайшлося місця для всебічного розвитку людини, формування у неї критичного мислення та відповідальності за власне життя, що, однак, могло б суттєво допомогти побороти такі визначені Стратегією загрози, як всездозволеність, аморальність, егоїзм, культ насилля, споживання та насолоди.

Неповага Росії до прав та свобод людини проявляється також в тому, що в Стратегії 2021 ряд задач в сфері збереження народу Росії та розвитку людського потенціалу стосується виключно громадян цієї держави. Наприклад, це стосується підвищення якості соціальних послуг та їх доступності (пп. 2 п. 33); надання широких можливостей для отримання середньої та вищої професійної освіти, професійної підготовки та перепідготовки протягом всього життя згідно з потребами ринку (пп. 13 п. 33); підвищення доступності культурних благ (пп. 15 п. 33); покращення житлових умов (пп. 16 п. 33).

Водночас, поруч із таким зневажливим ставленням до прав частини населення Російської Федерації (зокрема, біженців, фізичних осіб, які постійно проживають в Росії), в Стратегії 2021 року окрема увага приділена захисту прав такої групи фізичних осіб, як співвітчизники, які проживають за кордоном (тобто росіяни, які не перебувають у громадянстві Російської Федерації). Зокрема, надання цим фізичним особам підтримки у здійсненні їх прав, в тому числі права на збереження загальноросійської культурної ідентичності, забезпечення захисту їх інтересів визнається одним з шляхів досягнення цілей російської зовнішньої політики (пп. 19 п. 101). Цим же цілям має служити і захист прав та інтересів громадян Російської Федерації та російських компаній за кордоном (пп. 14 п. 101).

Додатково слід акцентувати, що захист національних інтересів та громадян Російської Федерації за межами її території відноситься Стратегією до заходів із досягнення цілей *оборони* (пп. 5 п. 40). Все це, поруч з розвитком сил і засобів інформаційного протиборства (пп. 10 п. 57) та діяльністю із зміцнення позицій російських засобів масової інформації та масових комунікацій в глобальному інформаційному просторі (пп. 22 п. 101), є, на наш погляд, нічим іншим, як *засобами гібридного впливу*, які РФ збирається й надалі вживати для дестабілізації ситуації повсюди, де живуть її громадяни і співвітчизники, працюють її компанії та діють російські ЗМІ.

Актуалізація сучасних гібридних загроз та законодавство України

Враховуючи зазначене, Україні слід звертати увагу на загрози подібного типу, вживати всіх можливих заходів щодо запобігання їм, одночасно розуміючи, що в сучасному світі вони можуть виходити не тільки від Росії, а й від інших держав, з якими межує наша держава. Тому, робота України в сфері протистояння гібридним зовнішнім загрозам має бути комплексною й однією із центральних проблем, яка потребує нагального вирішення, є проблема запровадження/не запровадження в державі *множинного громадянства*.

Існування даної проблеми значною мірою обумовлено незадовільністю законодавчого регулювання інституту громадянства в Україні. Адже, з одного боку, ст. 4 Конституції України 1996 р. чітко і неоднозначно проголошує існування в державі єдиного громадянства, з іншого боку – законодавство України ніколи не містило серйозних заходів протидії явищу множинного громадянства. В свою чергу, спеціальний закон в цій сфері, а саме Закон України «Про громадянство України» 2001 р. [90], торкаючись у ст. 2 сутності принципу єдиного громадянства, допускає можливість як набуття громадянами України громадянства іншої держави, так і, навпаки, набуття громадянами іноземних держав громадянства України та передбачає для таких випадків правило примату громадянства України у правовідносинах цих осіб з нашою державою.

Отже, Україна, виходячи як з національних інтересів, так і інтересів її населення, повинна прийняти однозначне рішення з приводу запровадження/не запровадження/ в державі множинного громадянства. У випадку прийняття рішення на користь такого, нею мають бути внесені зміни до Конституції України, чітко визначені умови набуття громадянами України громадянства іншої держави, докладно врегульовані всі проблемні питання, які можуть виникнути у зв'язку з володінням особою статусом біпатрида (щодо виконання військового обов'язку, участі у політичному житті держави, сплати податків, поширення дипломатичного захисту тощо), а також налагоджена робота органів державної безпеки в сфері запобігання сепаратизму. З нашої точки зору, у випадку запровадження законодавством України множинного громадянства, також необхідно чітко прописати, що ця можливість *не може поширюватися на випадки набуття громадянства держави-агресора*, якою, як відомо, ще 27 січня 2015 року Верховна Рада України визнала Російську Федерацію [91]. В іншому випадку, тобто у разі утвердження принципу єдиного громадянства, Україна повинна внести відповідні зміни до ст. 2 Закону України «Про громадянство України» 2001 р. й більш суворо реагувати на набуття її громадянами статусу бі- чи трипатрида.

На наш погляд, першим кроком на шляху до вирішення даного питання мало стати його включення до Стратегії національної безпеки України 2020 р. [92] в якості одного із заходів внутрішньополітичної діяльності держави, покликаної забезпечити її національні інтереси та безпеку, однак цього не було зроблено.

Окрім цього, варто зауважити, що Стратегії національної безпеки України 2020 р. притаманні також й деякі інші недоліки. Зокрема, її автори недооцінили роль міцного співробітництва України з Республікою Молдова. Так, при визначенні напрямків роботи держави в сфері розвитку власних національних інтересів та зміцнення регіональної безпеки, цю державу поставили в один ряд з Республікою Білорусь (з якою Україна нині перебуває у напружених відносинах, обумовлених кардинально розбіжними зовнішньо-політичними устремліннями двох країн) й для них обох передбачили такий нейтральний рівень стосунків, як «прагматичні відносини». Для порівняння, згідно Стратегії, із Азербайджаном, Грузією, Литвою, Польщею та Туреччиною Україна абсолютно правильно ставить за мету розвивати стратегічне партнерство; з іншими державами Балтії та державами Північної Європи – партнерські відносини; а з державами Центральної та Південно-Східної Європи (а отже, із Угорщиною, стосунки з якою останнім часом характеризуються певною напругою) – тісні добросусідські відносини (п. 36). Таким чином, відповідно до даної Стратегії, відносини України з Республікою Молдова не мають бути ні стратегічними, ні партнерськими, ні тісними добросусідськими.

Причини такого доволі нейтрального підходу до визначення рівня співробітництва України з Молдовою, певною мірою, стають зрозумілими після ознайомлення з положеннями п. 9-10 Воєнної доктрини України 2015 р. [93]. Адже в цьому документі актуальною воєнною загрозою для України було визнано присутність військового контингенту Російської Федерації у Придністровському регіоні Республіки Молдова, який може бути використаний для дестабілізації ситуації на півдні нашої держави. У свою чергу, незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону України з Республікою Молдова розглянуто в згаданому документі в якості воєнно-політичного виклику, який може перерости в застосування воєнної сили. Додатково, в Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025р. [94] збереження присутності військового контингенту Російської Федерації на території Придністровського регіону Республіки Молдова також віднесено до основних загроз для України у сфері прикордонної безпеки.

Безумовно, військова присутність Російської Федерації у Придністров'ї, хоч і доволі знекровлена (через неможливість поновлення її людських та матеріальних ресурсів), становить певну небезпеку для України. Однак, при оцінці даного фактору слід виходити з того, що протягом кількох десятиліть Придністров'я є невідконтрольним Молдові регіоном, а тому військова база Російської Федерації є небезпечною, передусім, для самої Молдови. В силу цього, дана держава постійно намагається за допомогою відповідних міжнародно-правових та дипломатичних засобів домогтися повного виведення російських військ із власної території. Так, дане питання знайшло своє регулювання в документах, прийнятих під егідою таких міжнародних організацій як ОБСЄ та ООН. Наприклад, ще в Декларації Стамбульської зустрічі ОБСЄ на вищому рівні 1999 р. [95] передбачалося завершення виведення російських сил з території Молдови до кінця 2002 року (п. 19), що, як відомо, не було виконано. Також, у 2018 р. Молдова спільно з рядом інших держав, до числа яких входила й Україна, ініціювала розгляд Генеральною Асамблеєю ООН Резолюції «Про повний і безумовний вивід зарубіжних збройних сил з території Республіки Молдови», яка була схвалена 22 червня 2018 р. [96]. В ній, зокрема, містився «наполегливий заклик до Російської Федерації без застережень та подальшого зволікання завершити упорядковане виведення Оперативної групи російських військ та озброєнь з території Республіки Молдова» (п. 2), який також залишився без уваги з боку Росії. Тому, військова присутність Російської Федерації у Придністров'ї, як і Молдово-Придністровський конфлікт в цілому, є тим фактором, який повинен сприяти об'єднанню зусиль двох держав у боротьбі з російською агресією. Ця необхідність посилюється схожістю зовнішніх політик Молдови і України, центральним орієнтиром яких є членство в ЄС та НАТО, а також рядом інших спільних геополітичних та економічних факторів. Україна та Молдова мають посилювати одна одну, а не послаблювати.

Якщо говорити про незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону України з Республікою Молдова, то дана обставина, безумовно, суттєво перешкоджає налагодженню стратегічних відносин між країнами, однак, одночасно, вона повинна не роз'єднувати їх, а сприяти активному пошуку швидкого та ефективного вирішення даної проблеми. Тим більше, що в Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 р. констатовано, що заключний етап демаркації українсько-молдовської ділянки державного кордону триває й Україна докладатиме усіх зусиль для завершення договірно-правового оформлення державного кордону.

На фоні зазначеного слід підкреслити, що встановлення Стратегією національної безпеки України 2020 р. рівня «прагматичних відносин» для україно-молдовського співробітництва не відповідають договірним зобов'язанням нашої держави відповідно до Договору про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Молдова 1997 р. [97]. Адже ним закладаються основи співробітництва держав в сфері безпеки, в тому числі передбачено, що «обидві держави послідовно співробітничатимуть у сфері взаємної безпеки і будуватимуть свої відносини на основі рівності та поважання суверенітету одна одної» (ч. 2 ст. 2). На наш погляд, «послідовне співробітництво в сфері безпеки» є більш широким поняттям, ніж нейтральні «прагматичні відносини».

Отже, з огляду на те, що і на території України, і на території Молдови мають місце територіальні конфлікти, зумовлені єдиним агресором, для зміцнення безпеки в цьому регіоні явно не достатньо рівня «прагматичних відносин», якщо такий рівень взагалі може бути ефективним для безпекових відносин держав, які мають спільні кордони.

Одночасно, викладені міркування дають підстави для більш широкого висновку: варто більш уважно підходити до формулювання положень п. 35-36 Стратегії національної безпеки України 2020 р., оскільки Україною укладено велику кількість двосторонніх міжнародних договорів, якими закладаються основи співробітництва, у тому числі в сфері безпеки і оборони, з різними державами як європейського регіону, так і світу й названі положення Стратегії можуть їм не відповідати, або навіть порушувати.

* * *

Таким чином, з нашої точки зору, є підстави стверджувати, що нормативно-правових та інституційних засобів міжнародного права недостатньо для ефективного відвернення чи подолання всіх загроз, які несуть в собі гібридні засоби ведення сучасних міждержавних конфліктів. Україні, попри звернення до відповідних інструментів ООН, ОБСЄ, Ради Європи, міжнародних юрисдикційних установ, вжиття певних дипломатичних засобів на двосторонньому та багатосторонньому рівні, поки не вдалося відновити свою територіальну цілісність та надійно гарантувати свою безпеку від подальших зазіхань з боку агресора, які виявляються, в тому числі, і в формі різноманітних «гібридних» заходів тиску. Досвід України вказує на необхідність комплексного вивчення на рівні ООН та ОБСЄ всіх можливих ознак та проявів «гібридної» агресії в цілях вироблення ефективних міжнародно-правових засобів протидії їй. Тим більше, що Російська Федерація у своїх внутрішніх нормативно-правових актах, що стосуються

питань зовнішньої політики та безпеки, по суті у майже відкритій формі декларує свою готовність і надалі застосовувати широкий спектр різноманітних заходів гібридного тиску на інші держави в порушення основоположних принципів і норм міжнародного права та відповідних зобов'язань в рамках ОБСЄ. В умовах відсутності ефективного міжнародно-правового регулювання протидії таким загрозам Україна також має самостійно виробляти подібні засоби протидії і на національно-правовому рівні.

Список використаних джерел

1. Hybrid threats and the law: Concepts, trends and implications / Ed. by A. Sari. Helsinki: The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats 2020. P. 8.
2. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. С. 21-22.
3. Цит. за: Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. С. 33.
4. Тарасюк В. Застосування інформаційних технологій в умовах гібридної війни: Монографія. Beau Bassin: Globe Edit, 2020. С. 59-60.
5. Цит. за: Glenn R.W. Thoughts on “Hybrid” Conflict. *Small Wars Journal*. 2009. URL: www.smallwarsjournal.com
6. Future character of conflict. A study which seeks to describe what military forces are likely to experience in future conflicts out to 2029. *Guidance. Ministry of Defense*. 2 February 2010. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/future-character-of-conflict>
7. Hybrid Threat. Headquarters, Department of the Army. TC 7-100. 26 November 2010. Washington, DC: Headquarters, 2010. P. V-VI.
8. Fleming B.P. The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art. Fort Leavenworth (Kansas): United States Army Command and General Staff College, 2011. P. 35-37.
9. Военная доктрина Российской Федерации. С. 7–8. URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf>
10. Герасимов В. Ценность науки в предвидении. Новые вызовы требуют переосмыслить формы и способы ведения боевых действий. *Военно-промышленный курьер*. 27 февраля 2013. № 8 (476). URL: <http://www.vpk-news.ru/articles/14632>

11. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і Східного партнерства. Аналітичний документ / За заг. ред. В. Мартинюка. Київ, 2018. С. 8-9.
12. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. С. 27-28.
13. Горбулін В. Який Фенікс народиться зі згарища світової гібридної війни? *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/article/print/internal/yakiy-feniks-naroditsya-zi-zgarischa-svitovoyi-gibridnoyi-viyni-259112_.html
14. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і Східного партнерства. Аналітичний документ / За заг. ред. В. Мартинюка. Київ, 2018. С. 8.
15. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і Східного партнерства. Аналітичний документ / За заг. ред. В. Мартинюка. Київ, 2018. С. 22-29.
16. The North Atlantic Treaty. Washington D.C. 4 April 1949. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm
17. Roeske W.-D., Thankey H. Resilience: the first line of defence. NATO Review. 27 February 2019. URL: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2019/02/27/resilience-the-first-line-of-defence/index.html>
18. Resilience and Article 3. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132722.htm
19. BI-SC Input for a New NATO Capstone Concept for The Military Contribution to Countering Hybrid Threats (25 August 2010). URL: https://www.act.nato.int/images/stories/events/2010/20100826_bi-sc_cht.pdf
20. Тарасюк В. Застосування інформаційних технологій в умовах гібридної війни: Монографія. Beau Bassin: Globe Edit, 2020. С. 58.
21. NATO's response to hybrid threats. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm?selectedLocale=en
22. Warsaw Summit Communiqué. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8-9 July 2016. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm#hybrid
23. Commitment to enhance resilience/ Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw, 8-9 July 2016. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133180.htm
24. Resilience and Article 3. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132722.htm
25. Brussels Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Brussels 11-12 July 2018. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm#2
26. Resilience and Article 3. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132722.htm

27. Brussels Summit Communiqué. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Brussels 14 June 2021. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm?selectedLocale=en

28. Strengthened Resilience Commitment. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_185340.htm

29. Resilience and Article 3. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132722.htm

30. Рюле М., Робертс К. Розширення інструментарію НАТО з протидії гібридним загрозам. 19 березня 2021. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/03/19/rozshirennya-nstrumentaryu-nato-z-protid-gbridnim-zagrozam/index.html>

31. Resilience and Article 3. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132722.htm

32. Joint Communication to the European Parliament and the Council. Joint Framework on countering hybrid threats – a European Union response / European Commission. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016JC0018&from=EN>

33. Joint Communication to the European Parliament and the Council. Joint Framework on countering hybrid threats – a European Union response / European Commission. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016JC0018&from=EN>

34. Countering hybrid threats: EU-NATO cooperation / European Parliamentary Research Service Briefing. March 2017. EPRS_BRI(2017)599315_EN

35. Countering hybrid threats: EU-NATO cooperation / European Parliamentary Research Service Briefing. March 2017. EPRS_BRI(2017)599315_EN

36. Joint Communication to the European Parliament, the European Council and the Council. Increasing resilience and bolstering capabilities to address hybrid threats. Brussels, 13.6.2018. JOIN (2018) 16 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:52018JC0016>

37. Joint Communication to the European Parliament, the European Council and the Council. Increasing resilience and bolstering capabilities to address hybrid threats. Brussels, 13.6.2018. JOIN (2018) 16 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:52018JC0016>

38. Joint Staff Working Document EU operational protocol for countering hybrid threats 'EU Playbook'. Brussels, 5.7.2016. SWD(2016) 227 final

39. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the EU Security Union Strategy. COM/2020/605 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1596452256370&uri=CELEX:52020DC0605>

40. Пирожков С.І., Божок Є.В., Хамітов Н.В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник НАН України*. 2021. № 8. С. 74.
41. Цицушвілі Н. Етнополітична безпека: внутрішні виклики в умовах поліетнічності. *Політологічний вісник*. 2011. № 53. С.272.
42. Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. *Администрация Президента России*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>.
43. О стратегии национальной безопасности Российской Федерации: указ Президента РФ № 400 от 02.07. 2021. URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/QZw6hSk5z9gWq0pID1ZzmR5cER0g5tZC.pdf>.
44. Явір В.А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт : монографія. Київ: Логос, 2018. С. 401.
45. О стратегии национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента РФ № 400 от 02.07. 2021. URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/QZw6hSk5z9gWq0pID1ZzmR5cER0g5tZC.pdf>.
46. Цицушвілі Н. Етнополітична безпека: до проблеми визначення та забезпечення в законодавстві України. *Держава і право*. 2010. Вип. 49. С. 720.
47. Асланов С. Роль етнополітичної стабільності в національній безпеці України. *Політологічний вісник*. 2014. Вип. 73. С. 328. (326–334).
48. Цицушвілі Н. Етнополітична безпека: до проблеми визначення та забезпечення в законодавстві України. *Держава і право*. 2010. Вип. 49. С. 721.
49. Асланов С. Етнополітична стабільність у етнополітичній системі. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 119. (116-123)
50. Політико-правові механізми запобігання сепаратизму в демократичному суспільстві: наукова записка. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 36. (144 с.)
51. Модель етнонаціональної політики для реінтеграції Донбасу і Криму : наукова записка / Кресіна І.О, Явір В.А., Стойко О.М. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. С. 7. (103 с.)
52. Асланов С. А. Формування невизнаних квазідержавних утворень як фактор етнополітичної нестабільності в Україні. *Трибуна*. 2014. № 1(4). С. 33. (32-34)
53. Модель етнонаціональної політики для реінтеграції Донбасу і Криму : наукова записка / Кресіна І.О, Явір В.А., Стойко О.М. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. С. 86. (103 с.)
54. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України №392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.
55. Явір В. Закарпаття як об'єкт етнотериторіальних претензій Угорщини та Росії: порівняльний аналіз стратегій та цілей. *Політичне життя*. 2018. № 3. С. 80. (78-83)

56. Угорщина має намір легально відібрати Закарпаття. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/policy/uhorshchyna-planuye-lehalno-vidibraty-zakarpattia-infohrafika/>.

57. Вітман К. М. Русинське питання: спроби законодавчого врегулювання. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 664.

58. Забытый народ обратился к Президенту Российской Федерации. *Руська правда*. URL: <http://www.ruska-pravda.com/novosti/34-nv-politika/24080-zabyty.html>.

59. СБУ: Спецслужби РФ планували створити в Україні ще чотири «народні республіки». *УНІАН*. URL: <http://www.unian.ua/society/1014227-sbu-spetslujbi-rf-planuvati-stvoriti-v-ukrajini-sche-chotiri-narodni-respubliki-sered-yakih-kijivska.html>.

60. Вітман К. М. Русинське питання: спроби законодавчого врегулювання. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 664.

61. Угорський уповноважений по Закарпаттю не зрозумів обурення Києва щодо свого призначення. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/08/3/7085210/>.

62. Угорський міністр хоче, щоб Україна дозволила державне управління мовами меншин. *Європейська правда*. URL: <https://www.ppravda.com.ua/news/2021/06/21/7297972/>.

63. Левченко О.В., Міхеев Ю.І. Інформаційні загрози як різновид воєнних загроз державі. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2018. № 3(32)б С. 14-19.

64. Про нову редакцію Воєнної доктрини України: Указ Президента України від 24.09.2015 р. N 555/2015. *Урядовий кур'єр*. 2015. 26 вересня.

65. Про основи національної безпеки України: Закон України (зі змінами, внесеними згідно із законами від 08.06.2017 р. No 2091-VIII. *ВВР*. 2017. N 30. – Ст.329; від 07.11.2017 р. N 2180-VIII. *ВВР*. 2017. N 51-52. Ст.445. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. N 39. Ст. 351. *Голос України*. 2003. 22 липня.

66. Про Доктрину інформаційної безпеки України: Указ Президента України від 25.02.2017 р. No 47/2017. *Урядовий кур'єр*. N 38. 2017. 28 лютого.

67. Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України: Указ Президента України від 14.03.2016 р. No 92/2016. *Урядовий кур'єр*. N 52. 2016. 18 березня.

68. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 26.05.2015 р. No287/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.

69. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): монографія. Київ: Вища школа, 1998. 392 с.

70. У Чернігівській ОДА надали пропозиції для покращення українського мовлення у прикордонних районах. URL: <https://cg.gov.ua/index.php?strfind=%D0%97%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B1%D1%83%D0%B4&csrf=e414d8f27eb36524df1e2bb04287d3c5624d4b49553c7d46567ef9df6eef4cf4;>

Проблема з трансляцією цифрового ТБ після відключення аналогового є по всьому Закарпаттю. URL: <https://zakarpattia.net.ua/News/189586-Problema-z-transliatsiiei-u-tsyfrovoho-TV-pislia-vidkliuchennia-analohovoho-ie-po-vsomu-Zakarpattiu-%E2%80%93ODA>; Звіт представника Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення у Волинській області Бойко Лілії Григорівни за 2020 рік. URL: <https://voladm.gov.ua/article/zvit-predstavnika-nacionalnoyi-radi-ukrayini-z-pitan-telebachennya-i-radiomovlennya-u-volinskiy-oblasti-boyko-liliyi-grigorivni-za-2020-rik/>.

71. Монополіст ефірного цифрового телебачення «Зеонбуд» оприлюднив своїх українських власників. URL: https://zaxid.net/monopolist_efirnogo_tsifrovogo_telebachennya_zeonbud_oprilyudniv_prizvishha_ukrayinskih_vl_ashnikiv_n1493616/amp.

72. COVID-19: какую господдержку получают СМИ за рубежом. URL: <https://gipp.ru/overview/issledovaniya-statistikas/covid-19-kakuyu-gospodderzhku-poluchayut-smi-za-rubezhom/>.

73. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України № 392/2020.

74. Центр Разумкова. Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень–серпень 2021 р.). «українці найбільше довіряють Збройним Силам України (68%), волонтерам (64%) та церкві (63,5%)» URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

75. Громыко Ю. Оружие, поражающее сознание, – что это такое? *Кому будет принадлежать концентрированное оружие в XXI веке*. Москва: Россия 2010, 1997. С. 7-8.

76. Громыко Ю. Концентрированное оружие и концентрированные войны. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/publicdoc/2007/782/>; Громыко Ю. Оружие, поражающее сознание, – что это такое? URL: <http://www.pereplet.ru/text/grom0.html>.

77. Задорожний Г.В. Концентрированная война – ведущая форма геоекономического подчинения сознания как нового предмета труда в условиях неолиберальной глобализации. *Вісник економічної науки України*. 2021. № 1. С. 199.

78. Задорожний Г.В. Задорожний Г.В. Концентрированная война – ведущая форма геоекономического подчинения сознания как нового предмета труда в условиях неолиберальной глобализации. *Вісник економічної науки України*. 2021. № 1. С. 203, 205.

79. Ващенко Н.М. Концептосфера відображення впливогенної проблематики в умовах консцієнтальної війни як складової гібридної агресії Росії проти України. *Актуальні питання масової комунікації*. 2017. С. 21, 34.

80. Портников В. Памятников Путину в Украине больше нет. *Обозреватель*. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/pamyatnikov-putinuv-ukraine-bolshe-net.html>.

81. Гречка С.О. “Культурна зброя” як складник консцієнтальної війни проти України. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2018. Вип. 2 (64). С. 58.

82. Венский документ 2011 года «О мерах укрепления доверия и безопасности». URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/b/3/86600.pdf>

83. Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні діє згідно Рішення Постійної ради ОБСЄ № 1117 від 21.03.2014. URL: <https://www.osce.org/uk/pc/225036?download=true>

84. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 27 марта 2014 года 68/262 «Территориальная целостность Украины». URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/68/262>

85. Див., наприклад: Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 18 декабря 2019 года № 74/168 «Положение с правами человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополе, Украина». URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/74/168>

86. Agreement between OHCHR and the Government of Ukraine Concerning the Deployment of HRMMU, 31 July 2014 p. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Agreement_with_Govt_31July2014.pdf

87. Complaints brought by Ukraine against Russia concerning a pattern of human rights violations in Crimea declared partly admissible. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-6904972-9271650>

88. 78-е совместное заседание Форума по сотрудничеству и в области безопасности и Постоянного совета. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/3/459535.pdf>

89. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 2 июля 2021 г. № 400. URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/QZw6hSk5z9gWq0pID1ZzmR5cER0g5tZC.pdf>

90. Про громадянство України: Закон України. *БВР*. 2001. № 13. Ст. 65. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>

91. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором: Постанова Верховної Ради України від 27.01. 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19#Text>

92. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09. 2020 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

93. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Военної доктрини України»: Указ Президента України від 24 вересня 2015 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>

94. Про схвалення Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-%D1%80#Text>

95. Декларация Стамбульской встречи ОБСЕ на высшем уровне 1999 г. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/1/39573.pdf>

96. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 72/282 «Полный и безоговорочный вывод иностранных вооруженных сил с территории Республики Молдова» от 22 июня 2018 г. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/72/282>

97. Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Молдова від 23.10 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498_161#Text

РОЗДІЛ 5.

НАЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

5.1. Демократична ідея як умова національної стійкості й національної безпеки

Відданість демократії і готовність захищати її може суттєво посилювати національну стійкість в силу того, що сама демократія пронизує усі сторони людського буття. Не випадково демократія уподібнюється до системи мислення, сукупності вірувань, до символічних практик, вона часто ототожнюється із суспільно-політичним світоглядом і цінністю, із формою державного ладу, сукупністю політичних інститутів і практик, із ідеальною моделлю політичного правління за критерієм врахування і гармонійного поєднання інтересів усіх верств і прошарків народу. Останнє з визначень інколи ще більш посилюють, інтерпретуючи демократію системою управління, що гарантує права і свободи меншості в спосіб контролю влади більшості, хай на практиці в абсолютній більшості випадків доводиться мати справу з правлінням не більшості, а меншості, уповноваженої народом за результатами обрання на конкурентних виборах [1].

Свою резильєнтну функцію демократія зможе виконувати коли вона позбавлена формалізованості і не є інструментом демагогії, популізму і маніпуляцій, адже «Розгляд проблем становлення демократії в умовах перехідних суспільств виявляє свою граничну актуальність з огляду на те, що нині поряд із насправді демократичними транзитами спостерігається велика кількість псевдотранзитів, коли демократія чи демократичний дискурс використовуються недемократичною політичною елітою з метою легітимації своєї влади» [2, С.333]. Запобігання демагогічному й цинічному паразитуванню на демократичній риторичі постає ключовим проблемним викликом національній безпеці й забезпеченню ефективного розвитку суспільства в цілому.

Демократична складова Національної ідеї України

Одна з реальних небезпек українській демократії – поширення соціальних епідемій, таких як розповсюдження трендів, стереотипів, молодіжної моди, злочинності, зростання самогубств і т. п., на що звертають увагу такі дослідники як Ричард Вівер або Майкл Гладуел [3; 4].

Інша загроза – інфляційні прояви у функціонуванні будь-якої ідеї: якщо ідейний меседж упродовж тривалого часу не знаходить підтримки на рівні життєдіяльнісних реалій суспільства, то відбувається "девальвація ідейної валюти" і вона припиняє виконувати функцію універсального еквівалента. Більше того: відчутної дискредитації зазнає сам напрям розвитку, який був неефективно використаний ініціаторами цивілізаційної риторики. Саме з такими тенденціями й загрозами Україна все більше має справу останнім часом.

Що стосується національної ідеї, то це – своєрідна філософія життя народу, система його поглядів і загальних принципів життєдіяльності, уявлень про основну мету, до якої він прагне у своєму історичному становленні. Ця ідея базується на історичному досвіді, єдності території, культури нації і є квінтесенцією її інтересів. Вона окреслює шляхи практичного втілення стратегічної мети розвитку країни в політичному, економічному, духовному та соціокультурному форматах. Як писав Мартін Бубер, «національна ідея віддзеркалює усвідомлення народом внутрішньої єдності й взаємозв'язку, історичного характеру й традицій, долі й покликання. Саме це усвідомлення формує сенсожиттєві орієнтири і взірці життєдіяльності. За відсутності ж сенсожиттєвих орієнтирів і взірців народ уподібнюється сліпцю, покинутому на роздоріжжі» [5, с. 259].

Національна ідея втілює ідейний пафос нації, її буттєві перспективи в часі й просторі. Її найістотнішим елементом постає мета існування національної спільноти. Це виявляє себе на різних рівнях – від суто емоційних до науково вивірених і ґрунтовно прорахованих. Вона «відображає головний національний інтерес і задає розвиткові країни оптимальний напрям. Оскільки існують національні інтереси в політичній, економічній, культурній, побутовій сферах, то національна ідея може існувати в складній синтезній формі як національна (державницька) ідеологія і в простих формах – ідея етнічна, зовнішньополітична, культурна тощо, які теж є концептуальними і комплексними» [6, С. 20].

Характерною ознакою української національної ідеї є її *глибинний демократизм*. Можна навіть стверджувати, що відповідність кожної національної ідеї критеріальним ознакам залежить від міри її демократизму. Національна ідея України завжди живилася глибинною народною довірою і

підтримкою, що забезпечувало їй ідейну й суспільно-політичну легітимність. Також слід взяти до уваги, що «переосмислення результатів і уроків боротьби дозволило Б. Хмельницькому протягом першої половини 1649 р. вперше в історії української суспільно-політичної думки після занепаду Галицько-Волинської держави сформулювати національну державну ідею, яка стала визначальною у визвольних змаганнях народу протягом наступних сторіч, – створення незалежної держави в етнічних межах України» [7, С.468].

Пантелеймон Куліш першим запропонував термін "Українська Ідея": на його думку, вона полягала у збереженні традиційних духовних цінностей, захисті національного буття, його історії та культури, обстоюванні традиційної релігії, національної держави, родини та власності. Сутність Української ідеї пов'язана насамперед із відродженням духовних цінностей, патріотизму та морально-правових підвалин буття народу. На переконання П.Куліша, хутір (не плутати з хуторянством) символізував українську національну свідомість, "духовний космос народу", систему його традицій, колицу й скарбницю духовних цінностей. Закликаючи до "наведення порядку в українській хаті", він надавав пріоритетного значення культурній і освітянській діяльності, уподібнюючи її до праці землероба, який очищає землю від усього шкідливого й допомагає вкорінюватися тим паросткам, які забезпечують народ повноцінним майбутнім.

Нині доводиться констатувати низку негативних тенденцій, одна з яких полягає в тому, що державницька й демократична риторика все частіше використовується не за призначенням, а як зручний інструмент універсальної, на всі випадки життя індульгенції: «для багатьох нинішніх політичних партій властиві популізм, відсутність відповідальності й чітких ідейних засад. Вони підпадають під визначення "catch-all" (всеохоплюючі) партій у найбільш збоченому популістському вигляді. Серед їх членів є неодноразові перебіжчики від проєкту до проєкту, оскільки членство в партії сприймається багатьма як спосіб заробити грошей, отримати нерухомість, посаду, власну вигоду, уникнути відповідальності. Таким способом відбувається знецінення і нівелювання політичного життя» [8, С. 488].

Демократичні альтернативи сучасності

Сила ризельєнтної функції демократії залежить від вибору її альтернативних варіантів. Зокрема, у межах сучасної цивілізації Заходу існують два відмінні парадигмальні підходи до розуміння демократії, її суспільного покликання і принципів дії. Першу парадигму можна симбіотично відрекомендувати *латинсько-католицькою*, а її сутність полягає в нівелюванні волі окремого індивіда на тлі інтересів спільноти (більшості) у

формі насамперед державної влади. Друга парадигма – *англо-саксонська* і водночас *протестантська* – виходить із тих міркувань, що покликання демократії полягає насамперед і в основному в забезпеченні інтересів індивіда, а повноваження держави мають бути обмежені функціями "нічного сторожа" – тобто фіскальними, оборонними й дипломатичними.

Розпад світової системи соціалізму і Радянського Союзу засвідчив безроздільне домінування ідеології ліберальної демократії як головного антипода й історичного суперника комуністичної ідеології. Однак упродовж трьох останніх десятиліть значних еволюційних змін зазнала не лише соціально-політична практика ліберальної демократії, а й демократичний рельєф у цілому: відбулася істотна диверсифікація демократичних альтернатив. Сьогодні як критерії ранжування демократії, так і її типологія та підходи до концептуалізації є надзвичайно багатоманітними – фактично вони репрезентують весь попередній досвід становлення демократичної ідеї.

У наш час другу молодість переживає модель прямої (безпосередньої) демократії, згідно з якою *народ є як об'єктом, так і суб'єктом управління*, а способом здійснення народовладдя постають *публічно-владні рішення*, а формами управління – *віче, референдуми, народна правотворча ініціатива тощо*.

На думку представників *елітарної демократії*, оскільки широкі верстви народу некомпетентні в тонкощах більшості питань державного управління, то пряма демократія містить більше загроз, ніж перспектив для суспільного блага. З огляду на зазначену обставину роль народу доцільно звести до можливості вибору на користь тієї чи іншої компетентної управлінської команди (еліти), яка, власне, й здійснюватиме владні повноваження від імені народу.

Модель елітарної демократії часто ототожнюють із моделлю *агрегативної демократії*, адепти якої виходять із тих міркувань, що демократія має бути змагальною – в сенсі насамперед забезпечення конкурентного відбору лідерів. Чому саме лідерів? Тому, що кваліфікаційний рівень народу в цілому є невисоким і його безпосередня участь у прийнятті рішень із високою вірогідністю матиме для держави й суспільства дисфункціональні наслідки. Послідовники агрегативної демократії вважають за доцільне "унікати міфів спільного блага", "спільних інтересів" і навіть "народу", а сутність демократії вони зводять до процедур коректної і взаємовигідної взаємодії суспільних груп із різними інтересами.

Антагоністична (змагальна, конкурентна) модель демократії виходить із тих міркувань, що, як наполягає професор політології Центру вивчення демократії Вестмінстерського університету у Лондоні Шанталь

Муфф, справжня демократія має бути більш чутливою до "оркестру голосів" сучасних плюралістичних суспільств. Згідно з Ш.Муфф, «існують "антагоністичні демократії" на кшталт Росії 1990-х років, або Франції та консенсусні квазідемократії, які мають на меті з усіх важливих питань формувати однаковість. І якщо перші – приречені, а треті – невилічні, то другі – цілком життєздатні й навіть ідеальні» [9].

Для представників і симпатиків моделі *репрезентативної демократії* вона є правлінням народу як таке, а правління, обране народом і за потреби змінене, оптимізується народом. Зрозуміло, що в такій системі аргументаційних координат ефективність функціонування демократії перебуває в істотній залежності від наявності у виборця об'єктивної інформації про того, хто представлятиме його інтереси, а «демократія в сенсі її втілення в політичній практиці є залежною від нових медіа, зокрема соціальних мереж, що управляють настроями та загальною поінформованістю виборця» [10 С. 95].

Традиційне розуміння передумов і принципів демократії як якомога ширшого кола громадян, та прийняття ними рішень щодо максимально розлогого діапазону питань на практиці стає на заваді прийняттю кваліфікованих рішень, а відтак – і ефективному функціонуванню держави й суспільства. За цією логікою, мажоритаризм прямої демократії має поступитися місцем "деліберативній демократії" ("демократії обговорень"), у якій наголос робиться на комунікативних умовах і процедурах, що легітимізують громадську думку. Іншими словами, в політику вводиться моральний вимір, а раціональний консенсус щодо базових моральних цінностей визнається універсальним способом розв'язання проблем сучасного суспільства [11, С. 6].

В ідеалі, найбільше сприяє національній єдності *консоціативна демократія*, яка виходить із необхідності пріоритетного розв'язання протиріччя і узгодження інтересів різних складових суспільства. З цією метою наділені повноваженнями представники правлячих еліт розв'язують протиріччя на основі домовленостей між різними соціальними групами і прошарками.

Назва цього виду демократії зазвичай пов'язується з англійським словом "consociation". Втім, більш коректним і точним у віддзеркаленні смислового рельєфу *консоціативної демократії* є інтерпретація її родоvodu від французького "consonance" – тобто консонанс, співзвучність. У даному разі увага акцентується на прийнятті таких державних і суспільних рішень, які виявляються співзвучними абсолютній більшості суспільства. Такої мети можна досягти за двох умов: *по-перше*, завдяки об'єктивним і справедливим соціальним інститутам, покликаним виконувати функцію неупередженого арбітра; *по-друге*, *консоціативна демократія* має керуватися принципом і цільовим орієнтиром ефективності. Обидві умови *консоціативної демократії* тісно пов'язані між собою і передбачають один цільовий і критеріальний

орієнтир – благо якщо не суспільства в цілому, то, принаймні, його критичної більшості. Тим не менше, чимало аналітиків ставлять під сумнів сам демократичний статус консоціативної демократії – в тому сенсі, що втілення принципів і пріоритетів цієї форми (типу) демократії на практиці може мати дуже мало спільного з узвичаєними уявленнями про демократію як владу народу.

На відміну від репрезентативної та елітарної концепцій демократії, *партиципаторна демократія* наполягає на активній участі громадян в широких сферах суспільного життя – не лише у виборах, а й у всіх фазах політичного процесу: в підготовці, прийнятті й реалізації політичних рішень, а насамперед і в основному – в здійсненні контролю за їх реалізацією. Партиципаторна демократія наполягає на принциповій взаємозалежності громадян та держави у формі існування системи зворотних зв'язків, що забезпечують вплив держави на громадян, а громадян – на державу.

Модель *соціальної демократії* заперечує доцільність ієрархізації демократичних цінностей і надання пріоритету одному з принципів (зокрема, принципу свободи – як наполягає модель ліберальної демократії). На думку соціал-демократів, тріада свободи, справедливості й солідарності є цілісністю, принципово неструктурованою за критерієм значущості для потреб утілення й повноцінного функціонування демократії. Для соціальної демократії пріоритетного значення набуває синхронізація зусиль держави й суспільства одночасно в трьох напрямках – політичному, економічному та соціальному.

Варто зазначити, що жодна з моделей демократії не існує у чистому вигляді: будь-яка успішна демократія на практиці втілюється через гібридну форму, поєднуючи різні погляди на лідерство, модель управління, громадянство та має свої сильні та слабкі сторони, «тому не дивно, що визначення демократії постійно потребує уточнення. В сучасному світі, який динамічно трансформується, з демократією відбуваються сутнісні метаморфози» [1, С. 4-5].

Попри паралельне існування розлогого діапазону версій демократії, багатоманітних у своїх критеріях, ознаках і функціональних пріоритетах, у фаховому середовищі існує консенсус щодо того "демократичного мінімуму", який дає підстави для констатації наявності демократії в принципі: «насамперед забезпечення з боку держави основ ефективної політичної участі громадян. Це – створення системи контролю з боку суспільства над діяльністю держави та її органів, запровадження такої інформаційної політики, яка давала б громадянам змогу вільно отримувати об'єктивну та неупереджену інформацію про стан справ у державі, сприяння формуванню політичного плюралізму та дієвої багатопартійності, реальне створення єдиного правового поля як фундаменту взаємодії держави з її громадянами та формування дієвої моделі ринкової економіки з елементами соціального регулювання» [2, С.334].

*Демократія і національна безпека у дзеркалі
глобальних викликів сучасності*

Зміцнення резильєнтної функції демократичної ідеї залежить також від здатності суспільства уникнути формалізації демократії – небезпеки, яка нині посилюється внаслідок поширення її численних симулякрів, засобів симулювання уявної мети та способів її досягнення, як це відбувається в інформаційному середовищі. Торжество формальної демократії означало б слідування у фарватері потреб, вимог і пріоритетів громадської думки – навіть попри те, що на цьому рівні масової свідомості укорінено чимало упередженості й забобонів, а їх дотримання в принципі не може мати нічого спільного з функціонуванням суспільства за ефективною і демократичною моделлю. В результаті демократія, за висловом Амітая Етціоні, може стати "демократією демонстрацій" [9], за якої відбувається гіпертрофоване домінування форми над змістом, основні зусилля спрямовуються не на фактичне посилення й поглиблення норм і принципів демократії, а пріоритетна увага політиків, політтехнологів і громадських діячів зосереджується на тиражуванні "потрібної інформації" про динаміку демократичних процесів, а насамперед – про свій внесок у таку динаміку. В результаті виникає суспільство, влучно назване "суспільством спектаклю" [12].

Крім проблеми формалізації та театралізації демократії існує небезпека системного зламу демократичної традиції під впливом взаємопотенціуючої дії таких факторів, як міфологія, когнітивні спотворення, популізм, політиканство, подвійні стандарти, демагогія, постправа, чорна риторика, дезінформація, маніпуляція, нейрон-лінгвістичне програмування, пропаганда тощо.

Сучасні аналізи демократичного процесу ведуть до висновку, що сучасний тип демократичного правління здебільшого зазнає краху не внаслідок контрреволюції чи військового перевороту, а під впливом латентного ослаблення таких критичних для долі демократії інститутів, як судові органи і преса, а також поступового розмивання усталених політичних прав і свобод [13]. У цій ситуації важливо не допустити інерції сповзання в антидемократичне провалля, яке істотно деморалізує морально-вольові якості суспільства, коли воно може виявитися неспроможним до рішучих кроків по забезпеченню демократичних прав і свобод. Недарма науковці привертають увагу до глобальної тенденції захоплення влади авторитарними популістами, внаслідок чого дві основні цінності демократії – права особистості та свобода – опинилися в кризовому стані ("формальних прав без фактичної демократії") [14]. Популісти намагаються здобути підтримку суспільства, експлуатуючи ідею "повернення влади людям", а насправді

вони створюють аж ніяк не кращу систему – "демократію без прав". Інший бік цієї тенденції – політичні системи, які функціонують за рахунок спрощеної системи переконань, часто виявляються електорально привабливими й успішними впродовж тривалого часу [15]. Істотний внесок у такі лінощі й невибагливість масової свідомості зробили сучасні ЗМІ й реклама, лейтмотивом яких з кінця 1940-х років є заколисуючі мантри про те, що ледве не всього можна досягти не напружуючись, легко і з приємністю – треба лише придбати той чи інший "чудодійний" засіб.

Вінстон Черчилль є автором похмурого пророцтва про те, що *фашисти майбутнього* для досягнення своєї політичної мети *використовуватимуть маску антифашизму*. Адже історії вже відомі чимало випадків подібних намірів та їх неочікуваних результатів – ледве не кожна фашистська, тоталітарна й авторитарна політична сила спочатку мала маргінальний суспільно-політичний статус, і лише після того, як на неї зробили тимчасову ставку "сильні цього світу" (звичайно ж, для досягнення власної мети), колишні політичні аутсайтери відчували смак перемоги і не лише починали грати за власними правилами, а й змусили грати за цими правилами все суспільство.

У ситуаціях транзиту важливо, щоб суспільство не піддалося спокусі "позбутися тягара свободи". Ще однією непереборною спокусою епохи інформаційного суспільства є фактичне придушення свободи слова у форматі *інформаційного тоталітаризму* та *електронної цензури*. Метою електронної цензури є або "правильне" висвітлення у ЗМІ ключових подій, явищ і тенденцій, або забезпечення інформаційного вакууму для середовища політичних опонентів. Що стосується засобів досягнення такої мети, то вони вкрай розлогі: це і тіньове блокування (shadow ban) – програмна технологія звуження можливостей поширення небажаного контенту, і демонетизація відео-контенту – один із улюблених засобів "виховання" власниками соціальних мереж симпатиків політичних опонентів, і скасування підписників (followers), і закриття твіттер-акаунтів, і багато інших засобів впливу як на суспільну свідомість, так і на тих, хто намагається реалізувати своє право на свободу слова за допомогою сучасних інформаційних технологій.

***У пошуках меншого зла: Левіафан держави проти
Мінотавра транснаціонального капіталу***

В основі ліберальної демократії лежить цінність свободи, рівність усіх перед свободою і рівність свободи для всіх. Саме свобода, на переконання ліберал-демократів, є обов'язковою і основною категоричною умовою для реалізації демократичної перспективи будь-якої спільноти.

Однак на практиці забезпечення свобод на надіндивідуальному рівні не може не призводити до їх часткової регламентації і обмеження, функції якого покладаються на державу. Ліберал-демократи вважають державу злом, якого неможливо уникнути. Єдине, що можна й треба зробити – це звести функції держави до мінімуму (концепція "мінімальної держави"), обмеживши їх такими повноваженнями, з якими об'єктивно не в змозі впоратися жоден член суспільства чи соціальна група (концепція держави як "нічного сторожа").

Поруч з ідеєю мінімальної держави, яка покликана захищати власність і бути гарантом законності, безпеки й правопорядку, існує ідея ультрамінімальної держави, яка аналогічні функції здійснює у секвестрованому режимі, надаючи їх лише тим громадянам, які потребують виконання таких функцій кимось із-зовні, хто є їх "замовниками". Йдеться про де-факто добровільні контрактні взаємини між громадянином та державою. Іншими словами, держава має існувати лише для тих, хто уклав з нею "контракт", який передбачає відчуження на її користь частини індивідуального прибутку як плати за виконання державою повноважень і функцій, передбачених таким "контрактом" [16]. Економічний неолібералізм, вважають деякі дослідники, використовує для забезпечення своїх політичних потреб і досягнення політико-управлінської мети саме концепцію ультрамінімальної держави [17].

Неоліберальна ідеологія базується на ідеї пріоритетності "вільних" ринків. З тактичних міркувань неоліберали подають своє неприйняття національного суверенітету в завуальованій формі – мовляв, після падіння Берлінського муру потреба в державах як інструментах блокового й міжнаціонального протистояння істотно послабилася, а натомість набрали силу фактори економічної доцільності, які заперечують авторитет (а відтак і доцільність) національного суверенітету, оскільки він створює додаткові бар'єри на шляху оптимального функціонування ринкових механізмів.

Однак, беззастережне слідування цій ідеї в умовах глобалізації ринкових зв'язків може призвести до заперечення доцільності національного суверенітету. Зрозуміло, що за відсутності національного суверенітету вести предметну розмову про національну безпеку неможливо в принципі.

Згідно апологетизації вільного ринку, країна, неспроможна виграти конкурентну боротьбу за інвестиції і розміщення транснаціональних виробничих потужностей, є неефективною й де-факто втрачає фундамент свого існування, і позбавлення національного суверенітету навіть провідних держав світу – це лише питання часу. Отже, Левіафан держави страшний не настільки, як тотальний регламентаційний вплив Мінотавра наддержавних транснаціональних гравців і корпорацій.

Аспект національного суверенітету донедавна був настільки очевидним елементом системи національної безпеки, що, як не дивно, ігнорувався або залишався на периферії уваги під час розгляду багатьох колізій, пов'язаних із цією сферою. Його латентна присутність у предметному середовищі національної безпеки зіграла з ним злий жарт: національну безпеку почали ототожнювати з якими завгодно факторами й чинниками – тільки не зі станом дотримання вимог національного суверенітету, не з фактичним рівнем цього критерію.

За інерцією традиції, яка сягає своїми витокami ще XIX століття, національну безпеку здебільшого і в основному пов'язують із захищеністю національних інтересів. Показовою можна вважати таку констатацію: «Націєбезпечну складову державотворчого процесу в Україні необхідно розділити на *імітаційний етап* 1991–2014 рр. (національна безпека державними органами здебільшого проголошувалася) та *сутнісний етап*, що розпочався після 2014 р. (національна безпека виборюється спільними зусиллями держави та громадянського суспільства, а ставлення до неї виступає маркером про- або ж антиукраїнської позиції учасників політичного процесу). Запропонований державою на початку 1990-х років "вузький" підхід щодо розуміння національної безпеки України як стану захищеності її національних інтересів після Революції Гідності 2013–2014 рр. змінився на більш розширений: національна безпека – це стан захищеності національних інтересів та національних цінностей» [18, С. 184–185].

Не можна стверджувати, що пов'язування національної безпеки з факторами національних інтересів та національних цінностей є логічно невиправданим чи праксеологічно недоречним: проблема в іншому – у відсутності смислової виразності й значних інтерпретативних розбіжностях, притаманних аспекту національних інтересів, а прецизнь – національних цінностей, які взагалі тлумачаться в настільки широкому критеріальному діапазоні, що його діаметральні позиції виявляються взагалі несумісними.

Логічним кроком за таких обставин можна вважати поповнення критеріально-верифікативних ресурсів національної безпеки маркером національного суверенітету, якому притаманний значно вищий рівень смислової прозорості. Суть питання полягає в тому, чи спроможна країна після врахування більш-менш значущих зовнішніх факторів приймати доленосні рішення, чи не перетворюється вона на фактичну маріонетку й добровільного заручника зовнішніх регламентацій і де, власне, пролягає та демаркаційна лінія, яка відмежовує суверенну країну від країни-проксі?

На перший погляд, простота наведених запитань є оманливою – зрештою, як і можливі відповіді на них, адже в сучасних реаліях тенденція

фактичної десуверенізації набула епідемічних, глобальних ознак: віднедавна вона отримала статус критичної загрози навіть для найпотужніших країн світу. В наш час *десуверенізація означає зовнішнє управління для абсолютної більшості країн світу, які перетворюються на іграшки в чужих руках*. Причому, якщо раніше така залежність від зовнішніх факторів легко ототожнювалася з підпорядкованістю національним інтересам певної країни чи блокового об'єднання, а це означало принаймні можливість правдоподібного прогнозування наслідків залежності, то тепер ситуація принципово ускладнилася: всі набули залежного статусу від анонімної, ефемерної, проте цілком реальної сили – транснаціонального капіталу.

Ситуація погіршується соціально-політичним конформізмом, який набув епідемічного поширення в коридорах влади абсолютної більшості країн – особливо тих, які здійснюють (точніше, декларують здійснення) демократичного, економічного, політичного, виробничого та іншого транзиту.

Окрім нехтування демократичними правами й свободами десуверенізація набуває ознак чи не вирішального виклику на адресу національної безпеки ледве не кожної країни сучасного формату – і Україна в даному разі не є винятком із загального правила. На цей аспект варто звернути прискіпливу увагу – звичайно, за умови, що інстинкт самозбереження ще не зовсім атрофувався як у самої держави, так і в тих, для кого ідея держави, її суспільна цінність та інструментальна значущість не є порожнім звуком.

***Більше гідності, менше ілюзій:
незасвоєні уроки Революції Гідності***

Одним із найбільш поширених у наш час ілюзій щодо демократії є міф про її самодостатність, про те, що стабільність демократії вбачається в ній самій чи навіть просто у факті її офіційного проголошення. «Примара самодостатності демократії небезпечна насамперед для перехідних суспільств. Її зміст полягає в тому, що демократія тлумачиться лише як наявність у конституції певних традиційних демократичних ознак, лише як перелік певної кількості демократичних інститутів» [2, С.338]. Насправді ж повноцінна демократія – це завжди результат, наслідок тривалої демократизації як своєрідного селекціонування й культивування демократичних цінностей, принципів, норм і суспільно-політичних практик.

Держава повинна адекватно оцінювати той чи інший стан речей або наслідки прийнятих рішень, інакше ставиться під сумнів кваліфікаційна відповідність її керівної ланки, дієздатність обраних ідейних пріоритетів і вміння ними ефективно користуватися. Сучасній Україні бракує як уявлення про реальний стан справ у суспільстві, так і перспективізму, мотиваційної

спонуки зробити зусилля над собою, щоб подолати наявні недоліки. Обидві вади так чи інакше обумовлені ігноруванням деяких канонів демократії і нехтуванням потенціалу демократії.

Основне внутрішнє протиріччя демократії стосується ідеї демократії як повновладдя народу та неможливості її практичного втілення у повному обсязі. Крім того, треба враховувати, що народ як суб'єкт прийняття рішень не може бути компетентним з усіх питань. І хоча все наполегливіше лунають голоси, що ми живемо в епоху пост-демократії, сьогодні все ще не втратила актуальності теза В. Черчилля про те, що демократія – найкращий політичний лад із наявних і можливих у наш час. За аналогією з формулою "держава – нічний сторож" повноцінну демократію можна відрекоректувати нічним сторожем ефективної держави і суспільства, рушієм прискорення нагальних суспільних перетворень.

Демократія засвоюється і певною мірою успадковується. Втім, хоч як це парадоксально, вона майже не передається у спадок – у тому сенсі, що кожне покоління змушене підтверджувати свою відданість принципам демократії власними інтелектуальними, морально-вольовими й громадянськими зусиллями та якостями.

Демократія також коректно уподібнюється гумусу: вона повільно культивується й закріплюється на рівні автоматизмів світосприйняття і принципів суспільно-політичної життєдіяльності, проте дуже швидко руйнується під впливом нібито навіть незначних факторів, вироджуючись у тиранію більшості, в охлократію як принципову неприборканість більшості й цинічне нехтування більшістю правами й свободами меншості. Відсутність демократії призводить до запуску своєрідного зворотного відліку для всіх сфер функціонування суспільства – починаючи із системних проблем у сфері національної безпеки й закінчуючи закріпаченням індивідуальної ініціативи, небажанням пов'язувати своє життя і майбутнє своїх дітей із таким суспільством. Як і у випадку з розподілом гілок влади, демократія також потребує втілення механізмів, що стануть на заваді практичному нехтуванню принципами й цінностями демократії. За відсутності таких кроків будь-які демократичні здобутки можуть швидко зійти нанівець під тиском різних обставин.

Демократію як фактор резильєнтності можна оцінювати крізь призму не лише співвідношення з певною ідеальною моделлю у вигляді деякої ієрархії цінностей, а й у конкретно-історичному контексті, маючи на увазі, що для різних держав і суспільств ефективними й доречними виявляться різні моделі демократії. Понад те, в різні періоди історичного розвитку одна й та сама держава і суспільство можуть робити вибір на користь різних

моделей демократії як найбільш адекватних історичним викликам і суспільно-політичним потребам народу.

Перспективи демократії практично не корелюють з патетичними політичними деклараціями й маніфестаціями; вони навіть неістотно залежать від наявності певних суспільних інституцій і нормативно-правового підґрунтя, оскільки це – лише підґрунтя. Наскільки б коректним не було ототожнення нашої сучасності з епохою спектаклю, ані суспільно-політична дійсність загалом, ані стан і перспективи демократії зокрема не вичерпуються перфоменсом і театралізованим дійством, бо демократія не зводиться до певної сукупності евфемізмів і політкоректних фраз, виголошених із високих трибун – значно більшою мірою вона є категоричною умовою національної стійкості й національної безпеки, а також ефективного функціонування держави і суспільства на оглядову перспективу.

5.2. Національна стійкість і національна безпека: воєнно-політичний ресурс і потенціал України

Наростання загроз в умовах гібридної війни

У сучасних умовах гібридних агресій і нелінійних військових конфліктів "національна стійкість" постає одним із найбільш актуальних термінів сьогодення. Особливо це стосується України, для якої зовнішні загрози та внутрішні розлами не лише не зникли, але й мають тенденцію до інтенсифікації.

Межі між війною та миром сьогодні стали надто розмитими, а гібридні загрози все важче ідентифікувати та їм протидіяти. Національні небезпеки можуть включати у себе поєднання таких різних засобів, як дезінформація, кібератаки, політичний і економічний тиск, дипломатичні демарші, культурна деєтнізація, церковний прозелітизм та ін. Особливим знаряддям агресії слугує *енергетичний* шантаж. Військові навчання та демонстрація військової могутності [19] на кордоні із сусідньою державою з метою її залякування також належать до таких методів [20].

Засоби гібридної війни використовують для того, щоби змусити певну державу піти на ті чи інші політичні поступки. При цьому агресор всіляко заперечує свою причетність і відповідальність за власні дії. Це було видно під час незаконної анексії АР Крим у 2014 р. До слова, саме незаконна анексія півострову з боку Російської Федерації стала подією, яка запровадила термін "гібридна війна" [21]. Щоправда, Російська Федерація почала відточувати методи гібридної війни ще задовго до анексії Криму [22, С. 31]. У 2000-х роках термін "гібридний" використовувався більше для опису

сучасних військових засобів, адже ті стали більш витонченими, а кількість недержавних акторів та їхні спроможності суттєво збільшились [23]. Розвиток новітніх технологій, а також поява нових потужних геостратегічних гравців, у тому числі Китаю, розширили простір для нових викликів і загроз.

Головною мішенню у гібридних війнах є не стільки об'єкти критичної інфраструктури чи території, скільки *громадяни* іншої держави та їхня *свідомість*. Методи гібридної агресії дають змогу паразитувати на слабкостях іншої держави і саме системна та цілеспрямована розбудова національної стійкості здатна стати запорукою успішного протистояння більш сильному ворогу. Україна вже вісім років протистоїть російській агресії, і хоча обмежена у ресурсах для симетричної відповіді, але має усі можливості розбудовувати систему національного спротиву та національної стійкості настільки, щоби ціна нападу з боку агресора стала надто високою, а кількість можливих збитків для нього перевищили очікувані вигоди. Вже наявний досвід війни, що її веде Україна, підтвердив, що національна стійкість є запорукою перемоги під час агресії, а воля людини – найміцнішою зброєю [24].

Відображення військово-політичної стійкості у стратегічних документах України

Україна володіє чималим потенціалом національної стійкості, яка зміцнювалася як в історичних потрясіннях, так і в ході протидії сучасній агресії Російської Федерації. Разом із тим, наявних на сьогодні системних механізмів забезпечення національної стійкості в Україні недостатньо і запровадження їх має сприяти забезпеченню вітчизняної національної безпеки [25].

На сьогодні головним суб'єктом у питанні національної резильєнтності залишається сама Українська держава. Відтак, вкрай важливо розробляти та впроваджувати політику національної стійкості як основоположного чинника у забезпеченні національної безпеки. Здійснювати це потрібно, у першу чергу, власними потужностями, щоби в умовах війни та окупації Російською Федерацією частини території України не втратити власний суверенітет і незалежність [26].

Військово-політична резильєнтність може бути виділена як окремий напрям з огляду на ситуацію, у якій перебуває наша держава. Щоправда, зосередження лише на воєнному чиннику постає у якості більш звуженого підходу. Нова геополітична реальність, а також активізація у міжнародній сфері нових акторів вимагають реагування на нові загрози, які виходять за

межі суто воєнної компоненти національної безпеки. Більшої стійкості набувають ті держави, де як збройні сили, так і органи влади, публічний і приватний сектори спільно вирішують питання національної резильєнтності. Крім того, такі держави мають більше потужностей і менше зазнають втрат під час кризових ситуацій та у процесі подальшого самовідновлення після кризи.

Політичне керівництво України повною мірою усвідомлює всі можливі загрози, перед якими вона стоїть, що відображено у відповідних стратегічних документах [27, С. 3]. Так само існує й розуміння національної стійкості як значущого фактору безпеки держави. Зокрема, Стратегією національної безпеки України, затвердженою Указом Президента України від 14 вересня 2020 р., стійкість визначено як одну з основних засад, а запровадження національної системи стійкості віднесено до основних напрямів зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності держави. Суттєвим кроком на шляху до розбудови національної стійкості є *Стратегія воєнної безпеки України*, затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021р., де в якості базового терміну постає "всеохоплююча оборона". Під цим терміном у Стратегії мається на увазі комплекс заходів, зміст яких полягає у превентивних діях та стійкому опорі агресору на суші, на морі та у повітряному просторі України; у протидії його спробам нав'язати свою волю українцям через кібернетичний та інформаційний простір; у використанні для відсічі агресії всього потенціалу держави та суспільства (воєнного, політичного, економічного, дипломатичного, культурного); у застосуванні всіх форм і способів збройної боротьби з агресором, зокрема асиметричних та інших дій для оборони України, з дотриманням принципів і норм міжнародного права [28].

Всеохоплююча оборона передбачає залучення всього потенціалу держави та суспільства, на всій території з використанням наявних сил і засобів. Головною метою Стратегії воєнної безпеки України визначено завчасно підготовлену та всебічно забезпечену всеохоплюючу оборону України на засадах стримування, стійкості та взаємодії. Сама ж стійкість, згідно зі Стратегією, досягається здатністю системи управління державою, сил оборони, національної економіки, інфраструктури та суспільства до швидкого відновлення й адаптування до змін у безпековому середовищі як і до тривалого протистояння в наданні відсічі і стримуванні збройної агресії проти України; підтриманням здатності до здійснення стратегічного розгортання, територіальної оборони України, руху опору, ведення операцій (бойових, спеціальних, стабілізаційних дій); налагодженням надійних каналів комунікації з населенням та підтриманням його життєдіяльності [28].

У Стратегії слушно зазначається про необхідність використання всього потенціалу держави та суспільства, що у поєднанні з міжнародним тиском на Російську Федерацію мають забезпечити стримування подальшої ескалації збройної агресії проти України та відновлення її територіальної цілісності. У документі також зафіксовано, що російська агресія є не лише загрозою для самої України, але і для Чорноморського та Балтійського регіонів.

Стратегія воєнної безпеки України, у свою чергу, слугує основою для розроблення *Стратегічного оборонного бюлетеня України, плану оборони України*, а також державних цільових програм та інших програм, спрямованих на забезпечення реалізації державної політики у сфері оборони. Варто також підкреслити, що Президентом України Володимиром Зеленським було наголошено, що Стратегія воєнної безпеки полягає у системному та цілісному підході до політики безпеки, а не тільки у концентрації на військовому компоненті [29].

Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. було затверджено *Концепцію забезпечення національної стійкості*, розраховану до 2025 р. Серед іншого до завдань Концепції належать впровадження спеціальних навчальних програм і курсів підвищення кваліфікації для державних службовців та особового складу Збройних Сил України, а також упровадження реформ, спрямованих на зміцнення особливого партнерства з НАТО та набуття Україною повноправного членства в Альянсі [30].

У *Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя* від 11 березня 2021 р., в якості окремого розділу виокремлено "Зміцнення національної стійкості". Під засобами, які посилюють національну стійкість, зазначаються такі, як впровадження реформ у сфері децентралізації, розвитку та забезпечення спроможності територіальних громад; розробка заходів із відновлення роботи органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя після звільнення тимчасово окупованої території та відновлення на цій території конституційного ладу України.

У Стратегії наголошується, що Україна впроваджує гуманітарні, соціальні проекти, спрямовані на підвищення рівня соціальної взаємодії та партнерства, посилення національної стійкості, громадської безпеки та цивільного захисту. Крім того, там зазначається, що наша держава протидіє спробам використання етнічного та релігійного чинників для легітимізації окупаційної діяльності Російської Федерації, її окупаційної адміністрації на тимчасово окупованій території чи штучного створення розколів в українському суспільстві.

У Стратегії зроблено також наголос на забезпеченні спеціальної підготовки Збройних Сил України та інших передбачених законом України військових формувань, правоохоронних органів для виконання покладених на них завдань з урахуванням особливостей процесів деокупації та реінтеграції, а також із використанням досвіду громадян України, які брали участь у міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки [31].

Зміцнення Збройних Сил України

Одним із найбільш значущих елементів у системі національної стійкості є Збройні Сили. Життя показало, що ті реформи у секторі безпеки та оборони, що були проведені після відновлення незалежності нашої держави, мали здебільшого імітативний характер [32]. Україною було успадковано інфраструктуру, техніку та систему підготовки ще часів Радянського Союзу. Крім того, у відповідності до воєнної доктрини СРСР, більшість військових баз на території України було розташовано в її західній частині .

Станом на 1991 р. на території України перебували три загальні військові та три танкові армії, армійський корпус, чотири повітряні армії, армія протиповітряної оборони, ракетна армія, Чорноморський флот, два вузли попередження про ракетний напад, інші військові формування із загальним складом 980 тисяч військовослужбовців, 6500 танків, 7000 броньованих машин, 1,5 тисячі літаків, 350 кораблів, 1272 одиниці ядерних боєголовок міжконтинентальних балістичних ракет [33]. Відповідно до Указу Президента України від 28 січня 1993 р. на базі Військово-Повітряних Сил України та Військ Протиповітряної оборони України розпочалося формування єдиного виду Збройних Сил України – Військ Повітряної оборони.

Указом Президента України від 23 травня 1996 р. у складі Збройних Сил України було утворене *Командування Сухопутних військ України*, якому підпорядкували органи управління та війська військових округів. Україна успадкувала від СРСР у тому числі і загальний порядок щодо військового обов'язку, який був врегульований Законом України "Про військовий обов'язок і військову службу", ухваленим 25 березня 1992 р.

У червні 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили в Європі, яким визначалася максимальна чисельність озброєння і військової техніки для України. У 1993 р. парламентом України було розглянуто План проведення організаційних заходів у Збройних Силах України та прийнято Постанову "Про загальну структуру, чисельність та матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил України". Згідно з нею, чисельність ЗСУ становила 455 тис. військовослужбовців. З 1997 року відбувалася оптимізація організаційної структури, а також скорочення кількості озброєння та чисельності ЗСУ.

Початком нового етапу військового будівництва в Україні стало затвердження у січні 1997 р. Президентом Леонідом Кучмою Державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р. Того ж місяця були затверджені Положення "Про Міністерство оборони України" та "Про Генеральний штаб Збройних Сил України". Це стало важливим кроком на шляху становлення демократичного цивільного контролю над оборонною сферою. Основу військової авіації складала техніка, виготовлена у 1980-х роках, хоча було немало і більш старих зразків. Важка бомбардувальна авіація мала на озброєнні стратегічні бомбардувальники Ту-160, Ту-95МС, Ту-22М2/М3, фронтова – Су-24 і Су-24М. Основу винищувальної авіації становили літаки МіГ-23, МіГ-25, МіГ-29, Су-15 та Су-27 [34].

У 2006–2011 рр. мали місце зміни у структурі Збройних Сил та скорочення їхньої чисельності до 192 тис. осіб. При цьому внаслідок недостатнього фінансування та відсутності явних зовнішніх загроз, переозброєння Збройних Сил України новітніми зразками відбувалося вкрай низькими темпами. Крім цього, майже не відбувалось оновлення корабельного складу Військово-Морських Сил. Важливим досягненням у цей період стала реорганізація системи військової освіти в Україні та створення відповідних навчальних закладів.

Серйозна реорганізація відбулася у системі *підготовки кадрів* для Збройних Сил України. Низка навчальних закладів була розформована у зв'язку із скороченням Збройних Сил. Натомість налагоджувалась підготовка фахівців тих спеціальностей, яких раніше на території України не навчали.

Разом з тим, рівень боєздатності та підготовки, корупція та цілеспрямоване знищення військових потужностей Збройних Сил України призвели до неготовності у 2014 р. дати адекватну відповідь агресору [35, С. 7]. Окупація Криму та російська агресія на Сході держави продемонстрували всі вади наших збройних сил і спонукали до невідкладних реформ у сфері безпеки та оборони. У 2013 р. напередодні агресії Російської Федерації чисельність Збройних сил України становила 166 тисяч, а витрати на оборону – лише 1% від ВВП. З 2014 р. витрати на оборону та чисельність армії почали поступово зростати [36] і до 2020 р. зросли до 2,9% від ВВП, а чисельність військовослужбовців до 246 тисяч осіб. У 2016 р. у якості окремого роду військ було створено Сили спеціальних операцій. А у рейтингу найсильніших військових держав світу українська армія увійшла до топ-30 армій світу [37]. Більше того, Збройні сили України здобули стабільно високу підтримку серед громадян України [38]. На сьогодні

пріоритетним завданням постає відбудова потенціалу Військово-Морських Сил України, який суттєво постраждав внаслідок тимчасової окупації Криму. Проблемним моментами досі залишаються протиповітряна оборона та бойова авіація.

29 червня 2021 р. Верховна Рада України схвалила президентський законопроект про збільшення чисельності Збройних сил України на 11 тисяч військових. Це було зроблено для створення та забезпечення функціонування *Сил територіальної оборони* та для розвитку *Сил спеціальних операцій* ЗСУ. Для реалізації цього проекту у 2022 р. планується виділити 2,5 млрд. грн., у 2023 і 2024 рр. – по 718 млн. грн.

Вагома роль у підвищенні боєздатності Збройних Сил України належить постачанню сучасної техніки з-за кордону. Зокрема, з боку США було передано радары контрбатареиноі боротьби, розвідувальні авіаційні комплекси "Рейвен", патрульні катери типу "Айленд", протитанкові комплекси "Джевелін" та іншу техніку. Розширюється також військово-технічне співробітництво з Великою Британією, Туреччиною, Литвою та низкою інших країн.

Здійснено також *реформування системи стратегічних комунікацій* Міністерства оборони, результатом якого стало розмежування повноважень відповідних підрозділів стратегічного, тактичного й операційного рівнів. Міністерство оборони та керівництво Збройних Сил продовжують послідовну діяльність у сфері стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, спрямовану на наближення до принципів і стандартів держав-членів НАТО. У 2020 р. створено Директорат інформаційної політики у сфері безпеки та стратегічних комунікацій Міністерства оборони. В апараті Головнокомандувача Збройних Сил також було створено Управління стратегічних комунікацій [39].

Протягом останніх років було також вдосконалено систему управління Збройних Сил, зокрема:

- Генеральний штаб та інші органи військового управління Збройних Сил України переведено на нову організаційно-штатну структуру з урахуванням принципів побудови та функціонування органів військового управління збройних сил держав-членів НАТО;

- відокремлено посаду начальника Генерального штабу Збройних Сил від посади Головнокомандувача Збройних Сил;

- сформовано нові командування Збройних Сил – Командування Об'єднаних сил, Командування Військ зв'язку та кібербезпеки, Командування Сил підтримки, Командування Медичних сил;

- створено Командування Сил логістики та вертикаль планування логістики від Головного управління логістики Генерального штабу

Збройних Сил до логістичних структурних підрозділів органів військового управління оперативного рівня. Запроваджено єдиний формат логістичного забезпечення сил оборони;

– нарощено спроможності Військово-Морських Сил, посилено демократичний цивільний контроль над Збройними Силами, чому сприяла заміна військових посад керівників структурних підрозділів апарату Міністерства оборони на цивільні [28, С. 14], на оборону України на 2020 р. (з урахуванням змін) були передбачені асигнування в сумі 121 681 млн. грн (2,7 % валового внутрішнього продукту), з них за загальним фондом – 116 606,4 млн. грн. (95,8 % від передбаченого обсягу), за спеціальним – 5 074,9 млн. грн. (4,2 %) [28, С. 15].

У згадуваній Стратегії воєнної безпеки України чимало уваги приділяється саме реформуванню та професіоналізації Збройних Сил України. Важливими аспектами у ній проголошуються:

– військово-патріотичне виховання молоді;

– побудовані на національних і євроатлантичних цінностях сили оборони, які відповідають критеріям набуття повноправного членства України в НАТО та спроможні робити гідний внесок у проведення операцій НАТО;

– розвиток напрямів воєнної науки, орієнтованих на вирішення теоретичних і практичних завдань забезпечення всеохоплюючої оборони України, розроблення новітніх систем озброєння, військової та спеціальної техніки;

– підтримання технічної готовності та модернізація озброєння;

– розвиток за стандартами НАТО системи логістичного забезпечення Збройних Сил України та інших складових сил оборони під час виконання завдань всеохоплюючої оборони України [28].

Посилення впливу громадянського суспільства у нарощуванні національної стійкості

Разом зі збройними силами невід’ємним і, навіть, стрижневим елементом національної стійкості у демократичних державах постає громадянське суспільство [40]. Значною мірою саме завдяки підтримці з його боку вдалося відновити боєздатність Збройних Сил України у 2014-му та подальших роках. Залучення громадськості до формування національної стійкості з метою протидії гібридним загрозам досі залишається критично важливим [41].

Україна слугує ідеальним прикладом для вивчення ролі, що її відіграє громадянське суспільство у реалізації національної стійкості, а,

отже, у забезпеченні безпеки. Наша держава як мішень агресії Росії витримала початковий удар великою мірою завдяки швидкій та ефективній самообілізації громадянського суспільства. Внаслідок цього, а також активізації волонтерського руху та добровольчих батальйонів, вдалося стримати російську агресію. У 2014–2015 рр. боротьбу з агресією Росії часто очолювали формальні та неформальні волонтерські та добровольчі організації, що виконували широкий спектр функцій, традиційно притаманних державі. Слабкість центральної та місцевої влад утворили тимчасовий вакуум, який зуміла заповнити самообілізація українського суспільства, хоча в цілому рівень залучення громадянського суспільства до системи національної безпеки України можна вважати недостатнім.

З національною стійкістю значною мірою пов'язано поняття *патріотизму*. Так, у 2020 році більшість (85%) опитаних українців вважала себе патріотами, а майже 60% готові зі зброєю захищати власну державу [42]. Майже 70% українців позитивно поставилися до встановлення 14 жовтня державного свята Дня захисника України. 59% опитаних висловили готовність у випадку виникнення відповідної загрози відстоювати територіальну цілісність України зі зброєю в руках. У 2019 році таких було 56%, у 2017-му – 54%, у 2012-му – лише 33%. Щоправда, у 2021 ці дані вже дещо різнилися: лише 23,6% готові захищати державу зі зброєю у руках, у той час, як 34% відповіли негативно. При цьому, понад 56% вважають, що у разі збройної агресії Україна може розраховувати лише на власні сили, а 35% – на допомогу країн ЄС і НАТО [43]. Якщо порівняти з відповідними даними за 2014 рік, то тоді патріотами своєї країни вважали себе 86% українців [44].

Прикладом ефективної взаємодії громадськості та армії слугують сили *територіальної оборони*. Їхньою головною особливістю є те, що вони формуються з прив'язкою до місцевості та здатні мобілізуватися протягом короткого проміжку часу. Поки у нашій державі досі виникають дискусії щодо необхідності територіальної оборони, то її значення давно вже зрозуміли у багатьох інших державах світу [45, С. 100]. За рівнем боєготовності та завдань моделі тероборони можна поділити на три групи:

1. Сили, сформовані за зразком регулярної армії та здатні виконувати бойові завдання нарівні з нею, і, в окремих випадках, застосовуватися за межами території своєї країни (США, ФРН, Великобританія);

2. Сили, головним завданням яких є охорона різних об'єктів, забезпечення мобілізаційного та оперативного розгортання армійських угруповань, а також забезпечення їх безперешкодного маневру (країни Балтії, Норвегія, Данія, Бельгія, Нідерланди);

3. Сили, які виконують широкий спектр завдань, включаючи ведення партизанської війни на окупованій території, мають різноманітну структуру,

зокрема подібну до тієї, що існує у регулярній армії (Фінляндія, Швейцарія, Швеція).

Станом на сьогодні в Україні немає дієвої системи територіальної оборони. У Верховній Раді України зареєстровано кілька проєктів закону щодо їх створення. Основними каменями спотикання у цьому питанні є автономність військ територіальної оборони і можливість володіння зброєю її членами. 29 липня 2021 р. було підписано Закон України "Про основи національного спротиву", де міститься також згадка і про територіальну оборону та її роль в організації національного спротиву. Під час підготовки цього документа було враховано досвід країн-членів НАТО, зокрема Польщі, Естонії та Литви.

Досвід країн Балтії та Польщі в організації територіальної оборони

Якщо проаналізувати досвід країн Балтії, то *Латвія* покладається більше на професійну армію та на незначну кількість резервістів, *Литва*, у свою чергу, використовує змішану модель, у Латвії з 1991 р. функціонує Національна гвардія, яка налічує понад вісім тисяч членів, включаючи 600 діючих військових [46].

Естонія ж, попри членство у НАТО, досі керується власним принципом територіальної оборони і сповідує запозичений у Фінляндії принцип тотальної оборони (*totaalkaitse*) з фокусом на територіальну оборону, обов'язкову військову службу та на резервістів. Естонський підхід передбачає "скоординовану та постійну готовність державних, цивільних структур і місцевих влад, збройних сил і Союзу оборони та всієї нації вирішувати кризу" [47]. Цей принцип є суголосним із принципом національної стійкості, адже має справу з мобілізацією ресурсів всього суспільства задля вирішення кризових ситуацій або ведення війни. Важливою ознакою Союзу оборони Естонії (*Kaitseliit*) є дозвіл на володіння вдома зброєю її членами, але виключно після необхідної медичної перевірки та проходження навчань спільно з регулярною армією. *Kaitseliit* як організація має давню історію функціонування та виникла ще на початку минулого сторіччя. *Kaitseliit* налічує приблизно 14800 членів, включаючи молодіжну та жіночу організації (*Naiskodukaitse*). Союз оборони Естонії є добре оснащеним, зокрема, базовою зброєю там є штурмові гвинтівки та кулемети 122 та 155 міліметрова артилерія, а у деяких підрозділах у наявності є і протитанкова зброя. Сили Союзу оборони Естонії у випадку небезпеки здатні протягом двох-чотирьох годин зайняти встановлені позиції. У 2019 р. Міністерство оборони Естонії затвердило план щодо збільшення фінансування Союзу до 43 мільйонів євро на рік [48].

Союз стрільців *Литви* як об'єднання добровольців відіграв важливу роль у відновленні незалежності Литовської Республіки наприкінці минулого сторіччя і є доволі відомим у країнах Балтії та Північної Європи. Сьогодні він налічує понад 10 тисяч членів з абсолютно різних сфер діяльності, котрі готові у будь-який момент долучитися до оборони власної держави. Особливо активно ця організація почала збільшувати свою чисельність після початку російської агресії проти України у 2014 р.

Союз стрільців Литви також протистоїть ворожій дезінформації та конфліктам на національному ґрунті, співпрацює з прикордонною службою, допомагаючи їй в обороні державного кордону [49, Р. 47]. Регулярно цієї організацією проводяться табори та вишколи для дітей, а також щорічні форуми. У Литві функціонують також Литовські Національні Добровольчі Сили Оборони. Спочатку вони були незалежними, а з 2003 р. підпорядковуються литовським сухопутним військам і у багатьох питаннях співпрацюють із Союзом стрільців Литви. Обидві організації не конкурують між собою, а мають власну нішу у забезпеченні обороноздатності держави та національної стійкості. У 2016 р. Литовські Національні Добровольчі Сили Оборони спільно з Союзом стрільців Литви та збройними силами підготували "Посібник з активного опору", у якому містяться рекомендації для громадськості щодо того, як демонструвати стійкість у разі окупації.

Сили територіальної оборони *Польщі* є п'ятою після сухопутних військ, повітряних, військово-морських сил і сил спеціальних операцій ланкою збройних сил держави. До основних функцій сил територіальної оборони Польщі належать: проведення військових операцій спільно з оперативними силами, захист людей від наслідків природних лих, захист місцевих спільнот від кібератак, дестабілізації та дезінформації, поширення ідеї патріотичного виховання у суспільстві. Солдати тамтешніх сил територіальної оборони проходять 16-денну базову підготовку, а потім протягом трьох років під час вихідних беруть участь у спеціалізованих й індивідуальних навчаннях. На сьогодні польські сили територіальної оборони налічують 30 тисяч осіб [50].

* * *

Системна та цілеспрямована розбудова національної стійкості здатна стати рецептом перемоги у гібридній війні. Важлива роль у цьому належить реформуванню Збройних Сил України, військам територіальної оборони, співробітництву з Північно-Атлантичним Альянсом та вивченню досвіду інших держав. Але найголовнішим ресурсом постає комплексне та системне залучення потенціалу громадянського суспільства у співпраці з публічним і приватним секторами.

У контексті вищевикладеного для розбудови національної стійкості в Україні були б доцільними такі кроки :

- завершити розробку та імплементацію Стратегічного оборонного бюлетеня;
- реалізувати Концепцію забезпечення національної системи стійкості;
- виробити оптимальну модель територіальної оборони в Україні, котра відповідала би сучасним викликам і новітнім загрозам;
- забезпечити функціонування та розвиток Військово-Морських сил України;
- періодично проводити міжвідомчі навчання та тренування за участю сил територіальної оборони, резервістів, цивільних осіб і діючих військовослужбовців;
- розробити механізми підвищення ролі громадянського суспільства у забезпеченні національної безпеки та у розбудові національної стійкості керуючись підходом залучення всього суспільства (*whole-of-society approach*) до забезпечення національної безпеки спільно з органами державної влади;
- утворити регіональні центри безпеки з залученням до їх роботи представників громадянського суспільства, органів державної та місцевої влади, бізнесу та наукових установ;
- вдосконалити національну систему оцінювання загроз;
- налагодити прозорість в оборонних закупівлях;
- провести інформаційно-роз'яснювальну роботу серед громадян щодо особливостей функціонування територіальної оборони;
- забезпечити розвиток системи військової освіти з використанням принципів і стандартів НАТО;
- вдосконалити систему стратегічних комунікацій у сфері оборони.

5.3. Зовнішній фактор національної стійкості та національної безпеки

Потенціал національної стійкості та національної безпеки значною мірою залежить від зовнішнього чинника та його врахування у відповідній державній стратегії. За нинішніх умов неоголошеної війни з Російською Федерацією та світової пандемії COVID-19 вага зовнішніх чинників в контексті розбудови стратегій національної стійкості та національної безпеки стає для України особливо значимою. Актуалізується необхідність тісної співпраці з Європейським Союзом, НАТО, з міжнародними організаціями (насамперед з ООН та ВОЗ), чия підтримка може суттєво посилити стійкість українців у протистоянні загрозам їхньої національної безпеки. Міжнародне співробітництво важливе і для протидії іншим глобальним

викликам – забрудненню навколишнього середовища, глобальній кліматичній кризі та ін. [56]. Названі проблеми є безпосереднім випробуванням і для українського суспільства.

*Роль євроатлантичного партнерства у
забезпеченні національної стійкості України*

У контексті затвердженої Президентом України Стратегії національної безпеки України (2020 р.) співробітництво із зовнішніми партнерами України посідає одне з ключових місць у системі заходів з реалізації положень цього документа. Стійкість як "здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх... уразливостей" [57] визначається другою, після стримування, засадою стратегії національної безпеки. У цьому контексті кооперація із зовнішніми партнерами України, передусім стосовно мінімізації ризиків та загроз національному суверенітету та територіальній цілісності Української держави з боку РФ як держави-агресора, становить одну з провідних складових імплементації Стратегії, зокрема в плані збереження національної цілісності як одного з ключових пріоритетів останньої.

Вагомим кроком на шляху до формування системи національної стійкості в Україні слугує співпраця з Північно-Атлантичним Альянсом та членство у НАТО. Стосовно національної стійкості необхідно зазначити, що Північно-Атлантичний Альянс почав використовувати цей термін відносно нещодавно, запропонувавши у грудні 2015 р. Стратегію реагування на прояви гібридної війни, а також вживши його під час саміту у Варшаві у 2016 р. Саме у столиці Польщі стійкість було проголошено одним із засобів протистояння гібридним загрозам і «суттєвою основою успішного стримування й оборони, а також ефективним втіленням завдань Альянсу» [52]. Прийняте під час саміту НАТО у Варшаві "Зобов'язання щодо підвищення стійкості" передбачає:

– посилення військових спроможностей поряд із підвищенням цивільної готовності протидіяти загрозам;

– захист населення та територій держав-членів шляхом забезпечення безперервності державного управління, безперервності надання основних послуг та безпеки критичної цивільної інфраструктури, включаючи енергетику, транспорт та зв'язок; підвищення стійкості шляхом інвестування у надійні, військові спроможності;

– захист національної інфраструктури та мереж від кібератак.

Певні ознаки стійкості можна розглядати вже у Договорі про створення Північно-Атлантичного Альянсу (1949 р.). Зокрема, такі терміни як

"самодопомога" (self-help) чи "самооборона" (self-defence) відображають головні засади національної стійкості учасників об'єднання. Основи принципу резильєнтності містяться й у статті 3 Договору, де передбачається, що всі союзники будуть "розвивати свої індивідуальну та колективну спроможності задля відбиття збройного нападу" [53].

В плані співробітництва в сфері національної безпеки партнерство Україна-НАТО розвивається починаючи з підписання та імплементації Програми "Партнерство заради миру" (1994 р.) та Хартії про особливе партнерство (1997 р.), на основі якої з того часу функціонує Комісія Україна – НАТО як інституційна основа окремих партнерських програм та ініціатив між сторонами. У 2021 р. було оновлено Хартію стратегічного партнерства між Україною і ключовою державою-членом НАТО, якою є Сполучені Штати Америки.

Початок російсько-української війни у 2014 р. потягнув за собою небачену до того часу інтенсифікацію контактів та форм співробітництва між сторонами в безпековій сфері. Так, починаючи з липня 2016 р., Україна стала реципієнтом Комплексної програми допомоги з боку НАТО, що відобразилося в розширенні форм військової та військово-технічної співпраці між сторонами, а в червні 2020 р. Українська держава отримала статус партнера НАТО з розширеними можливостями, що відкрило для України доступ до додаткових можливостей військового та військово-технічного співробітництва з Альянсом відповідно до комплексних положень Ініціативи оперативної сумісності партнерства [58]. Прикметно, що до цього такий статус мали лише кілька країн, зокрема Грузія, а також країни-члени ЄС Швеція та Фінляндія. Цей статус слугує визнанням ролі України та її внеску у колективну безпеку у світі. Відносно високим залишається і підтримка євроатлантичної інтеграції серед українців. На сьогодні вступ до НАТО підтримує 54% громадян України [55].

У липні 2016 р., на Варшавському саміті НАТО було запроваджено *Платформу Україна – НАТО із протидії гібридній війні*. Цей механізм, покликаний підвищити здатність виявляти гібридні загрози, а також забезпечити спроможність визначати уразливі місця та зміцнювати стійкість держави і суспільства перед обличчям таких загроз. Досягненню цієї мети, а також підвищенню обізнаності населення сприяли конференції високого рівня під егідою Платформи, які відбулися у Варшаві, Вільнюсі і Києві протягом 2017–2018 рр. Тим самим співпраця між Україною та НАТО має безпосередній стосунок до розробки стратегій реагування Української держави на виклики, спричинені гібридною війною, що є важливим аспектом забезпечення національної стійкості.

Відповідно до положень Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2021 р. [59] передбачалося створення Національної системи стійкості на основі міжвідомчої координації діяльності центральних органів виконавчої влади та інших державних органів із залученням громадських об'єднань, приватного бізнесу та міжнародних партнерів. Посилення позицій України в умовах кризи є одним із пріоритетів її співробітництва з Північноатлантичним Альянсом.

Окремі партнерські програми, ініційовані в контексті цілей Річної національної програми, було приділено проблематиці соціальної стійкості та спроможності протистояти викликам безпекового характеру на рівні територіальних громад, що особливо актуально в ситуації проведення адміністративної реформи і децентралізації [60]. У цьому контексті особливу увагу привертає програма Community Policing, орієнтована на посилення злагодженої взаємодії між об'єднаними територіальними громадами Донецької та Луганської областей та силами Національної поліції України за умов ризиків, спричинених діяльністю збройних сепаратистських угруповань, в окремих районах згаданих областей [59, С. 28–29].

Ряд програм спрямовані на підтримку зусиль органів управління об'єднаних територіальних громад у зв'язку з необхідністю інформування населення останніх про ситуації, що становлять ризик та/або загрозу з точки зору соціальної стійкості відповідних громад [59, С. 28–29]. Та й вся Річна національна програма передбачає розробку та реалізацію функціонування механізмів та методологічних підходів до оцінки ризиків та розробки наукових підходів до їх запобігання в контексті Національної системи стійкості [59, С. 28–29]. Поява цього документу засвідчує продуктивність співробітництва з НАТО як провідним зовнішньополітичним транснаціональним безпековим партнером України, роль цього співробітництва як безпосереднього чинника формування сучасної системи регулювання та імплементації системи національної стійкості, безпосередній взаємозв'язок вимірів національної стійкості та національної безпеки з практичними зовнішньополітичними кроками.

На сьогодні в Україні вже запроваджено 303 стандарти НАТО шляхом розроблення 331 національного документа. Ці стандарти стосуються таких галузей, як воєнна політика, безпека та стратегічне планування, операції та бойові дії, розвідка, інформаційні та психологічні операції, зв'язок, стратегічні комунікації, гендерні аспекти тощо [51].

Разом із взаємодією з НАТО співробітництво з *Європейським Союзом* також є важливим зовнішньополітичним чинником забезпечення національної стійкості України як невід'ємної складової стратегії національної безпеки держави. Порівняно з ситуацією партнерства з НАТО, в рамках

якого основний акцент ставиться на проблематику стійкості державного управління та стійкості місцевого самоврядування, партнерство України з ЄС тягне за собою більший наголос на проблемі забезпечення стійкості громадянського суспільства як третього важливого компонента цільової аудиторії програм із забезпечення національної стійкості [61, С. 87]. Зокрема, до відповідних цільових напрямів співпраці між Україною та ЄС можна віднести діяльність *Платформи громадянського суспільства Україна–ЄС* та *Форуму громадянського суспільства Східного партнерства*, що забезпечують як дво-, так і багатосторонні виміри взаємодії між структурами громадянського суспільства України та країн ЄС з метою ширшого залучення перших у процеси суспільних змін, що покликані зміцнити національну стійкість України в цілому [62].

В якості прикладу такої взаємодії між українськими та європейськими структурами громадянського суспільства можна навести проєкт EU4USociety, що реалізується ЄС у тісній взаємодії зі структурами Міжнародного фонду "Відродження" та ставить за мету "посилення залучення, сталості, спроможності, актуальності та впливу українського громадянського суспільства у вирішенні актуальних внутрішніх, регіональних та глобальних викликів" [63]. До кола завдань, визначених у рамках EU4USociety як платформи, відноситься стимулювання участі структур українського громадянського суспільства в гуманітарних ініціативах, спрямованих на подолання наслідків пандемії COVID-19, посилення демократичних інституцій та практик, зміцнення стійкості та сталості механізмів та структур громадянського суспільства як важливого актора політичної системи України в цілому, сприяння цифровій трансформації українського суспільства на основі примату принципу прав людини, а також стимулювання участі структур громадянського суспільства в реагуванні на кліматичну кризу та у транскордонному співробітництві між ЄС та Україною [63].

Виходячи з цих вимірів, можна стверджувати, що EU4USociety ілюструє зорієнтованість програм ЄС на зміцнення стійкості громадянського суспільства в Україні, на розвиток інтегрованої системи національної стійкості в цілому. Втілення результатів програм сприятиме тому, щоб актори громадянського суспільства таким чином долучалися до посилення гуманітарних та соціально-економічних вимірів національної стійкості, а також пов'язаних з ними аспектів національної безпеки (зокрема, екологічної та інформаційної).

Концепція національної стійкості України багато в чому вибудована на основі нарративу стійкості, який було розроблено в ході розробки концепції стійкості держав-членів ЄС, у тому числі та навіть у першу чергу – в плані протидії гібридним загрозам, що походять з боку РФ [64]. Зокрема,

Стратегія національної безпеки ЄС, реалізація якої розпочалася у 2015 р., і розроблений на її основі *План імплементації заходів у сфері безпеки та оборони (грудень 2016 р.)*, охоплюють вимір національної стійкості як складову елементів національної безпеки та заходів, спрямованих на зміцнення останньої. У тому числі, План передбачає концентрацію зусиль зовнішньополітичних органів ЄС на підтримку національної стійкості та стабільності зовнішніх партнерів Європейського Союзу [65], до складу яких належить і Україна.

У цьому контексті програми та проекти за участі як українських, так і європейських акторів-стейкхолдерів, такі як "Resilient Ukraine/Стойка Україна: громадянське суспільство та волонтери у зміцненні національної стійкості та безпеки України" [66], є формою розвитку нових підходів до національної стійкості як компоненту національної безпеки на рівні всього суспільства в цілому, проявом чого, зокрема, є особливий акцент на розвиток громадянського суспільства як складової стратегії національної стійкості, запропонованої у відповідних публікаціях Resilient Ukraine [66, С. 5].

У рамках останньої концепція національної стійкості розглядається як критичне доповнення традиційних концептів національної безпеки за рахунок наголосу на "*самообілізації*" громадянського суспільства як основи забезпечення самовідтворення ключових параметрів соціальної стабільності українського суспільства за умов агресії РФ, особливо в східних регіонах України. У зв'язку з цим можна вважати, що подальше зміцнення підтримки структур громадянського суспільства України як суб'єктів процесу зміцнення національної стійкості з боку європейських структур може потенційно призвести до подальшого посилення наголосу на важливості ролі акторів, що належать до громадянського суспільства, в процесі реалізації відповідних державних програм зі зміцнення національної стійкості України.

Реалізація концептуальних засад політики національної стійкості в сучасній Україні, таким чином, тісно пов'язана із взаємодією з зовнішньополітичними партнерами Української держави, що відображається як у вищезазначених програмах та напрямках співпраці між відповідними міжнародними акторами та Україною, так і в орієнтації України на концепти національної стійкості та національної безпеки, що розробляються європейським та північноамериканським експертними середовищами.

Співробітництво України з європейськими та євроатлантичними партнерами багато в чому сприяло і сприяє подальшій деталізації та диференціації підходів Української держави до концепції національної стійкості як складової механізмів забезпечення національної безпеки. Роль громадянського суспільства як гаранта національної стійкості та соціальної

стійкості територіальних громад як її невід’ємної складової є тими елементами структури національної стійкості України, що наразі перебувають у полі зору європейських та євроатлантичних структур у зв’язку з програмами безпекового партнерства останніх, спрямованих на підтримку національної стійкості України в контексті гібридної війни з РФ. Тому в цьому ключі європейський та євроатлантичний вектори міжнародного безпекового співробітництва України є істотним компонентом інкорпорації національної стійкості в систему пріоритетів національної безпекової стратегії Української держави.

Встояти перед пандемією COVID-19

Глобальна пандемія COVID-19 наразі являє собою один із ключових викликів національній стійкості та національній безпеці України, адже її наслідки для здоров’я та благополуччя українського суспільства є надзвичайно серйозними. У цьому контексті ступінь взаємодії Української держави з міжнародними акторами, що беруть участь в організації та координації глобальних зусиль задля подолання наслідків пандемії, а також обмеження її впливу на суспільство та людину, є особливо важливим проявом зовнішнього чинника національної стійкості та національної безпеки. Відповідно, слід розглянути та зробити спробу оцінки ефективності взаємодії органів державної влади України та ключових міжнародних інституцій (передусім – ВООЗ), а також інших транснаціональних акторів (зокрема, неурядових), що мають прямий стосунок до проблематики протистояння загрозам національній стійкості та національній безпеці України, породженої пандемією COVID-19.

ВООЗ можна вважати центральним елементом системи глобальної архітектури охорони здоров’я в силу статусу організації як ключової міжнародної структури, на яку покладено координацію світових зусиль у цьому аспекті. Природно, що питання діяльності ВООЗ під час пандемії COVID-19 стало однією з тем у дискусіях щодо оцінки реакції міжнародних акторів, від яких залежить стан глобальної архітектури охорони здоров’я, на випадки пандемії.

Початок пандемії COVID-19 потягнув за собою глобальний дефіцит медичного устаткування, таких як маски для обличчя та діагностичні тести, що стали невід’ємною складовою заходів із запобігання та діагностування захворювання [67]. ВООЗ долучилася до спроб сприяти зменшенню відповідного дефіциту та забезпечити більш широкий доступ до відповідних поставок на глобальному рівні, вступила в міжвідомче партнерство з іншими агенціями системи ООН, щоб у березні-квітні 2020 року запустити Систему

ланцюгів поставок для запобігання COVID-19 (COVID-19 Supply Chain System/ CSCS) [68]. Ключовою проблемою, яка потребувала вирішення в контексті інституалізації CSCS, стала невідповідність між попитом та пропозицією у ключових ланках постачання засобів індивідуального захисту, необхідних для запобігання подальшому поширенню пандемії [69]. У цьому плані співробітництво ВООЗ з окремими національними державами стало важливим елементом зміцнення національної стійкості останніх перед викликами їх національній безпеці, спричиненими спалахом пандемії.

Україна також стала реципієнтом поставок медичного устаткування, ініційованого ВООЗ у співпраці зі Світовим банком та іншими організаціями системи ООН, такими як UNDOS та UNICEF. Зокрема, 23 червня 2020 р. до Міжнародного аеропорту "Бориспіль" було доставлено гуманітарний вантаж, що включав 500 000 медичних масок, 125 000 респіраторів, 250 000 халатів, 50 000 захисних щитків і 2500 окулярів (тобто запасу, достатнього для місячного забезпечення 50 закладів охорони здоров'я, скерованих на протистояння пандемії), профінансований ВООЗ у співпраці з ЄС та іншими структурами ООН [70]. Ці та інші гуманітарні поставки стали невід'ємною частиною підтримки національних можливостей України для протистояння пандемії, що засвідчує важливість підтримки з боку зовнішніх акторів власних зусиль системи охорони здоров'я Української держави щодо обмеження наслідків пандемії COVID-19.

Іншим важливим виміром співпраці між Україною та ВООЗ в умовах пандемії стала *інформаційна співпраця*. Вчасне та оперативне інформування про перебіг пандемії в окремих країнах, включно з Україною, створює необхідні передумови для розробки ефективних стратегій та політик запобігання та обмеження наслідків пандемії, що є ключовим аспектом сучасних стратегій зміцнення національної стійкості.

Започаткований ВООЗ у тісній взаємодії з іншими структурами ООН Стратегічний план забезпечення готовності і реагування на COVID-19 (COVID-19 Strategic Preparedness and Response Plan / SPRP) було запроваджено з тим, щоб забезпечити дотримання чіткого набору провідних принципів моніторингу для відповідних національних суб'єктів при вимірюванні прогресу у протистоянні пандемії COVID-19 на міждержавному рівні. Відповідна схема передбачає 11 "стовпів", які визначені в якості основних критеріїв для оцінки заходів реагування на кризу охорони здоров'я, пов'язану з пандемією, на міждержавному рівні (рис. 1). Їх основна спрямованість передусім стосується аспектів координації зусиль між ВООЗ та окремими національними державами як такої (включаючи моніторинг і фінансування), оперативної підтримки (включаючи проблеми постачання

критично важливого медичного устаткування), а також проблематики досліджень та розробок у сфері протидії пандемії COVID-19, що, таким чином, відображає передбачуваний акцент ВООЗ на багатовимірний характер кожного з 11 основних компонентів заходів, що мають бути вбудовані в єдину структуру. При цьому аспект вакцинації представлений як один з ключових. ВООЗ підкреслює важливість забезпечення скоординованих заходів у відповідь на розробку вакцин і забезпечення боротьби з розповсюдженням COVID-19 в усьому світі починаючи з квітня 2020 року (запуск інституційного механізму COVAX в рамках початкового проекту розробки противірусних вакцин Access to COVID-19 Tools Accelerator (ACT-A) [71].

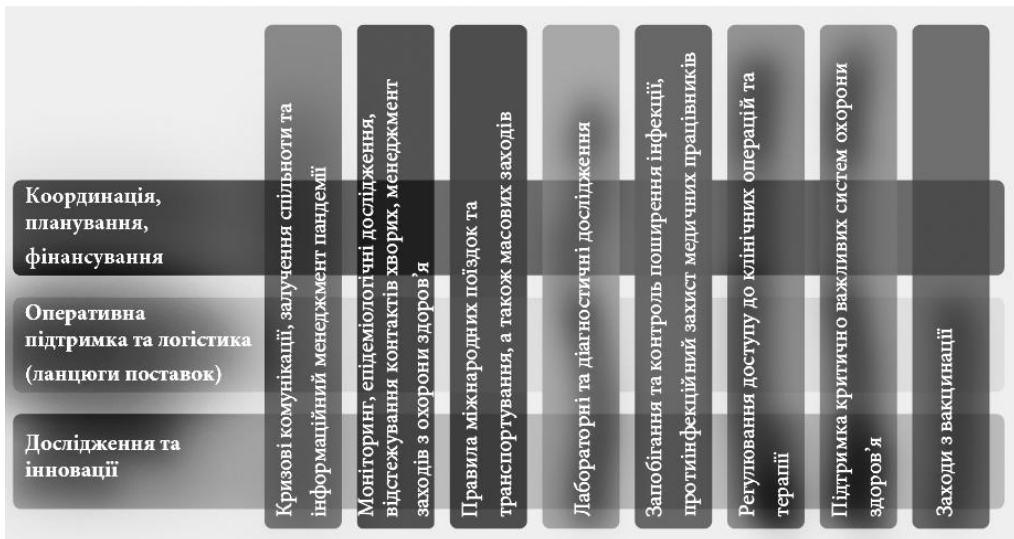

Рис. 5.1. Система з 11 основних принципів, розроблена ВООЗ для забезпечення загальних критеріїв оцінки прогресу в боротьбі з пандемією COVID-19. Зліва направо: (1) кризові комунікації, залучення спільноти та інформаційний менеджмент пандемії; (2) моніторинг, епідеміологічні дослідження, відстежування контактів хворих, менеджмент заходів з охорони здоров'я та регулювання громадської поведінки; (3) регулювання заходів стосовно правил міжнародних поїздок та транспортування, а також масових заходів; (4) заходи з лабораторних та діагностичних досліджень; (5) заходи із запобігання та контролю поширення інфекції, а також протипатогенного захисту медичних працівників; (6) заходи з регулювання доступу до клінічних операцій та терапії; (7) заходи з підтримки критично важливих систем охорони здоров'я; (8) заходи з вакцинації. В свою чергу, всі ці аспекти згруповано в 3 тематичні напрями: (1) координація, планування, фінансування та моніторинг; (2) оперативна підтримка та логістика (включно з ланцюгами поставок); та (3) дослідження та інновації. Джерело: World Health Organisation. COVID-19 Strategic Preparedness and Response Plan: Monitoring and Evaluation Framework. Джерело: URL: <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-WHE-2021.07-eng>

Застосування критеріїв та принципів моніторингу реагування національних держав на динаміку поширення пандемії COVID-19 є одним із важливих напрямів розробки системи критеріїв для побудови конкретних критеріїв зміцнення національної стійкості та національної безпеки України в плані протистояння не лише поточній пандемії, але також і майбутнім загрозам та викликам епідемічного характеру, що, цілком можливо, стануть одним із ключових вимірів планування та імплементації заходів національної стійкості та національної безпеки у XXI ст. Тому подальше зміцнення міжнародної координації зусиль у плані моніторингу розвитку епідемічних захворювань та ефективності заходів, спрямованих на протистояння останнім, може багато в чому отримати новий стимул завдяки співпраці між Україною та ВООЗ у відповідних напрямках.

Зі свого боку, організації та структури, що належать до категорії неурядових транснаціональних акторів, також беруть активну участь (як під егідою ВООЗ, так і на основі власної мережевої співпраці) в заходах, спрямованих на подолання кризи охорони здоров'я, спричиненої пандемією. Зокрема, Глобальний альянс заради вакцинації та імунізації (GAVI/GAVI – Global Alliance for Vaccines and Immunization) може розглядатися як приклад публічно-приватного партнерства, яке виникло в останні десятиліття поруч ВООЗ на основі прагматичної співпраці з останньою [72, Р. 523–533]. Діяльність GAVI стосується координації зусиль низки акторів – як державних, так і приватних (див. рис. 2), з наголосом на заходи з імунізації і на так звані програми зміцнення системи охорони здоров'я в країнах, що розвиваються [73]. Під час пандемії COVID-19 діяльність GAVI, його агентів і партнерів по всьому світу була зосереджена в першу чергу на забезпечення співробітництва як з ВООЗ, так і з Фундацією Білла і Мелінди Гейтс через механізм COVAX [73]. Українська сторона бере активну участь у програмах GAVI, спрямованих на просування вакцинації проти COVID-19, що проявилось, зокрема, в участі GAVI в сприянні поставкам близько 4,2 млн. доз міжнародно запатентованих вакцин до України станом на 31 серпня 2021 р. (див. Web-сайт GAVI для детальнішої інформації) [74]. Оскільки система охорони здоров'я України конче потребує систематичних та довгострокових поставок міжнародно визнаних вакцин проти COVID-19, можна зробити висновок, що подальша співпраця Української держави зі структурами публічно-приватного партнерства GAVI, а також і з традиційними міжнародними організаціями на кшталт ВООЗ, сприятиме подальшому зміцненню національної стійкості та національної безпеки в плані зміцнення впевненості суспільства щодо стану здоров'я нинішнього і майбутніх поколінь.

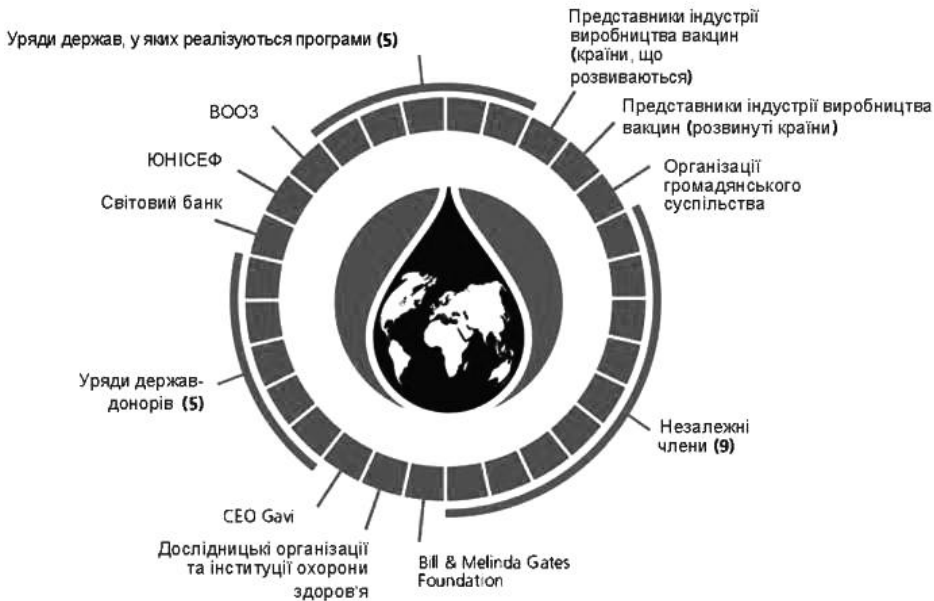

Рис. 5.2. Структура керівництва ГАВІ з огляду на його основних стейкхолдерів. Зокрема, прикметною є присутність представників Світового банку, ВООЗ, UNICEF, представників виробників вакцин як з розвинутих країн, так і з країн, що розвиваються, дослідницьких інститутів, а також Фундації Білла і Мелінди Гейтс.
Джерело: GAVI. Our Alliance. URL: <https://www.gavi.org/our-alliance>

Огляд проблематики, пов'язаної з подоланням пандемії COVID-19, з розробкою заходів та стратегій у сфері національної стійкості та національної безпеки дозволяє зробити висновок, що Українська держава потребує подальшого інституційного зміцнення свого співробітництва з відповідними міжнародними акторами, особливо у забезпеченні процесу вакцинації громадян України від COVID-19, а також забезпечення доступу до критично важливого медичного устаткування та препаратів.

Зміцнення національної стійкості України засобами міжнародного співробітництва з охорони навколишнього середовища

Всесвітня комісія з питань сталого розвитку (World Commission on Sustainable Development/ WCSSD), заснована Організацією Об'єднаних Націй в 1983 р. і відома також як "Комісія Брундтланда" за прізвищем її першого голови, внесла важливі зміни до архітектури міжнародного співробітництва з охорони навколишнього середовища. У своєму заключному звіті за 1987 р.

Комісія констатувала системний зв'язок між захистом навколишнього середовища і розвитком, а також концепцією "сталого розвитку", яка швидко поширилася в усьому світі та в усіх сферах життя глобального суспільства [75, Р. 212–227].

У ньому також підкреслюється моральний обов'язок розвинених країн з надання консультацій, технічної і фінансової підтримки країнам, що розвиваються, в області захисту навколишнього середовища [76]. З того часу, не будучи формально юридично обов'язковою, концепція, тим не менше, була сприйнята ООН та іншими міжнародними організаціями, серед яких Світовий банк, Світова організація торгівлі, ОЕСР, а також ЄС.

Поняття сталого розвитку зберігає свою важливість і для України, в тому числі і в контексті проблематики національної стійкості та національної безпеки, адже проблематика сталого розвитку, як вона відображена в Національній доповіді "Цілі сталого розвитку: Україна" за 2017 р. [77], багато в чому перетинається з ключовими пріоритетами Концепції національної стійкості та Стратегії національної безпеки України. Зокрема, наголос на сталому розвитку міст і громад (Ціль 11), міцному здоров'ї та благополуччі (Ціль 3), мирі, справедливості та сильних інститутах (Ціль 16) [78] має прямий зв'язок з багатьма аспектами політики національної стійкості України.

Повертаючись до вищезгаданого аспекту охорони навколишнього середовища як одного з інноваційних елементів сучасних політик національної стійкості та національної безпеки України [57], слід наголосити на різноманітності та значущості зовнішнього чинника в плані забезпечення екологічної стійкості та екологічної безпеки українського суспільства в сучасних умовах. До прикладу, програма EU4Environment ("Європейський Союз заради довкілля"), що ставить за мету допомогти країнам Східного партнерства, в тому числі й Україні, зберегти свій природний капітал та підвищити рівень екологічного благополуччя власних суспільств, і в якій Україна бере участь починаючи з 2019 р., робить особливий наголос на забезпеченні стійкості українського суспільства у протидії екологічним небезпекам, у тому числі – через залучення українських акторів та інституцій до співпраці зі своїми європейськими партнерами в контексті програми розбудови зеленої економіки European Green Deal [79].

Враховуючи, що програма EU4Environment (орієнтовно розрахована до 2022 р.) напряму суголосна з основними положеннями Спільного комюніке «Політика Східного партнерства на період після 2020 року: посилення стійкості – Східне партнерство, яке приносить користь всім» [80],

врахування її положень у ході подальшого зміцнення та розробки стратегічних підходів до національної стійкості та національної безпеки України є важливим напрямом просування державної політики у відповідних сферах. Тим самим політика зміцнення екологічної стійкості українського суспільства стане логічною складовою загальної політики європейської інтеграції України, що в черговий раз підкреслить важливість інтегрального підходу до політики національної стійкості та національної безпеки на рівні держави та суспільства.

У більш конкретному сенсі, проєкт EU4Environment для України передбачає (1) створення нових передумов та можливостей для зайнятості та економічного зростання в Україні; (2) отримання економічної та екологічної користі за рахунок оновлення та підтримки національної екосистеми; (3) зниження забруднення повітря; (4) підвищення ресурсо- та енергоефективності національної промисловості [79]. У цьому ключі, просування політичних заходів, що вже були реалізовані в рамках співпраці України з EU4Environment, таких як прийняття національного законодавства в сфері стратегічного екологічного оцінювання в 2018 р. [81, С. 138], дозволить зміцнити стратегічний потенціал українських державних органів та органів місцевого самоврядування в контексті забезпечення сталого розвитку громад і територій, що є важливим компонентом Концепції національної стійкості України. Саме тому врахування екологічної складової відповідних політичних заходів може вважатися одним із пріоритетних напрямів зміцнення потенціалу співробітництва з ЄС та іншими зовнішньополітичними партнерами України в плані реалізації новітніх напрямів політики національної стійкості та національної безпеки.

* * *

Основні напрями зовнішнього співробітництва України стосовно проблематики національної стійкості та національної безпеки є принципово взаємопов'язаними один із одним. Українська держава потребує подальшої інтенсифікації залучення зовнішнього чинника до розбудови сучасних систем національної стійкості та національної безпеки. Тому участь у програмах, започаткованих зовнішньополітичними партнерами України, може слугувати важливим дороговказом до подальшого поглиблення національної політики у цьому напрямі. Втім, це не означає прямого запозичення відповідних політик та їх засадничих принципів, радше, йдеться про збагачення українських політичних розробок у сфері національної стійкості та національної безпеки зовнішнім (передусім європейським) досвідом, що,

в свою чергу, слугуватиме основою для взаємозбагачення досвідом із зовнішніми партнерами України. Саме такий підхід і зможе забезпечити ефективність зусиль по зміцненню стійкості українців у майбутньому.

5.4. Досвід національної стійкості в умовах гібридних загроз: українська й світова практика

Новий формат сучасного світу

Актуальність проблематики обумовлена насамперед тим, що національна стійкість (резильєнтність) – це «здатність суб'єкта міжнародних відносин протидіяти гібридним загрозам» [82, С. 75]. Причому йдеться саме про історичну добу, за якої відбувається формування модерної національної ідентичності – добу, в якій формується гібридний світовий порядок, який по-новому загрожує суб'єктності країн і самим основам їх існування.

Не випадково поняття гібридних загроз та гібридної війни (як максимального виявлення цих загроз при переході з потенційного в актуальний стан) були концептуалізовані лише на початку XXI століття. Важливо усвідомити, що гібридна війна поєднує ретельно узгоджені між собою типи і способи агресивних дій, спрямованих на поглиблення в державі, обраній для агресії, кризових явищ та внутрішніх конфліктів в інформаційному, економічному, соціальному, політичному етнонаціональному, ментальному і навіть світоглядному вимірах [83; 84].

При цьому очевидно, що конструктивна стратегія національної стійкості сьогодні в ідеалі означає таку нейтралізацію гібридних загроз, яка не дає їм розвинути у гібридну війну. Якщо ж гібридна війна все ж таки почалася, стратегія конструктивної національної стійкості полягає в тому, щоб максимально передбачити й нейтралізувати *нові гібридні загрози*. Саме це є вельми актуальним для сучасної України.

Гібридна війна пов'язана із здійсненням потужного економічного тиску на жертву агресії з одночасним максимальним блокуванням для неї можливостей міжнародної економічної та геополітичної кооперації, що також робиться з метою підриву воєнно-політичного потенціалу об'єкту гібридної атаки, більше того, його цивілізаційного потенціалу й суб'єктності загалом. Крім того, до арсеналу гібридної війни належить втручання у внутрішні справи свого супротивника, демонстративна або прихована підтримка сепаратизму та заворушень на його території, що виникають на ґрунті падіння рівня життя (включаючи інспірування різноманітних актів громадянської непокорності і навіть антидержавного тероризму). Це, зокрема, досягається за допомогою кібератак з метою граничної дезорганізації економічно-

го і політичного життя, а також завдяки тому, що використання пропаганди набуває характеру справжньої інформаційної війни проти об'єкту нападу.

Сюди ж входить і створення спецслужбами країни-нападника збройних формувань у вигляді повстанських загонів та партизан буцімто із числа місцевого населення. Все це відбувається на тлі максимального підкупу та вербування посадових осіб країни-жертви, розпалювання корупції у вищих ешелонах влади тощо.

Нарешті, до специфіки гібридної війни відносять активне залучення у конфлікт на своєму боці *третіх* країн. Причому всі вищезгадані "недружні акти" обов'язково супроводжуються постійними *заякуваннями* у разі неприйняття умов, які нав'язує агресор країні, проти якої ведеться подібний тип експансії, переведення гібридних дій у безпосередньо воєнні [85; 86; 87].

Не викликає жодного сумніву той факт, що весь означений арсенал засобів сповна використовується російським агресором проти нашої країни. Тут і засилля представників спецслужб та так званих агентів впливу у бізнесових структурах та вищих ешелонах влади України, зокрема активна підтримка проросійських партій і політичних блоків. І максимальна експансія неукраїнського бізнесу, прибутки від діяльності якого використовуються проти нашої країни. Достатньо сказати, що тільки за офіційними даними на нашій території сьогодні знаходиться більше 13 тисяч російських бізнес-структур [88]. Серед яких, наприклад, Миколаївський глиноземний завод, що має стратегічне значення і сьогодні обслуговує оборонку Росії [89]. Взагалі слід зазначити, що до гібридних загроз відносять всі форми *економічної війни* як такої: організація економічної блокади у всіх її формах, сприяння посиленню корупції, тіньовізації бізнесу і, навіть, рекету [90].

Також потрібно згадати і потужні зусилля, спрямовані на повну дискредитацію іміджу України в очах будь-яких іноземних партнерів, що здійснюється як через офіційні дипломатичні канали, так і через своїх політичних найманців. Зокрема, після вісьми років неоголошеної війни Росії проти Української держави саме ці проросійські речники з Німеччини, Франції, Італії, Бельгії та Чехії вже пропонують позбавити нашу державу навіть безвізового режиму з Євросоюзом [91]. Особливу небезпеку становило нескінченне натравлювання на Україну наших західних сусідів з пропозицією безумовного виконання „Мінських домовленостей” та спокутування цих країн можливою спільною з Росією участю у територіальному розчленуванні нашої країни [92].

Втім, існує низка інших визначень самого феномену так званої гібридності, які давно і активно використовуються військовими аналітиками та фахівцями з геополітики саме для характеристики комплексного

характеру безпосередньо збройних та нетрадиційних методів зниження боєздатності противника. Йдеться про терміни "холодна війна", "неконвенціональна війна", "асиметрична війна", "нова війна", "стратегія непрямих дій".

Те ж саме стосується і специфічних форм ураження противника політичними, економічними та сучасними електронними засобами. У першому та другому випадках загальнозживаними є поняття "економічна війна" та "війна еліт", у третьому – відповідно як традиційні: "електронна війна", "кібервійна", так і більш специфічні: "мережецентрична війна" і навіть "технології керованого хаосу" та "хмарна війна".

В чому ж специфічність та актуальність вживання поняття гібридності? У надважливому чиннику, який сьогодні дозволяє Росії, яка вже давно перейшла всі межі пограння існуючого міжнародного порядку, не просто продовжувати і надалі свою імперську політику, а й практично "зруйнувати існуючий світопорядок домінування країн Заходу на світовій арені. З чим, до речі, РФ досить успішно справляється. ... Новий гібридний світо(без) порядок, який формується на наших очах, – це не якийсь транзитний стан, це і є нова реальність, яку аж ніяк не можна трансформувати на реалії минулого" [93, С.9].

У даному випадку йдеться про те, що російська агресія проти України розпочалася саме в той час, коли стало остаточно зрозуміло, що світова економічна криза 1998–2008 років обумовлена зовсім не циклами тимчасового погіршення кон'юнктури на світових ринках, а системним занепадом *стадіально-цивілізаційного масштабу*. Не випадково про кризу саме капіталізму як особливої соціальної формації в наш час йдеться навіть на знаменитих Давоських форумах, а також в останній ювілейній доповіді Римського клубу. Причому стає все очевиднішою нездатність нині правлячих еліт у найбільш розвинених державах запропонувати ефективні рецепти бодай призупинення стрімкого скочування людства у прірву [94].

Показово, що навіть всесвітньо відомий прихильник і пропагандист сучасного транснаціоналізму Дж. Сорос, який заробив свої мільярдні статки завдяки спекуляціям на світових фінансових ринках, обваливши при цьому національні валюти та зруйнувавши фінансові системи цілих держав, ще у двохтисячному році у роботі з недвозначною назвою "Криза світового капіталізму" називав подібну теорію та міжнародну практику фінансового паразитизму "ринковим фундаменталізмом". Цим він справедливо підкреслював показові тенденції сучасного неолібералізму.

Причому цей прихильник "відкритого суспільства", а точніше світу, в якому національні кордони грають суто номінальну роль, намагаючись зрозуміти, "що не так з Америкою" в іншій книзі "Епоха помилок. Світ на

порозі глобальної кризи" (2006 р.), назва якої також не викликає жодних різночитань, робить невтішний висновок про те, що головна вада сучасного західного суспільства "надто велике схиляння перед успіхом, що вимірюється грошима – у збиток сутнісним цінностям" [95, С. 105.], внаслідок чого вже невдовзі "Америка зазнає поразки" [95, С. 111].

Отже йдеться про безпрецедентну історичну ситуацію вичерпаності сучасним світовим порядком свого креативно-мобілізаційного потенціалу (власне, резильєнтності стадіально-цивілізаційного типу). І саме тому можна цілком погодитися із наведеним вище, достатньо нетрадиційним, визначенням сучасної *гібридної війни як світової*. Таке бачення гібридності як світової глобальності цілком узгоджується з типологічною характеристикою, запропонованою С. Пирожковим та Н. Хамітовим, згідно з якою "гібридна війна провокує неототалітаризм і водночас є його ключовим елементом" [96, С. 99].

Подвійні стандарти: загровання деяких країн Заходу з Путіним

Більше того, як це не прикро констатувати, у великої кількості західних політичних та економічних квазіеліт існує максимальна зацікавленість у збереженні путінського режиму, який вони, попри всі офіційні заяви про його небезпечність для справи демократії та миру, де-факто продовжують тримати на плаву. Однією з причин такого стану речей є вже згадувана безпрецедентна корумпованість західного істеблішменту, прямий або опосередкований підкуп як один з важливих елементів гібридної війни, розпалюваної путінським режимом. Справді, ще декілька десятиліть тому було важко собі уявити, що в західних країнах буде створено ціле лоббі, яке зятято захищатиме інтереси країни, яка не приховує свого прагнення демонтажу існуючої системи міжнародної безпеки та фактичного геополітичного переділу світу на свою користь.

Принагідно зазначимо, що вважаємо вельми ганебним аргумент щодо необхідності тісних контактів західних можновладців з російським керівництвом з метою захисту геополітичних інтересів своїх держав. Зокрема, задля досягнення якщо не підтримки, то бодай нейтралітету Росії у нинішньому, все більш гострому протистоянні США як оплоту євроатлантичної безпеки, з Китаєм. Саме цим багато, у тому числі й українських, аналітиків, пояснюють, м'яко кажучи, дивовижну непослідовність Д. Трампа у проведенні політики стримування російського агресора, а також недавні поради Україні з боку президента Дж. Байдена під час останньої зустрічі з В. Путіним, всіяко дотримуватися Мінських угод. Адже насправді реалізація подібного "плану мирного врегулювання" призведе спочатку до

імплантації в український політичний простір чужорідного "троянського коня" окупованої сепаратистської території на Сході, а потім – до неминучої дезінтеграції нашої країни та її остаточної окупації (принагідно нагадаємо, що у нав'язуванні Україні витвореними російськими спецслужбами документів, підписаних під тиском наших західних партнерів, найактивнішу участь брали А. Меркель та Е. Макрон).

Але якщо навіть припустити, що у випадку постійних поступок з боку американських президентів В. Путіну йдеться лише про намагання відірвати Росію від Піднебесної, зокрема обміняти свою лояльність по відношенню до планів Кремля, на нелояльність Росії по відношенню до планів Пекіна окупувати Тайвань, виходить, що США вирішують свої геополітичні завдання коштом національних інтересів України.

Очевидно, що путінський режим потрібний Заходу ще й тому, що, переслідуючи примарні імперські геополітичні цілі, той не рахується з жодними фінансовими витратами, які йдуть не тільки на підкуп представників західного істеблішменту, не тільки на побудову нової транспортної інфраструктури енергоносіїв у формі "південних" та "північних" потоків, яка, за переконанням фахівців, ніколи не окупиться, а й на продаж цих енергоносіїв за пільговими цінами країнам, очолюваним лояльними політиками, як це, зокрема, передбачено недавнім контрактом Газпрому з Угорщиною.

Крім того, не секрет, що західні нерезиденти наживаються на спекуляції на короткострокових цінних паперах, що випускаються російськими банками під грабіжницькі високі проценти. Також нечувано збагачує Захід і величезний відтік капіталів, що можливий лише за умови продовження панування компрадорської російської влади. Нарешті, не можна не врахувати, що більшість найбільш привабливих російських активів вже мають західну юрисдикцію, тобто не належать росіянам, а через офшори керуються західними власниками або співвласниками [97].

Звичайно, аналогічні, лише менші за масштабами, процеси компрадорського спрямування, відбуваються і в Україні, що вкрай негативно позначається на її оборонному потенціалі. Але проблема в тому, що українські громадяни, які, проявляючи стійкість як елемент нескореності, двічі виходили на Майдани з метою зламати цю злочинну систему, внаслідок продовження російської військової присутності, через постійну небезпеку збройного удару в тил за найменшої дестабілізації ситуації в країні, тепер буквально "зв'язані по руках і ногах", тобто вкрай обмежені у можливостях протестної боротьби за національну незалежність, включаючи гарантоване Основним законом право на повстання проти злочинної влади

(згадаймо чим закінчився Майдан Гідності для нашої територіальної цілісності). Причому перебування між молотом російського воєнного тиску та ковадлом західного колабораціонізму однаково вигідний антиукраїнським силам і на Заході, і на Сході. Адже цей стан перебування у повному сенсі між двох вогнів, призводить до втрати нашою державою останніх активів, та паралізує супротив українського народу зовнішнім і внутрішнім загрозам.

Проілюструємо описані концептуальні висновки на конкретних прикладах недавніх подій пострадянської історії. Почнемо з того, про що зараз нерідко воліють замовчувати: В. Путін взагалі отримав всю повноту державної влади "із рук Б. Єльцина" не завдяки своїм професійним та "морально-вольовим" якостям та патріотичним переконанням, а навпаки, внаслідок їх повної відсутності (про що яскраво свідчить його реальна, а не вигадана замовна біографія) та безпрецедентної фальсифікації виборчого процесу. Але саме така особистість виявилася незамінною для гарантування безпеки і збереження награваного "новими росіянами", які виступили у якості місцевих компрадорських провідників неоліберальних реформ.

Нинішній ідеолог російського імперіалізму є прямим ставлеником єльцинського клану, який після розстрілу законно обраного парламенту фактично узурпував владу незаконним шляхом. А зашореність перспективою шалених надприбутків, отриманих завдяки завоюванню нових ринків збуту, імпорту за безцінь величезних природних та людських ресурсів та виведенню у західні банки здебільшого кримінальних капіталів, в кінцевому підсумку привели на верхівку влади намертво зрошеного з нею криміналізованого бізнесу. А значить, так чи інакше, наші міжнародні покровителі цього тотально монополізованого та тиранічного пострадянського суспільного ладу, причетні до виникнення і нинішньої російської *етно-фундаменталістської неоімперії*, яка нині здійснює гібридну та пряму воєнну агресію проти України. Адже у разі проведення реальних реформ в РФ, які, до речі, зовсім не тотожні пресловутим неоліберальним "приватизації, фінансовій стабілізації та відкритості зовнішньоекономічної діяльності" [98], лідерам західних країн вже на початку 90-х років можна було досягти домовленості з правлячим класом нового візиря про максимальне зменшення, знешкодження, а то й демонтаж накопиченого ядерного потенціалу. Це в принципі унеможливило б нинішнє постійне звернення В. Путіна та його приспівників до ядерного шантажу.

Далі, як відомо, вперше вимоги щодо необхідності перегляду існуючої системи міжнародної безпеки і погрози на адресу світового співтовариства, пролунали ще у 2007 році, у знаменитій Мюнхенській (!) промові В. Путіна. Втім, з вищезгаданих причин, належних висновків

західними "миротворцями" зроблено не було. А вже у наступному році, за фактичного потурання з боку Заходу, відбулася російська збройна анексія частини суверенної Грузії, за яку не тільки не були застосовані жодні санкції проти путінського злочинного режиму, а навпаки, уже невдовзі, США навіть зняли обмеження на відновлення співробітництва НАТО з Росією що, фактично, є брутальним порушенням міжнародного правопорядку, Статуту та відповідної Резолюції ООН.

Крім того, не можна не згадати і "миротворчу місію" Н. Саркозі, який в той час головував в Євросоюзі і виявив бажання займатися залагодженням конфлікту у Тбілісі, що був ні чим іншим, як першою збройною агресією Росії на пострадянському просторі. Тоді, в класичному стилі умиротворення Гітлера західними державами, нинішній французький экс-президент, між іншим нещодавно звинувачений у корупції і навіть засуджений, хоча і до умовного терміну, під час представлення свого так званого мирного плану із начебто врегулювання конфлікту на Кавказі, чітко озвучив тезу, фактично повністю тотожну головному пропагандистському гаслу створення "руського миру": "Це цілком нормально, що Росія хоче захищати свої інтереси та інтереси росіян всередині Росії, так само як інтереси російськомовного населення за межами Росії" [99].

А між тим, без успішного здійснення цього безпрецедентного нападу ядерної неоімперії на невелику суверенну країну, з великою ймовірністю не можлива була б і наступна окупація Криму і Донбасу та подальші аналогічні трагічні події останніх восьми років української історії: Більше того, вражає практична тотожність гібридних засобів, які уже в наш час використовує наступник і ставленик Н. Саркозі Е. Макрон: «У певному сенсі війна в Грузії стала генеральною репетицією нападу на Україну. Пропозиції Макрона в перспективі саміту в "нормандському форматі" багато в чому подібні до плану Саркозі, що примусив Тбілісі до односторонніх поступок і дозволив російській армії нікуди не йти» [100] (тут явно простежуються прямі аналогії з фактичним санкціонуванням західними державами приєднання до території гітлерівської Німеччини Судет, безпосереднім наслідком чого невдовзі стала окупація решти Чехословаччини та напад на Польщу).

Не можна оминати і численні висловлювання західних речників про те, що, мовляв, за буквою Будапештського меморандуму 1994 року, вони не зобов'язані гарантувати територіальну цілісність та незалежність України, яка здійснила безпрецедентну акцію – відмову від третього в світі за потужністю ядерного потенціалу та засобів його доставки, а також демонтувала велику частину звичайних озброєнь, та в рази скоротила чисельність власних збройних сил. За такою "логікою" виходить, що США та Велика

Британія під час підписання цього документу, фактично змовившись з іншим підписантом – Росією, заплутали тодішнє політичне керівництво України в тенетах юридичною казуїстики. І, можливо, частково й залякавши чи матеріально заохотивши тодішню українську владу з метою забезпечення поступливості у цьому доленосному питанні, просто обдурили народ України і насправді не надали нашій державі жодних реальних гарантій безпеки.

Хоча, якщо виходити зі статусу тих же США як гаранта світової демократії та міжнародної безпеки, західна коаліція зобов'язана була забезпечити Україні, що проявила добру волю, обравши без'ядерний статус, належний захист від будь-якого агресора навіть за відсутності будь-яких угод на кшталт Будапештської! А накладені санкції з самого початку повинні були б передбачати не тільки негайне відключення російської банківської системи від системи SWIFT, а й заморожування всіх російських активів за кордоном, з одночасним наданням Україні летальної зброї у повному обсязі, необхідному для надійного захисту територіальної цілісності держави. Тим більше, що специфіка гібридних протистоянь полягає в тому, що розтягування антиросійських санкцій у часі сильніше б'є по меншій за обсягами економіці України, аніж по самій Росії (внаслідок антиросійських санкцій український бюджет вже недорахувався 30 мільярдів дол. США). Адже з радянських часів українська економіка дуже зав'язана на російський народногосподарський комплекс.

На підтвердження версії про другорядність для західного істеблішменту питань захисту демократії та територіальної цілісності у межах післявоєнної Ялтинської системи міжнародної безпеки свідчить і те, що, подібно до того, як напередодні Другої світової війни доля Чехословаччини і Польщі вирішувалась країнами Антанти та гітлерівською Німеччиною за спиною в окупованих гітлеризмом держав, переважна більшість консультацій та зустрічей, в тому числі підготовка сумнозвісних „Мінських угод”, також зазвичай проводилася і проводиться у двосторонньому форматі, що не передбачає присутність України [101]. Причому в даному випадку йдеться про перемовини західних лідерів стосовно подальшої долі нашої держави, що відбуваються з агресором, який заперечує сам факт збройного нападу на сусідню суверенну країну, а також свою окупацію частини її території. Більше того, весь час Росія пропонує свої посередницькі послуги з врегулювання начебто суто внутрішнього конфлікту всередині нашої держави.

Також потрібно чесно визнати, що на тлі загальних декларацій про всебічну підтримку України у її справедливій боротьбі проти окупанта, багато дипломатичних та економічних акцій наших "союзників" все ще

виглядають вкрай слабкими та непослідовними, знов-таки дуже нагадуючи "дивну війну" проти Німеччини, яка разом з СРСР окупувала Польщу. Тоді, як відомо, також Британія та Франція суто декларативно виконували добровільно взяті на себе зобов'язання "у разі надзвичайної ситуації" надати Польщі воєнну допомогу. Більше того, сьогодні все частіше з вуст різноманітних західних експертів та політиків, особливо європейських, лунають пропозиції взагалі заморозити ситуацію: формально не визнаючи окупацію Криму і Донбасу, фактично закрити на неї очі, скасувавши навіть вже існуючі санкції проти Росії.

Економічні та гуманітарні наслідки для України гібридних впливів окремих міжнародних організацій

До однієї з активних форм гібридної війни проти України слід віднести і так зване відкриття ринку землі, якого вже давно вимагали МВФ, Світовий банк і навіть Європейський суд з прав людини [102]. Прийняття відповідного законодавчого акту відбулося у 2021 році під сумнівним приводом припинення існування тіньового ринку землі та її кримінального відчуження (що насправді є передусім свідченням неієздатності правоохоронних органів), та незважаючи на фактичний стан війни, в якому продовжує знаходитись наша держава. Водночас, вже з 2024 року доступ до ринку землі отримають юридичні особи і при цьому максимальний обсяг дозволеної площі володінь зросте до 10 тис. га, що дозволить легко обійти нещодавно прийнятий закон щодо обігу земель сільськогосподарського призначення, згідно з яким іноземці зможуть купувати українські землі тільки після ухвалення відповідного рішення на всеукраїнському референдумі.

І це за умови, що «...у світі за ці роки понад 200 млн. гектарів сільгоспугідь було продано або віддано в оренду на тривалі терміни. Чому? Більшість країн-покупців мають логічну далекоглядну стратегічну мету – скуповувати землю як засіб запобігання майбутнім проблемам продовольчого забезпечення. Адже до 2050 року, за даними різних експертів, людство чекає гостра продовольча криза» [103]. Більше того, внаслідок наростання глобальної катастрофічної екологічної, демографічної та енергетичної кризи, що різко знижує світову продовольчу безпеку, та пандемії COVID, зростання світових цін на продовольство відбувається уже зараз [104].

Ще одну з глобальних гібридних загроз складає сучасна глобальна "фінансоміка", в тому числі міжнародні фінансові установи, зокрема МВФ, особливо після прийняття настанов "Вашингтонського консенсусу", націлених не на допомогу країнам, що не здатні подолати кризовий стан, а, по суті, на неокolonіальну надексплуатацію "світової периферії" за рахунок

накидання на її представників невідомого боргового ярма, що остаточно виснажує економіку та фінанси країн-боржників.

України сказане стосується безпосереднім чином. Адже на кінець 2020 року лише офіційно озвучений зовнішній борг України склав 53 720,8 млрд. дол. США. Протягом 2021 року держава мала виплатити 5,8 млрд. дол. США лише за відсотками від цієї суми (як це позначиться на нашому воєнному потенціалі годі й казати). Внаслідок цього у поточний момент "зовнішній сукупний борг України на рівні біля 80% ВВП утричі перевищує середній показник для країн із низьким і середнім доходом" [105]. Причому про будь-яке списання цих заборгованостей нашої держави, якого домагається Президент України Володимир Зеленський на підставі того, що за визнанням самих західних політиків Україна сьогодні є *східним форпостом західної цивілізації*, захищаючи "вільний світ" від путінської у повному сенсі "навали", зовсім не йдеться. Навпаки, у поточний момент, на думку багатьох неупереджених експертів, за мізерні податки МВФ Україна практично вже почала розраховуватись своїм державним суверенітетом [106].

Ось чому успішне протистояння борговій кабалі МВФ та іншим псевдоблагодійним міжнародним фінансовим організаціям, яке продемонстрували Південна Корея, Туреччина, Угорщина, які достроково припинили своє співробітництво з МВФ; а також Ісландія та Індонезія, є нічим іншим як безсумнівною перемогою у війні гібридного типу (нещодавно Ірландія також офіційно оголосила про свій вихід з режиму запозичення у МВФ та ЄС).

Причому якщо говорити про національну стійкість, то «показово, що не тільки зовнішні кредитори рятували Південну Корею. На заклик місцевого голови Центрального банку населення масово здавало золоті монети, що традиційно збираються в родинах на чорний день. Через декілька років всі ці народні внески було повернуто у золотому еквіваленті з відсотками» [107].

Водночас, рівень зuboжіння українців, вже досяг позначок, які дозволяють говорити про неоголошену гібридну війну проти власного народу. Адже Україна друга за зростанням смертності країна в світі, причому саме серед чоловіків працездатного (а, значить, і призовного) віку. У нас більш як втричі перевищено показники жіночої смертності а, загальні її показники практично вдвічі перевищують народжуваність [108].

У купі з воєнними діями, що тривають в Україні восьмий рік поспіль, триваюча гуманітарна катастрофа породила не просто виїзд, а втечу мільйонів найбільш кваліфікованих українців. Так, зараз в Україні найгірша демографічна ситуація серед країн ЄС. При цьому Польща офіційно оголосила спрощений режим отримання польського громадянства саме для українців [109]. А невдовзі і в Німеччині прийнято закон щодо відкриття

свого кордону для українських біженців, що ще більше посилить демографічну катастрофу в Україні, в тому числі знесилить Збройні сили нашої держави [110]. Як наслідок, за даними EUROSTAT, у 2020 році більш ніж 600 тисяч українців отримали вид на проживання у країнах ЄС. За продовження таких темпів подальшої еміграції з України в "наш спільний європейський дім", який ми ж і захищаємо, перебуваючи в якості своєрідного санітарного кордону або прикордонної смуги між ЄС та РФ, у найближчі 10 років виїдуть ще 6 млн. "захисників вітчизни" [111]. (До цього слід додати, що нині у Росії знаходиться понад 2-х мільйонів українських гастарбайтерів [112]).

Отже, як це не трагічно, поряд з економічною війною, сьогодні ведеться неоголошена *демографічна війна* на знищення народу України, успішність якої одночасно виступає чи не головним критерієм ефективності гібридної війни як такої.

* * *

Не можна оминати і політичну, і геополітичну гібридну складову побудови газотранспортних потоків в обхід України. Зокрема, постійні заяви російської пропаганди, що, мовляв, "Північний потік-2" – це суто комерційний бізнес-проект. Насправді, на протипагу цій брехні, підраховано, що російські витрати на цей проект можуть сягати 100 млрд. дол. США і в принципі ніколи не окупляться [113].

Водночас український бюджет внаслідок цього недорахується як мінімум 4 млрд. дол. США. Йдеться про суму, цілком зіставну з витратами України на воєнний супротив російському агресору. І навпаки, завдяки додатковим валютним надходженням у формі надприбутків, які вже отримує Росія за рахунок становища газового монополіста на європейському ринку енергоносіїв, путінський режим значною мірою нівелював негативний ефект від запроваджених санкцій та посилив свій воєнний потенціал. Не випадково сьогодні так часто вживається суто гібридний термін "*газові війни*".

Про деякі історичні паралелі відстоювання національної резильєнтності власної країни

Цікаві паралелі простежуються між новітньою історією України та Фінляндії, якій на відміну від нашої держави, вдалося вирватися з імперських російських тенет ще після Першої світової війни. Про це прямо пише М.Паламарчук в публікації "Радянсько-фінська війна: завдання – вижити. Три уроки для України" [114]. Як відомо, подібно до ситуації нинішньої гібридної війни проти України, сталінський режим під приводом

проведення взаємних обмінів прикордонними територіями виношував план остаточної окупації цієї північноєвропейської країни [115, С. 148-149]. Причому і в цьому випадку початку наступу величезного радянського військового угруповання передувала потужна ідеологічна "артпідготовка". Вражає і подібність використання термінології для визначення російсько-фінської війни з гібридною термінологією спецоперації проти України. Нинішні путінські "яструби", говорячи про необхідність *"примусу України до миру"*, фактично цитують дезінформаційний фейк Сталіна, який називав війну проти незалежної прикордонної держави *"оборонною війною СРСР проти агресії буржуазної Фінляндії"*.

Крім того, вельми повчальним прикладом для нинішньої України, на який саме в цьому контексті ефективного протистояння гібридній загрозі звертають увагу і українські історики, є пропозиція Заходу з укладання мирного договору Німеччиною, відома як "Нота Сталіна", щодо об'єднання Західної та Східної Німеччини. Аналогічна пропозиція була зроблена у 1952 році канцлеру Німеччини К. Аденауеру. Західні країни не дали відповіді на звернення, позаяк не сумнівалися, що за гарними словами радянського тирана, як завжди, криються підступні наміри. Як відомо, чудово зрозумівши прагнення вживити в тіло здорового німецького організму ракову комуністичну пухлину, з наступним захопленням метастазами радянських спецслужб всієї німецької держави, К. Аденауер відповів відмовою: «нейтралітет означає для Німеччини оголошення її країною – ніщо. Тим самим ми перетворимося на об'єкт і ніколи вже не станемо суб'єктом. ...Я готовий пожертвувати німецьким возз'єднанням, якщо ми створимо і ввійдемо в сильне західне співтовариство» [116]. Як тут не згадати "формулу Штайнмаєра", яка насправді допомагає остаточно реалізувати путінський план анексії всієї України за сталінськими лекалами поглинання Німеччини! [117].

Проведений аналіз незаперечно свідчить про необхідність врахування національного досвіду стійкості народів перед обличчям гібридних загроз, породжених стрімкою дегуманізацією та космополітизацією сучасного глобалізму.

* * *

Резильєнтність української нації перед обличчям загроз і випробувань завжди лишатиметься одним із ключових ресурсів її безпеки, збереження її державності та суверенності. У свою чергу, рівень самої стійкості буде визначатися силою таких ресурсів, як непохитність у демократичному виборі, впевненість в оборонному потенціалі країни, у надійній зовнішній підтримці, засвоєння і використання світової практики додання небезпек.

Названі ресурси стійкості наявні в Україні в цілому достатньою мірою, щоб захищати національну безпеку. Разом з тим, ефективність їх застосування залежить від дії ряду політико-ідеологічних, управлінських і зовнішньополітичних факторів. Зменшення останніми роками частки українців готових із зброєю захищати незалежність України може розцінюватися не тільки як симптом розчарування у державному управлінні, а й розгубленість щодо самого демократичного ладу, з яким це правління асоціюється. У цьому відношенні формула демократії в Україні потребує вдосконалення, надання їй властивості реального механізму залучення населення до вирішення долі країни, убезпечення її від загрози десуверенізації, яка породжена глобалізацією світу.

Стійкість у захисті демократичного вибору перебуває у взаємозворотньому зв'язку із оборонним потенціалом України. Він неухильно зростає, але поки що темпами, які не в усьому встигають за динамікою виникнення безпосередніх військових загроз. Резильєнтність країни залежатиме від реального наповнення на практиці задокументованих планів із зміцнення національної безпеки не лише на базі збройних сил, а й створенням системи народної участі в захисті незалежності. Впевненість нації у своєму майбутньому має спиратися на віру у збройні сили, а ті, зі свого боку, на ефективність державного управління і на суспільну підтримку.

Зовнішні воєнно-політичні кроки державної влади суттєво посилюють оптимізм населення і сприяють зміцненню його *морально-психологічної резильєнтності*. Агрегування ресурсів зовнішньої підтримки, насамперед в отриманні озброєнь або засобів боротьби з пандемією, в убезпеченні від екологічних лих посилює Україну. Тим не менше, *найбільш надійним ресурсом стійкості залишатиметься незламна воля і готовність самої нації виступити проти загроз, незалежно від їх масштабів і потужності*.

Список використаних джерел

1. Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії: монографія. Київ : Київський національний торгово-економічний університет, 2008. 400 с.
 2. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ : Логос, 2006. 368 с.
 3. Weaver R. M. Ideas Have Consequences: Expanded Edition. Chicago: University of Chicago Press, 2013. 224 p.
 4. Gladwell M. The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference. Back Bay Books, 2002. 301 с.
- URL:<https://www.amazon.com/Tipping-Point-Little-Things-Difference/dp/0316346624?asin=0316346624&revisionId=&format=4&depth=1>

5. Бубер М. Народ и его земля / М. Бубер. *Избранные произведения / Пер. с нем.* Москва : Книга, 1979. С. 257–345.
6. Михальченко М. Українська національна ідея як стрижень духовного і політичного життя української політичної нації. М. Михальченко, В. Скотний, А. Бичко та ін. *Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку. Колективна моногр. У 3 кн. Кн. 1.* Київ–Дрогобич, 2009. С. 3–126.
7. Степанков В. Формування української державницької ідеї 1648–1649 років. *Marra mundi*, 1996. С. 464–478.
8. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах). О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 2. 536 с.
9. Магун А. Борьба за отжившие идеалы. URL: <https://mnenia.zahav.ru/Articles/3384558>.
10. Даниленко С. Перевітлення демократії в інформаційну добу: роль нових медіа та громадянського комунікування. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 90–105.
11. Михайловский А. Понятие политического в эпоху "постполитики". *Международная жизнь*. 2008. № 7. С. 3–16.
12. Debord G. *Society of the Spectacle*. Detroit (Mich.): Black & Red, 2002. 132 p.
13. Levitsky S., Ziblatt D. *How Democracies Die*. London: Penguin Books, 2019. 320 p.
14. Mounk Y. *The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Harvard: Harvard University Press, 2019. 400 p.
15. Applebaum A. *Twilight of Democracy: The Seductive Lure of Authoritarianism*. New York: Doubleday, 2020. 224 p.
16. Nozick R. *Anarchy, State, and Utopia*. New York : Basic Books, 1974. 367 p.
17. Chomsky N. *Profit Over People : Neoliberalism & Global Order*. New York-Toronto: Seven Stories Press, 1999. 288 p.
18. Смолянчук В. Національна безпека незалежної України: осягнення сутності. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 163–186.
19. Кияк М. П'ять найбільших дрібниць дезінформації. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/pjat-najbilshikh-dribnits-dezinformatsiji-.html>
20. Biryukova M. Hybrid Warfare as a Threat to International Security. *UA: Ukraine Analytica*. 2020. №3(21). URL: <https://ukraine-analytica.org/hybrid-warfare-as-a-threat-to-international-security>.
21. Monaghan S. Countering Hybrid Warfare So What for the Future Joint Force? *Prism*. 2018. №2. P. 84. URL: https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/prism/prism_8-2/PRISM_8-2_Monaghan.pdf?ver=2019-09-17-231051-890

22. Маркос С. Хроника гибридной войны. Київ: Альтепрес, 2016. С. 31.
23. Wither J. Connections. QJ 15, no. 2. 2016. P. 75. URL: <http://dx.doi.org/10.11610/Connections.15.2.06>.
24. / Кияк М. Вдовиченко В., Вернигора В. Федуняк С. Двадцять твітів для 2020 року. *Дзеркало Тижня*. 2020. № 1277. URL: https://zn.ua/ukr/personalities/dvadcyat-tvitiv-dlya-2020-roku-335406_.html
25. Резнікова О., Войтовський К. Щодо концепції забезпечення національної стійкості в Україні. *Аналітична записка. Серія "Національна безпека"*. № 8. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-01/analit-resnikova-national-security-8-2020-1-1.pdf>
26. Пирожков С., Божок Є., Хамітов Н. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник НАН України*. 2021. № 875. URL: <https://files.nas.gov.ua/PublicMessages/Documents/0/2021/09/210902135246823-3802.pdf>
27. Теперік Д., Сеньків Г., Дубов Д., Покальчук О., Мірошкін І., Ілюк О., Апетик А., Снігур Л. Стійка Україна – крихка мозаїка? Суспільство, медіа, безпека і перспективи. Таллінн: International Centre for Defence and Security, 2021. С. 3
28. Задубінний А. Стратегія воєнної безпеки України: цілі, принципи, аспекти. *Армія Інформ*. 2021.
URL: <https://armyinform.com.ua/2021/05/strategiya-voyennoyi-bezpeky-ukrayiny-czili-pryncyuru-aspekty>
29. Україна не хоче війни, але для миру повинна мати сильну й боєздатну армію – Глава держави. URL: <https://khoda.gov.ua/ukra%D1%97na-ne-hoche-v%D1%96jni--ale-dlja-miru-povinna-mati-silnu-j-bo%D1%94zdatnu-arm%D1%96ju-%E2%80%93-glava-derzhavi>
30. Указ Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року "Про запровадження національної системи стійкості". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text>
31. Указ Президента України №117/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року "Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя". URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533>
32. Bulakh A. Security Sector Reform in Ukraine. Tallinn, 2018. URL:https://icds.ee/wp-content/uploads/2018/05/ICDS_Analysis-Security_Sector_Reform_in_Ukraine-Anna_Bulakh-February_2018.pdf
33. Історія Збройних Сил України (з 1991 р.) URL: <https://www.zsu.gov.ua/menu/5fe440852f429b1f88ce9cbc>
34. Історія Збройних Сил України (з 1991 р.). URL: <https://www.zsu.gov.ua/menu/5fe440852f429b1f88ce9cbc>
35. Булах А. Сеньків Г. Теперік Д. Первые на передовой. Таллінн, 2017. С. 7. URL: https://icds.ee/wp-content/uploads/2017/ICDS-report-Ukraine-defence-volunteers_2017_RUS.pdf

36. Як змінювалася чисельність ЗСУ та витрати на оборону з 2013 року. *Слово і діло*. 2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/06/30/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalysya-chyselnist-zsu-ta-vytraty-oboronu-2013-roku>
37. У рейтингу найсильніших військових держав світу Україна увійшла в топ-30 найсильніших армій світу. *Армія Інформ* – 2020. URL: [https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2020/05/05/u-rejtingu-najsilnishih-vijskovih-derzhav-svitu-ukraina-uvijshla-v-top-30-najsilnishih-armij-svitu-\(informagentstvo-armiyainform\)](https://www.mil.gov.ua/ministry/zmi-pro-nas/2020/05/05/u-rejtingu-najsilnishih-vijskovih-derzhav-svitu-ukraina-uvijshla-v-top-30-najsilnishih-armij-svitu-(informagentstvo-armiyainform))
38. Українці найбільше довіряють армії, волонтерам і церкві. *УКРІНФОРМ* – 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3295318-ukrainci-najbilse-doviraut-armii-volonteram-i-cerkvi.html>
39. Інформаційний бюлетень "Біла книга – 2019-2020. Збройні Сили України, Держспецтрансслужба" / Міністерство оборони України. Київ, 2021. С. 12. URL: https://www.mil.gov.ua/content/files/whitebook/WB_2020_FINAL.pdf
40. Теперік Д., Єрмалавічус Т., Сеньків Г., Дубов Д., Онищук Є., Покальчук О., Самусь М. *Стійка Україна: держава, громадянське суспільство та національна безпека*. Таллінн: Міжнародний центр оброну та безпеки, 2018. 40 с.
41. Kalniete S. Pildegovics T. Strengthening the EU's Resilienceto Hybrid Threat. *European View*. № 20. 2021. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/17816858211004648>.
42. До дня захисника України. Соціологічна група "Рейтинг". 2020. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/fbb3f3c52d452cdd1646d4a62b69dba5.html>
43. Лише 23,6% українців готові захищати свою державу зі зброєю в руках – опитування. УНІАН. 2021. URL: <https://www.unian.ua/war/lishe-23-6-ukrajinciv-gotovi-zahishchati-svoyu-derzhavu-zi-zbroyeyu-v-rukah-opituvannya-11467975.html>
44. 86% українців вважають себе патріотами своєї країни. *Соціологічна група "Рейтинг"*. 2014. URL: <https://dif.org.ua/article/86-ukraintsiv-vvazhayut-sebe-patriotami-svoei-kraini-sotsiologichna-grupa-reyting>
45. Янюк С. Досвід зарубіжних країн у застосуванні механізмів державного регулювання територіальної оборони. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2019. Вип. 4(43). С. 100. URL: [http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik_dums/2019/2019_04\(43\)/15.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik_dums/2019/2019_04(43)/15.pdf)
46. Goniewicz K., Goniewicz M., Burkle Jr. The Territorial Defence Force in Disaster Response in Poland: Civil-Military Collaboration during a State of Emergency. *Sustainability*. 2019. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/2/487/htm>
47. Veebel V., Ploom I., Vihmand L., Zaleski K. Comprehensive Defence and Total Defence: Meanings and Differences in the Estonian Defence Force. *Journal on Baltic Security*. 2020. №6(2). URL: <https://sciendo.com/pdf/10.2478/jobs-2020-0007>

48. Zaleski K. Sliwa Z. Veebel V. Baltic Visions and Dilemmas of Territorial Defence after 16 Years in NATO. *Journal of International Studies*. №13(4). 2020. С. 189.
49. Vizbaras K., Semiconductors B. Social Resilience in Lithuania: The Lithuanian Riflemen's Union Experience, Lithuania. *Hybrid Threats: Overcoming Ambiguity, Building Resilience*. № 11. 2017. P. 47.
50. Territorial Defence Force Numbers 30,000 Soldiers – Defence minister. *The First News*. 2021. URL: <https://www.thefirstnews.com/article/territorial-defence-force-numbers-30000-soldiers--defence-minister-24311>
51. В українській армії вже запровадили 303 стандарти НАТО. *Укрінформ*. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3318191-v-ukrainskij-armii-vze-zaprovadili-303-standarti-nato.html>
52. Commitment to enhance resilience. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw. NATO. 2016. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133180.htm
53. The North Atlantic Treaty. Washington D. C. 1949.
URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm
54. Національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО на 2018 рік. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/62/f473983n17.pdf>
55. Ідею вступу до ЄС підтримують 64% українців. До НАТО – 54%. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3300527-ideu-vstupu-do-es-pidtrimuut-64-ukrainciv-do-nato-54.html>
56. Stevens C. Resilient Environmental Governance: Protecting Changing Ecosystems through Multilevel Governance. PhD thesis. Amhurst: University of Massachusetts, 2013. URL: https://scholarworks.umass.edu/open_access_dissertations/842/
57. Указ Президента України №392/2020 "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України". URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
58. НАТО – Відносини з Україною. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm?selectedLocale=uk
59. Указ Президента України "Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна - НАТО на 2021 рік.". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/189/2021#Text>
60. Див.: Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку: монографія / за ред. В. С.Кравціва, І. З. Сторонянської. Львів: ДУ "Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього" НАН України, 2020. 531 с.
61. Див. у: Забезпечення національної безпеки України в умовах входження України до Європейського та Євроатлантичного просторів: монографія / В. І. Абрамов, С. О. Борисевич, А. В. Дацюк, Р. Р. Марутян та ін.;

за заг. ред. Ю. В. Мельника, Л. М. Шипілової. Київ: Національна академія дежавного управління, 2019. С. 87.

62. Див. у: EdEra. Громадянське суспільство. URL: <https://eu-agreement.ed-era.com/b3/p4>

63. "EU4USociety" – спільний 4-річний проєкт Міжнародного фонду "Відродження" та Європейського Союзу. URL: <https://www.irf.ua/eu4usociety-spilnyj-4-richnyj-projekt-mizhnarodnogo-fondu-vidrozhennya-ta-yevropejskogo-soyuzu/>

64. EU Global Strategy Implementation Plan on Security and Defence. URL:https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eugs_implementation_plan_st14392_en16_0.pdf

65. Забезпечення національної безпеки України в умовах входження України до Європейського та Євроатлантичного просторів: монографія / В. І. Абрамов, С. О. Борисевич, А. В. Дацюк, Р. Р. Марутян та ін.; за заг. ред. Ю. В. Мельника, Л. М. Шипілової. Київ: Національна академія дежавного управління, 2019. С. 91.

66. Стійка Україна: держава, громадянське суспільство та національна безпека / керівник проєкту Д. Теперик. Таллінн: Міжнародний центр оборони та безпеки, 2018.

67. Див. у: The facemask global value chain in the COVID-19 outbreak: evidence and policy lessons. URL: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-face-mask-global-value-chain-in-the-covid-19-outbreak-evidence-and-policy-lessons-a4df866d/>

68. World Health Organisation (2021a) Assessment of the Covid-19 Supply Chain System (CSCS): Summary Report. URL: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/21_02_26-cscs_assessment_summary-written-report-.pdf?sfvrsn=f9223994_7&download=true

69. The facemask global value chain in the COVID-19 outbreak: evidence and policy lessons. URL: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-face-mask-global-value-chain-in-the-covid-19-outbreak-evidence-and-policy-lessons-a4df866d/>

70. ЄС та ВООЗ передали українським медикам мільйон одиниць засобів індивідуального захисту в рамках реагування на COVID-19. URL: <https://ukraine.un.org/uk/50669-es-ta-vooz-peredali-ukrainskim-medikam-milyon-odinic-zasobiv-individualnogo-zakhistu-v>

71. The Independent Panel for Pandemic Preparedness and Response. COVID-19: Make It the Last Pandemic. URL: https://theindependentpanel.org/wp-content/uploads/2021/05/COVID-19-Make-it-the-Last-Pandemic_final.pdf

72. Lee K., Piper, J. The WHO and the COVID-19 pandemic: less reform, more innovation. *Global Governance: A Review of Multilateralism and International Organizations*. 2020. 26(4). P. 523–533.

73. GAVI. Our Alliance. URL: <https://www.gavi.org/our-alliance>
74. GAVI. COVAX vaccine roll-out UKRAINE. URL: <https://www.gavi.org/covax-vaccine-roll-out/ukraine>
75. Redclift M. Sustainable development (1987-2005): an Oxymoron Comes of Age. *Sustainable Development*. 2005. 13(4). P. 212-227.
76. Borowy I. Defining sustainable development for our common future: a history of the World Commission on Environment and Development (Brundtland Commission). London: Routledge, 2013. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Defining-Sustainable-Development-for-Our-Common-A-Borowy/736e9a7ef82fe723b3464b2ace9ef741aac93a74>
77. Цілі сталого розвитку: Національна доповідь. *Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України*. URL: <https://menr.gov.ua/files/docs/>
78. Цілі сталого розвитку: Національна доповідь. *Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України*. URL: <https://menr.gov.ua/files/docs/20ukr.pdf>
79. EU4Environment. A partnership for green development in Ukraine. URL: <https://www.oecd.org/countries/ukraine/Country-profile-Ukraine-2019-2020.pdf>
80. Joint Communication: "Eastern Partnership Policy beyond 2020: Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all". URL: https://ec.europa.eu/info/publications/joint-communication-eastern-partnership-policy-beyond-2020-reinforcing-resilience-eastern-partnership-delivers-all_en
81. Закон України "Про стратегічну екологічну оцінку". *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 1. С. 138.
82. Пирожков С., Божок Є., Хамітов Н. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник НАН України*. №8. 2021. С. 74–82.
83. Henderson E. Singer J. D. "New Wars" and Rumors of "New Wars". URL: https://www.researchgate.net/publication/248938448_New_Wars_and_Rumors_of_New_Wars
84. Hoffman F. Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/98862/SF240.pdf>
85. Lasica D. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory: Creative Media Partners.: BiblioScholar, 2012. 66 p.
86. Hybrid warfare. The Changing Character of Conflict. URL: <https://idsa.in/system/files/book/book-hybrid-warfare-vdeshpande.pdf>
87. Davis J. Defeating Future Hybrid Threats The Greatest Challenge to the Army Profession of 2020 and Beyond. URL: https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20131031_art006.pdf
88. Редіх Е. Які великі російські компанії працюють в Україні. URL: <https://biz.censor.net/r3249308>

89. Бояринова А, Ремажевська Л. "Надра на експорт": як друг Путіна возить українську сировину в Росію, де вона потрапляє в оборонку. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/schemes/30221208>.

90. Васильців Т., Лупак Р., Волошин В. Стратегічні імперативи державної політики протидії гібридним загрозам і забезпечення економічної безпеки. *Економіка України*. 2021. №2. С. 32–51.

91. "Україна залишається приводом для занепокоєння" – кілька країн ЄС оцінили дію "безвізу". URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraina-es-bezviz/31483713.html>

92. Российский публицист Хазин предложил расчленить Украину и уничтожить несколько миллионов нелояльных РФ людей. URL:

<https://gordonua.com/news/worldnews/rossiyskiy-publicist-hazin-predlozhit-raschlenit-ukrainu-i-unichtozhit-neskolko-millionov-neloyalnyh-rf-lyudey-166261.html>

93. Світова гібридна війна: український фронт. Київ :Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. 496 с.

94. Шморгун О. Всесвітньо-історичні тренди розвитку людства: порятунок чи катастрофа?! *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2018. №2 (1). С. 17-37.

95. Сорос Дж. Епоха помилок. Мир на порозі глобального кризиса. Москва: "Альпіна Бізнес Бук". 2008. 202 с.

96. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 257 с.

97. Кому на самому ділі належать "Газпром" і "Роснефть"? URL:<https://finobzor.ru/72058-komu-na-samom-dele-prinadlezhat-gazprom-i-rosneft.html>

98. Шморгун О. Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура). Київ: Фондація Ольжича, 1994. 208 с.

99. Драч М. Війна в Грузії як іспит для ЄС і НАТО. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1190568.html>

100. Лазарева А. Саркозі і Грузія: генеральна репетиція. URL: https://tyzhden.ua/World/236716_

101. Нуланд і Козак обговорили Україну без України? URL:<https://uisgda.com/ru/nuland-i-kozak-obsudili-ukrainu-bez-ukrainy.html?fbclid=IwAR0JU4hpW98KfyF5NbDorQ4Ywpa8lKMGwSybKeIaj9pBR8LkQ--Izcp2OeA>

102. Кознова О. Відкриття ринку землі: що передбачає Закон. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/194252_vdkrittia-rinku-zeml-shcho-peredbacha-zakon

103. Данкевич В. Чи можуть іноземці купувати українські землі? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2019/08/8/650400/>

104. Ціни на продовольство у світі знову зростають – ООН. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/10/7/678534/>

105. Зовнішній борг України утричі перевищує середній показник для країн із низьким і середнім доходом – Тетяна Богдан. URL: https://lb.ua/economics/2021/02/10/477373_zovnishniy_borg_ukraini_utrichi.html

106. Вечный пациент МВФ: чем Украине помогут 700 миллионов и еще полгода кредитной программы? URL: <https://nash.live/rus/news/economy/vechnyj-patsient-mvf-chem-ukraine-pomohut-700-millionov-i-eshche-polhoda-kreditnoj-prohrammy.html?fbclid=IwAR0PgWp3THBb0xyKudoWzL2bTGXklmgo7gLHKREN-W5TQuNeKc0BMIgOZTU>

107. Куц О. Три буквы нас послали. Что делать Украине без транша МВФ. URL: http://www.ukrrudprom.com/digest/Tri_bukvi_nas_poslali_CHto_delat_Ukraine_bez_t

108. Нас намеренно уничтожают, делая на этом бизнес: Украина – вторая по росту смертности страна в мире. URL: <http://www.chernobyl.kh.ua/>

109. Польша оголосила про важливі зміни для українських мігрантів. URL: http://eizvestia.com/uk/news_politics-ukr/full/283-polshha-ogolosila-pro-vazhlivi-zmini-dlya-ukrainskix-migrantiv

110. Німеччина відкриє ринок праці для українських заробітчан. URL: <https://konkurent.in.ua/news/svit/30503/-nimechchina-vidkriye-rinok-dlya-ukrayinskih-zarobitchan.html>

111. 700,000 Fewer People Got First Residence Permits in 2020, EUROSTAT Reveals. URL: <https://www.schengenvisainfo.com/news/700000-fewer-people-got-first-residence-permits-in-2020-eurostat-reveals/#:~:text=According%20to%20EUROSTAT%2C%20601%2C200%20Ukrainians,came%20from%20the%20Polish%20government.>

112. Фоменко О. Заробітчанство в окупанта. Чим небезпечне українське заробітчанство у РФ і що з ним робити. URL: https://zaxid.net/zarobitchanstvo_u_okupanta_n1449568

113. Яка реальна вартість "Північного потоку" URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2906653-aka-realna-vartist-pivnicnogo-potoku.html>

114. Паламарчук М. Радянсько-фінська війна: завдання – вижити. Три уроки для України. URL: https://texty.org.ua/articles/75019/Radanskofinska_vijna_zavdanna_vyzhyty_Try_uroky-75019/

115. Солонин М. 25 июня. Глупость или агрессия? М.: Яуза, Эксмо, 2008. 640 с.

116. Гарбар Р. Німецький досвід. Хто нам ближчий: Конрад Аденауер чи його супротивники, які обстоювали об'єднання за будь-яку ціну? URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/nimeckyy-dosvid>

117. "Немецкий сценарий" для Донбасса: какие риски? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/30272320.html>

ВИСНОВКИ

1. Будь-яка країна буде мати незалежність лише за умови *національної стійкості*, яку демонструють як держава, так і громадянське суспільство. При цьому слід говорити не про абстрактну стійкість громадянського суспільства і держави, а про конкретну *стійкість цивілізаційної суб'єктності*. З іншого боку, слід говорити про стійкість не як важливу стихійну здатність, а про *стійкість як стратегію*, причому стратегію як держави, так і громадянського суспільства – стратегію розвитку країни. Така стратегія стійкості цивілізаційної суб'єктності є *стратегією національної стійкості* країни, яка існує заради її незалежності та розвитку.

Національна стійкість країни як стратегія означає гідну *відповідь на виклики і випередження загроз, їх нейтралізацію*. По суті, *справжня національна стійкість в сучасному світі є стратегією недопущення переростання викликів у загрози, а загроз – у кризи*. Проте це є певним ідеалом; рано чи пізно кризові явища можуть виникнути у будь-якій країні та її державі. Тому національна стійкість повинна означати і *здатність ефективно відновлюватися після криз*.

В результаті, *національна стійкість країни – це така стратегія її існування, коли вона здатна зберігати збалансованість розвитку та успішно відповідати на зовнішні і внутрішні виклики, протистояти загрозам і кризам, більше того, зусиллями політичної та інтелектуальної еліти вчасно передбачати й ефективно реагувати на них заради гідної самореалізації та гуманістичного розвитку людини, які забезпечує держава в балансі з громадянським суспільством*.

Стратегія національної стійкості країни – це важливий елемент *національної системи стійкості*, який обумовлює її інноваційний, інтелектуальний та прогностичний характер, а тому робить її більш ефективною.

2. Враховуючи, що Україна належить до *християнського цивілізаційного світу*, для якого особистість, її свобода й гуманістична самореалізація є вищою цінністю, то світоглядним стрижнем, який зумовлює її ідентичність й конструктивну національну стійкість, може бути *християнський гуманізм*.

Для набуття конструктивної національної стійкості країни українська ідентичність повинна світоглядно проявлятися як *християнський гуманізм та персоналізм при відкритості всім світоглядним позиціям, що вбачають у*

вільній та гідній самореалізації особистості у співтворчості з Іншим вищу цінність. У цьому контексті *український персоналізм* постає як діяльний гуманізм, який розвиває як себе, так й Іншого, виводить з наявного буття, де всі потенції приховані, до їх розкриття, що й означає справжню суб'єктність. Такий підхід був означений ще Григорієм Сковородою, який вперше доволі чітко висловив кредо українського персоналізму, як «сродна праця».

Враховуючи схильність українців до такого культурного архетипу як індивідуалізм, який став вже *архетипом світогляду й поведінки*, персоналізм набуває доволі великої значущості – як світоглядний принцип, що дозволяє піднятися над індивідуалізмом й «сродно» *еднатися без авторитаризму, образу вождя та ідеології вождізму*.

Персоналізм як універсальний принцип унікально виражає архетипова українська *світоглядна толерантність* – здатність до обережного, стриманого ставлення до світоглядної позиції Іншого, його принципів та цінностей. Інша справа, що така здатність українця повинна виходити від *толерантності* як обережності до толерантності як співтворчої взаємодії – тієї самої сродності, яка складає серцевину будь-якої *ідентичності й консолідованості*. Саме на основі такої активної співтворчої толерантності і можлива продуктивна стратегія національної стійкості України.

3. Сьогодні національні інтереси Росії перетинаються з національними інтересами України надзвичайно сильно. Тому лідер Росії знову і знову продукує *ідеологію єдиного імперського цивілізаційного простору*, в який повинні увійти колишні республіки СРСР і, передусім, Україна. І це в черговий раз підтвердила його публікація на сайті Кремля 12.07.2021, яка, по суті, є ідеологічною директивою для виконання органами державної влади РФ. В.Путін робить прикметний для нас висновок, що існують не три «братніх народи», як колись постулювала радянська ідеологія, а один «триєдиний народ» – «велика російська нація», яка просто має регіональні відмінності.

Тут відповідь В.Путіну досить проста: в сучасному світі кожна країна має право на цивілізаційну суб'єктність. І Україна не може бути виключенням. Більше того, всією своєю історією вона довела, що її народ має *стійку волю до суб'єктності*. Україна не прагне бути *анти-Росією*, але вона не буде й *про-Росією* чи *прото-Росією*, вона буде *собою*, виявляючи для цього всю *національну стійкість*.

При цьому надзвичайно важливо усвідомлювати, що українські громадяни по цей бік лінії розмежування, які можуть схвально реагувати на тезу про єдність росіян та українців і вважають мову Гоголя та Пушкіна рідною, в *переважній більшості* мають *києво-руську ідентичність*, а не

московсько-російську і є не лише симпатиками, а й *прихильниками цивілізаційної суб'єктності України*.

Києво-руська ідентичність, з одного боку, може сприйматися анахронізмом; проте насправді вона є *не до кінця реалізованою потенцією*, яка є нерозвинутою, не сповна усвідомленою тими громадянами України, які сприймають російську мову як рідну. Проте саме постулювання подібної ідентичності може реально консолідувати мільйони екзистенціально, світоглядно та геополітично розгублених людей в Центрі, на Сході й на Півдні України, не дати їм стати носіями *імперської ідентичності*.

4. *Києво-руська ідентичність* принципово відрізняється від московсько-російської орієнтованістю не на імперську велич, а на *цінності свободи, гідності та персональної самореалізації*. Якою мірою усвідомленням власних світоглядних цінностей даної ідентичності можна реально консолідувати мільйони людей в Центрі, на Сході й на Півдні України, сформувати у них стійкість проти включення в імперську ідентичність? Які всесвітньо відомі автори можуть вважатися представниками києво-руської ідентичності?

Для відповіді передусім важливо розуміти, що києво-руська ідентичність є не просто ідеологічним конструктом, який повинен згуртувати російськомовних патріотів України, стаючи своєрідною вакциною проти імперських «інформаційних вірусів» Кремля. Києво-руська ідентичність, як глибинна духовна потенція, складає *архетиповий стрижень української ідентичності*, в ній найменшою мірою проявлені історичні впливи великодержавних та імперських сусідів (російської і австро-угорської імперій, а також Речі Посполитої).

Києво-руська ідентичність ніколи не виявляла себе малоросійською в найгіршому, «холопському» й меншовартісному розумінні. При цьому зі своїми кордоцентричними, християнсько-гуманістичними й персоналістичними тенденціями дана ідентичність уособлює світоглядні цінності, які є близькими українцям і Центру, і Сходу, і Заходу України, глибинно резонуючи також з цінностями західного світу¹. Тому вона може змістовно об'єднати всю політичну українську націю заради розвитку й розкриття ще незадіяного потенціалу консолідованої *національної стійкості*.

Представниками києво-руської ідентичності, які задали її неповторні *світоглядні горизонти*, є видатні філософи й філософські письменники, мислителі: Григорій Сковорода, Памфіл Юркевич, Микола Гоголь, Тарас Шевченко й Микола Бердяєв. Ці постаті є доволі різними, проте кожен з них репрезентує персоналізм, який є стрижневим для всієї української

¹ Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 255 с.

ідентичності – не лише для вітчизняної філософської думки, а й для буття всього народу.

5. У світлі українського проекту XIX – початку XXI ст. національна/народна стійкість побутує у найрізноманітніших вимірах, формах і форматах, які відображали імперські, тоталітарні та посттоталітарні соціокультурні передумови й політичні обставини. Екстремальні колізії та спустошливі катаклізми, масштабні кризові явища, величезні людські жертви і матеріальні втрати, тотальна російська акультурація й масована радянська індоктринація суспільного життя спричинилися до руйнації багатьох структур українського соціуму протягом XX ст.

Тому, проблема плекання спадкоємності, тяглості державно-політичних, національних, культурних, соціальних і навіть родинних традицій була першорядною для українства протягом усього XX ст., передусім для втримання національної стійкості за вкрай несприятливих, або навіть ворожих передумов, обставин, деструктивних чинників і руйницьких впливів.

На відміну від званої метафори британського історика Ерика Гобсбаума про «коротке XX ст.», «вік екстремізму» виявився напрочуд «довгим» для українства не тільки за суб'єктивними відчуттями, а й за реальними темпоральними вимірами. Недаремно сучасні українські історики обстоюють концептуальну пропозицію, котра вводить до конструкції національної минувшини два «довгі» століття: *«довге дев'ятнадцяте»* (від кінця XVIII – до Першої світової війни) та *«довге двадцяте»* (від Української революції 1917–1921 рр. до нашого часу).

У широкому розумінні концепт *«довге двадцяте століття»* є осмисленням постімперської, тоталітарної та посттоталітарної епох в історії України. Остання де-факто триває і до сьогодні. Адже змагання українства за посттоталітарний транзит й успіх власного національно-державного проекту якнайтісніше пов'язані з подоланням імперської та тоталітарної спадщини, на основі якої нині розгортається *неоімперська експансія путінської Росії, передусім гібридна війна супроти України.*

З такої перспективи *проблема національної/народної стійкості пролягає наскрізним рефреном крізь усі періоди й епохи нової та новітньої історії України. Вона постає у вигляді багатоманітних мірил, масштабів і форм, які відображають особливості й специфіку кожного темпорального відтинку нашої минувшини, котрі складно генералізувати у вигляді однозначних і логічних тез з огляду на екстремальні колізії національної історії.*

6. Отож основні віхи змагань за національну/народну стійкість репрезентують сутнісні риси та зміст українського історичного процесу протягом XIX – початку XXI ст. у різні періоди й епохи:

- етнокультурна, згодом суспільно-політична сепарація українства на теренах імперій Габсбургів і Романових, яка поступово вела до *самоусвідомлення універсальних і солідарних інтересів підавстрійських і підросійських українців як засадних й об'єднуючих елементів національної/народної стійкості супроти асимілюючих впливів та інокультурного зноблення наприкінці XIX – початку XX ст.*;

- *драматичні змагання за збереження національної стійкості в умовах революційного хронотопу 1917–1921 рр.* – динамічних коливань державно-політичних проєктів від ліво-соціалістичного (УЦР) до монархічно-консервативного (Українська Держава П. Скоропадського), недосвідченості та навіть наївності політичної еліти, вкрай несприятливих зовнішньополітичних передумов і чинників у країні, зруйнованій війною, котрі *виплекали високі ідеали державності та соборності для прийдешніх поколінь*;

- *національна стійкість, яка захоувалася і часто-густо зберігалася у родинному колі чи персональних життєвих історіях в умовах страшних соціокультурних катастроф 1920–1930-х рр.*, інспірованих державо-комуною, котра поневолила й спустошила Україну, зокрема спричинила масоване нищення українського населення, передусім інтелігенції задля руйнації базових екзистенціальних і вітальних засад українського національного проєкту;

- персональні та групові стратегії й адаптивні практики українців (цивільних мешканців на окупованих територіях, військовополонених, оstarбайтерів, учасників супротиву та інших категорій населення) в умовах страшної темпоральної деструкції, котра часто-густо заземлювала й зводила проблему *національної стійкості до банального виживання на «кривавих землях» за часів Другої світової війни, проте водночас репрезентувала як приклади незвичайної воєнної та повсякденної героїки, так і жахливої трагедії (голокост, геноцид)*;

- *подолання радянської інерції*, котра тотально насаджувала стійкість квазі-спільноти – *т.сзв. «радянського народу»*, та втримання й підвищення потенціалу національної стійкості у добу посттоталітарного транзиту, *що є одним із провідних смислів сучасної історії України*.

7. З огляду на тенденції, що фіксуються сучасними соціологічними опитуваннями, є підстави говорити про *загальну тенденцію поступових позитивних змін морально-психологічної атмосфери в українському суспільстві*². У нас переважна більшість людей була в ситуації *соціальної*

² За даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, достатність соціальних благ за останні 25 років не просто суттєво, а принципово змінилася.

депривації в більшості сфер життєдіяльності, а сьогодні ми перетнули умовну межу між масовою депривацією минулого і зростаючою доступністю соціальних благ сьогодення, формуванням політичної нації патріотів України.

Ця тенденція спостерігається вже майже 20 років, і вона стала особливо помітною останніми роками. Особливо слід відзначити, що попри усі труднощі розвитку суспільства в умовах російсько-української війни та втрати значної частини промислового потенціалу, суттєво зросли адаптивні ресурси саме в останнє п'ятиріччя, що створює більш сприятливі умови, ніж в минулому, для формування сталого феномену національної стійкості як здатності відповідати сучасним викликам та загрозам.

Останніми роками в Україні накопичується критична маса людей, які вже найближчим часом будуть економічно незалежними від держави та інших джерел фінансування і впливу. Саме вони в оглядній перспективі зможуть почати принципово змінювати ситуацію. Але слід визнати, що сьогоднішні показники адаптованості населення до наявної соціальної ситуації все ще *не можуть розглядатися як такі, що забезпечують необхідні суб'єктивні засади національної стійкості для невідворотного просування України у проголошених напрямках політичних та соціально-економічних змін на шляху до євроінтеграції.*

8. Реалізація ефективної стратегії національної стійкості України потребує осмислення *зовнішніх і внутрішніх викликів і загроз*. Враховуючи складну геополітичну ситуацію, в якій опинилася Україна, передусім слід зосередитися на перших.

Для моніторингу зовнішніх викликів та загроз передусім слід виділити країни (союзи країн), національні інтереси яких перетинаються з національними інтересами України – реалізуються в одному напрямі чи суперечать їм. Для кожної країни слід виділити свої «червоні лінії», при наближенні до яких ми будемо розробляти нову стратегію національної стійкості, або модернізувати вже сформовану. Для цього поруч з наявним станом відносин України з тією чи іншою державою у нас повинен бути *образ бажаних (ідеальних) відносин* з нею. Коли відхилення від бажаних відносин буде наближатися до червоної лінії («задовільно»), за якою починається «незадовільно», ми повинні перейти до реалізації практичного етапу стратегії національної стійкості. Його результати будуть проаналізовані і відкориговані на постаналітичному етапі.

Це означає, що для кожного ключового геополітичного гравця слід створити *прогностичну модель*. Проте дана модель не повинна відображати занадто далеке майбутнє. Ефективними є часовий проміжок від року до

п'яти – в залежності від динаміки розвитку країни й інтенсивності подій в ній та навколо неї. Слід виділити принаймні таких геополітичних гравців як США, Велика Британія, Євросоюз, Туреччина, Росія, Китай. Наші національні інтереси найбільшою мірою перетинаються з інтересами цих країн і союзів країн.

Потрібен постійний аналіз змін власних інтересів цих геополітичних гравців. Також слід постійно аналізувати динаміку сили та якості їх цивілізаційної суб'єктності. Це дозволить усвідомлювати, коли випереджувати загрози та виклики й *на кого* і *як* повинно бути спрямоване таке випередження. В результаті будуть значно скорочені можливі втрати при взаємодії з міжнародними партнерами та опонентами.

При наявному рівні адаптованості населення буде завжди зберігатися загрозна альтернатива сприйняттю національної стійкості як цивілізаційної суб'єктності, яка існує заради успішного й гуманістичного розвитку людини. Таку альтернативу для своєї країни, наприклад, пропонують російські суспільствознавці: «Дух страждань і жертвовного служіння пронизує всю історію російської цивілізації. Його соціальні прояви виявляються не тільки в релігійному житті, а й у політиці, військовій сфері, культурі, сімейних взаєминах. Національна стійкість, що стала внутрішньою потребою в стражданні, – це і православне старецтво, і фанатичність революціонерів, і моральні пошуки Л.Н. Толстого, і масовий героїзм у Велику Вітчизняну війну 1941-1945 рр. Тяга до страждань є струменем, що надає національній стійкості російської людини воістину унікальний колорит»³.

Щоб спокуса сприйняття національної стійкості як втілення *духу страждань* в усі сфери життя суспільства не загрожувала обраному Україною (на відміну від Росії) сучасному євроатлантичному цивілізаційному шляху розвитку суспільства і держави, треба сприяти розвитку гуманістичних світоглядних цінностей і прискорювати темпи зростання рівня адаптованості населення. І хоча громадяни України останніми роками нарощують адаптивні ресурси, їх загальна динаміка неоднозначна – з періодами спаду та зростання, з дуже повільними темпами подолання проявів масової аномійної деморалізованості. Головне сьогодні це – *забезпечення сприятливих політико-правових і соціально-економічних умов для подальшого нарощування адаптивних ресурсів населення як важливої складової національної стійкості*.

9. Двома ключовими напрямками забезпечення таких умов є *внутрішня згуртованість суспільства*, а також його *зовнішньополітичні пріоритети*.

³ Ореховская, Н. А. Проявление национальной стойкости в массовом сознании россиян. *Гуманитарий Юга России*. 2017. №6(2). С. 89-96.

За першим напрямом принциповим є домінування *громадянської ідентичності* та *територіальної єдності*. Про це свідчить те, що в українському суспільстві у випадку екзистенційних викликів чинник матеріальної диференціації нівелюється, суттєво розширюючи соціальну базу громадянської ідентичності і підвищуючи цим потенціал національної стійкості у суспільстві. Крім цього, в останні роки простежується тенденція нівелювання мовних та регіональних відмінностей у процесі громадянської ідентифікації українців.

Формуючи єдине символічне середовище, громадянська ідентичність виступає в ролі своєрідного інформаційного фільтра для стримування деструктивних та небезпечних для суспільства настроїв. На індивідуальному та груповому рівнях громадянська ідентичність виконує ряд суттєвих функцій, важливих для зміцнення національної стійкості (резильєнтності). Адже кожна людина володіє багатоманітними статусами, виконує цілий перелік соціальних ролей, входить чи ідентифікується із слабо пов'язаними між собою групами, які нерідко конфліктують між собою і які пред'являють до неї свої вимоги. Якраз громадянська ідентичність, опосередковуючи інституційні норми, регулює міжособистісні та міжгрупові взаємодії на основі загальноприйнятих стійких цінностей, важливих для цивілізаційної суб'єктності.

Позитивним чинником для національної стійкості українців є наявність *територіальної згуртованості*. У суспільстві є чітке усвідомлення ризиків автономізації регіонів та т.з. «федералізації», ідеї яких послідовно нав'язується зовнішніми суб'єктами у громадську думку України. Не зважаючи на важкий тягар російсько-української війни, переважна більшість громадян прагне повернення втрачених у 2014 році українських територій на умовах збереження унітарного устрою з елементами децентралізації.

Що стосується *зовнішньополітичних* орієнтацій, проведений аналіз дозволяє зробити висновок про в цілому сприятливі умови *євроінтеграційних процесів*, якщо ми розглядаємо геополітичні орієнтації українського суспільства загалом. Про це свідчить як геополітична відкритість щодо Європейського Союзу серед абсолютної більшості населення України, так і стійка позитивна динаміка змін відповідних орієнтацій.

В той же час існує принаймні одна суттєва проблема суспільного характеру, що може створювати перешкоди на шляху до євроінтеграції. Вона обумовлена станом суспільних настроїв на Півдні та Сході України. Враховуючи значну розповсюдженість скепсису щодо співпраці з Європейським Союзом у вказаних регіонах, а також діяльність політичних сил, які такий скепсис підтримують, зміни геополітичних орієнтацій серед відпо-

відної частини населення можуть відбуватися досить тривалий період або взагалі залишатися у теперішньому стані.

З точки зору національної стійкості, дана ситуація свідчить про позитивну трансформативну фазу в її геополітичному вимірі серед абсолютної більшості населення України. В той же час, в українському суспільстві присутні так звані «*вразливі групи*» (у першу чергу на Півдні та Сході), що або просто займають негативну позицію щодо Європейського Союзу, або ж до такої негативної позиції може додаватися й позитивна позиція щодо Російської Федерації. Ключовим джерелом загроз при цьому є електоральна приналежність респондентів, що пов'язана з політичною партією «Опозиційна платформа – За життя», а відтак і з інформаційним впливом з боку Російської Федерації.

10. Конструктивна національна стійкість – це стійкість, яка є *консолідованою, інноваційною, гнучкою й відкритою*, що з необхідністю підсилює й гуманізує цивілізаційну суб'єктність країни. При цьому конструктивна національна стійкість є не лише відповіддю на виклики, і нейтралізацією загроз, а й *протидією маніпулятивним впливам*. Такі впливи зазвичай є *гібридними* – вони виступають у комплексі і мають прихований характер.

Мета *гібридної загрози* – підірвати основи існування супротивника для того щоб призвести його до саморуйнації або максимального ослаблення його суб'єктності, зовнішньої руйнації чи поглинання. Саме тому в сучасному глобалізованому світі гібридна загроза є найбільш фундаментальною з усіх існуючих загроз.

Гібридна загроза не підпадає під традиційне розуміння загроз національній безпеці, оскільки її комплексність, масштаб та кінцева мета суттєво виходять за межі, які охоплює поняття стійкості. Відтак, більшість існуючих на сьогодні систем оцінки ризиків, які орієнтовані на забезпечення стійкості суб'єкта, здатні лише фрагментарно охопити гібридні загрози.

За оцінками дослідників, гібридні загрози поділяються на: *політичні* (геополітичні, зовнішньо- та внутрішньо-політичні); *економічні* (торговельно-промислові, енергетичні, ресурсні, банківсько-фінансові); *інституційні* (парламентські, адміністративні, бюрократичні); *соціо-культурні* (демографічні, етнічні, історичні, релігійні, мовні, культурні); *законодавчо-правові* (міжнародно-правові, законодавчі, правоохоронні); *інформаційні* (медійні, мережеві, цифрові); *воєнні*.

Актуалізація гібридних загроз продемонструвала недосконалість та невідповідність сучасним реаліям функціонування систем національної безпеки в більшості країн, що покликало до життя появу феномена «національна стійкість (резильєнтність)», який охоплює протидію загрозам в

усіх сферах: політичній, економічній, військово-політичній, етнокультурній, соціальній, екологічній тощо. Її головний акцент – не стільки на *реагуванні* на гібридні виклики та деструктивні впливи, скільки на застосуванні *стратегій випередження їх появи*, формуванні у державі та суспільстві стійкого імунітету до них за допомогою створення несприятливого середовища для реалізації гібридних загроз.

11. В *політичній сфері* стійкість (резильєнтність) передбачає можливість політичних організацій виявляти зони вразливості і координувати свої адаптивні зусилля й зусилля керівництва політичних організацій щоб адекватно реагувати на зміни та виклики шляхом ухвалення відповідних політичних рішень, зміни правил гри тощо.

Стосовно держави поняття «резильєнтність» означає здатність переживати труднощі з найменшими втратами і порушеннями системності та балансів. Оскільки поняття стійкість (резильєнтність) близьке до поняття «політична стабільність», першочерговою умовою забезпечення *політико-інституційної стійкості* є створення системи формальних політичних інститутів, які б забезпечували, з одного боку, динамічну стабільність, а з іншого – політичний розвиток. В ситуації України це завдання першочергової ваги, оскільки країна перебуває на етапі переходу від авторитаризму до демократії.

Насамперед, актуальною залишається проблема *інституціоналізації влади* – створення більш чітких правил поведінки для парламенту та центральних органів виконавчої влади, глави держави. Йдеться про подальше впорядкування діяльності парламенту – запровадження елементів імперативного мандату, який би унеможливив перехід депутатів із фракції у фракцію, що знижувало б внутрішньопарламентську корупцію (скажімо, у Польщі вихід із фракції автоматично означає втрату депутатського мандата, натомість як в Україні це є компетенцією партії, а не Центральної виборчої комісії і застосовується вибірково); впорядкування діяльності і надання публічності у роботі парламентських комітетів, адже центром внутрішньопарламентської корупції є саме парламентські комітети; впорядкування компетенцій парламентської опозиції, парламентських тимчасових слідчих комісій, оптимізацію процедури формування та розпуску правлячої коаліції через внесення поправок до Закону «Про регламент Верховної Ради України»; запровадження конструктивного вотуму недовіри уряду з метою спрощення процедури переформатування уряду, оскільки періодично через це Україна потрапляє у політичні кризи.

12. На рівні *виборчої системи* варто було б внести зміни до нещодавно прийнятого Виборчого кодексу і диференціювати обмежувальний

бар'єр, знизивши його для партій, скажімо, до 3 – 4%, але значно піднявши для партійних коаліцій (на рівні 8 – 10%) з метою стимулювання політичних партій до об'єднання, що сприятиме поступовій стабілізації партійної системи і поверненню партіям притаманних їм функцій і ролі у політичному процесі. Також слід *посилити відповідальність територіальних виборчих комісій* за ігнорування (відсутність реакції) на порушення виборчого законодавства у ході проведення виборчих кампаній, коли ті свідомо діють на користь певного кандидата.

Для забезпечення національної стійкості в Україні важливим є *усунення неефективних інститутів*. Потрібно знайти оптимальне поєднання формальних інститутів з неформальними, що є властивим для України. Поки держава не готова ділитися своїми компетенціями ані з громадянським суспільством, ані з бізнесом, при цьому у низці випадків свідомо усувається від виконання своїх безпосередніх функцій – *забезпечення правопорядку, справедливого правосуддя, ефективного перерозподілу матеріальних благ, соціального захисту* і т. ін. Вихід з гібридного стану і забезпечення національної стійкості – це тривалий і болісний процес, який полягає в розбудові *резильєнтної інституційно спроможної держави*.

13. В умовах світової гібридної війни немає сфер, регіонів чи держав абсолютної невразливості, але перевагу мають громадянські суспільства з найбільш стійкими демократичними традиціями, безсумнівною демократичною легітимністю основних процедур і процесів, або найбільш контрольовані й закриті тоталітарні держави з архаїчним рівнем суспільного розвитку, а найбільш вразливими є суспільства і держави у процесі суттєвого реформування.

Гібридну війну слід сприймати не як тимчасовий стан, а як *перманентний процес*. Основні характеристики гібридної війни: транскордонність, тотальність і безперервність; неофіційний характер, за якого держави уникають формального проголошення війни; спрямованість на створення контрольованого хаосу; домінування невоєнних засобів; різноманітність і ситуативність методів, що не піддаються точній класифікації, а відповідають вразливостям кожної сфери життєдіяльності та цінностей людини й суспільства; відсутність чіткої межі між зовнішньою і внутрішньою політикою у здійсненні й протидії гібридній війні; широке використання методів психологічного впливу на населення.

Виклики постають перед кожною сферою життєдіяльності суспільства. Зокрема, це *невирішеність соціальних проблем, конфлікти інтересів груп населення, недоліки гуманітарного розвитку, недостатність ресурсів* тощо. Але залежно від конструктивності, інклюзивності,

оперативності, інтелектуального забезпечення, стратегічності державної політики та суспільних комунікацій кожен виклик може перетворитися або на шанс удосконалення суспільства, поліпшення життя людини, посилення стійкості держави, або на ризик для людини, суспільства, держави, який в умовах гібридного протистояння перетворюється також на загрозу і поле для зовнішнього втручання.

Стратегія відповіді на гібридну війну повинна мати характер не завершеного плану, а постійного підходу, своєрідної незавершеної відкритої філософії політики, в якій константами можуть бути лише цінності та принципи. *Це вказує на плідність запропонованої концепції національної стійкості як стратегії збереження і розвитку суспільства та держави, забезпечення їх безпеки, національних інтересів, політичної й культурної суб'єктності.*

14. Нормативно-правових та інституційних засобів міжнародного права недостатньо для ефективного відвернення чи подолання всіх загроз, які несуть в собі гібридні засоби ведення сучасних міждержавних конфліктів. Україні, попри звернення до відповідних інструментів ООН, ОБСЄ, Ради Європи, міжнародних юрисдикційних установ, вжиття певних дипломатичних засобів на двосторонньому та багатосторонньому рівні, не вдалося відновити свою територіальну цілісність та надійно гарантувати свою безпеку від подальших зазіхань з боку агресора, які виявляються, в тому числі, і в формі різноманітних «гібридних» заходів тиску.

Досвід України вказує на необхідність комплексного вивчення на рівні ООН та ОБСЄ всіх можливих ознак та проявів «гібридної» агресії з метою вироблення ефективних міжнародно-правових засобів протидії їй. Тим більше, що Російська Федерація у своїх внутрішніх нормативно-правових актах, що стосуються питань зовнішньої політики та безпеки, по суті у відкритій формі декларує свою готовність і надалі застосовувати широкий спектр різноманітних заходів гібридного тиску на інші держави в порушення основоположних принципів і норм міжнародного права та відповідних зобов'язань в рамках ОБСЄ. В умовах відсутності ефективного міжнародно-правового регулювання протидії таким загрозам Україна має самостійно виробляти засоби протидії і на національно-правовому рівні.

Для концептів та орієнтирів НАТО у сфері протидії гібридним загрозам було характерне формальне обмеження розуміння безпеки та нападу переважно *військовими* питаннями. Але починаючи з 2014 р. це бачення поступово розширюється – найновішою тенденцією є наголос стратегічних документів НАТО на таких гібридних загрозах, як *кібернапади*,

шкідлива економічна діяльність, свідоме порушення режиму постачання енергоносіїв.

Більше уваги стало приділятися безпеці *цивільних спроможностей* як «першої лінії оборони», а в межах концептів стійкості та цивільної готовності затираються межі між *гібридними, природними і техногенними* загрозами. При цьому цивільна готовність передбачає інтеграцію безпекової діяльності *національних органів влади, приватного і громадського секторів*, а основою стійкості проголошується відданість спільним цінностям держав-учасниць.

НАТО визначає протидію гібридним загрозам насамперед сферою відповідальності держав-учасниць, які мають підвищувати свою стійкість. Альянс встановлює базові вимоги щодо стійкості, серед яких насамперед захист *державного управління, порядку, комунікацій, включно з інформаційними мережами, та забезпечення базових потреб населення*. Водночас принциповими змінами у розумінні відповідальності НАТО стало визнання починаючи з 2015 р. *гібридного нападу* (фізичних дій, а згодом і віртуальних) видом збройної агресії, що передбачає можливість колективної оборони.

ЄС розвиває свою стратегію протидії гібридним загрозам починаючи з 2015 р. Як і НАТО, ЄС визначає протидію гібридним загрозам насамперед сферою відповідальності держав-членів, але на себе покладає координацію їх політики, встановлення і забезпечення дотримання єдиних стандартів, збирання інформації та здійснення перспективних аналітичних досліджень. Стратегічні документи ЄС вказують на динамічну природу феномена гібридності, що має мінливий процесуальний характер, який складно точно ідентифікувати та класифікувати, а також на поліфонічний характер гібридних викликів, що саме у своєму поєднанні створюють комплексні загрози суспільству.

Для підходів ЄС характерна концепція *загальносуспільного менеджменту ризиків* як елемента протидії гібридним загрозам. Вона передбачає розгляд частини загроз як викликів, що за умови їх передбачення та адекватної відповіді можуть стати шансом для посилення стійкості суспільств і держав. Зокрема, йдеться про необхідність гармонізації суспільних відносин, усунення передумов для розвитку *екстремізму і радикалізму, пом'якшення ризиків, інклюзивний менеджмент ресурсів тощо*.

При цьому ключовими є розвиток *публічно-приватного партнерства* з метою збереження довіри до європейських та національних інституцій, відданості спільним цінностям, усвідомлення і реалізація безпекового виміру будь-якої сфери політики держав та ЄС, нерозривності внутрішнього і зовнішнього вимірів безпеки суспільства.

15. З метою забезпечення *правової та політико-інституційної стійкості* в Україні протягом останніх восьми років були закладені деякі передумови. Мова йде про: посилення процесів політичної конкуренції завдяки розширенню повноважень парламенту і поверненню до парламентсько-президентської республіки, що сприяє дисперсії влади і ресурсів; істотне зниження політичної корупції; децентралізацію фінансів, що стимулює розвиток регіонів і так само створює підстави для посилення політичної конкуренції завдяки дифузії політичних сил; реформу держслужби, в основі якої створення сервісно-орієнтованої держави, що змінює саму логіку органів державної влади; створення антикорупційної інфраструктури, яка гіпотетично здатна зменшити масштаби корупції, хоча говорити про її дієвість на практиці поки що можна тільки умовно. З огляду на те, що такі нововведення мають кумулятивний ефект, це дає підстави для оптимізму щодо поступового виходу з гібридного стану. Ці зміни сприятимуть утвердженню нашої національної стійкості й гідності, державної самостійності й суверенності.

Сучасне законодавство України у сфері захисту національної безпеки стало комплексним лише починаючи з 2018 р. З цього часу формується всеохопний підхід, що передбачає ідентифікацію і розвиток безпекової складової у кожній сфері функціонування держави і життєдіяльності суспільства, складається відповідна логічна ієрархія нормативно-правових актів та відповідна ієрархія інституцій їх реалізації. Нині вона поступово довершується в результаті процесу схвалення системи галузевих документів стратегічного планування. У цих нормативно-правових актах безпека починає розумітися не лише як протидія визначеному переліку загроз національним інтересам, а й як динамічний феномен, заснований на стратегічній розбудові й оперативній оцінці стійкості всіх сфер життєдіяльності суспільства, синергії внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Аналіз основних безпекових нормативно-правових документів (Закону України «Про національну безпеку України», Стратегії національної безпеки, Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2021 р.) свідчить проте, що національна стійкість стає однією з важливих передумов забезпечення та відновлення *територіальної цілісності України*.

Водночас проблемами законодавчого забезпечення національної безпеки в Україні, зокрема, є: декларативний і рамковий характер норм законів, що переносить конкретизовані норми на рівень галузевих підзаконних актів і таким чином знижує їх значення; слабка розробленість конкретних механізмів забезпечення конструктивної взаємодії інститутів

держави і суспільства у протидії гібридним загрозам. Зокрема, нагального вирішення потребує проблема запровадження/не запровадження в Україні *множинного громадянства*. Тому Стратегією національної безпеки України 2020 р., а також іншими нормативно-правовими актами подібного рівня, має бути передбачений комплекс заходів, які сприятимуть виробленню остаточного рішення з даного питання.

У випадку прийняття рішення на користь введення в Україні *множинного громадянства*, мають бути: чітко визначені умови набуття громадянами України громадянства іншої держави; докладно врегульовані всі проблемні питання, які можуть виникнути у зв'язку з володінням особою статусом біпатрида (щодо виконання військового обов'язку, участі у політичному житті держави, сплати податків, поширення дипломатичного захисту тощо); налагоджена робота органів державної безпеки в сфері запобігання сепаратизму; недвозначно заборонено набуття громадянства держави-агресора.

У разі ж утвердження принципу *єдиного громадянства*, Україна повинна більш суворо реагувати на набуття її громадянами статусу бі- чи трипатрида. Однак, будь-яке рішення цього питання вимагає усунення колізії між ст. 4 Конституції України 1996 р., яка проголошує існування в державі єдиного громадянства, та ст. 2 Закону України «Про громадянство України» 2001 р., яка фактично його дозволяє.

16. Чи не найбільший внутрішній конфліктогенний потенціал, який може бути використаний іншими державами, містить *етнонаціональна сфера*. Зовнішня етнонаціональна політика сусідніх країн містить дезінтеграційну складову стосовно України, де проживає її *національна меншина*. Проекти відродження „Великої Угорщини” та союзу держав так званих «братніх» слов'янських народів (України, Росії та Білорусі) не зникають з передвиборчої та політичної риторики націоналістичних та шовіністичних партій цих країн. Підживлення сепаратизму з використанням етнополітичних технологій (політизації етнічності, дезінтеграційних тенденцій в середовищі національних меншин України) є *на даному етапі головною загрозою територіальній цілісності*.

Зважаючи на те, що етнонаціональна сфера містить внутрішній конфліктогенний потенціал, який може бути використаний іншими державами, є потреба у напрацюванні *концепту етнонаціональної стійкості*. Конфліктність внутрішнього середовища етнополітичної системи не є викликом, притаманним лише Україні, вона є відображенням конфліктогенного потенціалу поліетнічності загалом (так званий залізний закон

етнічності). У будь-якій поліетнічній державі можуть виникнути дезінтеграційні тенденції (вимоги автономізації, етнотериторіальні претензії) і Україна не є винятком.

Поліетнічність як латентна внутрішня загроза територіальній цілісності України набуває зовнішнього виміру у випадку втручання інших держав. Це Угорщина, Румунія, до складу яких в певні історичні періоди входила частина українських територій і які продовжують ставити під сумнів їх належність, захищаючи інтереси своїх національних меншин на території України. Історична належність територій, населених національними меншинами, до складу інших держав робить їх вразливими до *етнотериторіальних домагань і сепаратизму*, підживлюваними гібридними методами.

Наразі *Закарпаття* є головним об'єктом претензій з боку *Угорщини* та *Росії*, які діють в окремих випадках злагоджено, переслідуючи різні цілі та застосовуючи різні стратегії, що у кінцевому підсумку дестабілізують етнополітичну ситуацію в регіоні та сприяє поширенню сепаратистських настроїв у середовищі національних меншин. Угорщина відкрито проводить поступову *етнополітичну інтеграцію населення регіону*, жорстко відстоюючи та захищаючи права етнічних угорців.

Наразі угорська національна меншина за підтримки етнічної батьківщини прагне поступової автономізації, вдаючись до всіх демократичних механізмів (створення угорського виборчого округу, зміни адміністративного устрою Закарпатської області з утворенням угорського району на базі ОТГ з компактним проживанням національної меншини), передбачених українським законодавством. Застосування виключно етнотериторіального принципу, беручи до уваги, що територія проживання угорців у Закарпатській області межує з Угорщиною, є *гібридною загрозою територіальній цілісності України* і потребує постійного моніторингу, відстеження, контролю і стримування в межах етнонаціональної стійкості.

Російська Федерація натомість приховано використовує *русинів*, сприяючи політизації та радикалізації вимог цієї етнічної групи, яка певний час мала власну державу на Закарпатті – *Карпатську Україну* (1939 р.) і за підтримки Кремля час до часу заявляє про наміри відокремлення від України. Російська Федерація намагалася використати русинський рух для сепаратизації Закарпаття за випробуванням на Сході України сценарієм формування *штучної народної республіки*, розпочатому в Криму та на *Донбасі*. Це був детально розроблений проєкт *сепаратизації регіону* з чітко розписаними заходами відокремлення Закарпаття від України.

Нині завдання Кремля полягає у *продовженні дезінтеграції України та послабленні позицій України в етнополітичному конфлікті на Сході та Півдні, у визнанні незалежними самопроголошених республік Донбасу та включенні до складу Російської Федерації.*

Втрата Україною контролю над частиною території внаслідок застосування Російською Федерацією гібридних етнополітичних технологій і прямої збройної конфронтації, маніпулювання етнічною і мовною належністю населення, відкритим застосуванням воєнної сили вказує на необхідність протидії таким загрозам в межах стратегії етнонаціональної стійкості як невід'ємної складової стратегії національної стійкості та рішучої протидії воєнній агресії РФ.

17. Етнонаціональна стійкість – це здатність етнополітичної системи (держави у взаємодії з поліетнічним суспільством) підтримувати розвиток шляхом стабілізації етнополітичного середовища, яка здійснюється за допомогою нормативно-правового та інституційного формування системи та стратегії забезпечення: 1) передбачення, виявлення, запобігання та протидії внутрішнім та зовнішнім етнополітичним загрозам; 2) інкорпорування етнополітичних загроз, трансформації їх у додатковий ресурс/імпульс розвитку етнополітичної системи.

Починаючи з 2014 р. етнонаціональна стійкість оформлюється як невід'ємна ознака, властивість етнополітичної системи України, що полягає не лише у випередженні, виявленні, запобіганні та протидії гібридним загрозам, а й у перетворенні їх на внутрішній ресурс/імпульс для подальшого розвитку, що мобілізує всі складові системи на досягнення цілі збереження/відновлення територіальної цілісності та збереження цивілізаційної суб'єктності України.

Незважаючи на колосальні втрати, воєнна агресія Російської Федерації проти України була використана етнополітичною системою для стабілізації ситуації. Формування політичної нації, консолідація всіх етнічних складових навколо спільної мети – глобальної боротьби з агресором, возз'єднання України, повернення окупованих територій, подолання етнокультурного розколу, формування єдиного етнополітичного простору з урахуванням етнокультурних, історичних особливостей кожного регіону, акумулювання та поширення спільних цінностей, спільного європейського майбутнього України – ознаки формування принципово нового виміру забезпечення розвитку країни в умовах гібридних викликів – етнонаціональної стійкості.

Поліетнічне громадянське суспільство активно бере участь у забезпеченні етнонаціональної стійкості – швидше від держави реагує на виникнення гібридних загроз етнічного характеру. А суб'єкти забезпечення

національної безпеки не проявляють достатньо уваги до етнополітичної сфери як потенційного джерела гібридних загроз, про що свідчить недостатній рівень розробки законодавчої бази, яка регламентує сферу етнонаціональних відносин.

Недосконала законодавча база стає джерелом деструктивних явищ, на зразок політизації етнічності окремих етнічних груп, які *не знаходять засобів збереження свого етнокультурного середовища, реалізації мовно-культурних прав в українській системі етнополітичних координат*, що підштовхує їх до застосування нелегітимних, неправових форм участі у політиці – до проявів сепаратизму, поширення закликів та вимог до порушення територіальної цілісності держави.

Не краща ситуація з *інституційним* забезпеченням етнонаціональної політики: функції із напрацювання та реалізації етнонаціональної політики розпорочені між двома інституціями – Міністерством культури та інформаційної політики України та Міністерством реінтеграції тимчасово окупованих територій України, що перешкоджає їх ефективному забезпеченню. З огляду на важливість державної етнонаціональної політики у протидії зовнішнім та внутрішнім етнополітичним викликам, а отже, забезпечення етнонаціональної стійкості, з метою її комплексного формування, координації та реалізації пропонується створення профільного *Міністерства етнонаціональної політики України*.

Російська агресія проти України стала переломним моментом – якщо раніше наша держава не мала політико-правових механізмів запобігання гібридним викликам етнополітичного характеру, то наразі ситуація змінюється, про що свідчить: 1) створення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті; 2) прийняття суперечливого з точки зору відповідності міжнародній базі захисту прав корінних народів Закону України «Про корінні народи України», затвердження Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя в 2021 р. Перші кроки вдосконалення законодавчої і інституційної бази етнонаціональної сфери після тривалого періоду стагнації є позитивним явищем для забезпечення етнонаціональної стійкості країни.

18. Загрози в *інформаційній сфері* зосереджені довкола людського капіталу – стратегічного інтелектуального ресурсу держави, громадянського суспільства, його зрілості, цілісності, активності і культури. Інформаційні технології, як інструмент ворожого впливу, спрямовані на деформацію свідомості індивіда-громадянина, а захищати людський капітал від негативного впливу інформаційних технологій покликаний *інститут інформаційної безпеки*.

Інформаційний простір України наповнений популярними російськомовними продуктами, основними засобами поширення яких є мережеві системи TikTok, YouTube, Facebook, Instagram та Telegram, а можливість анонімізації, відсутність цензури та правового регулювання цих мереж сприяють популяризації антицінностей, нової етики, культури безвідповідальності та поширенню девіантної поведінки, які негативно впливають на виховання молодого покоління, формування зрілого громадянського суспільства й якість вітчизняного людського капіталу.

Щодо стратегії України в протидії дезінформаційним впливам, важливим є усвідомлення необхідності відновлення, розвитку й захисту *інтелектуального потенціалу України* та впровадження незалежної від олігархів інформаційної політики покликаної до об'єднання українців довкола досягнення загального блага і формування суспільного запиту на демократизацію, рівність прав і свобод, прозору й ефективну владу, що вимагає створення Суспільного мовника для мінімізації олігархічного впливу на медіапростір з метою усунення перешкод у формуванні незалежних, ефективних державних інституцій.

Передумовою військової агресії завжди є реалізація низки довготривалих *інформаційних спецоперацій* спрямованих на дискредитацію національної української ідентичності, історії та суверенітету. В умовах наявної військової конфронтації з РФ необхідне впровадження принципів поєднання свободи слова із суспільною відповідальністю, запровадження контролю за поширенням інформації, протидію фейкам, очищення вітчизняних спецслужб від ворожих агентів, запровадження відкритості влади й постійного діалогу з метою доступного пояснення суспільству дій та намірів держави щодо впровадження тих чи інших наказів, дій, реформ, змін, покращень, нововведень, законопроектів тощо.

19. Наука сьогодні є однією з найконкурентніших сфер діяльності та вагомим економічним ресурсом, що визначає рівень інноваційного розвитку держави, показником якого в світі вважається наукоємність валового внутрішнього продукту та кількість дослідників на 1 млн. населення. В Європейському Союзі середні витрати на науку становлять близько 2% ВВП, наприклад, у Франції - 2,23 % ВВП, Угорщині - 1,38% ВВП. В Україні цей показник становить 0,23 % ВВП. Витрати в розрахунку на одного дослідника в Україні становлять 8,8 тис. дол. США, що у 19 разів менше, ніж у Франції (172,3 тис. дол.) та у 7 разів менше ніж в Угорщині (62,5 тис. дол.).

Чисельність наукових працівників у світі постійно збільшується. За останні п'ять років вона зросла на 20 % і становить понад 8 млн. осіб. Кількість дослідників на 1 млн. населення у ЄС нині становить 3359 осіб. В Україні загальна кількість дослідників за роки незалежності зменшилася у

5 разів. При цьому процес скорочення кадрового потенціалу науки в Україні триває, посилюється міграція, насамперед молодих учених, за кордон. Вітчизняна наука перетворюється на донора для нарощування наукового потенціалу інших країн.

З прийняттям низки нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, наказів Міністерства освіти і науки України виникли додаткові проблеми, які негативно позначилися на процесі підготовки наукових кадрів. Їх поява обумовлена надмірною бюрократизацією та недотриманням норм законодавства та порушенням академічних свобод і прав вчених. Зокрема, це стосується визначення галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти та відсутності механізмів збереження і розвитку наукових шкіл за відповідними спеціальностями та спеціалізаціями, надмірних вимог до наукових публікацій та кількості наукових праць докторів філософії та докторів наук, акредитації спеціалізованих вчених рад та термінів їх повноважень, підтвердження рівня володіння іноземною мовою.

Реформування системи освіти та наукової діяльності має сприяти забезпеченню національної безпеки і оборони держави, зростанню науково-технічного потенціалу країни і відбуватися з урахуванням потреб економіки та ринку праці, стимулювати розвиток основних напрямів науки і техніки, інноваційний розвиток індустрії. Міністерство освіти і науки України має забезпечити швидкі й ефективні реформи саме в освітній діяльності.

Менеджмент науки має здійснювати Національна академія наук України задля акумулювання інформаційних ресурсів про національні надбання в галузі науки, нові сфери економічної діяльності, регіональні інноваційні ініціативи, запровадження інтелектуально-інноваційного типу розвитку економіки, забезпечення національної безпеки та захисту національних інтересів України.

Реформування Національної академії наук України також має здійснюватися на основі принципів економічного прагматизму, стимулювання дійсно інноваційної діяльності, максимальної креативності й ефективності результатів наукових досліджень. Максимальна свобода наукового пошуку й державна підтримка суспільно значущих досліджень, максимальна відповідальність учених за результати наукових розробок.

Мінімізація витрат на управлінський персонал у сфері наукової діяльності, на утримання малоефективних інститутів, центрів, які багато в чому дублюються за тематикою, не стимулюють інноваційні дослідження і які фінансово не спроможні оплачувати навіть приміщення та витрати на опалення й електроенергію. В результаті організаційно-фінансової оптимізації вивільнені кошти мають бути спрямовані на підтримку науковців,

забезпечення гідної оплати праці й стимулювання інновацій, якнайшвидший результат для соціально-економічних перетворень у країні.

20. В процесі реалізації *стратегії національної стійкості* слід аналізувати співвідношення глобальних і локальних викликів і загроз, в тому числі гібридних, в яких глобальне й локальне змішуються, а на деструктивне надягається маска конструктиву. Продуктивний результат такого аналізу можливий лише за умов створення *глобалізаційної стратегії країни*, яка постає кульмінацією стратегії національної стійкості, а її успішне втілення сприяє зростанню цивілізаційної суб'єктності України в сучасному світі.

При цьому важливо усвідомлювати, що глобалізаційна стратегія країни *потенційно* присутня у стратегії її національної стійкості, проте в актуалізованому вигляді вона є *наступним кроком* розвитку країни на шляху набуття її суб'єктності.

Основні пріоритети стратегії національної стійкості України, які в умовах глобалізованого світу, стосуються і внутрішніх, і зовнішніх її вимірів складають:

- **Економічна стійкість.** Зрозуміло, що успішна економіка є базисом цивілізаційної суб'єктності країни, а тому стає важливим елементом стратегії національної стійкості. Тому потрібен постійний аналіз зовнішнього та внутрішнього-економічного середовища України на предмет наявності викликів і загроз й окреслення найбільш реальних шляхів відповідей на них.

Важливим елементом економічної стійкості країни є **енергетична стійкість**, яка потребує проведення моніторингу світового й регіональних енергетичних ринків та ефективної енергетичної політики Української держави в контексті усвідомлення актуальних загроз і викликів, а також можливостей протидіяти ним.

- **Соціально-політична й правова стійкість** передбачає аналіз й нейтралізацію деструктивних викликів і загроз в контексті розвитку внутрішньої політики Української держави, її політикуму, взаємодії держави і громадянського суспільства, а також правової та правоохоронної систем України, їх місця в міжнародно-правовій архітектурі.

- **Гуманітарна стійкість** потребує забезпечення базових потреб і прав людини, аналіз викликів та загроз розвитку людини в Україні та ефективну відповідь на них шляхом ефективного функціонування гуманітарної сфери, її суб'єктів та інститутів. В структуру гуманітарної стійкості, напевно, слід включити **демографічну стійкість** – як актуальний напрям, одним з найважливіших елементів якого є природний рух населення та адекватна відповідь на міграційні проблеми України у глобалізованому світі.

Складовою гуманітарної стійкості можна назвати і **етнонаціональну стійкість**, яка є результатом етнонаціональної політики держави у взаємо-

дії з поліетнічним громадянським суспільством і означає гармонійну цілісність етноспільнот України, що єднаються навколо демократичних цінностей і поваги до прав людини.

- **Духовно-культурна стійкість** вимагає ґрунтовного дослідження мистецького та релігійного середовища України як таких, що мають найбільший вплив на формування світогляду, оцінку викликів і загроз в цій сфері й вироблення рекомендацій по їх випередженню та нейтралізації.

- **Освітня й наукова стійкість** передбачає аналіз викликів і загроз в контексті розвитку освіти і науки, зокрема, зовнішніх впливів на ці сфери. Успішні відповіді на виклики і загрози в даній складовій стратегії національної стійкості України потребують збалансованого поєднання зарубіжних інновацій в організації освітньої і наукової сфер з розвитком продуктивних вітчизняних традицій.

- **Стійкість масових комунікацій (мережево-інформаційна стійкість)** потребує оцінки інформаційного середовища України щодо викликів та загроз (передусім в ЗМІ й соціальних мережах Інтернету) та здатності ефективно їм протидіяти спільними діями держави й громадянського суспільства.

- **Кіберстійкість** означає прогнозування та нейтралізацію кібератак, які спрямовані на дестабілізацію в економічній, політичній, технологічній та військовій сферах країни і можуть спричинити послаблення її суб'єктності й різноманітні кризові ситуації.

- **Військово-політична стійкість** може бути виділена як окрема складова, враховуючи стан гібридної війни, в якому знаходиться наша держава. При реалізації даної складової стратегії національної стійкості важливим є дослідження міжнародного військово-політичного середовища та вітчизняного військово-політичного й військово-технічного потенціалу в умовах гібридної війни.

Окреслені складові стратегії національної стійкості України стають реальними, а не утопічними при збалансованій взаємодії держави й громадянського суспільства. Це означає їх втілення в умовах справжньої демократії, що у свою чергу, обумовлюється розвитком середнього класу та його політичних партій, які є основою демократії й громадянського суспільства, а, отже, – запобіжником авторитаризму та всевладдя олігархії. Очевидно, що реальність стратегії національної стійкості України обумовлена консолідацією суспільства і подоланням конфронтації в ньому – як справжньої, так і штучної; остання може створюватися як зовнішніми силами, так і вітчизняним олігархатом для забезпечення свого сьогодення й майбутнього.

* * *

У справжньому демократичному суспільстві маємо вільний вибір кожним громадянином проєкту національної стійкості. Тут консолідована національна стійкість означає не її *предписану однаковість* у громадян, а *синергію інноваційних й гуманістичних проявів стійкості на основі спільних цінностей*, яка й означає справжню консолідацію, а тому сильну й гуманістичну суб'єктність.

Рух України до конструктивної національної стійкості в сучасних умовах передбачає необхідність постійного діалогу влади з інтелектуалами й суспільством загалом, адже лише в цьому разі вона буде мати інноваційний характер – означатиме реальне випередження викликів і загроз, а не безкінечні спроби вижити в умовах криз, в які переростають і виклики, і загрози. Діалогічність за умов демократії є критерієм справжньої толерантності й соціального партнерства в країні, саме вона зумовлює вільний і гуманістичний характер стійкості.

ДОДАТОК 1

НАЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПОЛІТИЧНІ Й ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Масштабна агресія Російської Федерації проти України, спочатку в її *прихованих гібридних формах*, розпочалася 30 років тому після проголошення нашої державою незалежності. Воєнна фаза цієї агресії розпочалася у 2014 році з окупації Автономної Республіки Крим та окремих територій Донецької та Луганської областей. При цьому, Мінські домовленості вже були використані як *метод війни*. Це мало своїм наслідком визнання органами державної влади РФ областей України, іменованих як «ДНР» та «ЛНР», *самостійними суб'єктами* і фактично означало анексію окремих районів Донецької та Луганської областей України. Таке визнання стало запереченням основоположних норм міжнародного права і відвертою неповагою до суб'єктності України, призвело до руйнації архітектури міжнародної безпеки в Європі та світі в цілому, яка склалася за десятиліття.

Не дивно, що наступною фазою стала повномасштабна війна у буквальному розумінні цього слова, в результаті якої виникає гуманітарна катастрофа на Донбасі, яка поширюється на всю територію України.

Починаючи з 24 лютого 2022 року, Україна протистоїть масштабній військовій агресії РФ, відстоюючи свою територіальну цілісність й цивілізаційну суб'єктність. В ході цього протистояння український народ демонструє дивовижну національну єдність і стійкість.

У даній ситуації є нагальна необхідність проаналізувати еволюцію *Мінських домовленостей* та процес *легітимації ОРДЛО*. При цьому особливу увагу слід приділити феномену *інформаційної війни*, яка є важливою складовою гібридної війни в її латентній і агресивній фазах. Такий аналіз сприятиме усвідомленню умов набуття Україною гідного миру, який означатиме не лише збереження, а й посилення цивілізаційної суб'єктності нашої країни, її національної стійкості й безпеки.

* * *

- **Мінські домовленості як метод війни**

Виклики збройного конфлікту в Україні ще у 2014 році вимагали пошуку адекватних відповідей на зміну ситуації, в першу чергу щодо припинення бойових дій та відновлення Україною контролю над територіями охопленими спровокованими та підтримуваними РФ сепаратистами. Платформою для пошуку вирішення існуючих викликів стали переговори в так званих *Нормандському та Мінському* форматах.

5 вересня 2014 року в Мінську за посередництва Організації безпеки та співробітництва в Європі (далі ОБСЄ) між Україною і Росією та в присутності лідерів самопроголошених «ДНР» і «ЛНР» підписано протокол, який передбачав припинення вогню і прийняття Україною закону «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей».

Документ мав політичний характер. Його підписали не лідери держав чи офіційні представники, наділені владними повноваженнями, а особи без будь-якого статусу, які брали участь у переговорах фактично на громадських засадах: колишній президент України Л. Кучма, посол Росії в Україні М. Зурабов, лідери так званих «ДНР» і «ЛНР», представник ОБСЄ. Невизначений характер документу означав відсутність чіткого механізму його виконання. Досягнення заявленої мети цей документ фактично не забезпечив, – бойові дії на Сході не припинилися.

19 вересня 2014 року на виконання Мінського протоколу учасники переговорів підписали *Меморандум*. Вказаний документ також мав лише політичний характер. Він передбачав зупинення збройного протистояння на лінії зіткнення сторін. Додатком до Меморандуму була карта місцевості з лінією розмежування в Донецькій і Луганській областях. Окресливши лінію розмежування, сторони конфлікту трактували визначені нею межі по своєму.

Оскільки бойові дії на Сході України відбувалися паралельно з переговорами в Мінську по їх припиненню, після підписання домовленостей фактична лінія фронту не на всіх ділянках збігалася з межами на карті. Так, як статус домовленостей був невизначений, в той час як учасники переговорів зі сторони ОРДЛО та РФ публічно заявляли про намір їх виконання Україною, навіть на рівні імплементації в національне законодавство, але при цьому, розуміючи необов'язковість і декларативний характер угод, зі своєї сторони не намагалися їх імплементувати в своє законодавство та змінювати зайняті позиції на місцевості.

Як результат, невдовзі після вересневих угод бойові дії активізувалися. Піком протистояння стали січень та початок лютого 2015 року: знищення

бойовиками незаконних збройних формувань (далі – НЗФ) Донецького аеропорта, в якому дислокувалися військові Збройні сили України (далі – ЗСУ), бойові дії навколо Дебальцевого з подальшим оточенням ЗСУ, обстріл житлового району м. Маріуполь з реактивного озброєння та ін.

Підписавши Мінські угоди, влада України опинилася у пастці. З одного боку – політичні зобов'язання по виконанню угод, в тому числі по відведенню військ. З іншого боку – несприйняття непопулярних кроків серед військових та більшості суспільства. В результаті Україні довелося відступати та нести втрати, в тому числі серед цивільного населення, і в кінці-кінців знову домовлятися про мир. Таким чином, у вказаній ситуації Росія продемонструвала поєднання правових інструментів війни (шляхом нав'язування не вигідних умов договору, але нібито залишаючи прогалини для його невиконання сторонами), з військовими, економічними та іншими засобами.

Ескалація конфлікту зумовила наступний етап переговорів у Мінську, який відбувся 11-12 лютого 2015 року. Переговори закінчилися укладанням «Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод» (Мінськ II). Було передбачено *спеціальний статус Донбасу, покрокове припинення бойових дій і повернення окремих районів Донецької і Луганської областей під контроль України*.

Водночас положення Мінська II мали декілька аспектів, які зумовили подальші проблеми щодо його виконання:

- *Переговори і укладання угод відбувалися в умовах, коли Україна була перед загрозою розгортання масштабних бойових дій*. Таким чином, позиції України були слабкими, її представники мали йти на компроміси, а не досягати домовленостей з позицій паритету.

- *Нечіткі формулювання угоди* – не вказано, що саме передбачається під спеціальним статусом Донбасу, не було описано, як саме буде відбуватися припинення бойових дій, і, головне, у якому порядку мають реалізуватися положення. У подальшому каменем спотикання стало те, коли мають відбуватися вибори на Донбасі – до відновлення контролю за кордоном і відведення військової техніки чи після.

- *Питання легітимності і юридичної чинності*. Мінські угоди підписували не очільники чи представники держав, які наділені посадовими обов'язками. Із боку України це був колишній Президент, з боку Росії – один із послів, а також лідери невизнаних республік. Окрім того, Мінські угоди не є міжнародним договором у дусі Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року. Для того, щоб дана міжнародна угода була міжнародним договором (а відтак містила в собі міжнародно-правові зобов'язання), необхідно, щоб всі сторони такої угоди чітко і недвозначно

виразили свій намір вважати для себе цю угоду юридично обов'язковою, тобто офіційно вважали дану угоду міжнародним договором.

До 24 лютого 2022 р. РФ не визнавала себе стороною збройного конфлікту, а отже й стороною переговорного процесу, але при цьому наполягала на виконанні Україною цих домовленостей. Україна також не виразила свого наміру вважати для себе Мінські домовленості юридично-обов'язковими угодами, тобто чітко і однозначно не заявила про ратифікацію чи імплементацію в національне законодавства політичних домовленостей у Мінську.

Сторони протистояння так і не виконали повністю жодного із пунктів Мінська II. Всеохоплюючих документів щодо врегулювання конфлікту на Донбасі впродовж семи років після Мінських домовленостей більше не приймалося.

РФ використовувала Мінські угоди для стримування України. Росія відкрито відмежовувалася від штучно створеного та підтримуваного нею конфлікту на Донбасі, приховуючи свою участь у підігріванні конфліктного клімату в регіоні. Вона оманливо підтримувала зусилля міжнародних партнерів, спрямовані на врегулювання конфлікту, перетворивши *процес на зброю*, щоб запобігти покаранню та досягти більш вигідних геополітичних переваг та головне утримати та збільшити вплив в регіоні.

Таким чином, для досягнення власних цілей у війні з Україною РФ використовувала концепцію правових операцій, відому як «*правова війна*». РФ вдавалася до цієї стратегії з метою запобігання покаранню за розв'язання війни з Україною, використовуючи ревізійністський підхід до верховенства права. Під прикриттям зусиль, спрямованих на досягнення миру в російсько-українській війні, з погляду злочинних правових операцій Мінськ II став пасткою для України. З одного боку, відбувалося зменшення жорстоких бойових дій у регіоні на умовах Кремля, а з іншого – створювався «*заморожений конфлікт*» на кшталт Південної Осетії, Абхазії та Придністров'я.

За таких умов Україна опинилася в неоднозначній ситуації. З однієї сторони, вона не здатна забезпечити виконання основоположних пунктів Мінська II через опір РФ та лідерів сепаратистів. Натомість виконання тих умов, які Україна здатна здійснити самостійно, не наблизить врегулювання конфлікту без повернення контролю над ОРДЛО. З іншого боку, Україні необхідна підтримка США та країн ЄС для того, аби ефективно протидіяти воєнній, а також політичній, економічній та інформаційній агресії РФ. Відповідно, Україна була змушена докладати зусиль для того, аби виконувати окремі пункти Мінська II.

Перебуваючи у такому становищі, українська влада була суттєво обмежена у можливих варіантах поведінки. Повернути контроль над ОРДЛО

воєнним шляхом Україні було складно. Незважаючи на очевидну невдачу у врегулюванні конфлікту на Донбасі за «Мінським сценарієм», держави партнери України продовжували наполягати на необхідності його реалізації.

До 24 лютого 2022 р. міжнародні партнери України вважали «Мінські домовленості» одним із дієвих інструментів для стримування РФ в частині непогіршення триваючого збройного конфлікту. Водночас для Росії ці домовленості були інструментом маніпуляції утримування впливу як під час збройного конфлікту, так і на міжнародній політичній арені.

18 січня 2018 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України № 2268 «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях». Незважаючи на те що вказаний нормативний акт мав закріпити зобов'язання України по виконанню Мінська II, значна частина його положень складалася з декларативних політичних заяв. Зокрема, в тексті закону збройний конфлікт в Донецькій та Луганській областях був кваліфікований як «агресія Російської Федерації на території України» та «тимчасова окупація окремих територій України». Водночас такі твердження потребують доведення. Інституцією, яка правомочна оцінювати характер збройного конфлікту при розгляді ситуації в окремій державі, кваліфікувати ті чи інші події як міжнародний чи неміжнародний збройний конфлікт, є Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний Комітет Червоного Хреста та Радбез ООН. Від висновків МКС прямо залежить кваліфікація злочинів за окремими статтями Римського статуту.

Потрібно усвідомлювати, що насправді Україна як сторона конфлікту в частині своїх зобов'язань так само несла відповідальність за недотримання прав людини та норм МПП (в тому числі щодо цивільного населення, що проживає на цих територіях). Перекладаючи відповідальність на РФ, уряд України намагається позбутися частини своєї відповідальності.

В аспекті захисту цивільного населення в зоні збройного конфлікту в положеннях закону доцільно було б передбачити норми, які стосуються права на правовий захист та відшкодування збитків жертвам порушень міжнародних норм в галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права. Це відповідні стандарти, за якими шкода завдана в ході збройного конфлікту має відшкодовуватися не лише однією зі сторін протистояння, яка на думку іншої є винною в порушеннях МПП чи норм права щодо прав людини.

9 грудня 2019 року відбувся саміт щодо врегулювання збройного конфлікту на Донбасі в рамках так званого Нормандського формату. Лідерами України, РФ, Франції та Німеччини було затверджено «*Невідкладні заходи зі стабілізації ситуації в зоні конфлікту*». Вони вважають за

необхідне інкорпорувати «формулу Штайнмаєра» в українське законодавство, вказане питання не вирішено до сьогодні.

Висновки

Мінські переговори та укладені в ході них домовленості щодо конфлікту на Сході України були предметом маніпуляцій РФ для того щоб диктувати нашій державі свої умови й таким чином контролювати ситуацію на свою користь та зберігати свій вплив в регіоні. Домовленості передбачають план врегулювання конфлікту на Донбасі. Погляди щодо змісту та шляхів виконання укладених домовленостей у кожній зі сторін конфлікту різні.

Суть і мета будь-яких переговорів є досягнення компромісу. Домовленість – це наслідок взаємного компромісу. Якщо компромісу не досягнуто, домовленість не укладається, в протилежному випадку вона не буде виконуватися. Україна впродовж семи шукала способи розв'язати збройний конфлікт в рамках, фактично встановлених її супротивником, а це означає, що пошук скоріше за все не закінчиться успіхом для України. Багато зусиль і часу витрачалося на дискусії щодо змісту угод та шляхів їх виконання, а не змістовного вирішення проблеми. Ціною такого підходу було життя власних військових та цивільного населення, свідомість та ідентичність громадян в зоні конфлікту.

Україна та Росія як сторони міжнародного збройного конфлікту мають виконувати свої обов'язки за МГП щодо міжнародного чи не міжнародного збройного конфлікту, так як і пріоритетні правила міжнародного права прав людини (далі – МППЛ). За невиконання своїх зобов'язань має існувати відповідальність для обох сторін. Україна має забезпечувати виконання її позитивних зобов'язань за міжнародним правом навіть якщо вона не здійснює ефективний контроль на своїх окремих територіях.

Після 24 лютого 2022 року, в умовах повномасштабної війни з РФ все це потребує особливої стратегії національної стійкості, суб'єкти якої здатні з максимальною адекватністю і швидкістю передбачати загрози й гідно відповідати на них.

• Легітимізація ОРДЛО РФ

У березні 2016 року в Донецьку тогочасний глава «ДНР» О. Захарченко отримав перший "паспорт ДНР". Відтоді почалась активна «паспортизація» мешканців непідконтрольних уряду Україні територій Донецької та Луганської областей.

Протягом останніх двох років Росія поступово та неухильно оформлювала російські паспорти громадянам України, які мешкають в ОРДЛО. Визначити точне число громадян України, жителів самопроголошених

«Л/ДНР», які отримали паспорт РФ неможливо. За даними Офісу Генерального прокурора (далі – ОГП), станом на листопад 2020 року в ОРДЛО видано приблизно 65 000 російських паспортів. У травні 2021 року МВС Росії повідомило, що протягом 2019-2021 років майже 530 тисяч жителів «ДНР» та «ЛНР» отримали російське громадянство у спрощеному порядку. 18 червня 2021 року секретар РНБО Олексій Данілов заявив що Росія незаконно видала жителям ОРДЛО 630 тис. паспортів РФ. Через три місяці, голова комісії з міжнародного співробітництва Державної думи РФ К. Вишинський інформаційному ресурсу ТАСС повідомив що станом на кінець вересня 2021 року понад 650 тис. жителів Донбасу уже є громадянами РФ і отримали паспорти.

Вказані дії дають чітке уявлення про довгострокові цілі Росії у її війні з Україною. Продемонстрована ситуація також показує, які методи війни використовує РФ у протистоянні з Україною, окрім класичного збройного втручання чи підтримки самопроголошених «ДНР» та «ЛНР». У заявах низки високопоставлених чиновників адміністрації президента РФ наголошується на стратегічному значенні політики РФ щодо видачі паспортів мешканцям Сходу України російських паспортів. Зокрема, 8 квітня 2021 року, заступник глави адміністрації президента РФ Д. Козак вказав, що Росія буде змушена прийти на захист російських громадян на Сході України, якщо бойові дії загостряться. Козак, який також є представником Росії на мирних переговорах з Україною в Мінську, додав, що поновлення широкомасштабного збройного протистояння на Донбасі сигналізуватиме про *«початок кінця України»*. 9 квітня 2021 року речник президента РФ Д. Песков підтвердив обіцянку Козака захищати російських громадян на Сході України у разі ескалації конфлікту. Жоден з офіційних представників адміністрації РФ не уточнив той факт, що це населення на Сході України з російським громадянством є результатом навмисної паспортної політики, яку Росія активно проводить з 2019 року.

На думку експерта Атлантичної ради П. Дікінсона, вказаний крок мав для РФ незначні вигоди, але спричинив суттєві міжнародні репутаційні політичні та економічні втрати. Однак Росія пішла на це. В результаті 24 лютого 2022 року російські військові вторглися на Донбас й на територію України в цілому під виглядом «миротворців», щоб захистити місцеве населення з російським громадянством.

Протягом понад двох десятиліть політика паспортизації місцевого населення використовувалися РФ для зміцнення власних позицій у всьому пострадянському просторі. Особливо помітну роль така політика відігравала для зміцнення проросійських сил у Молдові та Грузії.

Впровадження російських паспортів серед громадян України використовувалося РФ як один із інструментів і в окупації Автономної Республіки Крим у 2014 році та подальшого підпорядкування усіх сфер життя Криму, в тому числі державного управління, політики, економіки, культури та духовного розвитку в російський наратив. Ситуація в ОРДЛО в контексті паспортизації та виборів концептуально відрізняється від тієї, яка існує в Криму.

Впродовж 2017–2019 років до законодавства що регулює питання набуття громадянства РФ внесено ряд змін. Можна виділити декілька ключових моментів:

17 липня 2017 року – запроваджено спрощену процедуру видачі паспортів РФ громадянам України. Для отримання російського громадянства достатньо відповідати критеріям для громадянства РФ, написати заяву про відмову від громадянства України, присягнути на вірність Росії.

18 грудня 2018 року – президента РФ наділено повноваженнями визначати перелік осіб для яких вимоги щодо прийняття до громадянства РФ не застосовуються. Нововведеннями також передбачено підстави подання заяви на громадянство Росії за спрощеною процедурою членами родин українців, які живуть в РФ. В Держдумі РФ не приховувалося, що внесені правки мали «українське» направлення. Автори законопроекту акцентували увагу, що прийняття закону дозволить отримати громадянство РФ особам, які живуть «в країнах зі складною суспільно-політичною і економічною обстановкою, де відбуваються збройні конфлікти або неконституційна зміна політичного режиму». У пояснювальній записці до законопроекту було вказано, що його ініціатива продиктована проблемами українців, які бажають отримати громадянство РФ.

Росія повністю розкрила карти щодо політики паспортизації східних регіонів України у квітні 2019 року за кілька днів після закінчення президентських виборів в Україні та перемогою В. Зеленського. 24 та 29 квітня 2019 року президент РФ видав укази, якими було зменшено перелік документів для отримання громадянства жителями «ДНР» та «ЛНР» та розширено категорії осіб, що мають право на спрощену процедуру отримання російського громадянства. Серед них: жителі «ДНР» та «ЛНР», Кримського півострова, депортовані з Криму особи, їх родичі та нащадки. 17 липня 2019 року процедуру отримання російського громадянства у спрощеному порядку поширено на жителів підконтрольної Україні частини Донбасу.

Міжнародними оглядачами вказані кроки були оцінені як сигнал про те, що Росія не налаштована на діалог з владою України. Навпаки, вони були спеціально здійснені, щоб підкреслити намір РФ зберегти контроль над Сходом України.

У продовження вказаної політики, 18 березня 2020 року українців та білорусів було визнано носіями російської мови і звільнено від іспиту для отримання громадянства РФ. 17 квітня 2020 року жителів ОРДЛО звільнено від сплати держмита при оформленні паспорта. 24 квітня 2020 року громадянам України надано право отримати громадянство РФ без обов'язкового проживання в Росії протягом п'яти років.

Для багатьох жителів ОРДЛО отримання російського громадянства є вимушеним кроком. Він пояснюється як гуманітарними факторами, так і тиском, політикою залякування, шантажу з боку влади РФ та самопроголошених «Л/ДНР». Відомі випадки коли сепаратисти погрожують жителям самопроголошених республік звільненням з роботи, заборонаю підприємницької діяльності, позбавленням пенсій та соціальних виплат, якщо вони не оформлять громадянство РФ. З 2020 року жителів ОРДЛО, які отримали російське громадянство, почали призивати до Збройних сил РФ. Для багатьох отримання російських паспортів запобіжник від того щоб не наражатися на підозри з боку влади РФ чи підконтрольних їй «Л/ДНР».

У 2021 році напередодні виборів до Державної думи РФ було зафіксовано зростання випадків з оформлення російських паспортів для жителів ОРДЛО. В ОРДЛО для "паспортизованих" громадян РФ було відкрито "пункти запису" до провладної в РФ політичної партії "Єдина Росія" та "інфоцентри" з передвиборчою агітацією.

17-19 вересня 2021 року жителів ОРДЛО було залучено до виборів в Держдуму РФ. Застосовувано два механізми: дистанційне електронне голосування (доступне для Ростовської області, за якою закріпили жителів ОРДЛО, що отримали російські паспорти) та вивезення людей на дільниці до цього російського регіону. Влада самопроголошених «Л/ДНР» тиснула на працівників соціальної сфери та промислових підприємств, погрожуючи звільненням, або обіцяючи соціальні виплати. Було організовано близько 825 автобусних і 12 залізничних рейсів в Ростовську область, щоб громадяни з російськими паспортами змогли проголосувати.

За інформацією російської влади, на виборах проголосували близько 150 тисяч мешканців непідконтрольних Україні територій Донецької та Луганської областей. Український омбудсман вказує, що участь у виборах до Держдуми РФ взяли 230 тисяч громадян України, які мешкають на підконтрольних «Л/ДНР» територіях і отримали російські паспорти. 150 тисяч працівників бюджетної сфери та студентів голосували у 255 "інфоцентрах" на Донеччині та у 141 – на Луганщині. За результатами виборів партія "Єдина Росія" перемогла і зберегла конституційну більшість в парламенті РФ.

В рамках Мінського формату з врегулювання конфлікту на Донбасі піднімалося питання відносно планів РФ до 2025 року вилучити в жителів ОРДЛО всі українські паспорти.

За підрахунками Zmina-Центр інформації про права людини лише близько 37% новонароджених на території непідконтрольних районів Донбасу мають документи українського зразка. Звідси випливає, що понад 60% дітей, які фактично є громадянами України, юридично для української держави не існують. Зараз реєстрація новонароджених на непідконтрольних територіях можлива лише через суд, хоч і за спрощеною процедурою. Спочатку від органів влади слід отримати відмову в реєстрації народження. Для цього з непідконтрольної території потрібно виїздити, інколи на декілька разів, так як вся процедура забирає певний час. Попри ці складнощі й навіть можливість призначення штрафів тим, хто вчасно не зареєстрував дитину, батьки все ж намагаються отримати для дітей українські документи – втім, частина дітей із непідконтрольних територій таки залишається поза українською системою і в разі продовження такої тенденції не матиме вибору між українським та російським паспортом. Така ситуація сприятлива для надання російського громадянства місцевим мешканцям, яке потенційно може ускладнити повернення непідконтрольних районів Донбасу в українське юридичне поле, бо частина українських громадян за фактом народження будуть мати не подвійне громадянство, а лише російське.

Політика паспортизації жителів ОРДЛО використовується РФ як один із *методів гібридної війни* і необхідна Росії з огляду на декілька міркувань: для того, щоб виправдовувати подальшу агресію проти України, або в разі реінтеграції ОРДЛО в Україну впливати на політичне та громадське життя нашої держави через власних псевдо громадян.

Більше того, вказаний метод, який вже був апробований на Донбасі, тепер може бути використаний в будь-якій іншій державі де проживає значна частка російськомовного населення, наприклад країни Балтії. Україні варто активно демонструвати існуючу ситуацію, для того щоб боротися з гібридними методами війни РФ спільно з державами, які також мають загрози з боку РФ.

Крім того, 15 листопада 2021 року президент Росії підписав указ щодо спрощення умов торгівлі із самопроголошеними "ДНР" та "ЛНР". Серед заходів – допуск товаровиробників з ОРДЛО до держзакупівель нарівні з російськими та відсутність кількісних обмежень експорту та імпорту для товарів, що переміщуються між РФ та "ДНР" та "ЛНР". Також в РФ повідомили про забезпечення ОРДЛО гуманітарною допомогою на "період до політичного врегулювання", а також "на тлі зниження рівнів життя в умовах

економічної блокади, що триває". надання гуманітарної підтримки населенню самопроголошених «ДНР» та «ЛНР» а також визнання товарів з окупованих частин у російських держзакупівлях. Відомо, що Росія використовує так звані «гуманітарні конвої» для постачання військової техніки, палива та боєприпасів для НЗФ «ДНР» та «ЛНР». Зокрема, США заявляли що «конвої гуманітарної допомоги», які Росія направляє на Донбас, очевидно, складаються з палива для танків та обмундирування для солдатів. Ще на початку листопада 2017 року тимчасовий повірений у справах США при ОБСЄ заявив, що російські «гуманітарні» конвої є вагомим доказом причетності Росії до конфлікту на Сході України.

МЗС України висловило РФ ноту протесту і заявило, що спрощення РФ товарообігу з ОДЛЮ є грубим втручанням у справи України

Висновки

Описані випадки за якими стоїть РФ мають бути належним чином *задокументовані* і *розслідувані*. Для того, щоб довести відповідальність РФ за використання всього спектру методів гібридної війни – як латентної, так і відверто агресивної, – потрібна включеність всіх державних інституцій і громадянського суспільства. Якщо будуть зібрані і належно задокументовані та проаналізовані докази даних методів війни, які використовує РФ, описані випадки можуть стати предметом розгляду у міжнародних судових організаціях.

Політика РФ з паспортизації жителів ОРДЛЮ не лише виклик для безпеки нашої країни та подальшої реінтеграції наших громадян, які проживають на непідконтрольних Україні територіях Донбасу, але й виклик в контексті *правової війни*. Масовість і системність випадків оформлення українським громадянам в ОРДЛЮ паспортів РФ, залучення їх до виборів та політичних процесів в Росії шляхом заохочення або тиску, погроз чи залякування має розглядатися як один із методів гібридної війни з відповідною реакцією України. Для протидії вказаним маніпуляціям, Україна одночасно має поєднувати напрями комплексної державної підтримки жителів окупованих та непідконтрольних територій Криму і Донбасу, а також ефективно документувати і розслідувати вказані випадки для належної правової оцінки методів війни компетентними установами.

Важливо, щоб будь-яка реакція на дії влади Російської Федерації з боку України не призвела до непропорційного обмеження прав населення, яке проживає на підконтрольній сепаратистам «Л/ДНР» територіях. Важливо усвідомлювати, що жителі ОРДЛЮ, які мали робити складний вибір та отримувати паспорти РФ – не злочинці, а постраждали та їх не чекатиме кримінальне переслідування.

З огляду на викладене, актуальні наступні *рекомендації*:

1) Державна політика України щодо ставлення до жителів непідконтрольних їй територій Криму та Донбасу має вибудуватися на усвідомленні того що вони не втрачають громадянства та зв'язку з Україною, навіть маючи паспорт РФ. Україна має показувати жителям Криму та Донбасу, що від них держава не відмовляється не дивлячись на те, що їх примушують мати російський паспорт. Примусова паспортизація, що розгорнута РФ відносно громадян України, а також наслідки вказаного процесу у вигляді ризику знищення української ідентичності – це *міжнародний злочин*. Важливою є робота правоохоронних органів зі збором доказів і правильної кваліфікації описаних випадків, як порушення законів і звичаїв війни.

2) В аспекті захисту цивільного населення в зоні збройного конфлікту на Донбасі, важливу увагу слід приділити питанням щодо:

– порядку перетину лінії розмежування цивільними особами, без загрози їхньому життю у разі ескалації конфлікту;

– забезпечення належних умов для евакуації населення у випадку загрози життю у ході бойових дій;

– передбачити механізми першочергової евакуації дітей, жінок та літніх людей у разі активізації бойових дій;

– гарантувати надання невідкладної медичної допомоги постраждалим при ескалації збройного протистояння;

– розвивати логістику для надання адміністративних і соціальних послуг біля лінії розмежування та у прифронтових районах;

– спрощення процедур надання адміністративних і соціальних послуг для жителів ОРДЛО, в тому числі оформлення та видача паспорта громадянина України;

– формування адекватної інформаційної політики, спрямованої на відновлення довіри жителів непідконтрольних територій Донбасу до влади України.

3) Українська правоохоронна система має налагодити системне документування фактів паспортизації на Донбасі з метою доведення її примусового характеру з боку влади РФ та підконтрольних їй адміністрацій «ДНР» та «ЛНР».

Варто зважати, що розслідування найтяжчих міжнародних злочинів, зокрема фактів примусової паспортизації жителів ОРДЛО, в умовах чинних положень Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) може зіштовхуватися з проблемними аспектами, які негативно впливають на його ефективність. З одного боку, кримінальні провадження мають здійснюватися відповідно до вимог національного кримінального процесуального законодавства.

Проте, з іншого, особливості даної категорії злочинів та їх прив'язка до норм міжнародного права вимагає інших підходів до проведення розслідування. Коректна правова кваліфікація можлива лише за умови відповідного обґрунтування. Важливим у цьому аспекті є сприйняття положень статті 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни) як положення, яке надає можливість прямого застосування конвенційних положень міжнародного права. Якщо автоматична та примусова паспортизація мешканців Криму є очевидною для світу, фактично закріплена в законодавстві РФ та вже зараз є предметом розгляду в Міжнародному суді ООН та ЄСПЛ, то факти паспортизації жителів Сходу України мають бути задокументовані та мають отримати належну правову оцінку.

Факти паспортизації жителів ОРДЛО, поширення на них російського громадянства та залучення до державно-політичних процесів в РФ у вигляді участі у виборах до парламенту мають бути проаналізовані на предмет ймовірних порушень Європейської конвенції про права людини. В межах міждержавної справи №20958/14 Україна проти РФ (re Crimea) ЄСПЛ визнав наявність доказів адміністративної практики порушень прав людини щодо автоматичного нав'язування російського громадянства нашим громадянам в Криму за ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя).

В разі якісно задокументованих Україною доказів такої системної політики РФ з нав'язування свого громадянства мешканцям Сходу нашої держави та оцінки його наслідків, може також стати підставою для звернень в ЄСПЛ щодо цих порушень. Україні важливо надати відповідну правову оцінку вказаних фактів. Це важливо як в контексті кваліфікації збройного конфлікту в Україні, так і в контексті оцінки шкоди, до якої призводить примусова паспортизація та фактична інтеграція українських громадян на Сході до суспільно-політичних процесів в РФ.

Все це призвело до визнання Кремлем областей України, іменованих як «ДНР» та «ЛНР», самостійними суб'єктами, що стало одним з приводів відкритої повномасштабної війни РФ проти України, її територіальної цілісності й цивілізаційної суб'єктності.

- **Інформаційна війна**

Парламентська Асамблея Ради Європи (далі – ПАРЄ) визначила, що гібридна війна має сприйматися як новий тип загрози, який поєднує в собі військові та невійськові засоби, такі як кібератаки; масові кампанії з дезінформації, включаючи «фейк»-новини, зокрема через соціальні мережі; втручання у виборчий процес; порушення комунікаційний та інших мереж та інші засоби.

Російські засоби масової інформації (далі – ЗМІ), які діють як в Росії так і закордоном, використовуються Росією для інтенсивної пропаганди та

переконання світової спільноти у точках зору, які продукує російське військово-політичне керівництво. Серед найвідоміших російських медіа: Sputnik, RussiaToday, Ria Novosti, LifeNews тощо. Крім цього, для просування своїх наративів Росія вміло використовує авторитетні міжнародні медіа такі як BBC News, Reuters, AFP які стають ненавмисними поширювачами російської пропаганди. На додачу до медіа Росія також використовує західні PR компанії для поширення потрібних їй наративів в інтересах державних інституцій та приватних корпорацій. За даними американського конгресмена у відставці Дена Майка, станом на 2014 рік Росія витратила на свою пропаганду понад 9 мільярдів доларів США.

З 2000-х років Росія розпочала антиукраїнську та антизахідну пропаганду, основою якої стала доктрина «Русского мира». З початку збройного конфлікту 2014 р. на території України, Російська Федерація активно використовує так звану «інформаційну війну». Перші інформаційні атаки здійснювалися через ЗМІ та соціальні мережі в період протестів на Майдані у 2013-2014 роках. Вже з початку окупації Автономної Республіки Крим та бойових дій на Сході України, інформаційні напади набули систематичного та масштабного характеру. Росія також підтримує проросійські центральні і регіональні ЗМІ та окремих політиків в Україні.

На даний час серед інструментів інформаційної війни можна умовно виділити наступні:

1) *Поширення неправдивих фактів з метою залякування цивільного населення як в зоні конфлікту, так і на непідконтрольних територіях Сходу України.* Найбільш активно подібні «фейки» використовувалися у 2014 р. в активній фазі бойових дій, коли у населення окремих районів Донецької та Луганської областей штучно через ЗМІ створювалось сприйняття ЗСУ як жорстоких злочинців, «фашистів», «карателів».

На початковому етапі війни маніпуляція з боку РФ та бойовиків «Л/ДНР» була досить низькоякісною і часто породжувала дивні сюжети, які легко спростовувалися. Російські журналісти випускали сюжети за участі проплачених акторів, які видавали себе за «жертв обстрілів ЗСУ». Прикладом цього є випуск програми «Черезвычайное происшествие» на телеканалі «НТВ» від 20 квітня 2014 року, у якому «жителька Краматорська» розповідала про те, що ховається від обстрілів у власному підвалі «щоб пережити антитерористичну операцію» (далі – АТО), як сказав диктор. Однак з'ясувалося, що ця жінка проживає в с. Терпіння біля Мелітополя, що за 300 км. від Краматорська. 20 серпня 2014 року телеканал «Звезда» повідомив в ефірі про обстріл українськими військами Макіївки з ракетного комплексу «Точка-У», який вважається зброєю масового ураження. При

цьому відео-підтвердження, яке наводилося, вже більше року містилося на Youtube та зображувало падіння ракети «Протон-М» в Казахстані 2 липня 2013 року. Починаючи з 24 лютого 2022 року, використання «фейків» подібного характеру гранично підсилилося.

2) *Використання соціальних мереж та «армії ботів».* За даними «Washington Post» у 2014 російська військова розвідка створила більше 30 груп і аккаунтів у соціальних мережах, які видавали себе за «простих» українців, вигадували новини та поширювали коментарі, щоб штучно розколювати українське суспільство, розпалювати протистояння на Донбасі та маніпулювати думками українських і міжнародних читачів. За даними The Guardian статистика обговорень під статтями газети, де згадується Україна, отримують в десятки-сотні разів більше коментарів, знищуючи можливість фахового обговорення теми. «Армії ботів» яких оплачує РФ підривають дискусії на форумах, в яких беруть участь. У лютому 2017 року російський міністр оборони визнав існування в Росії «сил інформаційних операцій».

3) *Використання «Інтернет-атак».* Періодично російськими хакерами здійснюються DDoS і вірусні атаки на українські та світові інформаційні ресурси, сайти органів влади і стратегічних державних компаній, великих корпорацій. Атака із використанням вірусу NotPetya в червні 2017 року стала найбільшою хакерською атакою в історії. У спільній заяві країни альянсу Five Eyes поклали відповідальність за дану атаку на російську владу.

4) *Намагання дискредитувати провідних українських політиків.* З метою дискредитації українських політичних діячів використовуються провокаційні заяви нібито від їх імені на підставі яких у той же день державні органи Російської Федерації порушують кримінальну справу. В якості інформаційних маніпуляцій українському праворадикальному політику М. Карпюку під час поїздки до РФ у 2014 році були висунуті звинувачення в участі у бойових діях у Чечні в 1994–1995 роках. Карпюк заперечував висунуті звинувачення. Але під дією тортур зізнався в тому чого не вчиняв та дав свідчення про участь у війні в Чечні українського прем'єр-міністра А. Яценюка та інших високопосадовців, які прийшли до влади в Україні у 2014 році. За задумом, РФ мала дискредитувати владу України в очах світової спільноти.

5) *Здійснення інформаційного впливу на ЗСУ – з 2014 р.* Фіксувались випадки незаконного отримання та використання особистої інформації військовослужбовців ЗСУ, здійснення інформаційних атак на військовослужбовців ЗСУ у зоні бойових дій. Такі методи були поширені у перші роки збройного конфлікту, особливо під час бойових дій у серпні 2014 року

(Іловайська операція), лютому 2015 року (Дебальцевська операція) та інших «гарячих точках» збройного конфлікту.

У статті видання Business Insider наводяться факти того як у 2014 році бойовики НЗФ «Л/ДНР» використовували смс-повідомлення, виявляючи українські позиції за допомогою електрометричних підписів. На мобільні телефони українських журналістів і волонтерів які перебували в Дебальцевому у січні та лютому 2015 року приходили смс-повідомлення про те, що бойовики НЗФ прорвали оборону навколо міста й українські блокпости знищено. Повідомлення нібито надходили від українських військових які знаходилися на бойових позиціях для того щоб посіяти паніку серед місцевих жителів, військових із сусідніх позицій; волонтерів і журналістів які передавали громадськості України інформацію з місця подій. Також протягом 2015 року українським військовим, які стояли на бахмутській трасі повідомлення приходили українською мовою і з номерів українських операторів за допомогою спам-розсилки. Здебільшого – це заклики скласти зброю, їхати додому і «припинити воювати».

б) *Інформаційна маніпуляція соціальними та політичними питаннями.* В залежності від подій в Україні, періодично з'являється інформація, яка викривлює дані про суспільно-політичні процеси в Україні. Крім того, дезінформація поширюється у сфері соціального захисту, що має негативний вплив на цивільне населення у зоні конфлікту. Одним з найбільш показових прикладів маніпуляції став інформаційний супровід збиття літака МН-17, де Росія застосувала широкий спектр заходів у спробах приховати свою причетність до злочину. 20 грудня 2017 року Комітет з розвідки та безпеки парламенту Великої Британії у своїй доповіді спеціально підкреслив, що Росія веде інформаційну війну в масовому масштабі, що виражається у інтенсивній, багатоканальній пропаганді, що ведеться з метою переконати світ у тому, що Росія не несе відповідальності за збиття літака МН-17.

Звинування влади України у „нацизм” та опис України як „нацистської держави” є одним з основних методів маніпуляції РФ, не дивлячись на те, що Україна прийняла закон про засудження націонал-соціалістичного режиму.

Інформаційний супровід дій державних органів РФ – з 2014 р.

7) *Слідчий комітет РФ (далі – СК РФ) проводить розслідування фактів «геноциду російськомовного населення на Донбасі», який ніби то здійснюється Україною.* 13 лютого 2017 року СК РФ опублікував повідомлення про те, що в нього наявні «неспростовні докази застосування ЗСУ в 2014 і 2015 роках зброї масового знищення – тактичних ракетних комплексів «Точка-У». У відомстві стверджували, що українські військові

застосовували «ракетні, споряджені осколково-фугасними і касетними зарядами проти мирного населення Донбасу». Наводився ряд пунктів їх застосування в Луганській області, але ніде не було вказано дату обстрілу. Також нічого не відомо про результати слідчих дій. Окрім заяв на сайті, публікації СК РФ отримують висвітлення у ЗМІ та інформація поширюється на різних міжнародних заходах.

8) *Маніпуляції історичними фактами.* Російська політика з маніпуляції історичними даними базується на доктрині «Русского мира» – уявлення про виняткову роль і цивілізаторську місію російської ідентичності, до якої РФ відносить Україну. Певний час концепт «Русский мир» використовувався як теоретична доктрина, і вперше він був введений до суспільно-політичного дискурсу в 2006-2007 рр. В. Путіним під час його виступів перед співвітчизниками, які проживають за кордоном. Російський президент наголошував на їхній культурній, мовній та цивілізаційній єдності з Росією.

12 липня 2021 року В. Путін опублікував статтю в якій він поставив під сумнів *державність України*. Назва публікації «Про історичну єдність росіян та українців» демонструє імперіалістичні амбіції РФ, наголошуючи що Україна може існувати лише у співпраці та єдності з РФ. У статті Путін апелює до спільної історії, мовних і релігійних питань; розвиває наративи про «зовнішнє управління» і «громадянську війну» в Україні. Путін заперечує участь РФ у війні на Донбасі, називаючи її «громадянським конфліктом». В Україні стаття викликала дискусії, висловлювалися справедливі побоювання, що стаття слугує формою «декларації про наміри» і Україні потрібно готуватися до нової хвилі війни.

Сьогодні, у стані повномасштабної війни, необхідно припинити грати за встановленими Росією правилами, що продукує різноманітні інформаційні викидання, які жваво підхоплюються і обговорюються в Україні, часто дзеркально маніпуляційними способами. Основна увага має бути приділена безпеці держави, що окрім вузького мілітаристського розуміння, включає національну ідентичність, інформаційну та політичну грамотність, високий рівень освіти, критичне мислення.

Висновки

Поєднання гуманітарних питань з політичними та військовими не дає змоги державі кваліфікувати події на Сході України відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, заважає сформулювати державну стратегію протидії агресії супротивника, затуляє протистояння і сприяє зростанню кількості постраждалих. Відправною точкою у протидії інформаційній війні РФ проти України є коректне оцінювання подій, адже саме від нього залежить, які правові парадигми застосовуються. Усі ці запитання стоять

перед Україною у зв'язку з подіями, які розгортаються на Сході з 2014 року, щодо яких держава впродовж восьми років не може визначитися.

В Україні має бути встановлена і вдосконалена система контрзаходів із протидії інформаційним загрозам, зокрема:

1) *Підвищення та постійна підтримка належного рівня національної самосвідомості, світоглядної визначеності і стійкості, інформаційної і політичної грамотності суспільства.* Це комплекс різних заходів який має охоплювати усі аспекти державної політики: освіти, науки, культури, мистецтва, громадського життя. Важливо щоб вказані заходи не перетворилися на контрпропаганду, маніпуляції на тему власної самоідентичності та агресивні методи інформаційної війни. У такому випадку Україна також може нести відповідальність за порушення правил ведення війни чи інші злочини, які можуть стати наслідком таких методів.

2) *Постійна та безперервна комунікація влади з громадянським суспільством та населенням;* формування високого рівня довіри до влади за допомогою різних каналів зв'язку.

3) *Підвищення обізнаності щодо загрози інформаційних атак.* Поширювачі неправдивої інформації знаходять способи впливу на тих на кого спрямована інформація. Коли йдеться про протидію дезінформації, Україна цього не робить у достатньому обсязі. Обізнаність щодо інформаційних методів маніпуляції можна підіймати для запобігання вказаним випадкам.

4) *Не давати приводу для інформаційних атак.* Подолання, виправлення чи усунення тих проблем, прогалин і слабкостей які можна експлуатувати в інформаційній війні. Якщо ми хочемо зменшити кількість мішеней, треба виправляти проблеми, які існують усередині. Зменшення кількості проблемних питань є нормальною практикою для будь-якого Уряду, але важливо підкреслити, що таким чином Україна також зменшує кількість мішеней для агресорів.

5) *Розвиток власної інформаційної інфраструктури* та зменшення залежності українського інформаційного простору від російського.

6) *Робота з контентом, тобто зі змістом інформації, яка формує картину світу для людини.* Впровадження стимулюючих заходів для створення власного інформаційного продукту з урахуванням власних цінностей та характеристик.

7) *Протидія спрацьовує через притягнення винних до відповідальності, регуляторні і запобіжні заходи.* Сюди належить контррозвідувальна, оперативно-розшукова та процесуальна робота спрямована на фіксацію та руйнування системи поширення різноманітних закликів (незаконне захоплення влади, дії, направлені на зміну територіальної цілісності, міжнаціо-

нальна ворожнеча тощо), слідчі і розшукові дії спрямовані на встановлення підозрюваних, зібрання доказів, доведення вини конкретної особи та судовий розгляд для притягнення винних до відповідальності.

При оцінці конкретного факту важливо також визначати об'єкт, на який посягає конкретна інформаційна атака, та наслідки, які були нею спричинені. Потенційно, *інформаційні атаки, вчинені в умовах збройного конфлікту, можуть сприйматися як заборонені методи ведення війни*, в контексті зазначених норм міжнародного гуманітарного права. Тому за національним законодавством дії можуть кваліфікуватися за статтею 438 Кримінального кодексу України (далі КК України) як порушення законів та звичаїв ведення війни в частині здійснення нападу на цивільне населення.

8) В умовах *загострення інформаційних загроз важлива роль належить Раді національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) як органу, що координує діяльність правоохоронного та безпекового сектору держави*. Водночас на вказаний орган мають існувати важелі впливу для того щоб він не перетворився на механізм свавільного порушення прав людини.

Для кожної держави, яка перебуває в стані війни, важливо розуміти, який саме правовий режим застосовується до ситуації. Якщо йдеться про роль національного права в цих умовах, то воно не має використовуватися для підміни понять та принципів, які закріплені нормами МГП або з міркувань зручності. Тому, з одного боку, важливо прагнути якомога якісніше кваліфікувати характер не просто збройного конфлікту, а повномасштабної війни, яка має місце, базуючись на існуючих міжнародних принципах та практиці; з іншого, коли мова йде про можливість застосування норм національного права, розмежовувати ситуацію, коли це можливо.

Важливість коректних відповідей на ці питання не має бути недооціненою на всіх рівнях – від політичного керівництва України та її правоохоронної системи до міжнародних судів, адже саме вони є ключовими у забезпеченні належних процесів справедливості, захисту та відновлення прав жертв, досягнення перемоги задля цивілізаційної суб'єктності України та збереження життя її громадян, запуску істинних процесів примирення та реінтеграції анексованих територій нашої країни.

ДОДАТОК 2

НОВІТНІ ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ У ВІЙНІ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ ОЦІНКИ Й РЕКОМЕНДАЦІЇ

(за матеріалами Міжнародного експертного круглого столу
«Деокупація. Юридичний фронт»)

• КВАЛІФІКАЦІЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЇЇ ВЕДЕННЯ (О.В. Буткевич)

1. Для кваліфікації російсько-українського збройного конфлікту важливі такі акценти, на яких слід наголошувати в офіційній політиці та які слід враховувати при прийнятті рішень: збройний конфлікт є наслідком злочину агресії РФ проти України, скоєного принаймні з 21.02.2014 р. (24.02.2022 р. відбулась збройна ескалація конфлікту, що триває з 2014 р.); відповідно питання про міжнародну кримінальну відповідальність РФ, її очільників та службовців збройних сил, як і колаборантів з числа українських громадян, мають охоплювати всі злочини, скоєні після 21.02.2014 р.; російсько-український збройний конфлікт у міжнародно-правовому значенні триває з 21.02.2014 р., а «гібридна війна» РФ проти України (термін, що не є юридично сталим і охоплює поєднання політичних, силових, економічних, дипломатичних, інформаційних та інших засобів тиску на суверенну державу з метою підпорядкування чи іншого обмеження її суверенітету) триває щонайменше з 1999 р. Одним із проявів «гібридної війни» є «економічні війни», які вела РФ з Україною з початку 2000-х років, зокрема, економічний тиск з метою відмови від ратифікації Угоди про асоціацію з ЄС. Усі прояви «гібридної війни» мають враховуватися при виробленні проектів протидії агресору та притягненні його до відповідальності.

2. При прийнятті подальших зовнішньополітичних рішень слід виходити з того, що ескалація збройного конфлікту проти України з подальшими масовими воєнними злочинами і злочинами проти людяності є наслідком недостатніх санкцій щодо країни-агресора у 2014 р. З погляду загального міжнародного права головним прорахунком сучасної системи світового порядку є канонізація принципу добросовісності. Через відсутність побудови ефективного механізму примусу до виконання норм міжнародного

права для всіх ця система підірвана. Політика «замирення агресора», нехтування міжнародною спільнотою порушеннями норм *erga omnes* призвели до гуманітарної катастрофи в Україні у 2022 р.

Як жертва такої політики, Україна має ініціювати проєкт змін до архітектури європейської та міжнародної безпеки.

3. Одними з перших кроків могли б стати:

3.1. ініціювання прийняття «Конвенції ООН про заборону злочину агресії проти суверенної держави та покарання за нього» на основі резолюції ООН «Про визначення агресії» від 14.12.1974 р. (пропонувати проєкт документа можна було б уже на черговій сесії 6 Правового Комітету ГА ООН);

3.2. представлення проєкту створення системи європейської або універсальної безпеки (за основу можна взяти проєкт «U-24» з доопрацюванням та інституційним розширенням);

3.3. презентація проєкту реформування безпекової складової системи ООН включно з: 1) нормативно-правовим механізмом розблокування роботи РБ ООН; 2) внесенням змін до Статуту МС ООН щодо його обов'язкової юрисдикції стосовно питань міжнародного миру та безпеки і посилення гарантій виконання рішень; 3) створенням постійного миротворчого контингенту ООН для оперативної (впродовж 24 годин) протидії загрозам цивільному населенню та інфраструктурі.

4. Відповідь на «гібридну агресію», як і сама «гібридна війна», має бути багатовекторною, і в цьому процесі не може бути упущено жодного аспекта, за яким ця війна ведеться. Тому при прийнятті відповідних документів мають враховуватися всі зазначені вище проєкти, а не тільки безпекові, воєнні чи політичні: пропаганда, торговельно-економічний тиск, терор і залякування людей, кібератаки, використання у своїх інтересах держав-сателітів та міжнародних терористичних угруповань тощо.

5. Україні, як жертві економічного тиску РФ, з метою недопущення виходу з її політичної орбіти (відмова від підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом у 2013 р., що спричинила Революцію гідності в Україні, відбулася, серед іншого, під економічним тиском Російської Федерації, що може розцінюватися як економічний примус) варто ініціювати прийняття міжнародно-правового документа, що прямо визнавав би нікчемними будь-які дії, вчинені під загрозою саме економічного тиску (економічною загрозою). Як приклад можна пропонувати доповнення до формулювання ст. 52 Віденської конвенції про право міжнародних договорів «Договір є нікчемним, якщо його укладення стало результатом погрози силою, у тому числі економічною, або її застосування на порушення принципів міжнародного права, втілених у Статуті Організації Об'єднаних Націй».

6. Органам державної влади в Україні слід продовжувати реалізацію європейського та євроатлантичного курсу України відповідно до положень Конституції. Це не заважає пошукам додаткових колективних форматів забезпечення безпеки і відновлення територіальної цілісності України.

7. Кримінальне переслідування: кримінальна відповідальність РФ (а з 2022 р. і Республіки Білорусь за сприяння у скоєнні злочину) за злочин агресії, воєнні злочини, злочини проти людяності, у тому числі відповідальність за порушення, починаючи з 2014 р., прав людини в Криму та в окупованих регіонах на Сході України, порушення прав власності на цих територіях; належна компенсація шкоди потерпілим від таких злочинів тощо; кримінальна відповідальність за порушення міжнародного права та грубі порушення прав людини (як у випадку спроби анексії та окупації Криму, так і російської агресії проти України на Донбасі найсуворіше покарання має бути передбачене для державних службовців, військових і працівників міліції, відповідальних за державну зраду під час підтримки анексії та окупації українських територій, оскільки вони порушили присягу Українському народу); забезпечення амністії за незначні правопорушення та правопорушення з метою постконфліктної інтеграції українського суспільства (з урахуванням того, що амністія за міжнародні злочини заборонена міжнародним правом та відповідними міжнародними зобов'язаннями України). З метою належної реалізації кримінального правосуддя мають бути задіяні усі наявні інституції та створено нові: міжнародний трибунал щодо агресії РФ, МС ООН, МКС, ЄСПЛ, національні суди гібридного характеру (доцільно підтримати ідею т.зв. «Харківського трибуналу»).

• **КВАЛІФІКАЦІЯ АНЕКСІЇ АР КРИМ та м. СЕВАСТОПОЛЬ**
(*О.В. Кресін*)

16 березня 2014 р. на території АР Крим та м. Севастополь було організовано т.зв. «референдум», що мав нелегітимний і постановочний характер. Його проведення стало порушенням Конституції України (ст. 71-73, 92) і Конституції АР Крим (ст. 7). Крім того, його незаконність і нікчемність, невідповідність принципам демократії пов'язані із здійсненням РФ уже в той час незаконного контролю щодо цих територій. Після цього самопроголошені та контрольовані РФ чинні органи влади цих територіальних суб'єктів проголосили незалежність останніх. Це також стало порушенням Конституції України (ст. 2, 134, 157) і Конституції АР Крим (преамбула, ст. 2). Проголошення незалежності АР Крим і м. Севастополь принципово спотворює передбачене у міжнародному праві право народів на самовизначення і безпосередньо порушує принципи територіальної цілісності, політичної єдності й непорушності міжнародно визнаних кордонів держав,

відмови від застосування сили і погрози силою в міжнародних відносинах. Цей крок і наступне нелегітимне входження АР Крим і м. Севастополь до складу РФ були однозначно засуджені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, актами Ради Європи, ОБСЄ, ЄС, НАТО, рішеннями багатьох держав світу. Вони є формою здійснення Російською Федерацією збройної агресії проти України й зумовлюють необхідність їх юридичної кваліфікації.

Щодо правового режиму АР Крим та м. Севастополь в умовах агресії РФ використовуються дві основні юридичні кваліфікації – анексія (або спроба анексії) та окупація (або тимчасова окупація).

Анексія (annexation), як одностороннє рішення держави щодо насильницької інкорпорації всієї чи частини території іншої держави, тобто поширення на цю територію свого суверенітету, відрізняється від завоювання та окупації як пов'язаних форм отримання фактичного контролю щодо території тим, що передбачає офіційне проголошення зміни суверенітету щодо території. І також відрізняється від цієї тим, що є насильницькою і односторонньою, а не добровільною та договірною (чи результатом міжнародного арбітражу). Зазвичай анексія слідує за воєнною окупацією території чи встановленням незаконного контролю щодо неї іншим шляхом. Саме по собі здійснення анексії в міжнародному праві не створює нового правового режиму території.

Сучасне міжнародне право проголошує анексії незаконними через те, що вони порушують принцип незастосування сили чи погрози силою, а також інші принципи міжнародного права. Анексія є однією з форм здійснення агресії та як така порушує норми Статуту ООН (ст. 1, 2 та ін.) і має розглядатися як загроза міжнародному миру та безпеці. Згідно з Декларацією про принципи міжнародного права 1970 р. анексію можна віднести до дій, спрямованих на «повне чи часткове порушення національної єдності та територіальної цілісності держави чи країни чи їх політичної незалежності», адже «територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою в результаті погрози силою чи її застосування. Жодні територіальні набуття, що є результатом погрози силою чи її застосування, не повинні визнаватися законними». Згідно з Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) 1974 р. «Визначення агресії» анексію із застосуванням сили, як і воєнну окупацію, проголошено формами здійснення агресії – злочину проти міжнародного миру. Анексії Ізраїлем Голанських висот у 1981 р. та Іраком Кувейту в 1990 р. були проголошені нікчемними та недійсними в рішеннях Ради Безпеки ООН.

Анексію АР Крим і м. Севастополя було здійснено шляхом підписання Президентом РФ В. Путіним т.зв. «Договору між Російською Федерацією і

Республікою Крим про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів» 18 березня 2014 р., ратифікації цього документа Федеральними Зборами РФ 20-21 березня 2014 р., внесення змін до Конституції РФ 11 квітня 2014 р. Факт здійснення РФ анексії АР Крим і м. Севастополя (як здійснення злочину) визнано в актах міжнародного права. Наприклад, у Резолюції ПАРС 2132 (2016) від 12.10.2016 р. «Політичні наслідки агресії Росії в Україні».

Автономну Республіку Крим та м. Севастополь слід вважати анексованими Російською Федерацією в результаті здійснення нею агресії проти України у формі окупації частини території останньої з наступним проголошенням входження окупованих територій до складу РФ на підставі «договору» з нелегітимними контрольованими РФ утвореннями.

Кваліфікація «спроба анексії» (anticipated annexation, alleged annexation) щодо цих територій є юридично не зовсім коректною. Точніше було б кваліфікувати ситуацію щодо АР Крим і м. Севастополь як здійснену анексію, яка є за визначенням незаконною, адже в іншому випадку вона була б уже не анексією, а цесією чи сецесією з наступним добровільним входженням території до іншої держави. Водночас словосполучення «спроба анексії» підкреслює, що згідно з міжнародним гуманітарним правом під час конфлікту до укладення мирного договору між державами режим окупованої території та відповідні права її мешканців як захищених осіб не змінюються навіть у випадку проголошення анексії цієї території державою-окупантом (окупуючою державою) – згідно із Женевською конвенцією (IV) щодо захисту цивільних осіб під час війни 1949 р. та іншими актами міжнародного права. Невизнання не лише законності анексії Російською Федерацією АР Крим і м. Севастополь, а й самого її факту підкреслюють резолюції Генеральної Асамблеї ООН 68/262 від 27 квітня 2014 р., 71/205 від 19 грудня 2016 р., 72/190 від 19 грудня 2017 р. та ін.

Окупація (occupation, military occupation, belligerent occupation) є правовим режимом території, формою здійснення ефективного контролю держави чи групи держав щодо території (всієї чи частини) іншої держави за відсутності суверенних прав на неї. Основними ознаками окупації є встановлення та здійснення контролю щодо території збройними силами іншої держави або іррегулярними формуваннями, асоційованими з іншою державою, а також здійснення владних функцій на території іншою державою або уповноваженими, керованими чи контрольованими нею утвореннями (зокрема, псевдодержавами). На кваліфікацію окупації не впливають наявність чи відсутність опору збройних сил держави-суверена, наявність чи відсутність проголошеного чи реального стану війни між державами, припинення чи

збереження дипломатичних зв'язків між ними, проголошення чи не-проголошення окупації – окупація визначається як факт на підставі її основних ознак. Окупація має тимчасовий характер, адже не передбачає переходу суверенних прав на окуповану територію.

В умовах окупації повноваження законної влади фактично переходять до рук держави-окупанта, яка зобов'язана вживати всіх доступних їй заходів для збереження і забезпечення публічного порядку та безпеки, забезпечення прав мешканців території (захищених осіб), зберігаючи і поважаючи при цьому, окрім випадків, коли це цілковито неможливо, чинне право окупованої країни. Правовий режим окупації триває до припинення здійснення влади державою-окупантом, звільнення, репатріації та відновлення у правах мешканців території. Незаконна окупація (яка здійснюється за відсутності волі держави чи рішення Ради Безпеки ООН) є однією з форм агресії та як така є злочином, за який відповідає держава-окупант – навіть якщо окупація здійснюється не безпосередньо, а уповноваженими, керованими чи контрольованими державою-окупантом утвореннями, супроводжується змінами в управлінні територією, угодами держави-окупанта з владою окупованої території чи анексією території.

Ці норми в їх еволюції розкриваються в актах загального міжнародного права (Статут ООН, Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами згідно із Статутом ООН 1970 р., Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) 1974 р. «Визначення агресії», Заключний акт НБСЄ від 01.08.1975 р., Консультативний висновок Міжнародного Суду ООН щодо будівництва стіни на окупованій палестинській території 2004 р.), міжнародного гуманітарного права (IV Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р. й додане до неї Положення про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р., Женевська конвенція (IV) про захист цивільних осіб під час війни 1949 р. і Додатковий протокол (Протокол I) до неї 1977 р., Коментар МКЧХ до неї 1958 р.), міжнародного кримінального права (наприклад, Рішення Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії у справі *The Prosecutor v. Tihomir Blaškić* 2000 р. та ін.). Засудження окупації АР Крим і м. Севастополя міститься у численних актах органів ООН, ОБСЄ, Ради Європи, ЄС та інших міждержавних організацій.

Кваліфікація АР Крим і м. Севастополя як окупованих територій не викликає жодних сумнівів. Кваліфікація їх як «тимчасово окупованих територій» містить смисловий повтор (окупація за визначенням є тимчасовою). Отже, зважаючи на те, що анексія АР Крим та м. Севастополя Російською Федерацією сама по собі не визначає правовий режим цих територій, у

законодавстві України та в актах міжнародних міжурядових організацій не лише засуджується, а й не визнається як факт, ці адміністративно-територіальні одиниці України юридично більш коректно визначати як окуповані території.

• **КВАЛІФІКАЦІЯ СТАТУСУ ОРДЛЮ І ВИЗНАННЯ РФ НЕЗАЛЕЖНОСТІ Т.ЗВ. «ДНР» ТА «ЛНР» (О.В. Кресін)**

21 лютого 2022 р. Президент Російської Федерації В. Путін підписав укази про визнання незалежності т.зв. «Донецької Народної Республіки» та «Луганської Народної Республіки» – псевдодержав, що фактично є і згідно з міжнародним правом мають розглядатися як окупаційні адміністрації РФ на територіях окремих районів Донецької і Луганської областей України, утворені з частковим залученням колаборантів. Причинами такого кроку В.Путін проголосив: небажання України виконувати Мінські угоди 2014-2015 рр., воєнну загрозу згаданим псевдодержавам з боку України, здійснення останньою щодо них політики геноциду. До цього кроку рішення було ініційоване і схвалене Державною Думою РФ і Радою Безпеки РФ. 22 лютого Федеральні Збори РФ ратифікували договори про дружбу і взаємну допомогу з «ДНР» та «ЛНР», що передбачали, зокрема, військову допомогу, можливість створення військових баз РФ у ОРДЛЮ та ін. Після цього керівники «ДНР» та «ЛНР» звернулися до В. Путіна за військовою допомогою проти України.

Проголошення 24 лютого 2022 р. Путіним проведення «спеціальної операції», а фактично – переведення міжнародного воєнного конфлікту низької інтенсивності, замаскованого під внутрішній, громадянський конфлікт в Україні, у стан повномасштабної війни – перебуває в єдиному комплексі рішень з визнанням РФ незалежності «ДНР» та «ЛНР». У своєму зверненні до росіян В.Путін, звинувативши Україну в мілітаризації та прагненні вступити до НАТО, вказав на те, що вона становить загрозу для РФ – зокрема, вона прагнучиме до реінтеграції ОРДЛЮ воєнним шляхом. Але безпосередньою причиною проведення «спеціальної операції» проти України було назване саме прагнення забезпечити безпеку і територіальну цілісність «ДНР» та «ЛНР». У пізніших виступах В. Путіна, заявах від його імені прес-секретаря Д. Пескова та міністра закордонних справ С. Лаврова до України висуваються вимоги визнання незалежності «ДНР» та «ЛНР», їх кордонів у межах Донецької і Луганської областей, а інші вимоги безпосередньо пов'язуються з названими.

У зв'язку з цим важливо дати юридичну кваліфікацію сутності та статусу псевдодержавних (або квазідержавних) утворень, і зокрема т.зв. «ДНР» та «ЛНР», в міжнародному праві.

1. У міжнародному праві протягом більш як століття передбачено можливість окремого регулювання щодо суверенітету і законних прав держави на територію, з одного боку, та здійснення режиму незаконного контролю щодо території – з іншого. Втрата урядового контролю щодо певних територій внаслідок міжнародного конфлікту жодним чином не означає втрати суверенітету держави щодо них. Водночас тимчасовий правовий режим останніх у цій ситуації має бути визначено, класифіковано для окреслення статусу населення і застосовних правових засобів захисту його прав.

Незаконний контроль щодо території можна розглядати як правовий режим, однією з форм здійснення якого є окупація, інші ж визначаються як ефективний, всеохопний, загальний, фактичний контроль і пов'язані з неоголошеними діями та неофіційними засобами, до яких вдаються держави-агресори. Для цього режиму характерне здійснення влади щодо території з волі зарубіжної держави, а форми реалізації режиму відрізняються залежно від того, чи така воля офіційно визнається, чи приховується.

2. Попри відмінності окупації та ефективного або іншого контролю території міжнародне право у всіх цих випадках визнає поширення на окуповану чи іншим чином незаконно контрольовану територію юрисдикції держави, яка цей контроль здійснює. Відповідно на цій території, зокрема, зберігається й дія міжнародних договірних правових інструментів, сторонами яких є і держава-суверен, і держава, яка здійснює незаконний контроль території. Окупація не передбачає зміну державної належності окупованої території, а все цивільне населення визнається захищеними особами, визначаються його мінімальні права. Трансформація міжнародного гуманітарного права після Другої світової війни стерла межі між визнаною і невизнаною офіційно окупацією, залежність прав населення на окупованих територіях від наявності чи відсутності дипломатичних відносин між державами – окупантом та жертвою окупації, прив'язку режиму окупації до проведення воєнних дій. Важливо й те, що окупація пов'язується з виконанням функцій уряду на окупованій території, але статус останньої не змінюється від запровадження змін в управлінні нею чи укладення угод між державою-окупантом та формально проголошеною владою території. На це вказують: IV Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р., Положення про закони та звичаї сухопутної війни, що є додатком до цієї конвенції, Женевська конвенція (IV) щодо захисту цивільних осіб під час війни 1949 р. та Додатковий протокол (Протокол I) до неї 1977 р., рішення Міжнародного Суду ООН, міжнародних трибуналів та ін.

3. Ефективний, всеохопний, загальний, фактичний контроль є формами здійснення незаконного контролю території, відмежованими від окупації,

але не розмежованими чітко між собою. На відміну від окупації, факт здійснення якої може бути очевидний, факт здійснення ефективного або іншого незаконного контролю щодо території вимагає встановлення міжнародними судовими органами. Основними показниками тут є здійснення зарубіжною державою фінансової підтримки, військового постачання/устаткування, тренування, координації дій чи участі у плануванні дій збройних формувань, що контролюють територію чи частину території іншої держави і здійснюють там фактичну владу. На це, зокрема, вказують низка рішень Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії та ЄСПЛ, Резолюція ГА ООН 1983 р. «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» (має авторитетний доктринальний характер) та ін.

4. Кваліфікація статусу ОРДЛО в міжнародному праві неоднозначна. Зокрема, Мінські угоди 2014 р. унікали визначення другої сторони конфлікту (перша – Україна), а в 2015 р. другою стороною названі збройні формування ОРДЛО. При цьому не вказано, кому вони підпорядковуються і хто може вважатися представниками ОРДЛО.

5. Кваліфікація конфлікту на сході України та пов'язаного із цим статусу ОРДЛО міститься також у рішеннях міжнародних організацій і законодавстві України. Зокрема, Резолюція Ради Безпеки ООН визнає втрату урядом України контролю над певними територіями, а резолюції ПАРЄ та законодавство України визнають подвійний факт наявності тимчасової окупації ОРДЛО Росією і здійснення нею ефективного контролю щодо незаконних збройних формувань на цій території. Важливо, що ПАРЄ вказує на застосовність щодо збройного конфлікту в Україні, й зокрема ситуації в ОРДЛО, IV Женевської конвенції 1949 р.

6. Повноцінне визнання наявності незаконного контролю Росії щодо ОРДЛО (у формі окупації, ефективного чи іншого контролю) слід очікувати в процесі розгляду низки справ у Міжнародному суді ООН, Міжнародному кримінальному суді, Європейському суді з прав людини.

Зокрема, Міжнародний кримінальний суд у звіті 2016 р. щодо своїх попередніх розслідувань зазначив, що взаємний обстріл військових позицій сторін та взяття Україною в полон російських військовослужбовців і навпаки «може свідчити про безпосереднє воєнне зіткнення між російськими збройними силами та українськими урядовими силами, що передбачає існування міжнародного збройного конфлікту в контексті збройного протистояння у східній Україні щонайпізніше з 14 липня 2014 р. паралельно з неміжнародним збройним конфліктом», який триває принаймні з 30 квітня 2014 р. і сторонами якого є Україна, «ЛНР» та «ДНР». Водночас сам по собі цей вислів та його контекст не дають підстав стверджувати, що йдеться про встановлений факт. Також у 2016 р. і пізніше у звітах МКС вказувалося на

розгляд інформації про «можливе здійснення Російською Федерацією всеохопного контролю щодо збройних груп у східній Україні протягом частини чи всього часу збройного конфлікту».

Висновки:

1. «ДНР» та «ЛНР» не можуть вважатися державами. Попри те, що їх статус нині визначається майже виключно рішеннями міжнародних організацій, здебільшого рекомендаційного характеру, є всі підстави визначати їх як псевдодержави (квазідержави), які насправді є адміністраціями, створеними Російською Федерацією.

2. Територія ОРДЛО згідно з міжнародним правом є такою, що перебуває під ефективним контролем РФ, що передбачає збереження суверенних прав України щодо неї.

3. Визнання «ДНР» та «ЛНР», здійснене державою-агресором, як і будь-якою іншою третьою державою, не змінює згаданий статус їх та території ОРДЛО в міжнародному праві. Те ж саме стосується їх договорів із РФ, які можуть слугувати хіба що додатковою кваліфікуючою ознакою здійснення останньою ефективного контролю на території ОРДЛО.

4. Офіційне введення військ РФ на територію ОРДЛО, яке поки не підтверджується і не спростовується її керівництвом, суттєво змінить кваліфікацію дій РФ: від ефективного контролю, факт якого має доводитися в суді, – до окупації, яка такого доведення не потребує. Це передбачатиме простіший і більш швидкий характер ухвалення рішень міжнародними організаціями і міжнародними судовими органами. При цьому вирішальною стане саме усталена практика кваліфікації таких утворень, як «ДНР» та «ЛНР», як псевдодержав.

5. Відповідно звернення В. Путіна при проголошенні «спеціальної операції» до ст. 51 частини 7 Статуту ООН (право на індивідуальну самооборону) є фальшивим, адже суверенні права на територію ОРДЛО належать Україні й їх не змінює заснування тут псевдодержав під ефективним контролем самої РФ.

• КВАЛІФІКАЦІЯ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ НА МОРСЬКИХ ПРОСТОРАХ (Б.В. Бабін)

Російська агресія на Чорному та Азовському морях є черговим грубим порушенням Конвенції ООН з морського права 1982 р., Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 р., Міжнародної конвенції про пошук і рятування на морі 1979 р., Угоди про співробітництво причорноморських держав з пошуку та рятування на Чорному морі 1998 р., Меморандуму про взаєморозуміння щодо контролю державою порту в Чорноморському регіоні 2000 р., V, VI, VII та IX Гаазьких

конвенцій 1907 р., II Женевської конвенції 1949 р. та означає нехтування агресором Інструкцією Сан-Ремо з міжнародного права, що застосовується до збройних конфліктів на морі, й відмову Росії від усіх двосторонніх угод щодо статусу Азовського моря включно з Договором про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки 2003 р. та міжвідомчою Угодою з питань рибальства в Азовському морі 1993 р. Вказані порушення вже отримали правову оцінку з боку Міжнародної морської організації, Дунайської комісії, ЄС, органів ООН та морських держав світу.

Рекомендації органам державної влади України:

1. Денонсація Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки 2003 р. та міжвідомчої Угоди з питань рибальства в Азовському морі 1993 р.

2. Початок проваджень проти Росії у Міжнародному трибуналі з морського права з питань захоплених, пошкоджених та знищених торговельних суден під прапором України; ініціювання подібних проваджень з боку третіх країн, під прапором яких судна зазнали ушкоджень, блокувань чи захоплень.

3. Взаємодія з морськими адміністраціями всіх цивілізованих країн світу щодо неухильного виконання резолюції ММО С/ES.35 та постанови Дунайської комісії про зупинення членства РФ; взаємодія з країнами ЄС щодо виконання санкцій проти РФ у морському секторі проти російських судноплавних та страхових компаній та РМРС, сприяння поширенню цих санкцій.

4. Обговорення питань російської агресії на морі з виходом на схвалення відповідних резолюцій спеціалізованими установами ООН, такими, як ФАО (щодо порушень прав українських рибалок), МОП (щодо порушень прав українських моряків), Світовий союз електровз'язку (щодо порушень у сфері морського зв'язку та комунікаційних систем) та Паризький меморандум порозуміння щодо контролю державою порту; для цього важлива невідкладна ратифікація Конвенції ООН про працю в морському судноплаванні.

5. Інформування Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду про воєнні злочини РФ на морі, вчинені всупереч вимогам V, VI, VII та IX Гаазьких конвенцій 1907 р., II Женевської конвенції 1949 р.

6. Лобіювання гуманітарних «блакитних» коридорів до портів України під прапорами ООН та МКЧХ із доставки в них гуманітарних вантажів, зокрема продуктів першої необхідності та харчування, медикаментів.

• **ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ РФ ЗА КІБЕРТЕРОРИСТИЧНІ ДІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (Н.А. Мазаракі)**

Російська Федерація активно вдавалася до кібератак (їх визначення представлено у Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» №2163-VIII від 05.10.2017 р.) проти української інфра-

структури, комп'ютерних ресурсів державної влади та управління протягом останніх років. При цьому черговий етап гібридної війни проти України, що розпочався у 2014 р., характеризувався посиленням кібератак. Саме тому на початок російського вторгнення у лютому 2022 р. Україна мала значний досвід у протидії кібератакам та була налагоджена ефективна взаємодія з іноземними партнерами, що дає змогу обмежувати втрати від кібератак впродовж війни.

Активність РФ у проведенні кібератак проти США, України та інших держав світу була одним із головних чинників розробки міжнародно-правових заходів впливу та притягнення до відповідальності замовників та безпосередніх виконавців кібератак. Однак цей процес обмежився розробкою методологічних документів, зокрема The Tallin Manual 1.0 & 2.0, Report of the Group of Governmental Experts on Advancing responsible State behavior in cyberspace in the context of international security.

До початку нової фази агресивної війни проти України у лютому 2022 р. кібератаки з боку інших держав становили складову гібридної війни та перебували у «сірій зоні» міжнародного права, що обумовлюється мінливим характером засобів та методів кібератак, залученням до їх проведення державних та недержавних виконавців, проблематичним встановленням безпосередніх організаторів та виконавців та визначенням їх державної приналежності.

Кібератаки спричиняють значні економічні збитки, дезорганізують публічні та приватні відносини. При цьому економічні втрати, які часто вимірюються величезними сумами, є одними з найбільш проблематичних наслідків кібератак, оскільки вони часто залишаються незворотними. Жертви кібератак страждають від руйнування кіберінфраструктури та даних, несуть витрати на відновлення та втрачають доходи.

Саме визначення та доведення причетності певної держави до кібератаки є наріжним каменем притягнення до відповідальності та компенсації збитків, спричинених кібератакою. Міжнародна спільнота зробила певні кроки до визначення підходів щодо доведення причетності певної держави до кібератак, зокрема у згаданих вище документах. Уряд США застосовує такі форми визначення причетності певної держави чи приватних осіб до кібератак: 1) кримінальні обвинувачення; 2) економічні санкції; 3) технічні попередження; 4) офіційні заяви чи прес-релізи від імені державних органів. Такі форми здебільшого застосовуються у своєму поєднанні. Група міжнародних експертів у своїй доповіді GGE Report вказує, що визначення причетності певної держави до кібератаки потребує врахування: технічних характеристик кібератаки, її масштабу та впливу; широкого контексту

здійснення кібератаки, включно з її наслідками для міжнародного миру і безпеки; результатів консультацій між зацікавленими державами. У рамках гібридної війни держава – жертва кібератаки може вдатися до таких позасудових заходів, як реторсія, контрзаходи та санкції.

16 березня 2022 р. Міжнародний суд ООН у своєму рішенні визначив, що «Російська Федерація повинна негайно забезпечити припинення будь-яких заходів, що сприяють військовим операціям... та вживаються будь-якими військовими підрозділами або нерегулярними збройними формуваннями, які підконтрольні Російській Федерації або підтримуються нею, а також будь-якими організаціями та особами, які можуть перебувати під її контролем або керівництвом». Таке рішення, серед іншого, дає змогу стверджувати, що кібератаки РФ проти України перебувають у сфері регулювання міжнародного гуманітарного права. Водночас недостатня ефективність міжнародного права у російсько-українській війні зумовлює доцільність:

– ретельного документування кібератак та їх наслідків із забезпеченням доказової бази щодо організаторів та виконавців кібератак, обсягів матеріальної шкоди для громадян та держави для подальшого подання позовів до міжнародних судів про відшкодування збитків;

– забезпечення достатнього фінансування діяльності відповідних державних органів щодо протидії кібератакам проти України;

– продовження ефективної співпраці з кіберпідрозділами держав-партнерів.

• **ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ТЕРИТОРІЯХ, АНЕКСОВАНИХ ТА НЕЗАКОННО КОНТРОЛЬОВАНИХ РФ (О.В. Кресін, Н.О.Мельниченко)**

Російська Федерація в результаті агресії проти України у різних формах здійснює тимчасовий незаконний контроль щодо частини української території. Зокрема, у 2014 р. вона анексувала територію АР Крим і м. Севастополь, встановила ефективний контроль щодо окремих районів Донецької та Луганської областей. В результаті широкомасштабних бойових дій у 2022 р. РФ окупувала територію Херсонської та частини низки інших областей України. Кваліфікація статусу частини цих територій, здійснена в інших розділах цього документа, а також безсумнівна і не заперечувана Росією окупація решти з них дають змогу встановити особливості захисту прав людини їх мешканців, а також суб'єктів відповідальності за такий захист та його порушення.

Міжнародне право визнає безумовну відповідальність держави, яка здійснює незаконний контроль щодо території у формі окупації чи іншого ефективного контролю, за дотримання прав людини її населення, і зокрема

цивільного населення як захищених осіб. Йдеться насамперед про IV Гаазьку конвенцію про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р., Женевську конвенцію (IV) щодо захисту цивільних осіб під час війни 1949 р. і Додатковий протокол (Протокол I) до неї, Декларацію про принципи міжнародного права 1970 р., Резолюцію ГА ООН «Визначення агресії» 1974 р., Резолюцію ГА ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» 1983 р., низку рішень Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії, Європейського суду з прав людини та ін. Така відповідальність існує незалежно від особистої відповідальності представників (агентів) цієї держави. При цьому держава, яка здійснює контроль щодо території, автоматично відповідальна за будь-які дії підконтрольних їй організацій.

Якщо ж факт здійснення контролю іншою державою щодо території не встановлено, то відповідальними за дотримання прав людини можуть бути визнані й держава-суверен, яка має конституційні й міжнародно-правові обов'язки щодо свого населення, і недержавні актори. Зрозуміло, що про існування останніх, попри формальну інституалізацію окупаційних адміністрацій в ОРДЛО як «ДНР» та «ЛНР», йтися не може, але підконтрольність збройних формувань і фактичної влади ОРДЛО Росії ще слід довести в міжнародних судах. Щодо інших незаконно контрольованих частин території України здійснення контролю Росією не заперечується.

Водночас досить складним є визначення частки відповідальності держави-суверена за реалізацію прав людини на території, щодо якої ця держава не здійснює контроль. Мінські угоди в 2015 р. вказали на часткову відповідальність України, зокрема за реалізацію деяких соціальних прав населення. Так само резолюції ПАРЄ, вказуючи на відповідальність РФ, яка здійснює незаконний контроль щодо ОРДЛО, водночас поклали на Україну відповідальність за реалізацію деяких соціальних прав людини і права на ефективний засіб юридичного захисту (доступ до правосуддя). Крім того, Резолюція ПАРЄ № 2198 від 23 січня 2018 р. закликала Україну «забезпечити мінімальні гуманітарні потреби цивільного населення на окупованих територіях», що піддає сумніву саме розуміння суті окупації та відповідальності держави-окупанта в міжнародному гуманітарному праві, до якого ця Резолюція безумовно апелює.

Законодавство України покладає відповідальність за дотримання і порушення прав людини в Криму і ОРДЛО на Росію і за міжнародним гуманітарним правом, і за міжнародним правом прав людини. Міжнародне гуманітарне право покладає на державу-окупанта обов'язок забезпечити всі мінімальні гуманітарні потреби населення, його основні права, пов'язані із збереженням життя, здоров'я і гідності (з особливим наголосом на правах

жінок та дітей), приватної власності, ефективний захист цих прав та захист від будь-якого незаконного насильства, збереження інфраструктури території. Державу-окупанта не може бути звільнено від відповідальності за серйозні порушення прав людини, зокрема воєнні злочини і злочини проти людяності. Рішення міжнародних судів однозначно поширюють ці зобов'язання, а також зобов'язання за міжнародним правом прав людини на всі форми здійснення незаконного контролю території іншої держави. Безумовно, усі ці норми поширюються на населення всіх частин території України, незаконно контрольованих РФ, включно з тими, що були нею тимчасово окуповані під час нової стадії війни у 2022 р.

Водночас Конституція і законодавство України не передбачають відмови держави від забезпечення і захисту прав людини на своїй території, навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Україна забезпечує реалізацію прав населення незаконно контрольованих Росією територій в інших регіонах України. Зокрема, це право на доступ до правосуддя, а також низка соціальних прав, право на освіту (в пільговому режимі), набуття і припинення права власності, спадкування, вільне волевиявлення під час виборів Президента України і народних депутатів України, всеукраїнського референдуму.

Також Україна залишає за собою участь у захисті та відновленні прав людини на незаконно контрольованих Росією територіях через: невизнання автоматичної зміни громадянства; постійний моніторинг і документування порушень; оприлюднення інформації та надання її міжнародним організаціям у сфері захисту прав і свобод людини; звернення до цих організацій з метою відновлення своєї територіальної цілісності, захисту і відновлення прав людини на цих територіях; сприяння відшкодуванню Росією спричиненої матеріальної і нематеріальної шкоди; надання правової та гуманітарної допомоги населенню.

Важливо, що згідно з Постановою Верховної Ради України № 462-VIII від 21.05.2015 р. Україна здійснила відступ (дерогацію) від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Такий відступ передбачений у цих міжнародно-правових актах у випадках, що загрожують існуванню нації, має часові (припинення збройної агресії РФ і відновлення конституційного ладу та порядку на окупованій території України) та територіальні (район проведення Антитерористичної операції в ОРДЛО, нині Операція об'єднаних сил) обмеження. Зокрема, цей відступ передбачає у виключних випадках: превентивне затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години, але не більш як на 30 діб, за згодою прокурора та без ухвали суду; передання повноважень

слідчих суддів відповідним прокурорам, які набувають додаткових процесуальних прав; зміну територіальної підсудності судових справ та підслідності кримінальних правопорушень, вчинених у районі проведення антитерористичної операції; утворення військово-цивільних адміністрацій як тимчасових державних органів, які діють на території Донецької та Луганської областей, з повноваженнями, зокрема, встановлювати обмеження щодо перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без визначених документів, тимчасово обмежувати або забороняти рух транспортних засобів і пішоходів на вулицях, дорогах та ділянках місцевості, організувати перевірку документів, що посвідчують особу, у фізичних осіб, а в разі потреби – огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, крім обмежень, встановлених Конституцією України. Це може передбачати відступ від прав на: свободу та особисту недоторканність, вільне пересування і свободу вибору місця проживання, повагу до приватного і сімейного життя, ефективний засіб юридичного захисту, справедливий суд (ст. 2, 9, 12, 14, 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. 5, 6, 8, 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

Збільшення незаконно контрольованих Росією територій і неможливість чіткого визначення їх мінливих меж, що залежать від перебігу воєнних дій, розширення зони проведення таких дій, а також запровадження воєнного стану і здійснення антидиверсійних заходів на контрольованих Урядом України територіях викликають необхідність ухвалення змін до законодавства України.

По-перше, слід поширити дію Постанови Верховної Ради України № 462-VIII від 21.05.2015 р. щодо відступу від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, на всю територію України.

По-друге, слід розробити єдиний закон про особливості забезпечення прав і свобод людини на тимчасово окупованій частині території України або принаймні уніфікувати положення і розширити територію застосування законодавства щодо захисту прав і свобод людини на окупованих територіях (Закон України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» №1632-VII від 12.08.2014 р., Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» № 1207-VII від 15.04.2014, Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» № 2268-VIII від 18.01.2018 р. та ін.).

По-третьє, відмовитися від визначення у законодавстві переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення («Перелік населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження», затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.11.2014 № 1085-р., Постанова Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» № 254-VIII від 17.03.2015 р., Указ Президента України №32/2019 від 07.02.2019 р. та ін.) та передбачити розробку і ухвалення єдиних критеріїв визначення дати втрати та повернення урядового контролю щодо населених пунктів.

По-четверте, ратифікувати Римський статут Міжнародного кримінального суду або принаймні чітко і недвозначно поширити юрисдикцію МКС на скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами РФ та керівниками усіх контрольованих нею утворень на всій території України (поширення дії Постанови Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» № 145-VIII від 04.02.2015 р.).

• **ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ТА ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА НА ТЕРИТОРІЯХ, АНЕКСОВАНИХ ТА НЕЗАКОННО КОНТРОЛЬОВАНИХ РФ (О.Я. Трагнюк, Л.О. Тимченко)**

Нехтуючи життями людей (українців та громадян інших держав, які раптово або виконуючи свої професійні обов'язки опинилися в ситуації війни в Україні), російські агресори ще менше піклуються про культурну спадщину українського народу, про природний стан середовища Української держави. Очевидним є намір агресора – знищити український народ не лише фізично, а й завдавши незворотних втрат самій землі через техногенні катастрофи, знищуючи будь-яку згадку про матеріальну культуру і побут нашого народу.

Такі дії є порушенням з боку РФ міжнародно-правових норм у сфері охорони культурної спадщини:

• ст. 4 і 5 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.; Протоколу до неї 1954 р.; ст. 6-8, 12 Другого протоколу до неї 1999 р.;

- усіх статей Глави III Частини III I Додаткового протоколу до Женевських Конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів.

До головних екологічних небезпек на територіях, які анексовані, контролюються РФ та на яких ведуться бойові дії, слід віднести такі: 1) радіаційна, хімічна небезпека, вибухонебезпека; 2) забруднення поверхневих та підземних вод: підвищення у водах вмісту шкідливих речовин (нерадіоактивний стронцій, барій, які використовуються у промисловості, а також є стандартними складниками сучасних боєприпасів, азот, фосфор, хлориди, сульфати, інші мінеральними солі й важкі метали), засолення підземних питних вод шахтними водами; підтоплення шахт, які використовувались як сховища відходів; 3) забруднення атмосферного повітря, підвищення концентрації ртуті в ґрунтах; 4) забруднення ґрунтового покриву, що відбувається за масштабного розливу та згоряння паливно-мастильних матеріалів (маневри великої військової техніки, військової навчання та будівництво фортифікаційних споруд, знешкодження боєприпасів, розсіювання хімічних речовин також знижують якість ґрунтового покриву); 5) завдання шкоди лісовим насадженням та природно-заповідному фонду; 6) небезпека епідемій, зокрема у зв'язку з влаштуванням масових та стихійних поховань у непридатних місцях без дотримання санітарно-гігієнічних вимог, з порушенням та призупиненням роботи об'єктів системи водопостачання, водоочищення і водовідведення, не-здійснення дезінфекції води; 7) пожежі, навмисні підпали та вибухи боєприпасів тощо.

Основи захисту навколишнього середовища у разі збройного конфлікту закладають принципи МГП, Додаткові протоколи до Женевських конвенцій, звичаєві норми МГП та норми т.зв. «екологічних» конвенцій. Основним принципом у МГП, що стосується захисту навколишнього середовища, є принцип розрізнення, який вимагає спрямування нападів лише на військові об'єкти та, у виключних випадках, цивільні об'єкти у разі якщо цього вимагає нагальна військова необхідність. Принцип має звичаєву природу, але його окремі нюанси втілені також у ст. 23(g) IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та доданому до неї Положенні про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р., ст. 53 IV Женевської конвенції, ст. 48 та 52 Додаткового протоколу I (ДП I). Інші принципи МГП також дозволяють зорієнтуватися в тому, як мають проводитися військові дії, коли існує загроза, що вони можуть завдати шкоди навколишньому середовищу. Такими принципами є: заборона невибіркових атак, принцип пропорційності, вжиття запобіжних заходів. Спеціальне МГП-регулювання захисту навколишнього середовища сконцентроване у кількох статтях ДП I та

спеціальному міжнародному договору – Конвенції про заборону військових або будь-яких інших ворожих методів модифікації навколишнього середовища 1978 р. (так звана Конвенція ENMOD).

Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій 1949 р. (ч. 3 ст. 35, ст. 55) забороняється застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають за мету заподіяти або, як можна очікувати, завдати великої, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу і цим спричинити шкоду здоров'ю чи життю населення.

Нині вже можна без перебільшення говорити про створення на території нашої країни стану, який підпадає під ознаки «екоциду». Водночас варто зазначити, що шкода від військових дій агресора на нашій території, яку вже намагаються приблизно експертно оцінити, не враховує шкоди довкіллю, яка в довгостроковій перспективі може виявитися набагато масштабнішою, ніж шкода, спричинена матеріальним об'єктам, оскільки вона ставить під загрозу саме існування людської популяції.

Пропозиції:

1. *Верховній Раді України*: а) ратифікувати Римський статут; б) переглянути положення ст. 298 КК (Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини) з метою додаткової кваліфікації та посилення мір покарання або віднесення умисного знищення, руйнування чи пошкодження об'єктів культурної спадщини до числа злочинів у Розділі XX КК України (Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку); б) створити належну правову базу для боротьби з екоцидом як міжнародним злочином та вироблення механізму притягнення до відповідальності посадових осіб за прийняття злочинних рішень, наслідком яких є завдання шкоди навколишньому середовищу; в) прийняти нормативно-правові акти, спрямовані на захист ядерних об'єктів і установок від військових нападів та їх правомірне використання (зокрема, законодавчо врегулювати особливий правовий режим охорони ядерних об'єктів та установок під час воєнних дій, забезпечення екологічної безпеки ядерних об'єктів в умовах воєнних дій, підстави та порядок відшкодування шкоди, заподіяної ядерним об'єктам у результаті військового вторгнення РФ); г) ухвалити закони України «Про відшкодування шкоди, заподіяної Україні агресією Російської Федерації» та «Про кримінальне покарання фізичних осіб за злочин агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини, скоєні під час агресії РФ проти України» (цю ідею ще в 2014 р. висловив В.А. Василенко); г) внести зміни і доповнення до кримінального законодавства України щодо конкретизації змісту ст. 438 КК України та

приведення її у відповідність до сучасної практики формулювання складу воєнного злочину.

2. Профільним міністерствам та службам:

– розробити та затвердити методику документування і обрахування шкоди довкіллю, предметам матеріальної культури українців (культурним цінностям), спричиненої бойовими діями;

– запровадити сучасну централізовану мережу моніторингу стану довкілля з урахуванням особливостей доступу до об'єктів та подальшого використання отриманих даних на наступних типах об'єктів: а) на територіях, де ведуться/велися бойові дії; б) у зонах ураження від об'єктів підвищеної небезпеки та об'єктів, що є джерелами потенційних ризиків виникнення надзвичайного стану техногенного характеру; в) об'єктах критичної інфраструктури, зокрема об'єктах водопостачання, задля подальшого використання даних моніторингу як доказів спричинення шкоди довкіллю боку ЗС РФ;

– розробити комплексну програму належної консервації екологічно небезпечних об'єктів (у тому числі на тимчасово невідконтрольній території), відновлення стану елементів довкілля;

– за допомогою міжнародних організацій підготувати спеціальний персонал (військові та цивільні особи), який стежитиме за належним станом культурних цінностей.

3. Органам прокуратури та іншим правоохоронним органам: використовуючи масив наявних доказів та за наявності необхідних ознак запровадити практику належної кваліфікації воєнних злочинів проти довкілля та охорони культурної спадщини.

4. Командуванню Збройних Сил України: організувати відведення (в разі відсутності військової необхідності) військових позицій та бойових точок від об'єктів інфраструктури та промислових об'єктів, пошкодження яких може нести загрозу довкіллю.

5. Міжнародним міжурядовим організаціям: посилювати тиск на Російську Федерацію щодо забезпечення доступу на об'єкти потенційної екологічної небезпеки, які розташовані на тимчасово невідконтрольних Урядом України територіях, насамперед представників МАГАТЕ для проведення аудиту об'єктів з підвищеним рівнем радіоактивного ураження, зокрема, наголошуючи, що забруднення матиме транскордонний характер та загрожуватиме довкіллю самої РФ; розпочати активну діяльність щодо моніторингу стану культурних цінностей на територіях, анексованих та незаконно контрольованих РФ, розповсюджувати об'єктивну інформацію про їх стан.

6. *Неурядовим організаціям*: продовжувати активно стежити за ситуацією з довкіллям у зоні бойових дій, сприяти поширенню повної та достовірної інформації про її актуальний стан.

7. *Міністерству закордонних справ України*: використовувати дипломатичні зусилля (в рамках ГА ООН та її комітетів) у питанні зменшення вимог Проекту принципів з охорони довкілля у зв'язку зі збройним конфліктом, розробленого Комісією з міжнародного права ООН, у визначенні порогового рівня міжнародної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу під час збройних конфліктів; заснувати в рамках ООН спеціальну комісію на зразок «Комісії ООН з компенсацій» як інструмент для стягнення з РФ компенсації за шкоду навколишньому природному середовищу та іншу шкоду, завдану внаслідок агресії РФ проти України.

Як альтернативний варіант:

– домогтися включення положення про заснування комісії з врегулювання претензій і виплати компенсацій до майбутнього договору з РФ та передбачити повноваження такої комісії у питанні розгляду справ, пов'язаних з екологічною шкодою;

– використовувати механізми, передбачені іншими міжнародними договорами екологічного профілю (Конвенція про транскордонне забруднення повітря (1979), Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій (1992), Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті (1991) та ін.);

– розробити доказову базу для обґрунтування претензій до РФ щодо спричинення нею екологічної шкоди на території України у рамках арбітражного провадження відповідно до Додатку VII Конвенції ООН з морського права;

– підготувати консолідовану претензію до РФ, де має бути передбачена вимога щодо відшкодування Україні екологічної шкоди, спричиненої агресією РФ; включити до цієї претензії положення про відшкодування витрат на розмінування та ліквідацію інших залишків війни;

– у разі неможливості притягнення до кримінальної відповідальності керівництва РФ чи командного складу ЗС РФ за окремий злочин, передбачений статтею 8.2.b.iv Римського статуту, Україні слід: 1) докласти зусиль для того, аби злочини проти довкілля було визнано як засіб або інструмент вчинення інших злочинів – воєнних та (або) злочинів проти людяності; 2) доводити, що знищення довкілля під час збройного конфлікту в Україні об'єктів природно-заповідного фонду та інших елементів довкілля становлять склад злочину «Руйнування цивільних об'єктів», як він зазначений у Звіті Прокурора про дії щодо попереднього розслідування щодо ситуації в Україні.

• **РЕЖИМИ МІЖНАРОДНИХ САНКЦІЙ ПРОТИ РФ У ЗВ'ЯЗКУ З АГРЕСІЄЮ ПРОТИ УКРАЇНИ (Н.В. Камінська, М.А. Пожидасва)**

З початком агресії РФ щодо Української держави, посягання на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів, порушення прав і свобод людини і громадянина, захоплення державної власності України ще з березня 2014 р. у міжнародно-правовій практиці на універсальному, регіональному і локальному рівнях були запроваджені антиросійські санкції, відповідні санкційні режими, санкційні політики. На переконання багатьох міжнародних і вітчизняних експертів, вони залишаються єдиним засобом здійснення тиску на зовнішню політику Росії та одночасно обмеження її руйнівного для міжнародної безпеки потенціалу. Звісно, вони є гнучкими, динамічними і з широким діапазоном, водночас ключовий недолік при цьому – незначний вплив на процес прийняття рішень вищими посадовими особами та органами влади Росії. Восьмирічний досвід застосування санкцій проти РФ майже півсотні держав, низки міжнародних організацій, а також специфіка механізмів реалізації різних видів, типів і режимів міжнародно-правових санкцій підтверджують, що у сучасних умовах за санкціями закріпилася репутація комплексу заходів «between war and words» («між війною та словами»).

Очевидно, що зупинити російську агресію міг лише посилений скоординований тиск міжнародного співтовариства на РФ. Запроваджені з березня 2014 р. із боку США, ООН, ЄС, НАТО та інших суб'єктів політичні та фінансово-економічні санкції у відповідь на російську агресію проти України були необхідними і фактично єдиним шляхом в умовах блокування роботи Ради Безпеки ООН з боку РФ. Проте вони виявилися несуттєвими, мали вибірковий і фрагментарний характер, тимчасову дію та не виключали можливості їх ігнорування. Отже, санкції не настільки вплинули, щоб кардинально була змінена політика РФ, натомість остання продовжила свою агресію, спричинила початок фактично третьої світової війни, наслідки якої неминучі як для інших держав регіону, так і всього світу.

Усе це дає підстави для наступних *висновків і рекомендацій*.

1. Важливо, щоб санкції проти РФ були запроваджені від імені всього людства, світового співтовариства, мали комплексний, системний і тривалий характер, оскільки через терор, агресію, геноцид, масове знищення культурної спадщини загальносвітового значення заподіяно збитків катастрофічного характеру для Української держави, а також певних збитків і для третіх держав, які змушені розірвати політичну, фінансову, торгівельну, військову, науково-технічну та іншу співпрацю з РФ як державою-агресором.

2. Ефективним видається запровадження цілеспрямованих або «розумних» санкцій, всеосяжних чи недиференційованих, широких міжнародно-правових

санкцій загального характеру проти РФ як винної держави в цілому, поряд із диференціацією адресатів цілеспрямованих санкцій за суб'єктивним складом (адресних санкцій, що стосуються визначеного кола дієздатних суб'єктів з одночасним застосуванням як у зовнішніх, так і у внутрішніх справах) на основі принципів міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права, верховенства права, захисту прав людини, справедливості, невідворотності покарання, без можливості уникнення чи обходу всіх санкцій тощо.

3. Враховуючи порушення Статуту ООН, необхідне негайне скликання засідання Генеральної Асамблеї ООН щодо скасування членства РФ в ООН на підставі порушення процедури набуття членства в цій організації та зайняття місця постійного представника в Раді Безпеки ООН (ст. 4, 18 Статуту ООН).

4. Закономірними є санкційні режими, запроваджені Європейським Союзом та його окремими органами. Зокрема, шляхом схвалення Регламенту Ради ЄС 2022/394 санкції проти Російського морського реєстру судноплавства (РМРС) передбачають не лише відповідні обмеження російського комерційного судноплавства і суднобудування, а й позбавляють РФ щорічно щонайменше десятків мільйонів доларів доходу, це знищує мережу російських спецслужб, яка діяла під парасолькою «офісів» реєстру в багатьох країнах Європи.

5. Слід запровадити заборону будь-яких операцій з усіма підприємствами, установами, організаціями РФ різної форми власності; заборону інвестицій в різні сектори економіки РФ, заборону на постачання зброї та інших товарів військового призначення; заморожування державних і приватних активів; ембарго на російські товари; посилення санкційного тиску на усі без винятку сфери життєдіяльності держави-агресора, насамперед ІТ, фінансову, агропромислово, енергетичну, морську, повітряну та інші галузі.

6. Запроваджені відповідними оновленими Рішенням та Регламентом Ради ЄС від 01.03.2022 р. санкції лише проти семи російських банків («Банк Открытие», «Новікомбанк», «Промсвязьбанк», «Росія Банк», «Совкомбанк», ВТБ, Внешнекономбанк) щодо їх відключення від міжнародної міжбанківської системи SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications – Товариство міжнародних міжбанківських фінансових телекомунікацій) не є ефективними, позаяк це суттєво не вплине на експортний потенціал РФ. Адже будь-який російський суб'єкт господарювання може відкрити новий поточний (розрахунковий) рахунок в іншому банку, який не входить до даного «чорного» списку із семи банків, яким заборонено надання спеціалізованих сервісів фінансових повідомлень у

SWIFT. Після відключення всієї банківської системи країни-агресора від SWIFT у РФ протягом 3-4 місяців може відбутися дефолт – держава не зможе оплачувати імпорт та отримувати платежі за експорт.

У сучасних умовах повноцінної альтернативи міжнародній міжбанківській платіжній системі SWIFT немає. Але з жовтня 2015 р. офіційно розпочала свою діяльність Китайська міжнародна міжбанківська платіжна система (CIPS – China International Payments System), яка надає кліринг та інші послуги з транскордонних платежів у юанях. CIPS активно розвивається щодо використання міжнародних стандартів. Тому між CIPS та SWIFT було підписано угоду, що дозволяє підключатись до CIPS глобальній спільноті користувачів SWIFT. Враховуючи це, важливо не допустити обхід санкцій через треті країни, зокрема Китай.

7. Такі міжнародні платіжні системи, як Visa, Mastercard, American Express, JCB та PayPal, уже висловили свою принципову позицію на підтримку Україні та публічно оголосили про припинення співпраці з банками в Росії. З огляду на це у РФ активізувався попит на поширену китайську міжнародну платіжну систему UnionPay, платіжні картки якої використовуються у 180 країнах світу та приймаються майже 22 млн онлайн-продавцями. Тому 17.03.2022 р. Національний Банк України офіційно звернувся до китайських платіжних систем China UnionPay та UnionPay International із закликом вийти з платіжного ринку Росії, а саме припинити обслуговування всіх операцій з платіжними картками China UnionPay та UnionPay International як на території РФ, так і випущених банками РФ за її межами.

8. Попри зупинення роботи у Росії міжнародних платіжних систем Visa і Mastercard громадяни РФ винаходять способи обходу санкцій ЄС та США та користування платіжними картками цих систем, перебуваючи в ЄС, а саме – відкриваючи рахунки в швейцарському інтернет-банку Dukascopy Bank SA. Український адвокат Артем Афян подав скаргу до регулятора фінансового ринку Швейцарії (FINMA) про наявність підозри «щодо невиконання швейцарським банком Dukascopy Bank SA законодавства Швейцарської Конфедерації щодо протидії відмиванню грошей та санкцій проти Російської Федерації». Під час розгляду скарги у Dukascopy Bank повідомили, що припинили видачу карток Visa/Mastercard резидентам РФ. Водночас недосконалість таких санкцій полягає у тому, що за кордоном будь-який іноземний банк не може не приймати кошти, якщо вважає, що для нього нормально працювати з громадянами РФ. Адже транзакції (перекази коштів) відбуваються з поточного рахунку клієнта, який ним відкрито у банку в Росії, на поточний рахунок іноземного банку, який відкрито в зарубіжній країні. Отже, у цьому випадку платіжні системи не застосовуються, а залучається банківська система з банківськими операціями.

9. Санкції є інструментом довгострокової дії та можуть мати максимальний політичний, економічний та інший ефект через тривалий час після запровадження, до того ж можливі неоднозначні й негативні наслідки. Вкрай необхідна оцінка протиправних діянь РФ в усіх міжнародних організаціях, їх органах, спеціалізованих інституціях тощо, запровадження сучасної мережі моніторингу реалізації міжнародно-правових санкцій проти РФ у зв'язку з агресією проти України, їх відповідних наслідків.

10. Прогалини багатостороннього міжнародного санкційного режиму проти РФ та агресивна війна з боку РФ, вчинення нею терору і геноциду, інших міжнародних злочинів засвідчили потребу негайного завершення війни, якнайшвидшого притягнення РФ до відповідальності за злочин агресивної війни в Україні. Запровадження санкцій є однією з форм міжнародно-правової відповідальності. У цьому контексті новий етап на шляху застосування санкцій пов'язаний з рішенням Міжнародного Суду ООН (наказ МС ООН у спорі щодо тлумачення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього) від 16.03.2022 р. Очевидно, це важлива правова підстава для подальших ефективних індивідуальних і колективних, численних інших примусових заходів з метою примусити РФ до виконання рішення, а також, у подальшому, для відповідальності за найтяжчі міжнародні злочини.

• **ЗАБОРОНА ПРОРОСІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ, ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ТА ЗМІ, ЇЇ ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ** (І.О. Кресіна, С.М. Дерев'яно, М.Д.Ходаківський)

1. Пропозиції щодо заборони політичних партій в Україні

Розв'язана Російською Федерацією повномасштабна війна проти України актуалізувала потребу чіткої ідентифікації ставлення до неї українських політичних партій. Питання це принципове, оскільки саме політичні партії покликані сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян. За даними Мінюсту, в Україні 370 політичних партій.

Попри засудження російської агресії загалом (громадянами України, зарубіжними державами, численними міжнародними організаціями) значна частина партій, їх очільників не оприлюднили своєї позиції. Це є підтвердженням того, що переважна більшість політичних партій фактично не веде жодної публічної діяльності, а тому вже давно назріла проблема проведення їх перереєстрації. Однак визначені законодавством формальні підстави їх утворення та припинення діяльності, а також реальна відсутність контролю за їх дотриманням не сприяли цьому. Не вирішить їх і прийняття парламентом оновленого Закону України «Про політичні партії в Україні», проєкт якого пройшов експертне обговорення, і зокрема у Венеційській комісії.

Водночас діяльність окремих партій, радше очільників та членів їх керівних органів, має виразний антиукраїнський характер, в умовах воєнного стану – антидержавний характер, а тому повинна бути заборонена. Насамперед слід створити репрезентативну доказову базу протиправних дій. Аналіз програм політичних партій, оновлення багатьох з яких відбулось після Революції Гідності, дає підстави стверджувати, що тільки частина з них відображає однозначно їх ставлення до російсько-української війни. Натомість у більшості програм партій позиції щодо війни не висловлено.

До проросійських в Україні відносять насамперед парламентську партію «Опозиційна платформа – За життя», а також політичні партії «Наші», «Наш край», «Опозиційний блок», Партію Шарія та інші. Зокрема, «Опозиційна платформа – За життя» у своїй програмі у сфері зовнішньої політики декларує гарантування «повернення до політики багатовекторності», а також «припинення політики обопільних санкцій та відновлення взаємовигідних торговельно-економічних зв'язків з Росією та країнами СНД». Відомо, що Партія Шарія має проросійську ідеологію, веде пропаганду проросійського й українофобського змісту. Процес щодо заборони цієї партії триває майже два роки, але остаточного рішення немає. Такий підхід простежується у передвиборних програмах представників політичних партій на останніх виборах Президента України (2019 р.), виборах народних депутатів України (2019 р.) та місцевих виборах (2020 р.). Ретельний аналіз цих документів міг би стати однією з підстав для виокремлення та означення окремих політичних партій в Україні як проросійських. Додаткову аргументацію для цього дає аналіз стенограм засідань Верховної Ради України, які містять, зокрема, аргументацію позиції політичних партій щодо визнання т.зв. «ЛНР» та «ДНР», а також т.зв. «спеціальної військової операції» РФ в Україні. Ще вагомим чинником ідентифікації проросійських партій є дії їх очільників та активістів впродовж останніх тижнів. Факт втечі з України майже десятка народних депутатів є красномовним підтвердженням. Все це може стати достатньою підставою для здійснення ідентифікації окремих політичних партій як проросійських та вимагатиме відповідної політико-правової кваліфікації.

Питання кримінальної відповідальності керівників та окремих членів цих політичних партій за їхні діяння не викликає сумніву і є законодавчо унормованим. Посиленню її сприятиме застосування Законів «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність)» (реєстр. № 5143) та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» (реєстр. № 5144). Закон України № 5143, зокрема, дозволяє заборонити політичні партії, уповноважені особи яких були засуджені за колабораціонізм.

Мінюст має негайно звернутися з адміністративним позовом про заборону вказаних політичних партій. Важливо показати, що партія ставить під загрозу основи вільного демократичного ладу або навіть існування Української держави.

Важливими в цьому контексті є рекомендації Венеціанської Комісії «Керівні принципи щодо заборони і розпуску політичних партій та подібних заходів», ухвалені на її 41 пленарній сесії (Венеція, 10-11 грудня 1999 р.). Венеціанська комісія рекомендує державам, які входять до Ради Європи, дотримуватися низки принципів. Зокрема, «5. З огляду на те, що заборона та примусовий розпуск політичних партій – це крайній захід, держави повинні застосовувати його з максимальною стриманістю. Потрібно тверезо зважити, чи відповідає така дія тому рівню небезпеки для демократичного ладу, яку створює політична партія своєю діяльністю». В умовах нинішньої війни спостерігаємо саме той рівень небезпеки, який зумовлює застосування такого крайнього заходу.

Згідно з практикою ЄСПЛ заборони щодо партій мають бути передбачені відповідним законом, переслідувати законні цілі, перелічені у ст. 10 і 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, та бути необхідними у демократичному суспільстві, тобто реагувати на нагальну суспільну необхідність і бути пропорційними законним цілям, що переслідуються. Відповідно до Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність) (реєстр. № 5143) партія може бути за адміністративним позовом центрального органу виконавчої влади заборонена в судовому порядку *в разі засудження її уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України*, передбаченого ст. 111-1 КК України.

Тобто, крім кваліфікації діяльності партії як такої, чия діяльність створює небезпеки для демократичного ладу, державного суверенітету й територіальної цілісності України, додається засудження її уповноважених осіб за вчинення відповідних дій. З огляду на кримінальне провадження щодо В. Медведчука, очільника ОПЗЖ, справа може і повинна рухатися дуже швидко. Це стосується й інших проросійських партій, заборонити які треба вже зараз, не очікуючи завершення війни.

Рішення РНБО про призупинення діяльності 11 проросійських політичних партій має дістати продовження в рішенні суду саме про їх заборону.

2. Пропозиції щодо діяльності Української Православної церкви (Московського патріархату) в Україні

Українська православна церква Московського патріархату в цілому є активним учасником російсько-української війни 2014-2022 рр. на боці

держави-агресора. Перелік фактів її співробітництва з державою-агресором величезний і постійно збільшується. Важливим є те, що ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» до основних реальних та потенційних загроз національній безпеці України, стабільності в суспільстві в інформаційній сфері відносить намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

Юридична оцінка діяльності УПЦ МП та накладення на неї відповідних санкцій ускладнюються непрозорою структурою цієї релігійної організації та застосуванням різноманітних юридичних маніпуляцій в нормативних документах, що регламентують її діяльність (починаючи з офіційного найменування церкви – Українська православна церква), а також великою кількістю місцевих релігійних організацій, що у своїй сукупності й складають УПЦ МП.

Основні внутрішні нормативні документи, що регламентують діяльність УПЦ МП (Статут про управління Української Православної Церкви та Статут Російської Православної Церкви) свідчать про її повну підпорядкованість РПЦ.

Питання заборони та припинення діяльності УПЦ МП може вирішуватися кількома шляхами. *По-перше*, це припинення релігійної організації шляхом застосування новоствореного механізму засудження її уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого ст. 111-1 КК (колабораціонізм), що передбачено п. 5 ч. 4 ст. 16 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

По-друге, створення законодавчого механізму унормування діяльності деструктивних релігійних організацій («сект»), дія якого може бути розповсюджена на УПЦ (МП).

По-третьє, здійснення постійного моніторингу (контролю) інститутами громадянського суспільства колабораційної діяльності релігійних організацій.

По-четверте, законодавство шляхом нескладного коригування дозволяє припинити діяльність УПЦ (МП) на підставі її зв'язку з державою-агресором. Це Закон України від 20.12.2018 р. «Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України», що зобов'язує змінити назву УПЦ (МП). Відповідно до

результатів релігієзнавчої експертизи, затвердженої Наказом Міністерства культури № 37 від 25.01.2019 р. УПЦ МП має називатись УПЦ в єдності з РПЦ. Однак 22.04.2019 р. Окружний адміністративний суд Києва, в якості забезпечення позову, призупинив процес перейменування УПЦ (МП). Встановлення певних законодавчих заборон та обмежень через зв'язок із державою-агресором широко застосовується в українському законодавстві. Відповідно до ч. 3 ст. 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних та організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості шляхом внесення відповідних змін до статуту (положення) релігійної громади. Зрозуміло, що підлеглість релігійним центрам держави-агресора повинна бути заборонена.

По-н'яте. В якості прецеденту може бути використано прийняття Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», яким засуджено ці режими, визначено правові основи заборони пропаганди їх символіки та встановлено порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму. Тоталітарний фашистський режим у РФ, що поставив за мету «остаточне вирішення українського питання», цілком заслуговує на політико-правову оцінку, аналогічну комуністичному режиму.

По-шосте. У контексті заборони та припинення діяльності УПЦ (МП) потребує нормативного врегулювання питання націоналізації майна, що перебуває у власності релігійних організацій УПЦ (МП).

• **СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ МІЖНАРОДНОЇ МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ (І.М. Проценко, К.О. Савчук)**

Питання про розгортання міжнародної миротворчої операції на території України не є новим, оскільки почало обговорюватися ще наприкінці 2014 – на початку 2015 рр. У лютому-березні 2015 р. Президент України та Верховна Рада України звернулися до ООН з проханням розпочати відповідні процедури щодо розгортання на території України міжнародної операції ООН з підтримання миру і безпеки. Утім, незважаючи на те, що керівництво України неодноразово порушувало це питання у переговорах із західними лідерами та Генеральним секретарем ООН, українські пропозиції не знайшли відображення в конкретному проекті резолюції РБ ООН. У другій половині 2017 р. питання про миротворців в Україні знову опинилося на порядку денному, оскільки 5 вересня 2017 р. Російська Федерація внесла свій проект резолюції про створення Місії ООН

зі сприяння охороні Спеціальної моніторингової місії (СММ) ОБСЄ на Південному Сході України, який передбачав розміщення місії на фактично існуючій лінії зіткнення після повного розведення сил і засобів сторін на період 6 місяців, а її мандат мав бути обмежений лише сприянням охороні СММ ОБСЄ на Південному Сході України. Україна та її союзники тоді так і не внесли свій проєкт, хоча в експертному середовищі обговорювався підготовлений експертом ООН Р. Гоуеном під егідою фонду колишнього Генерального секретаря НАТО А. фог Рамуссена і презентований на Мюнхенській конференції з питань безпеки 17 лютого 2018 р. проєкт введення миротворчих сил ООН в Донбас, який передбачав розгортання миротворчої місії з 20 тисяч військового персоналу та 4 тисяч поліцейського, основу якої мали складати миротворці з європейських країн, які не є членами НАТО, деяких пострадянських країн, країн Азії та Латинської Америки. Проте цей варіант також не був втілений у якійсь конкретний проєкт резолюції РБ ООН.

Перехід Російської Федерації до повномасштабної відкритої збройної агресії на всій території України примушує Україну звертатися до будь-яких можливих дипломатичних та міжнародно-правових заходів протидії російській агресії. Доцільно порушити питання про миротворчу операцію на 11-й спеціальній сесії ГА ООН по Україні. Як відомо, її робота була тимчасово призупинена, проте Резолюція ГА ООН «Агресія проти України» від 2 березня 2022 р. уповноважила Голову цього органу поновити засідання на вимогу держав-членів. Правовою підставою для порушення цього питання в рамках ГА ООН, а не РБ ООН, є Резолюція ГА ООН 377 (V) «Єдність заради миру» від 3 листопада 1950 р., яка передбачає, що в тому випадку, коли РБ ООН внаслідок розбіжності між своїми членами (а зараз саме такий випадок, оскільки РФ за допомогою застосування вето блокує прийняття рішення з українського питання, що яскраво виявилось під час голосування 25 лютого 2022 р. щодо проєкту Резолюції РБ, ініційованого США та Албанією) виявляється нездатною виконати свій головний обов'язок щодо підтримання міжнародного миру та безпеки у всіх випадках, коли є підстави вбачати загрозу миру, порушення миру чи акт агресії, Генеральна Асамблея невідкладно розглядає це питання з метою надати членам Організації необхідні рекомендації щодо колективних заходів, включаючи – у випадку порушення миру або акту агресії – застосування збройних сил для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки. Формат миротворчої операції залежатиме від розвитку військово-політичної обстановки в Україні, яка постійно змінюється. Однак, враховуючи величезні втрати серед цивільних осіб, українській дипломатії нагально необхідно ставити питання про розгортання миротворців як мінімум для захисту гуманітарних коридорів,

які мають бути надані для безпечного виходу цивільного населення із зони бойових дій. Також доцільно було б поставити питання про розгортання миротворчої операції під егідою ООН на переговорах із російською делегацією у випадку досягнення домовленості про припинення вогню. Це принаймні дасть змогу діяти на випередження, оскільки в російському та білоруському експертному середовищі з'являються «вкиди» інформації про можливість залучення Організації договору про колективну безпеку до миротворчої операції в Україні, що є категорично неприйнятним для української сторони.

Звернення до ООН з ідеєю організації та проведення миротворчої операції в Україні обумовлено і прагматичними міркуваннями, оскільки ця організація має напрацьований механізм та багату практику миротворчості. Якщо для порівняння взяти ОБСЄ, то її документи також передбачають можливості проведення миротворчих операцій, однак Організація жодного разу не вдавалася до їх реалізації. ОБСЄ в сфері безпеки звертається переважно до здійснення заходів антикризового менеджменту шляхом проведення польових місій, в рамках яких діють цивільні особи, а не військові. СММ ОБСЄ, що діяла в Україні протягом 2014 – 2022 рр., впритул наблизилася до ознак миротворчої операції (її мандат включав моніторинг припинення вогню, в її складі були колишні військові, які носили бронежилети і пересувалися на броньованому транспорті, також Місія використовувала безпілотні літальні апарати для виконання своїх функцій), але так і не перетнула цю межу. ОБСЄ зможе підключитися для підтримки операції блакитних шоломів ООН, якщо така буде організована.

Також українська дипломатія має всіляко підтримати ініціативу, висловлену 16 березня 2022 р. урядом Польщі. Зрозуміло, що реалізація подібної ідеї є надскладним завданням, враховуючи обережну позицію США та інших провідних держав-членів НАТО. Проте позитивним сигналом є те, що польська сторона, згідно із заявами офіційного речника уряду П. Мюллера від 17 березня 2022 р., готується представити ідею миротворчої місії в Україні на саміті НАТО та на зустрічі Європейської Ради. Причому, згідно з позицією польського уряду, має йтися не про місію, яка б вступала у безпосередній конфлікт із РФ, але яка б розміщувалася на територіях, які нині контролюються Урядом України, щоб надіслати чіткий сигнал, що ми не згодні з воєнними злочинами. Такий підхід дає певні шанси на реалізацію цієї ідеї за умови серйозного тиску громадської думки провідних держав-членів НАТО та ЄС на їхні уряди.

Варто додати, що документи НАТО знають три типи військових операцій, а саме: операції з колективної оборони на підставі ст. 5 Північноатлантичного договору; операції НАТО із стримування та оборони, організовані в

зоні НАТО; операції поза зоною НАТО, так звані операції з антикризового менеджменту. Миротворчі операції (НАТО розрізняє кілька їх типів: від попередження збройного конфлікту до примушення до миру) включаються до складу третього типу. Однак після того, як Організацією були проведені операції на Балканах без відповідної Резолюції ООН, вона дотримується правила, що миротворчі операції мають проводитися або на підставі Резолюції ООН, або на підставі запрошення держави, або за наявності обох умов; тільки для проведення операції з примушення до миру запрошення держави не потрібне, однак така операція передбачає повноцінні воєнні дії. На це на даний момент складно розраховувати, беручи до уваги заяви вищих військово-політичних керівників держав-членів НАТО щодо неможливості втягнення НАТО у війну проти Росії.

• **СУДОВИЙ ФРОНТ ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНИ ТА РФ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСТАННЬОЇ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ВІЙНИ ТА ВЧИНЕННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ**
(І.М. Проценко, К.О. Савчук)

Від початку триваючої агресії з боку Російської Федерації, яка розпочалася у лютому 2014 р. окупацією та незаконною анексією території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, продовжилася збройним втручанням на території Донецької та Луганської областей, а 24 лютого 2022 р. перейшла у фазу повномасштабних воєнних дій практично на всій території України, Україна намагалася задіяти весь спектр судових засобів протидії. Так, Україною були застосовані такі міжнародно-правові механізми, як звернення до: Міжнародного суду ООН (у 2017 р. за звинуваченнями РФ у порушенні її міжнародно-правових зобов'язань за Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 р. та Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., щодо якої Суд у 2019 р. визнав свою юрисдикцію й зараз триває розгляд справи), Європейського суду з прав людини (серія справ починаючи від «Україна проти Росії (щодо Криму)», в рамках якої розглядаються дві скарги № 20958/14 та 38334/18, щодо яких судом було винесено рішення щодо прийнятності, об'єднаної справи «Україна та Нідерланди проти Російської Федерації», яка об'єднує скарги № 8019/16, 43800/14 та 28525/20 тощо), Міжнародного трибуналу з морського права (у 2019 р. щодо незаконного затримання трьох українських військових кораблів у Керченській затоці, щодо якої Трибунал видав Наказ про запровадження тимчасових заходів 25 травня 2019 р.), Міжнародного кримінального суду тощо.

Після початку повномасштабного вторгнення 26 лютого 2022 р. Україна порушила в Міжнародному суді ООН нову справу проти РФ стосовно спору, що стосується тлумачення, застосування і виконання Конвенції про запобі-

гання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. У своїй заяві Україна зазначила: РФ неправдиво стверджувала, що в Донецькій та Луганській областях України мали місце випадки геноциду, і на цій підставі визнала т.зв. «ДНР» та «ЛНР», а згодом розпочала «спеціальну військову операцію» проти України. Україна категорично заперечує, що такий геноцид мав місце і вимагає винести рішення та оголосити, що РФ не може на законних підставах здійснювати будь-які дії згідно з Конвенцією про геноцид 1948 р. проти України, спрямовані на запобігання або покарання ймовірного геноциду на підставі неправдивих заяв про геноцид в Луганській та Донецькій областях. Україна звинувачує РФ у «плануванні актів геноциду в Україні» та стверджує, що РФ навмисно вбиває та заподіює тяжкі тілесні ушкодження представникам української національності, що є складом злочину за ст. 2 Конвенції про геноцид. З метою запобігання завданню непоправної шкоди правам України та її народу вона звернулася до Суду із запитом про призначення тимчасових заходів, серед яких найважливішим є вимога негайно зупинити воєнні дії на території України.

16 березня 2022 р. МС ООН прийняв Наказ про тимчасові забезпечувальні заходи у справі «Звинувачення в геноциді згідно Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Україна проти Російської Федерації)» (Наказ МС ООН), згідно з яким:

1) РФ негайно мала припинити воєнні дії (military operations), розпочаті на території України 24 лютого 2022 р. (прийнято 13 голосами проти 2);

2) РФ повинна забезпечити, щоб воїнські чи нерегулярні збройні формування, організації чи особи, що підпорядковані/підконтрольні/підтримувані нею (йдеться про воєнну підтримку так званих «ДНР» та «ЛНР»), не робили жодних кроків для сприяння воєнним діям (прийнято 13 голосами проти 2);

3) Сторони мають утримуватися від будь-яких дій, які можуть погіршити чи подовжити тривалість розгляду спору в Суді, чи ускладнити його вирішення (прийнято одностайно).

Речник Президента РФ Д. Песков повідомив, що РФ не буде брати до уваги це рішення МС ООН, хоча в тексті Наказу зазначено, що на підставі ст. 41 Статуту МС ООН та Рішення МС ООН у справі Лаграндов (Німеччина проти США) 2001 р. він має обов'язкову силу і створює міжнародно-правові зобов'язання для обох сторін. Невиконання Наказу МС ООН Д. Песков пояснив туманною вказівкою на важливу для Суду згоду сторін, якої, за його словами, в даному питанні бути не може. Хоча МС ООН визнав свою юрисдикцію в даній справі й Україна та РФ є державами-учасницями Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. Отже, РФ знову продемонструвала свою зневагу до принципів і норм міжнародного права.

Виходячи з цілком прогнозованої відмови РФ виконати Наказ МС ООН українській стороні варто негайно ініціювати застосування п. 2 ст. 94 Статуту ООН, яке надає їй право у разі невиконання іншою стороною зобов'язання, покладеного на неї рішенням Суду, звернутися до Ради Безпеки ООН. П. 2 статті 94 дає Раді Безпеки ООН можливість прийняти рішення про вжиття заходів для приведення рішення у виконання.

У випадку знову ж таки прогнозованого вето РФ при будь-якій спробі Ради Безпеки ООН прийняти конструктивне рішення з цього питання варто застосовувати інструментарій, який дає Резолюція ГА ООН 377 (V) «Єдність заради миру» від 3 листопада 1950 р., і доводити, що невиконання Російською Федерацією Наказу МС ООН становить загрозу міжнародному миру та безпеці, щоб 11-а спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН надала відповідні рекомендації щодо вжиття колективних заходів. Це цілком реально, враховуючи результати голосування за Резолюцію «Агресія проти України» від 2 березня 2022 р. У будь-якому разі невиконання Росією Наказу збільшує шанси України на вигравш справи по суті, що стане важливим механізмом притягнення держави-агресора до міжнародно-правової відповідальності.

Механізми Європейського суду з прав людини також були використані Україною 28 лютого 2022 р., коли вона звернулася до Суду із запитом про визначення невідкладних тимчасових заходів у зв'язку з масовими порушеннями прав людини, вчиненими російськими військами в ході збройної агресії проти суверенної території України. 1 березня 2022 р. Європейський суд з прав людини наказав Уряду Росії утримуватися від військових нападів на цивільне населення та цивільні об'єкти, у тому числі житлові приміщення, транспортні засоби швидкої допомоги й інші цивільні об'єкти, що перебувають під спеціальною охороною, зокрема школи та лікарні, а також негайно забезпечити безпеку закладів медичної допомоги, їх особового складу й автомобілів швидкої допомоги на території, яка піддається нападу або облозі російських військ. Демонстративне нехтування наказом Суду може лише сприяти подальшій міжнародній ізоляції держави-агресора, а виключення Російської Федерації з Ради Європи не вплине на перебіг розгляду справ, вже порушених проти РФ в Європейському суді з прав людини.

Окремо слід наголосити на важливості задіяння інструментарію Міжнародного кримінального суду. Слід терміново ратифікувати Римський статут МКС. Зараз не час для теоретичних дискусій, тим більше, що ч. 6 ст.124 Конституції України закріплює положення про те, що Україна може визнати юрисдикцію МКС на умовах, визначених Римським статутом. Зволікання з ратифікацією Римського статуту позбавлене будь-якого сенсу, адже ще 17.04.2014 р. Уряд України подав заяву відповідно до ст. 12(3)

Римського статуту про визнання юрисдикції МКС щодо ймовірних злочинів, скоєних на її території з 21.11.2013 р. по 22.02.2014 р., а 08.09.2015 р. – щодо ймовірних злочинів, скоєних на її території з 20.02.2014 р. без дати завершення. 2 березня 2022 р. Прокурор Міжнародного кримінального суду оголосив, що почав розслідування ймовірних воєнних злочинів та злочинів проти людяності в Україні. Отже, на даний час МКС може здійснювати свою юрисдикцію щодо злочинів, передбачених у Римському статуті, скоєних на території України, але Україна не може користуватися організаційними та процесуальними правами, що надаються державам-учасникам Статуту. Ратифікувавши Римський статут, Україна стане повноправним членом Асамблеї держав-членів МКС і зможе мати повноправний голос в цьому органі, брати участь у виборах суддів та прокурора Суду. Необхідно також терміново забезпечити належну імплементацію положень Римського статуту в національне законодавство України. У зв'язку з цим необхідно вирішити питання з прийнятим ще 20.05. 2020 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права», який досі не підписаний Президентом України.

Проте слід враховувати, що Міжнародний кримінальний суд не може порушити переслідування щодо громадян РФ щодо злочину агресії, оскільки п. 5 ст. 15 біс Римського статуту прямо передбачає, що «щодо держави, яка не є учасницею Римського статуту, Суд не здійснюватиме свою юрисдикцію щодо злочину агресії, здійсненого громадянами цієї держави або на її території», а РФ, як відомо, не бере участі у Римському статуті. Виходом з цього становища може бути створення Спеціального трибуналу для покарання злочину агресії проти України, проєкт декларації щодо заснування якого був запропонований групою авторитетних юристів-міжнародників з різних країн, які працювали разом з українським МЗС та за підтримки колишнього прем'єр-міністра Великої Британії Гордона Брауна. Зрозуміло, що робота цього трибуналу жодним чином не може замінити розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що здійснюються в рамках Міжнародного кримінального суду. Цьому не заважатиме також розгляд справи, порушеної Україною проти РФ у Міжнародному суді ООН, за якою Суд 16 березня 2022 р. видав наказ про запровадження тимчасових заходів.

- **ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОЛАБОРАЦІОНІЗМ НА ТЕРИТОРІЯХ, АНЕКСОВАНИХ ТА НЕЗАКОННО КОНТРОЛЬОВАНИХ РФ (М.А.Рубашенко)**

Встановлення окремої (незалежно від відповідальності за державну зраду) кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність пройшло в

Україні тривалий шлях. Перші спроби криміналізації датуються ще 2014 р. Однак сподівання на еволюційний поступовий та мирний шлях повернення тимчасово окупованих територій України і робота над концепцією та іншими актами щодо державної політики перехідного періоду (transitional justice) сформуvalи негласний обережний консенсус про недоречність (неслушність) розгляду питання про відповідальність за колабораціонізм.

Новий віроломний неспровокований виток агресії Російської Федерації проти України, що розпочався вранці 24 лютого 2022 р., змусив законодавця реагувати. Як наслідок, 3 березня 2022 р. Верховна Рада України прийняла пов'язані між собою закони «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» № 2108-IX та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність» № 2107-IX.

За своїм змістом прийняті закони передбачають змішані – кримінальні та некримінальні – негативні правові наслідки вчинення форм колабораційної діяльності, вказаних у ст. 111-1 КК. Суспільний запит на ці законодавчі новели є безсумнівним. Є сподівання, що в цей складний для України період встановлення самостійної кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність сприятиме більш ефективній протидії явищу колабораціонізму, матиме певний запобіжний потенціал.

Пропозиції та рекомендації:

1. Суб'єктам законодавчої ініціативи:

– з метою подолання внутрішньої термінологічної суперечності в межах розділу I Особливої частини КК слово «злочини» у назві розділу I замінити словами «кримінальні правопорушення». Серед іншого це унеможливить застосування строків давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення колабораційної діяльності, передбаченої чч.1 і 2 ст.111-1 КК, а також зробить можливим застосування конфіскації майна як додаткового покарання, передбаченого ч.2 ст.111-1 КК;

– з метою охоплення ч.8 ст.111-1 КК ширшого кола тяжких наслідків пункт 4 примітки до ст.111-1 КК викласти в такій редакції: «Тяжкими наслідками у частині восьмій цієї статті, якщо вони полягають у матеріальній шкоді, вважається шкода, що в одну тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян»;

– відобразити колабораціонізм як загрозу національній безпеці України у відповідних положеннях Стратегії національної безпеки України, Закону України «Про національну безпеку України» та інших нормативно-правових актів;

– розглянути можливість ухвалення окремого закону про протидію колабораціонізму або ж імплементувати окремі засадничі положення щодо протидії колабораціонізму в рамках наявного закону (наприклад, «Про правовий режим воєнного стану», «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»).

2. Суб'єктам правозастосування:

– мати на увазі, що окремі діяння, вчинені громадянином України, можуть одночасно підпадати під ознаки державної зради та колабораційної діяльності, тобто може виникати конкуренція норм. З огляду на це при кваліфікації слід послуговуватися роз'ясненнями постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки» від 04.06.2010 № 7;

– при конкуренції кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111-1 і 436-2 КК, слід виходити з того, що суб'єктом правопорушення, передбаченого ст. 436-2 КК, є загальний суб'єкт (незалежно від громадянства), а суб'єктом публічного заперечення як акту колабораційної діяльності є громадянин України.

* * *

Ці правові оцінки і рекомендації було підготовлено як висновки *Міжнародного експертного круглого столу «Деокупація. Юридичний фронт»*, що відбувся у Києві 18 березня 2022 року.

Упорядкування і наукова редакція: **Кресін О. В.**, доктор юридичних наук, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права, керівник Центру порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, професор Державного торговельно-економічного університету

Автори:

Бабін Б. В., доктор юридичних наук, професор, експерт Асоціації реінтеграції Криму

Буткевич О. В., доктор юридичних наук, Президент Української асоціації міжнародного права

Камінська Н. В., доктор юридичних наук, професор, головний науковий консультант Інституту законодавства Верховної Ради України

Кресін О. В., доктор юридичних наук, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права, керівник Центру порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, професор Державного торговельно-економічного університету

Кресіна І. О., доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України

Мазаракі Н. А., доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету

Мельниченко Н. О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету

Пожидаєва М. А., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного та фінансового права Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Проценко І. М., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Рубашенко М. А., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права №1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Савчук К. О., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Тимченко Л. О., доктор права, кандидат юридичних наук, доцент Академічного департаменту соціальних наук, керівниця Комітету "Право, політичні та економічні студії", керівниця Ради Центру конституціоналізму і прав людини Європейського гуманітарного університету (м. Вільнюс, Литва)

Трагнюк О. Я., кандидат юридичних наук, професор, доцент кафедри права Європейського Союзу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**НАЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ УКРАЇНИ:
стратегія відповіді на виклики та
випередження гібридних загроз**

Національна доповідь

Комп'ютерна верстка Н. М. Лисенко

Підписано до друку 23.03.2022 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 44,51. Обл.-вид. арк. 40,29.
Тираж 300 прим. Зам. № 2031

Національна академія наук України

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8.
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Видавець та виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20 Тел.: (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.